STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 00748

VILNER GETO, 1941-1944

Abraham Sutzkever

Permanent preservation of this book was made possible
by Julius W. & Anita W. Graber
in honor of
Jeremy, Jonathan, Naomi, Abigail & Rebecca

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ווילנער געטאָ

1941 - 1944

SHMIN MILLER
465 N. Stanley Ave.
Los Angeles, Calif. 90036

א. סוצקעווער

ווילנער געטא

1941-1944

פאָרוואָרט פון

נ. פײנשטײן
וויצע-פאָרזיצער פון „פאַרבאַנד פון די ווילנער אין פראַנקרײך"

אַרויסגעגעבן דורך דעם
פאַרבאַנד פון די ווילנער אין פראַנקרײך
1946

Il a été tiré de cet ouvrage:
100 exemplaires numérotés
de 1 à 100.

Droits de traduction et de reproduction réservés pour tous pays par l'auteur et « l'Association des Vilnois en France », 120, rue Vieille du Temple - Paris.

COPYRIGHT 1945, BY « L'ASSOCIATION DES VILNOIS EN FRANCE ».

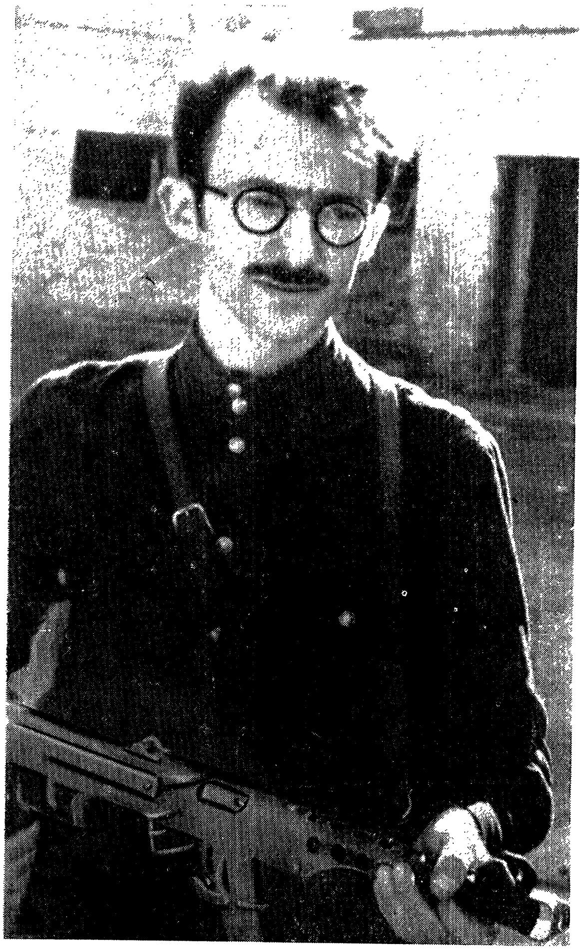

א. סוצקעווער אלס פארטיזאן.

פאָרוואָרט

דאָס בוך פון א. סוצקעווער — איינער פון די בעסטע דיכטער, וועלכן עס האָט אַרויסגעגעבן אונזער „יונג-ווילנע" און פּאַרטיזאַנער פּאַרטיזאַנען-קעמפער — טראָגן מיר אין דער עפנטלעכקייט מיט יראת הכבוד. אין אַ מאָמענט, ווען מען איז נאָך איינגעזונקען אין טיפסטן טרויער איבערן גרעסטן חורבן, וואָס אַ פאָלק האָט געליטן אין דער מענטשלעכער געשיכטע, ווען דער באָדן שפּריצט נאָך מיט בלוט, ווען דער חוב פון נקמה צו באַערן די קדושים איז נאָך נישט דערפילט געוואָרן, ווען די נצול-געוואָרענע פון די חרבות פאַרבאַהאַלטן נאָך זייערע סודות — איז די צייט נישט ריף צו שרייבן געשיכטע. דאָס איז אויך נישט די כוונה פון מחבר, וועלכער גיט אונז די עפּאָפּיי פון ווילנע רוי, ווי אַז אויסגעשניטן האַרץ.

און עס איז אפשר נישט קיין צופאַל, אַז דווקא ווילנע רייסט זיך די ערשטע אַרויס אין דער וועלט מיט איר מאַרטירערטום, מיט אַ מאָנומענט פון אירע קרבנות און העלדנטום, פון אירע טרערן און קאַמף, פון אירע אומענדלעכע ליידן און אומשטערבלעכן רום. ווילנע, וואָס האָט אין פאַרלויף פון דורות געלויכטן ווי אַ לייכט-טורעם פאַר דער גאַנצער יידישער וועלט, דאָס וויגעלע פון מענטשלעכע קולטורעלע שטרעמונגען און פון סאָציאַלע באַוועגונגען, ווילנע פון דער השכלה און פון גאון, ווילנע פון הירש לעקערט און פון יידיש, ווילנע פון גימנאַזיעס, וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוטן, אוניווערסיטעטן, טעכניקומס און יידישן טעאַטער. ווילנע איז זי געוואָרן פון איציק וויטענבערג און פון סאָניע מאַדייסקער, ווילנע טריי איר טראַדיציע איז זי געבליבן אין אומגלייכן פּאַרטיזאַנער-קאַמף קעגן די היטלעריסטישע קאַניבאַלן, ווילנע גייענדיק אויף קדוש השם פאַר ראַטעווען קולטור־אוצרות.

צענדליקער טויזנטער קרובים אונזערע האָבן געשריבן די בלעטלעך מיט בלוט און מסירת-נפש דווקא ביים גוססן ווען דער באָדן האָט געזונקען אונטער די פיס, האָט ווילנע אַנטפּלעקט דעם גרויסן גייסטיקן כוח אירן. טריי ביז אין קבר איז זי געבליבן די הייליקסטע פּרינציפּן פון דער מענטשלעכער מאָראַל: געגעבן אַ ביישפּיל פון סאָלידאַריטעט; זיך מקריב געווען האָבן אירע זין איינער פאַרן צווייטן; פאַרגעזעצט שולן און קולטור-אַרבעט אין די חורבות, אונטער דער ערד, אין די „מאַלינעס", אין די קאַנאַליזאַציע-רערן. זי האָט אָרגאַניזירט קאַמף מיט און אַן אויסזיכט, ביז אין טויט אַריין.

ווילנע האָט פאַרן עגל הזהב נישט געקניט. דער שונא האָט ווילנע געטויט, אָבער מאָראַליש נישט צעבראָכן!

●

די צייט איז נאָך אויך נישט געקומען צו וועגן דעם פאַרנעם און פאַרמעסט פון היטלעריסטישן פאַרברעכן. אין געשיכטע דאַרף מען האָבן אָפּשטאַנד,

כדי צו באַגרייפן דאָס וואָס איז געשען, און אונזער דור האָט דורכגעמאַכט באַזונדערס אומבאַגרייפלעכע איבערלעבונגען. נאָר אַ לאַנגע אויפקלער־אַרבעט מצד די נצול־געוואָרענע, ביכער ווי דער פון א. סוצקעווער, אויסשטעלונגען, מוזייען, פאָטאָגראַפישע דאָקומענטן, סטאַטיסטישע ציפערן, פּראָצעסן פון די גרויסע קריגס־פאַרברעכער וועלן מיט דער צייט דורכברעכן די וואַנט פון נישט גלויבן און נישט פאַרשטיין. ווייל אונזער פאַרשטאַנד איז נישט געמאַכט געוואָרן אויפצונעמען דעם גאַנצן שוידערלעכן אמת: דער דורכשניטלעכער מענטש גלויבט נישט, און, אַז ער גלויבט שוין, קען עס זיין מוח נישט באַנעמען.

עס איז אָבער געשען אַזוי, אַז עס זענען געבליבן שפּורן און עדות. שפּורן אַן אַ צאָל און מכל המינים. שפּורן, וואָס וועלן פאַראייביקן פאַר דער געשיכטע אַט דעם גרעסטן יידן־מאָרד, און דאָסמאָל נישט נאָר ווי אַן אַפּגעריסן עפּיזאָד פון אַנטיסעמיטישע פאַרפאָלגונגען, נאָר אַ״ס הויפּט־צווייג פון אַ גאַנצן טייווּלאַנישן איבערפאַל פון די פינצטערע כוחות קעגן דער פּראָגרעסיווער מענטשהייט. און עדות צענדליקער טויזנטער, וואָס דערציילן שוידערלעכע געשיכטעס ווי אַזוי עס האָט געבושעוועט אין מיטן פון צוואַנציקסטן יאָר־הונדערט די מענטשלעכע בעסטיע, באַשטעטיקנדיק דערביי איינער דעם צווייטן און צונעבנדיק אַן אַ שיעור פּרטים.

די בלוטיקע שפּורן און די עדות, לעבעדיקע און טויטע וועלן גובר זיין די אומפעאיקייט פון אונזערע מוחות צו באַנעמען אַזוי פיל גרויל. אויפן באָדן פון דאָס געשעענע, אויפן באָדן פון אַ פריער אומבאַקאַנטער ווירקלעכקייט, וועלן אויסוואַקסן נייע דורות. זיי וועלן וויסן דעם פּרייז פון פרייהייט און באַזיגונג די נידעריקסטע אינסטינקטן, אין דער צייט וואָס די גאַנצע געשיכטע פון מענטשלעכן געדאַנק איז באַשטאַנען פון אומאויפהערלעכע אָנשטרענגונגען זיי צו באַקעמפן און צו צוימען. זיי וועלן וויסן די געפאַר פון ברענגען אויפן מזבח די קולטורעלע ירושה פון דורות. זיי וועלן וויסן די געפאַר פאַר אַלע פעלקער, ווען ביי איין פאָלק ווערט אויסגעמאָרדעט זיין עליטע.

●

ווייל אין דייטשלאַנד איז עס געשען אַזוי: צוערשט האָט די רעאַקציע געקעמפט דאָס דייטשע פאָלק, אים איינגענומען אַלע זיינע פּאָליטישע און אינטעלעקטועלע עליטעס, וואָס האָבן פאַרקערפּערט און פאַרגעזעצט זיין גייסטיקע פאַרגאַנגענהייט. דאַן האָט זי פאַרברענט זיין קולטורעלן אוצר. דאַן האָט זי אומגעשטערט דורכגעפירט אַן איבערדערציאונג פון אַ דור, איסוואַרצלענדיק פון אים די עטישע און מאָראַלישע פּרינציפּן פון דער ציוויליזירטער וועלט. דאַן איז דער גאַנצער מלוכה און אַדמיניסטראַטיווער אַפּאַראַט פון אַט דעם גרויסן לאַנד אין מיטן אייראָפּע באַזעצט געוואָרן דורך דער אונטערוועלט, דורך מענטשן וואָס האָבן שוין קיין שום געמיינזאַמעס נישט געהאַט מיט דער אַנטוויקלונג, מיט

דעם אייביקן פּראָגרעס, וואָס איז אונז איבערגעגעבן געוואָרן בירושה פון דור צו דור.

אַזוי האָט זיך איינגעפונדעוועט אין מיטן פון אייראָפּע אַ פרעמדער קערפּער. אַ קאָלאָס, וואָס האָט אין זיין פאַרניכטונגס-משוגעת קיינע ווערטן ניט געשוינט און קיינע מענטשלעכע פּרינציפּן נישט געהאַט. אַזוי ווי דער גולם פון מהר״ל אין אונזער יידישער לעגענדע. ווייל די וויסנשאַפט און די טעכניק אָפּגעשיידט פון די עטישע ווערטן קענען אַרויסרופן אַזעלכע צעשטערערישע קרעפטן, וואָס האָבן נישט קיין גרענעץ.

און אַזוי איז אויסגעוואַקסן די גרויזאַמסטע אין דער געשיכטע שול פון פאַרברעכן. די וויסנשאַפט האָט אַזוי באַוואָפנט די גרעסטע מאַשין פון מאָרד, וואָס האָט אויף אַ האָר איבערגעלאָזט אַזעלכע שפורן, פון וועלכע מערערע דורות וואָלטן זיך נישט אויפגעהויבן.

ווען מען פאַרגלייכט די דערציילונגען פון ווילנער, וואַרשאַווער אָדער אַן אַנדער געטאָ, פון אַוישוויץ, מאַידאַנעק אָדער אַן אַנדער קאָנצענטראַציע-לאַגער, פון האָלאַנד, פראַנקרייך אָדער אַן אַנדער לאַנד אָקופּירט דורך נאַצי-דייטשלאַנד — איז עס אומעטום דער זעלבער אופן פון קאַלט דורכגעטראַכטן מאָרד, פון אָרגאַניזירטן רויב. דער זעלבער מעטאָד ביים קאָלעקטיוון פאַרניכטן, די זעלבע טעכניק ביים הרגענען דעם יחיד. דער עיקר, די זעלבע שול פון מאָראַליש טויטן דעם מענטשן, איידער מען קריגט די שליטה איבער זיין גוף, און כדי גופים זאָלן זיך פאַרניכטן אין קעגנזייטיקן קאַמף.

אָן שום ספק זענען אין דייטשלאַנד גענוי פעסטגעשטעלט און דורכגעטראַכט געוואָרן די יסודות פון אַן אָרדענונג, ווו די בעסטיע רעגירט איבערן מענטשן. אַ שול פון פאַרברעכן איז געווען דער רעזשים : בית היטלער.

•

די געשיכטע וועט אָפּגעבן דער מאָראַלישער דעקאַדענץ אין דער וועלט, אַרויסגערופן דורכן נאַצי-שטורעם, נישט ווייניקער אָרט, ווי דעם פּאָגראָם פון מאַטעריעלע ווערטן. דאָס דערפירן דעם מענטשן צו דער שטופע חיה, איז אפשר דער גרעסטער פאַרברעכן פון דעם היטלער-רעזשים און וועט האָבן די אָמלענגסטן דויערנדע נאָכווירקונגען. די וואָס האָבן גענומען אויף זיך די מיסיע פון זיך קעגנשטעלן דער באַרבאַריי, וואָס האָבן געגעבן דעם גרעסטן קרבן אין קאַמף פאַר ראַטעווען מענטש און ציוויליזאַציע, וועלן האָבן איינגעשריבן נישט נאָר רומפולע בלעטער אין דער אַלגעמיינער געשיכטע פון דער מענטשהייט, נאָר זיי וועלן זיין אויך די יעניקע וואָס וועלן — איבער די קאָנוווּלסיעס פון מאָמענט — איבערנעמען דעם רודער פון דער געזעלשאַפט, ווי פאַרדינסטפולע פאַרטיידיקער אירע, באַרופן צו פאַרזיכערן איר וווּיל און אַ שטראַלענדן אויפבלי פון איר קולטור.

אין דער געשיכטע ווערט גאָרנישט פאַרלוירן. אַ באָדן דורכגעזאַפּט מיט בלוט גיט אַ מיד אַרויס בלומען און פּרוכטן. מען קען נאָך היינט נישט זען וואָס וועט אַרויסקומען פון די קרבנות און חורבות פאַר דער גאַנצער מענטשהייט און פאַר אונז יידן בפרט. דער זיג איבערן היטלעריזם שטאַרקט אַ נייער צוגעבונדנקייט צו די פאַרטיידיקער אונזערע, צו די וואָס זענען געווען אין שפּיץ פון קאַמף. מיט זיי וועלן מיר בויען די צוקונפט און אונזער בטחון איז גרויס.

היינט איז די אויפגאַבע פון טאָג בויען און אויפשטעלן אַ וואַנד.

דאָס בוך פון א. סוצקעווער איז אַ גראַנדיעזערביישטייער. און דעריבער דאַנקען מיר א. סוצקעווער דעם ווילנער, דעם דיכטער און העלדישן פאַרטיידיקער פון זיין וואַנד־געביידע, וואָס איז „ווילנער געטאָ".

פּאַריז, 10 נאָוועמבער 1945.

נ. פיינשטיין

ערשטער טייל:

ביים דייטש און די נעגל

אין שטאָט און אויף די וועגן

....ווען איך האָב דעם 22־טן יוני אינדערפרי איינגעשלאָפן דעם ראַדיאָ־קאָנטאַקט, האָט אַ שפּרונג געטאָן מיר אַנטקעגן, ווי אַ קנויל יאַשטשערקעס, אַ היסטעריש געשריי אויף דײַטש. פון דעם גאַנצן געפּילדער האָט איך בלויז געדרונגען, אַז דאָס דײַטשע מיליטער האָט אַ שפּאַס געטאָן איבער אונדזערע גרענעצן. איך בין אַראָפּגעלאָפן אינדרויסן, איך גיי וואָהין די אויגן טראָגן.

איך קום אַרײַן צו נח פּרילוצקי, דעם פּראָפעסאָר פון דער יידישער קאַטעדרע אין ווילנער אוניווערסיטעט. ער איז פאַרטאָן בײַ זײַן ווערק „פאָנעטיק פון יידיש".

— מיט דער ערשטער באָמבע אויף דער רוסישער ערד, האָט זיך היטלער אויסגעגראָבן אַ קבר, — זאָגט פּרילוצקי נביאות, אָבער וואָס צו טאָן ווייס ער נישט. ער שרײַבט ווײַטער זײַן וויסנשאַפטלעכן בוך.

איבער די גאַסן יאָגן פײַערלעשער. לעבן דער גרינער בריק איז אַ שׂרפה. איך בין אַוועק צו מײַן מאַמעס אַהיים, הינטער דער גרינער בריק. מײַן מאַמע האָט זיך שטאַרק דערפרייט, באַפאַלן מיך קושן, מיך געטרייסט, אַז אַלץ וועט זיך אויסלאָזן צום גוטן. זי האָט אויסגעקאָכט שטשאַוויע און פאַרווײַסט מיט מילך...

עראָפּלאַנען האָבן נישט אויפגעהערט באָמבאַרדירן. אַנטקעגן אונדז, אויף דער צווייטער זײַט ווילִיע, האָט געפלאַקערט אַ גאַזדרעזערוואַר. דער פײַער איז אַרײַנגעדרונגען אַזש אַהער אין צימערל און געריסן אין האַלדז.

— מאַמע, לאָמיר זיך ראַטעווען אינאיינעם!

די מאַמע האָט מיר נעגלעט די האָר, אַ קוש געטאָן אין שטערן און מיט אַ פֿינקלעכן אויסדרוק, וואָס נישט מעגלעך צו פאַרגעסן — צוגעגעבן:

— איך, מײַן קינד, וועל אין ערגעץ נישט גיין. מײַן לעבן איז אין דיר. דו גיי און ראַטעווע דײַנע יונגע יאָרן.

איך בין אַוועק צו דוד אומרו, דעם רעדאַקטאָר פון „עמעס". זיצן מיר און קלערן פון אַן אויסוועג. אַ זייגער צוועלף בײַנאַכט איז אין צימער געוואָרן בלענדיק־ליכטיק. עראָפּלאַנען האָבן אַנערלופטן אויפגעהאַנגען ליכטראַקעטער. אַנטקעגן פענצטער, אין ראַיאָן פון די דריי צלמים־בערג, האָבן זיך אַראָפּגעלאָזן דײַטשע פּאַראַשוטיסטן.

●

דעם שונא'ס עראָפּלאַנען זענען געפלויגן איבער די הײַזער. אויפן ראָג גלעזער־גאַס און ברייטע איז אײַנגעפאַלן אַ מויער. זעכציק מענטשן זענען געבליבן אונטער די ציגל. אויך אויף פאַרטאַווע זענען אײַנגעפאַלן מויערן. רויך פון שׂרפות האָט זיך געשפּרייט איבער די גאַסן. מענטשן מיט פּעקלעך אין

די הענט האבן זיך געצויגן פארויס דער שטאט. קלאנגען האבן זיך געטראגן, אז דער דייטש איז שוין גאר נאענט און ער וועט פארצונדן ווילנע.

מיר ציען זיך אויך. א קאמפאניע שרייבער, חברים, נאענטע. איך לאז איבער מיין שטוב אויף הפקר. פון מ׳ין אייגנטום באוויז איך מיטצונעמען בלויז די שוין אפגעדרוקטע בלעטלעך פון מיין פאעמע „סיביר". מיין פרוי נעמט מיט איר טאג-בוך, וואס זי שרייבט פון צען יאר אן. מיר שפאנען ארויף סובאטש, אין דער ריכטונג צו מינסק.

מיר באגעגענען א טאבאר מיט יידן. די וועגענער אנגעפראפט מיט קישנס און ווייבער. מיר דערוויסן זיך ביי דעם אנטרייבער פון א פערד און וואגן, אז דאס אנטלויפט ער מיט זיין משפחה פון די „ביליקע הייזער". אין דארף סלאבאדע וווינט זיינער א באקאנטער פויער, ביי אים וויל ער איבערזיין די מלחמה-צייט, און ווען מען וועט די דייטשן פארטרייבן אויף צוריק, וועט ער זיך אומקערן קיין ווילנע.

וואס א מינוט ווערט געדיכטער אויף די וועגן. עס ציען אויף מזרח, טי־פער אין לאנד, יונגטלעכע, אויך עלטערע, און אפילו זקנים. מען יאגט פון דער מגפה און די מגפה יאגט איבער...

דייטשע עראפלאנען לאזן זיך אראפ ווי היישעריקן. זיי יאגן נאך באַ־זונדערע, נאך איינציקע מענטשן. אין דער לויפעניש ווערט צעשפליטערט אונזער גרופע. אומרו מיט דער פרוי זענען אין דער בהלה נישט געווארן. דאס קינד זייערס פיבערט אויף מיינע הענט. איך וויל אריינגיין אין א כאטע אנצוטרינקען דאס קינד — נאר אלע כאטעס זענען פוסט, די פויערים — צעלאפן.

נאכט. מיר שלאפן אין וואלד. רויטארמייער ווארענען אונז, מיר זאלן זיין אפגעהיט מיט מענטשן, ווייל עראפלאנווארפענע דייטשן גייען אנגעטאן אין קליי־דער פון רויטארמייער. מיין חבר׳ס קינד, געבליבן אויף מיינע ארעמס, איז זיך פארגאנגען אין א געוויין. עס בענקט נאך דער מאמען. עס הונגערט.

— איך קלייב אן ביי דער לבנה־שיין א פאר יאגדעס און גיב דעם קינד — עס זאל נישט אויסגיין אויף מיינע הענט.

●

לעבן אשמענע האט אונז דער דייטש שוין דעריאגט. פונדערווייטנס האט זיך געטראגן א געקלימפערײַ פון טאנקען. פויערים האבן אונז דערציילט, אז די גאנצע געגנט איז שוין באווארעמט מיט דייטשן. וווהין לויפט מען? און דערצו טראג איך נאך דאס קינד!

דערפער ברענען. עראפלאנען איבער די קעפ. מיר דערקענען צווישן זיי אויך פיל סאוועטישע; זיי ראנגלען זיך אונטער די וואלקנס מיט די דייטשע לופט־רויבער. איינגעקנוילט אין רויך פאלן אייניקע אראפ לעבן אונז.

שוין נישט ווייט פון ווילנע טרעף איך זיך מיטן טאטן פונעם קינד, וואס איז ביי מיר אויף די הענט. איך גיב אפ זיין עופהלע און איך בין גליקלעך, וואס איך האב עס דערהאלטן ביים לעבן. מיר נעכטיקן אין א שייער ביי א פויערטע.

דער טויער פון ווילנער געטאָ אויף רודניצקי-גאַס.

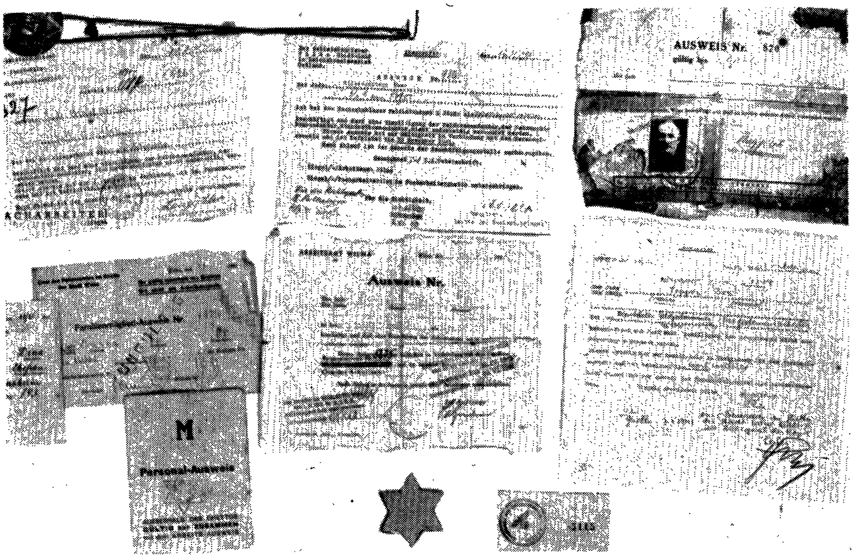

אַ טייל פון די צעטומל-קאַלירן, פון רעכטס אויף לינקס: 1. דער „גוטער שיין" מיט דער פאָטאָגראַפיע; 2. אַ ווייסער שיין; 3. דער ווייסער שיין מיטן שטעמפּל „פאַך-אַר-בעטער"; 4. דער געלער שיין; 5. דער בלויער שיין; 6. דער ראָזער שיין; 7. דאָס בלויע קאַרטעלע; 8. אַ געלע לאַטע; 9. אַ פּאַס פון אַן אָנערקענטן געטאָ-בירגער; 10. (גאָר אין דער הויך) דער בלעכענער נומער.

די סאָרטירונג ביי דעם טויער פון געטאָ, בעת דער שחיטה פון די „געלע שיינען”.

יעקב גענס, דירעקטאָר פון יודן־ראַט.

אַ פאַרשפּרייטער קובאָן פון ווינטער-הילף פאַר אָרעמע. (אינמיטן דער עמבלעם פון ווילנער געטאָ).

דורך די שפּאַלטן זעען מיר, ווי עס ברענט ניי־ווילייקע. ביינאַכט קומען אַן מאַטאַציקלען, שטעלן זיך אָפּ ביי דעם שייער. איך דערהער די שפּראַך, וואָס האָט געשענדט אייראָפּע: דייטשע זשאַנדאַרן נישטערן אין דאָרף. זיי רופן אַרויס אונזער פּויערטע און פֿרעגן זי, צי זי באַהאַלט נישט אוים קיין יידן. מיינע חברים שלאָפֿן. איך אייניער בין אויף. פון אימס אַ וואָרט הענגט אָפּ אונזער לעבן. זי ענטפערט אויף איר מיטער־שפּראַד: „ניין, דאָ איז קיינער נישטאָ", און די זשאַנדאַרן פאָרן אַוועק ווייטער.

טאַנקען, טאַנקען, טאַנקען. דער גאַנצער אַשמענער טראַקט איז איין טאַנקענקייט. זיי פּויקן, רוישן, הילכן און פאַרטויבן. מיר וואַרטן אַ האַלבן טאָג. ענדלעך רייסן מיר זיך דורך. מיטן זעלבן וועג, וואָס מיר זענען אַנטלאָפֿן, גייען מיר צוריק. ביי דער ווילייקע וואַשן מיר זיך אָרום, צערייסן פּאַפּירלעך, דאָקומענטן — טאָמער אַ רעוויזיע, זאָל מען גאָרנישט געפינען. מיין פרוי קושט איך טאָג־בוד און בלעטלעכווייז לאָזט זי אים מיטן וואַסער.

●

איך בין צוריק אין שטאָט. אויף די גאַסן האָב איך קיין יידן כמעט נישט באַמערקט. עטלעכע זקנים האָבן זיך געשאַרט ביי די ווענט מיט איינגעבויגענע קעפּ. די באַפעלקערונג איז געבליבן אין די הייזער. איבער דער שטאָט זענען אַרויסגעגאַנגען עפּעס נייע פינצטערע פאַרשוינען מיט ווייסע אַרעמבענדער און קליינע ביקסלעך אויף די אַקסלען. איך האָב דערקענט צווישן זיי איינעם אַ סטודענט פון ווילנער אוניווערסיטעט.

לעבן שלאָס־באַרג האָבן די ווייסע אַרעמבענדער געפירט אונטערן ביקס אַרום צוואַנציק מאַן. צווישן זיי — זלמן שאַפּיראַ, אַ פּראָוויזאָר פון ווילקאָמירער גאַס. מען האָט זיי אַלעמען אַרויסגעפירט אויפן שלאָס־באַרג. ביי דער גרינער בריק האָב איך דערהערט אַ זאַלפּ פון אַ סך ביקסן אין ראַיאָן פון דעם שלאָסבאַרג. איך האָב זיך אויסגעדרייט און געזען בלויז אַ פלאַטערנדיקן האָקן-קרייץ אויף געדימינס פּאַלאַץ.

אין מיין שטוב אויף סובאַטש־גאַס 6, וווּ איך האָב אַלץ איבערגעלאָזט, האָב איך זיך מער נישט צוריקגעקערט. איך בין אַוועק צו מיין מאַמען אויף ווילקאָמירער 14, וווּ איך האָב אָפּגעלעבט צוואַנציק יאָר. מיין מאַמען האָבן איך געטראָפֿן אַ פאַרוויינטע. אַ גוטער אַנזאָגער האָט איר נעכטן דערציילט, אַז ער האָט מיך געזען אַ טויטן, אַ צעריסענעם פון אַ באָמבע.

גזירות און לאַטעס

אויף מאָרגנס איז פון שטאָט אָנגעקומען אַ שכן און דערציילט, אַז מען כאַפּט יידן אויף אַרבעט. די יידן, וואָס מען כאַפּט, לאָזט מען אָפּ אויף דער נאַכט אַהיים. און מען גיט זיי אַרויס פּאַפּירלעך, אַז זיי זענען שוין „געכאַפּטע".

חוץ דעם, דערציילט דער שכן, האבן די דייטשן אוועקגעפירט איז דער לוקישקער טורמע ווי ארב־לייט ארום צוויי הונדערט יידן און פאליאקן; אויב די באפעלקערונג וועט זיך מיט עפעס „פארזינדיקן", וועלן באצאלן די ארב־לייט מיט זייערע קעפ. די זעלבע נאכט האט זיך ביז באגינען געהערט א שיסעריי פון דער טורמע, וואס שטייט אויף דער אנדערער זייט ווילי, אנטקעגן מיין פענצטער. ווער שיסט און אין וועמען — האט קיינער נישט געוווסט. אזוי האט זיך איבערגעחזרט עטלעכע מעת־לעת נאכאנאנד. שפעטער האט זיך ארויסגעוויזן, אז דעם זעלבן אוונט, ווען מען האט געבראכט אין טורמע די ארב־לייט, האט מען זיי אנגעהויבן גרופנווייז צעשיסן אינעם תפיסה־הויף.

די שיסעריי אין דער לוקישקער טורמע האט נישט אויפגעהערט. די כאפעניש אויף מענער — אויך נישט. יעדער פאליציי־צירקל האט באקומען א פאראָרדענונג אנצוכאפן צו פופציק יידן א טאג. שוין נישט אויף דער געוויינלעכער ארבעט, נאר צוליב עפעס א געהיימען ציל, וועלכן קיינער האט נישט געוווסט.

כאפנעם — אזוי האבן די יידן אנגערופן זייערע כאפערס — לויפן ארום איבער די גאסן און קאנטראלירן, טאפן, נישטערן. זיי שטעלן אפ יעדן איינעם. אויב דער ייד האט נישט קיין שיין, אז ער ארבעט, אדער אויב דער שיין איז אביסל אנגעריסן, צעקניטשט, פירט מען אים אוועק אין דער לוקישקער טורמע.

די פאשיסטישע פאליציי האט קאנפיסקירט די סחורה'ס פון די יידישע קראמען, ארויסגעשליידערט די יידן פון אלע א נטערנעמונגען, פון קיעווער גאס, שאפען־גאס, גרויס־סטעפן־גאס האט מען אין משך פון א שעה צייט ארויסגעטריבן אלע „נישט אריער" און זייערע דירות פארכאפט. גלייכצייטיק האט מען פארנומען פון דארטן אלע מענער. אין גאס האבן זיך באוויזן די ערשטע באפעלן:

יידן טארן נישט רעדן דורכן טעלעפאן;
יידן האבן קיין רעכט נישט צו פארן מיט דער באן;
יידן טארן נישט אריינקומען אין קיין שטאטישע אנשטאלטן (באד, שפיטאל, קינא־טעאטער, קאפע);
יידן מוזן אפטראגן זייערע וועלאסיפעדן און ראדיאס;
אלע יידן ווערן ארויסגעווארפן פון אוניווערסיטעט.
איבער דער שטאט האט זיך באוויזן די באקאנטע אויפשריפט: „איינטריט פיר יודען פערבאטען".

אין די ארטיקע ציימונגען האבן זיך באוויזן שוידערלעכע ארטיקלען וועגן יידן. דער גאנצער גיפט פון דער דייטשער פראפאגאנדע, צוגעגרייט פאר לאנגע יארן, איז אריינגעדרונגען אין דער היגער פרעסע, ווו ס'האבן מיטגעארבעט פאשיסטישע אגענטן — דייטש־ליטווישע נאציאנאליסטן.

דעם 4־טן יולי איז אין די ציימונגען פארעפנטלעכט געווארן אזא מודעה:
„אין הסכם מיטן באפעל פון דער דייטשער מיליטערישער מאכט פון 3־טן יולי 1941 מעלדן מיר, אז אלע יידן, אן אונטערשיד פון געשלעכט און עלטער, דארפן

טראגן אויף דער ברוסט און אויף דער פלייצע א שאנד-צייכן פון צען סאנטימע־
טער אויף צען סאנטימעטער, אינמיטן דארף זיין א געלער קרייז, און אינעווייניק
— א «J» — דער מוסטער איז פארעפנטלעכט אין אלע ווילנער פאליצײ־
צירקלען.

דער באפעל גייט אריין אין קראפט פון 8־טן יולי 1941.
פארן נישט אויספילן דעם באפעל — די גרעסטע שטראף.
מיליטערישער קאמענדאנט פון ווילנע צ ע נ פ ע נ י ג."

אין א פאר טעג ארום האט דער שטאט־קאמענדאנט זוימאו, ארויסגעגעבן א נייעם געזעץ וועגן לאטעס: ניט קיין געלע דארפן זיי זיין און ניט אויף דער ברוסט און פלייצע דארף מען זיי טראגן, נאר מען דארף אננייען אויפן ארבל א בלאען ארעמבאנד מיט א ווייסן מגן־דוד. שפעטער מיט א טאג איז אט דער געזעץ בטול געווארן; מען דארף שוין ווידער טראגן געלע לאטעס אויף דער ברוסט און פלייצע.

די דייטשן האבן געוואלט מיט די דאזיקע געזעצן וואס מער באליידיקן, דערנידעריקן און צעטומלען די יידישע באפעלקערונג, כדי צו האבן אן אויס־רייד „געזעצלעך" ארויסבאקומען וואס מער קרבנות. די יידן האבן נישט געקענט, פשוט נישט באוויזן, אויסצופירן די נאכאנאנדיקע שפאגל־נייע באפעלן, און פארן טראגן ניט ד י לאטעס, וואס מען דארף, האט מען גלייך ארעס־טירט.

נאך ניט געענדיקט מיט די לאטעס — א געזעץ א נייער :

יידן האבן ניט קיין רעכט צו האבן קאנטאקט און צו רעדן מיט ניט־יידן. יידן האבן נישט קיין רעכט צו פארקויפן וועלכע נישט איז זאכן, וואס זענען ביז איצט געווען זייער אייגנטום, — דערפאר, ווייל דאס גאנצע פארמעגן פון די יידן געהערט פון היינט אן און ווייטער צו דער דייטשער מלוכה און עס ווערט בלויז ציטווייליק איבערגע־לאזן ביי דעם געוועזענעם בעל הבית.

ווי עס דרינגט ארויס פון דעם ערשטן פונקט, איז פארבאטן די יידן צו באזוכן דעם מארק.

פארן זיך ניט אונטערווארפן די פאראָרדענונגען ווערט מען דערשאסן.

דעם 2־טן אויגוסט איז אנגעקומען ה י נ ג ס ט אלס געביטס־קאמיסאר פון ווילנע. אין דעם זעלבן טאג האט ער שוין באוויזן זיין כוח:

אויף שפיטאל־גאס און נאווינאראד זענען פארגעקומען צוויי גרויסע פא־גראמען, דורכגעפירט האבן זיי די מאסן־מערדער שווינענבערג און ווייס. חוץ דעם האט ער ארויפגעלייגט א ריזיקע קאנטריבוציע אויף דער יידישער באַ־פעלקערונג. איין פאראָרדענונג איז פארויסגעלאפן דער צווייטער :

יידן מעגן גיין אין שטאט ביז זעקס אזייגער אוונט.

אויף די טראטוארן איז יידן פארבאטן צו גיין; זיי מעגן גיין בלויז אויפן ברוק און איינציקווייז — ווי עס גייען גענדז.

אויף מיצקיעוויטש-גאַס, זאַוואַלנע, ברייטע, שלאָס־גאַס, קאַטעדרע־פּלאַץ און אַרום באַן איז יידן פאַרבאָטן צו גיין.

די יידן האָבן געפּרוּווט די געזעצן מבֿטל זיין: מען טאָר ניט גיין אויפן מאַרק, איז אָדער מען פלעגט ריזיקירן און גיין אַן לאַטעס ווי ניט־יידן, אָדער די נישט־יידישע שכנים פלעגן אויפקויפן שפּייז און אַריינטראָגן אין די יידישע שטיבער. אויך מיטן גיין איבער די גאַסן האָבן זיך די יידן אַן עצה געגעבן: מען האָט דורכגעהאַקט הויפן און געמאַכט דורכגענג. מען איז אַרומגעגאַנגען צענדליקער גאַסן און געקומען וווּהין מען דאַרף.

כאַפּונעס

דער געשטאַפּאָ־אָפיציר שווייַנענבערג האָט געאַרבעט פּלייסיק. אויף ווילנער 12 האָט ער געשאַפן זיין שטאַב. ער האָט צוגעצויגן די ליטווישע פּאַשיסטן פון „איפּאַטינגאַס בורים", אָדער פּשוט, ווי מען האָט זיי גערופן — די „איפּאַטינגאַ" (אויסדערוויילטע) און האָט זיי פאַנאַנדערגעטיילט אויף צוויי העלפטן: די אויפגאַבע פון דער ערשטער העלפט איז צו כאַפּן יידן, און פון דער צווייטער — אויסצופירן עקזעקוציעס איבער די געכאַפּטע.

•

עס האָבן זיך אַ לאַז געטאָן איבער די גאַסן כאַפּונעס. זייער אויפגאַבע איז צוערשט געווען: אויפזוכן יידישע מענער און זיי שלעפּן צו דער אַרבעט. אָבער נישט אין דער עצם־אַרבעט איז זיי געגאַנגען. עס איז געווען אַ גוטער, פון פאַרוים צוגעגרייטער, מיטל, ווי אַזוי אַריינצונאַרן און באַרלענדן די יידישע באַפעלקערונג. די אַרבעטנדיקע יידן האָט מען תחילת ניט געטשעפּעט פאַרקערט, זיי האָבן באַקומען צעטלען, אַז זיי אַרבעטן. מיט אַזאַ צעטל האָט מען זיי ניט געטאַרט פאַרהאַלטן. אינגיכן איז די יידישע באַפעלקערונג צעשפּאָלטן געוואָרן אויף צוויי טיילן: די, וואָס אַרבעטן און די, וואָס באַהאַלטן זיך אין „מאַלינעס", געפונען אַ באַהאַלטענעם יידן — פלעגן די כאַפּונעס אים הייסן מיטנעמען אַ האַנטעך און זייף און פלעגן אים אַפּפירן אין דער לוקישקער טורמע. אין טורמע איז געווען שוויינענבערג. פון אים פלעגט מען זיך זעלטן אַרויסדרייען.

אויף ווילנער 12, אין דער געבייַדע פון דער „איפּאַטינגאַ", איז געווען אַ קאַרטאָטעק פון די געכאַפּטע, ס'הייסט, פון יענע געכאַפּטע, וואָס מען האָט אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע. אין דער קאַרטאָטעקע זענען געווען פאָלגנדיקע רובריקן: נאָמען און פאַמיליע־נאָמען פון דעם געכאַפּטן, ווען געבוירן, און נאָמען פון כאַפּער. אויף דער צווייטער זייט פלעגט דער סעקרעטאַר נאַרווישאַ, אָנשרייבן מיט אַ רויטן בלייער אַן L אָדער אַ P. L. האָט באַדייט, אַז

דער קרבן איז אין דער לוקישקער טורמע. א P — אז מען האט אים שוין אפגעפירט קיין פאָנאר — דאס ארט פון די עקזעקוציעס.

פאר איטלעכן נעכאפטן יידן, וואס איז באשטימט געווען אויף אומקום, האט דער כאפון באקומען צען רובל.

פיל כאפונעס האבן געהאט צו זיך געהילפן. מערסטנטייל זענען דאס געווען גאר יונגע אגענטלעך. זיי פלעגן פריער אויסשמעקן די ערטער, וווּ יידן באהאלטן זיך. פאר אזא האט מען געצייטערט ניט ווינציקער, ווי פאר א דערוואקסענעם. די כאפונעס פלעגן נישט נאר כאפן מענטשן צום טויט, נאר אויך זיך איבער זיי איזזעקוועוען אין זייער גלאנץ-פעריאָד, ערב דער געטא, פלעגן זיי באפאלן בתי־מדרשים און פלעגן אוועקפירן די דאווענערס אזוי ווי זיי שטייעען אין טלית און תפילין. געווען איז אזא פאל: בעת א כאפעניש האט זיך גרשון שמוקלער באהאלטן אין אן אלמער. א כאפון האט אים דערטאפט און געשלעפט איפן הויף. דער ייד האט זיך געפרווט אויסקויפן. ער האט אבער נים געהאט גענוג געלט, האט ער זיך געבעטן ביי זיין כאפון, וועלכן ער האט געקענט ווי א סטודענט פון אוניווערסיטעט:

— האק מיר אוים מיינע גאָלדענע ציינער, נאר לאז מיך לעבן...

ביים סטודענט האט זיך אויפגעוועקט דער „געוויסן“. ער האט אים אויסגעהאקט די ציינער און געלאזט לעבן.

דער ערשטער יודען-ראט

דעם 4־טן יולי איז אריינגעפארן אויפן שולהויף א טאקסי און צוויי דייטשן מיט ביקסן אויף די אקסלען האבן באפוילן ארויסרופן דעם ווילנער רב. עס איז צו זיי ארויסגעקומען דער שטאָט־שמש חיים מאיר גאַרדאַן, א הויכער שיינער ייד מיט א ווייסער באָרד. „דו ביסט עס דער ווילנער רב?“ — האט איינער פון די דייטשן אנגעשטעלט אויף אים די ביקס. גארדאן האט געענטפערט, אז ער איז בלויז א שמש; דער ערשטער רב, רובינשטיין, איז אין אמעריקע, און דער צווייטער רב, חיים עוזר גראָדזענסקי, איז געשטאָרבן.

— אויב אזוי, — האבן די דייטשן געמאלדן דעם שמש, — ביסטו דער רב. ביז מארגן דארפסטו אויפשטעלן א יידן-ראט.

עס איז גערופן געוואָרן א פארזאמלונג פון די ווילנער כלל-טוער, אונטערן פארזיץ פון דעם אלטן און גוט באקאנטן ד״ר גערשוני. גערשוני האט דערקלערט, אז די וועלכע מען וועט אויסקלייבן אין יידן-ראט, מארן זיך נישט אפזאגן. עס איז געגליבן ווי זיי וואלטן געגאנגען אויף קדוש-השם. און ער האט זיך ביטער צעוויינט. אין יידן-ראט זענען אויסגעקליבן געוואָרן 16 פערזאן. צווישן זיי: ד״ר יעקב ווּיגאָדסקי, הרב שום, אליעזר קרוק, אדוואקאט פינחס קאן, פרוי ד״ר שאבאד, סאול טראצקי און דער באַנקיר לאנגבארט. פארן פארזיצער איז אויס-

געקליבן געוואָרן אינזשיניער סאָל טראַצקי.

דער יידן־ראַט האָט זיך אַריינגעקליבן אויף סטראַשון־גאַס 6, אין בנין פון דער געוועזענער ביבליאָטעק, „מפיצי־השכלה".

דאָס ערשטע וואָס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויפן יידן־ראַט איז צונויפזאַמלען דאָס געלד און די ווערטזאַכן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

●

ווי נאָר עס זענען אַריין אין ווילנע די דייטשן, האָט נאָך געפּרוּווט אָננורטן זיינע כחות דער אַלטער ווילנער כלל־טוער, דער געוועזענער פּאַרזיצער פון דער ווילנער יידישער קהלה ד"ר יעקב וויגאָדסקי.

צו 85 יאָר איז אים באַשערט געווען צו זען דעם האַקנקרייץ איבער זיין היימשטאָט. ער איז שוין געווען קראַנק, קוים וואָס געגאַנגען. ווען די נייע מאַכטהאָבער האָבן אָנגעהויבן זייער מאָרד איבער דער יידישער באַפעלקערונג, זענען צענדליקער און הונדערטער מענטשן געלאָפן צו וויגאָדסקין. ביי דעם האָט מען אָיועקגערויבט אַ זון, ביי יענעם — אַ טאַטן, זאָל ער ווי אַלעמאָל זיי העלפן, זיי ראַטעווען.

דער קראַנקער וויגאָדסקי האָט זיך אויפגעהויבן פון בעט, אָנגעטאָן זיינע שוואַרצע קליידער מיט די אָקאָרשט אָנגעניטע לאַטעס, גענומען אַ שטעקן און איז אַוועק צום רעפערענט פאַר יידישע ענינים מורער אָפּצושרייען די גזרות. דער שטורמיסט ביי דער טיר האָט אים נישט אַריינגעלאָזט. געהייסן וואַרטן אויף די טרעפּ. אין אַ שעה אַרום איז אַרויסגעקומען מורער.

דער זקן איז צוגעגאַנגען נענטער, זיך פאַרגעשטעלט ווער ער איז און דערציילט דעם נייעם הערשער וועגן די גרויסע עוולות, וואָס ווערן אָפּגעטאָן לגבי די יידן. מורער האָט נישט געענטפערט קיין וואָרט. ווען דער זקן האָט גערעדט האָט ער אַרויסגעצויגן אויף דער האַנט אַ ווייסע הענטשקע און וויגאָדסקין אַראָפּגעשליידערט פון אַלע טרעפּ.

דער זקן האָט זיך קוים אויפגעהויבן, זיך אַרומגעווישט דאָס בלוט און מיטן ברוק, ווי אַלע יידן, זיך אַוועקגעלאָזט אַהיים. ער איז געגאַנגען דורך מיצקעוויטש־גאַס. ס'איז געווען דעמאָלט ווען עס איז אַרום דער געזעץ, אַז די הויפּט־גאַסן זענען פאַרווערט פאַר יידן. עס איז גלייך אויסגעוואַקסן אַ כאַפּער און אים אַ נעם געטאָן.

ציפעליק האָט עס באַמערקט אַ נישט־יידישער פּראָפעסאָר, ער האָט אויסגעקויפט דעם זקן און אים געבראַכט אַהיים.

פון דעמאָלט איז שוין דער אַלטער כלל־טוער נישט אַרויס פון שטוב. ביז איינמאָל איז געקומען צו זיין שטוב אַ טאַקסי. מען האָט אים אַרויסגעשלעפּט פון בעט און אַוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע.

מיין פרוי האָט אים געזען אין טורמע. אַ חודש לאַנג האָט אים שווינענבערג געמאַטערט. צו וויגאָדסקין אין קאַמער האָט ער אַריינגוואָרפן מתים. די יידן, אָנגעכאַפּטע פון פאַרשידענע פּראָוואָקאַציעס, האָבן זיך געצויגן צו דעם זקן און

געמאַנט ביי אים טריסט. וויגאָדסקי האָט געמונטערט די פאַרמשפּעטע. אומ־לעבן האָט ער געהייסן צעריסן זיין געלט און אריינוואַרפן אין אַפּטריט, אויך דאָס גאָלד און צירונג, כדי עס זאָל נישט אריינפאַלן אין די מערדערישע הענט. ער האָט גערעדט, מען זאָל רואיק אויפנעמען דעם טויט, אַזוי ווי אונזערע זיי־דעם אויף קידוש־השם.

די האַק

...מיין מאַמע האָט אויף אַ רגע פאַרגעסן דעם דייטשן געזעץ. זי האָט געשטעלט אַ פוס אויפן טראָטואַר. אַ שטורמיסט האָט זי אָנגעכאַפּט פאַר די האָר און געשמיסן מיט דער נאַגייקע איבערן פּנים. ווען זי איז שוין געלעגן אַ פאַר־בלוטיקטע אין רינשטאָק, האָט ער זיך הויך פאַנאַנדערגעלאַכט און איז אוועק. אַ שכנטע האָט זי געבראַכט אהיים. איך האָב איר ארומגעוואַשן דאָס בלוט און צום ערשטן מאָל דערפילט אין זיך דעם פייער פון נקמה.

מיטאַמאָל האָבן זיך אין פאָדערהויז דערהערט טריט. איך האָב זיך באַ־האַלטן אין אַ טונקעלן צימערל, וווּ עס איז געווען אונזער קיך. עס זענען אריינ־געקומען צוויי כאַפּונעס. איך שטיי אינעם צימערל, צוגעשפּאַרט צו דער וואַנט און הער, וואָס די כאַפּונעס רעדן. אַזוי ווי עס איז אַן אָרעמע סאַלקע, זוכן זיי נישט קיין גאָלד. זיי פרעגן בלויז, צי ס'זענען דאָ מענער. דערהערט אַז נישט, רופט זיך איינער אָן: „מען דאַרף אַ זוך טאָן — די זשידעס האָבן זיך אויס־געלערנט צו באַהאַלטן".

איך הער, ווי עס עפנט זיך די טיר פון דעם פינצטערן צימערל און עמיצ׳ גייט אריין מיט אַן עלעקטריש לעמפּל. איך שפּאַר זיך אַז לעבן צעבראַכענעם אויוון און דערטאַפּ אַ האַק. איך גיב זיך אַ וואָרט, אַז אויב דער כאַפּון וועט מיך באַמערקן און וועלן מיטנעמען, שפּאַלט איך אים מיט דער האַק דעם קאָפּ.

אָט איז ער אריין. איך זע אַ שוואַרצן קאַפּעליוש און אַ פּנים מיט אַ שיטער בערדל. מיטן לעמפּל פאָכעט ער איבער די ווענט. דער עקר זוכט ער אין די ווינ־קעלער. דער כאַפּון גייט אריין טיפער. איך הער שוין זיין אָטעם. ער שטעלט זיך מיט דער פּלייצע צו מיר. די האַק, צוגעוואַקסן צו מיין דלאָניע, וואַרט, איך זאָל אויספילן מיין וואָרט. איך וואַרט, ער זאָל זיך אומקערן און מיך באַמערקן.

דער כאַפּון האָט אַלץ און אומעטום באַלויכטן, בלויז הינטער זיין פּלייצע איז אים נישט איינגעפאַלן צו זוכן. און ער איז ארויס פון צימער.

מײַן ערשטע „מאַלינע“

אין מײַן צימערל אויף ווילקאָמירער 14, אין שטענדיקער טויט־שרעק פאַר די כאַפּונגעס און אַנגעפּלײצטע שטורמיסטן, וואָס האָבן זיך אויך אַ לאָז געטאָן איבער די ייִדישע שטיבער, בין איך געלעגן טאָג ווי נאַכט, צוגעדעקט מיט שמאַטעס, און געמאַכט פּלענער ווו און וויאַזוי זיך אײַסצובויען אַ „מאַלינע“ — אַ וואָרט, וואָס איז פּאָפּולער געוואָרן בײַ דער ייִדישער באַפעלקערונג. אַ „מאַלינע“ דאָס האָט געהייסן אַן אָרט, וווּ מען קען זיך באַהאַלטן פון די כאַפּונגעס.

מײַן שטוב איז אַ הילצערנע סאַלקע אויפן צווייטן גאָרן. דער בוידעם איז אַן אָפענער, מען וועט זיכער געפינען. די כאַפּונגעס האָבן זיך אויסגעלערנט זוכן; לעצטנס קומען זיי מיט העק און אַפילו מיט שפּיר־הינט. דאָס אײנציקע אָרט איז דער קוימען פון צעבראָכענעם אויוון אין קיך. בײַנאַכט האָב איך פאַרזיכטיק אַרויסגענומען עטלעכע ציגל און בין אַרויפגעקראָכן אין דער הויך, פּונקט אַנטקעגן דער לבנה... דרײַ נעכט האָב איך זיך געמאַטערט אין דעם קוימען און פאַרסמט די לונגען אין דער שטיקנדיקער סאַזשע. אײנמאָל איז מיר אײַנגעפאַלן אַ געדאַנק, אַז אונטערן בלעכענעם דעכל, וואָס גייט אַראָפּ פון דעם פענצטער, באַדאַרף זיך געפינען אַ פּוסט אָרט. אויב מען זאָל פון ערגעץ דורכשנײַדן אַן אַרײַנגאַנג און אים גוט פאַרמאַסקירן, איז מעגלעך דאָרט אַרײַנצוקריכן און „וווינען“. אין פאַדערהויז, פאַרן עפענען די טיר, האָט זיך געפונען אַ טונקל קעמערל אויף צו האַלטן האָלץ. אין יענעם קעמערל האָב איך אַרויסגעריסן אַברעט און געמאַכט אַן אַרײַנגאַנג אונטערן בלעכענעם דעכל. די מאַלינע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַ ביסעלע צו נידעריק. איך האָב געקענט בלויז ליגן אין דער גאַנצער לענג און עס איז קוים געווען מעגלעך זיך איבערצודרייען אויף דער אַנדערער זײַט.

בײַם אַרײַנקריכן מיט די פיס פאָרויס פלעג איך נאָכדעם צוציִען די ברעט אויף צוריק און פאַרדרייען מיט אַ דראָט אינעווייניק, מען זאָל נישט קענען צוקומען. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אין דער מאַלינע זיבן וואָכן. איך האָב אויסגעבויערט דורכן בלעך אַ פּיצל עפענונג און פאַר דעם ביסל שײַן אין פאָרם פון אַ נאָדל־ליכט האָב איך געשריבן מײַנע לידער „פּנימער אין זומפּן“.

די בלעדע אָנגעגוואָרעמטע פון דער יוליקער זון, האָט צעבריט מײַן לײַב. איך פלעג קוים דערוואַרטן, עס זאָל אָנקומען דער אָוונט. אין בין־השמשות פלעגט זיך צושאַרן אַהער מײַן פרוי, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אַן לאַטעס, און מיר דערלאַנגען פון אונטערן ברעט אַ שטיקל ברויט. עפענען די מאַלינע האָב איך נישט געוואָלט, ווײַל צו יעדער רגע קענען זיך אַנטראַגן כאַפּונגעס.

●

אונטער מיר, אין דער אונטערשטער פּוסטער דירע (די זין האָט מען פון דאָרטן צוגעכאַפּט, די אַלטע מאַמע איז געשטאָרבן) האָט זיך אַרײַנגעקליבן אַ געוועזענער באַאַמטער פון ווילנער מאַגיסטראַט, אײנער אַ ניקאַליי פּטאַשעק. ער

האט געוואָרפן אַ שרעק אויף די עטלעכע נאָך געבליבענע יידישע איינוווינער. אין אָוונט פלעגט ער זיך אַוועקזעצן אויף די טרעפּ און רייכערן זיין ביקס. איינמאָל האָט ער זיך באַרימט פאַר די שכנים, אַז ער קומט נאָרוואָס פון דעם שטעטל פּאַדבראַדז, ווו ער האָט מיט די אייגענע הענט דערשאָסן 50 יידן. אויף אים איז דאָס געווען צו גלויבן. איבערן גאַנצן הויף האָבן זיך געלופטערט זיינע אָנגערויבטע זאַכן. גראָד איז מיין באַהעלטעניש אויסגעקומען איבער זיין בעט. און די מינדסטע באַוועגונג מיינע אויבן, מיין קלענסטער שאָרך, האָט זיך געהערט ביי אים אין די צימערן. עמעצער האָט אים אונטערגעזאָגט, אַז ריינעם זון, — איך, הייסט עס — האָט מען נישט געזען אַראָפּפירן פון די טרעפּ, מסתמא באַהאַלט ער זיך ערגעץ אויס. פּטאַשעק איז אַרויף צו מיין מוטער אַ קוק טאָן.

די גאַנצע צייט פון מיין בראָטן זיך אין דער מאַלינע האָב איך אויסגעמיטן פון דאָרטן אַרויסצוגיין., אַפילו ביינאַכט. איך האָב געוווסט, אַז קוים וועך איך געכאַפּט פון די היצלעס, איז שוין מיין לעבן פאַרשפּילט. אין דער באַהעלטעניש בין איך געוואָרן קראַנק. איך האָב אָבער באַשלאָסן נישט אַרויסצוגיין פון דאָרטן. מיין מאַמע האָט זיך געבעטן ביי מיר, האָט אַריינגעשעפּטשעט אין אַ ספּעציעלן שפּאַלט, וואָס דורך אים פלעג איך דערהערן, איך זאָל אַרויסקריכן אָנכאַפּן לופט און דעם קראַנקן גוף אַ ביסל צוהיילן. איינמאָל האָב איך זיך געלאָזט איינרעדן — אַרויסגעקראָכן פון דער באַהעלטעניש און אַריין אין שטוב. עס איז געווען פרייטיק־צו־נאַכט, די מאַמע האָט געבענטשט ליכט. אין פענצטער האָט אַריינגעקוקט דער מאַי־בוים, ווי אַ בשורה פון פרידן. איך האָב זיך אויסגעטאָן האַלב־נאַקעט און גענומען זיך אָרומוואַשן. אין דער זעלבער צייט איז אַריין פּטאַשעק. מיך באַמערקט. ער האָט זיך געמאַכט נישט זעענדיק, געפרעגט דער מאַמען צי עס איז אַ גוטע דירה ביי איר? ער וויל בעסער זיך אַרויפקליבן אויבן, אונטן שטערט מען אים צו שלאָפן. אַלץ איינס, זאָגט ער, וועט מען אינגיכן אייך אַלעמען אַריינטרייבן אין געטאָ, וויל ער באַצייטנס אונז יאָרשענען און פאַרכאַפּן די וווינונג. מיין מאַמע איז פאַרטאָן געווען אין ליכטבענטשן. זי האָט נישט געהערט זיינע רייד. ער האָט זיך העפלעך געזעגנט און פאַרמאַכט די טיר. איידער איך האָב נאָך באַוויזן אָנצוטאָן דאָס העמד, ערשט איך הער אַ געלויף, אַ געפּילדער: אַ שטורמיסט מיט פּטאַשעק רייסן זיך אַריין דורך דער טיר. וויאַזוי איך האָב זיך דעמאָלט אַרויסגעריסן פון זיינע הענט, פאַרשטיי איך עד היום נישט. פלינק ווי אַ בליץ, בין איך אַרויסגעשפּרונגען אין פּאָדערהויז און זיך באַהאַלטן צוריק אין דער מאַלינע.

אַ פאַרווייַלונג ביי דייטשן

וויטער ליגן אין דער מאַלינע האָט שוין נישט געהאַט קיין זינען. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן, זיך אַריבערכאַפּן אין שטאָט. איך האָב געוווסט, אַז אַרויף גאַס, לעבן די שעסקינער בערג, אין די אַמוניציע־לאַגערן, אַרבעטן יידן.

איך האָב פאַרטראַכט זיך אַריבערצוכאַפּן אַן לאַטעס אַהינצו און פון דאָרטן שוין, ווי אַ ייד, מיט דער גאַנצער קאָלאָנע, אַפּמאַרשירן אין שטאָט.

איך האָב אָנגעשריבן אַ צוּאה (טאָמער כאַפּט מען מיך), פאַרוקט זי אין דער באַהעלטעניש, ווו איך בין זיבן וואָכן אַפּגעלעגן אין פיבער, און שבת ביי-נאַכט, דעם 5-טן אויגוסט 1941, האָב איך זיך אַריבערגעכאַפּט אויף אַ צווייטן הויף, זיך דאָרט באַהאַלטן אויף אַ בוידעם און ביי-טאָג האָב איך אָוועקגעשפּאַנט אַן לאַטעס מיטן טראָטואַר צו די שעסקינער בערג.

באַגאַנגען בין איך אַ גרויסן פעלער. ליגנדיק אונטערן בלעכענעם דעכל אין דער פינצטערניש האָב איך אַ טאָעס געהאַט אין אַ טאָג. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז היינט איז גאָר זונטיק, און דעם טאָג טרייבט מען נישט די יידן צו דער אַר-בעט.

לעבן סורטעס ציגעלניע האָט מיך אָפּגעשטעלט אַ שכורער שטורמיסט און געפאָדערט דאָקומענטן. געזען, אַז איך בין אַריינגעפאַלן, זאָג איך אים: „איך בין אַ ייד און האָב פאַרגעסן אָנטאָן די לאַטעס”.

— גוט וואָס דו האָסט אָנגעטראָפן אויף מיר, נישט אויף מיינע יענע קאָ-לעגן, — ווייזט ער מיטן פינגער אין דער אַנטקעגנדיקער ריכטונג, — זיי וואָלטן דיר אָפּגעשניטן די אויערן. איך, זעסטו, וועל דיר קיין שלעכטס נישט טאָן. היינט ביינאַכט וועל איך דיך אָפּלאָזן נאָר איצט וועסטו גיין מיט מיר, דו וועסט שפּילן אין אַ צירק . . .

איך זוך אין געדאַנק אַן עצה, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען. איך נעם אַראָפּ פון מיין האַנט דאָס זייגערל, גיב עס אים און בעט, ער זאָל מיך באַפרייען. דער שטורמיסט צעלאַכט זיך, רוקט אַריין אין קעשענע די האַנט, ציט אַרויס פון דאָרטן אַ צענדליק זייגערלעך און ווייזט זיי מיר ווי ביים מאַכן אַ מסחר:

— אין פּאָניעוויעזש האָט מיר אַ ייד געוואָלט אָפּגעבן זיין נייעם צוויי-גאָרנדיקן מויער, אַבי איך זאָל אים שיסן וואָס גיכער. און ביי אַ צווייטן האָב איך גענומען זיין האַנט-זייגערל, וועל איך אים לאָזן לעבן, איז דאָס געווען פאַר אים שאָד . . . נאָר דיר, — קלימפּערט ער מיט די זייגערלעך, — וועל איך נישט טאָן קיין שלעכטס. איך שווער ביי היטלערן! דו וועסט בלויז ביי מיר שפּילן אין צירק. מער גאָרנישט.

וואָס אַזוינס דער שטורמיסט האָט פאַרטראַכט, האָב איך נישט געקענט באַנעמען. איך האָב געהאַט בלויז איין פאַרלאַנג: ער זאָל מיך נאָר נישט אָוועק-שלעפּן אין דער לוקישקער טורמע, פון וואַנען עס זענען שוין צו מיר דערגאַנגען גרוסן, ווי אַזוי שווינענבערג פּייניקט. איך האָב געקלערט אַנטלויפן. נאָר דעם שטורמיסט איז נאָכגעגאַנגען, ווי זיין שאָטן, אַ שוואַרצער קודלאַטער הונט. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן בלויז אין דעם פאַל, ווען איך וועל זיך איבער-צייגן אויף זיכער, אַז דער שטורמיסט פירט מיך צום טויט.

אין דער זעלבער צייט זענען אַנגעגאַנגען זיינע צוויי קאָלעגן. זיי האָבן געפירט צוויי יידן מיט געלע לאַטעס. דערזען, אַז זייער קאָלעגע איז אויך נישט מיט ליידיקע, האָבן זיי זיך שטאַרק דערפרייט.

— מארש ! — האט א פייף געטאן איינער פון די צוגעקומענע שטורמיסטן און אנגעוויזן אונז דעם וועג וווהין צו גיין. די דריי זענען נאכגעגאנגען אונז פון הינטן און געטריבן ווי די שאף. דער הונט איז פארויסגעלאפן, ווי דער שליח פון טויט. אזוי זענען מיר געגאנגען ביז צו דער ווילקאמירער גאס, צו דער אלטער קלויז.

אויפן וועג האב איך זיך אומגעקוקט אויף מיינע צוויי מיטגייער. דער ערשטער איז דער אכציק־יעריקער רב פון אונזער גאס, קאסעל. דער „אלטער" האט מען אים גערופן. א נידעריקער, גרייכט קוים מיין אקסל, ווייס ווי שניי, די שווארצע לאנגע קאפאטע מאכט אים נאך נידעריקער. מיר דאכט, עס איז א קינד פארגרימירט פאר א זקן. מיר איז אויסטערליש, וואס ער גייט אן א שטעקן. איך דערמאן זיך, אז דער שטורמיסט, וואס האט אים אקארשט צוגעפירט, האט זיך געשפילט מיט א שטעקן. בארויכטיק טו איך א בייג דעם קאפ אויף אהינטער, און מיין חשד באשטעטיקט זיך : עס איז דער שטעקן פונעם אכציק־יעריקן רב.

דער צווייטער איז א יונג יינגל, משהקע — אויך א באקאנטער פון דער זעלבער גאס. ער גייט דעם קאפ אראפגעבויגן, קוקט אויפן ברוק און זיין פנים פיבערט אין רויזלעכע פלעקן. דאס צעשראקענע יינגל איז א קאנטראסט צו דעם זקנס רואיקייט. דער טויט איז נאך פאר אים צו גרויס, משהקע קען אים נישט ארייננעמען.

מיר האבן אלע דריי נישט געוווסט, וווהין מען פירט אונז. דאס יינגל האט געקוקט א צעשראקענער, דא אויף מיר, דא אויף דעם זקן, מיט אזא אויסדרוק, ווי אין אונז וואלט זיך באהאלטן זיין גורל.

לעבן דער אלטער קלויז האט שוין געווארט א המון, וועלכן די דייטשן האבן באצייטנס צונויפגעטריבן אויפן ספעקטאקל. דער שטורמיסט, וואס האט זיך געשפילט מיטן זקנס ביינערדיק שטעקעלע, האט אונז דרייען צוגעפירט צו דער וואנט פון דער קלויז און געהייסן זיך אויסטאן. ערשט איצט האב איך באמערקט, ווי איבער דער גאנצער לענג פון דער גאס איז איבערגעצויגן א ספר־תורה מיט די סמנים פון רעדער, וואס זענען איבער איר דורכגעפארן. אחוץ דער צעראלטער ספר־תורה איבער דער גאס, איז א הויפן ספרי־תורות געלעגן לעבן דער קלויז, מיט צעריסענע פארבלוטיקטע מענטעלעך, דורכגעצווימטע מיט זילבערנע פעדים. און לעבן זיי, א בערגל אנגעהויפטע ברעטלעך אין פארם פון א שייטער.

— „אויסטאן זיך !" . . .

— הייסט עס, אז מען קלייבט זיך אונז פארברענען, — איז מיר דורכגעלאפן א געדאנק. איך האב א קוק געטאן אויפן זקן, און זיין בליק האט אפגעטויט מיין מורא. בלויז דאס יינגל האט געוויינט : „מאמע !"

דער שטורמיסט האט ארויסגענומען זיין רעוואלווער און נאכאמאל איבערגעחזרט דעם באפעל : — „אויסטאן זיך !" אבער דאס מאל שוין נישט מיט קיין שטיל קול, נאר מיט אזא געוויי, אז א צוקוקער האט פון שרעק א פראל געטאן אויף דער ערד פון פארמעט. דער שטורמיסט האט מיט א שוועבעלע אונטערגעצונדן דעם שייטער.

דער ערשטער האָט זיך אויסגעטאָן דער רב. זיין דאַרער איינגעשרומפּענער גוף, אין שיין פון אויפגייענדיקן שייטער, האָט אויסגעזען ווי אַ וואַקסענע יאָר־צייט־ליכט אויסגעבויגן און געל. נאָך אים — איך. די הענט אַליין, נישט הערנדיק די באַפעלן פון געדאַנק, האָבן אַראָפּגעצויגן מיינע ליכטיקע זומערדיקע קליידער. צולעצט האָט זיך אויסגעטאָן דאָס יינגל. די קליידער האָט ער געהאַלטן אין די הענט, ווי שלאָנגען, און נישט געוווּסט מיט זיי וואָס צו טאָן. דער שטורמיסט האָט באַפוילן אונז אַלעמען צונויפלייגן די קליידער אין איין פּעקל, און אַליין האָט אַלץ צוגעדעקט מיטן רבס תלית-קטן.

מיר האָבן געדאַרפט טאַנצן אַרום פייער און זינגען, זינגען אויף רוסיש. דער רב האָט קיין רוסיש נישט געקענט. ער האָט געשוויגן. איצט איז שוין צוגעלאָפן אַ צווייטער שטורמיסט — דער וואָס האָט געקלימפּערט מיט די זייגערלעך — און אַ שטויס געטאָן דעם רב צום פייער.

דער רב האָט פאַרמאַכט די אויגן. דער רויך האָט אים אַרומגעקנוילט. ס'האָט זיך דערהערט אַ רייעך פון אָפּגעסמאַלעטע האָר. צום ערשטן מאָל האָט זיך אַרויסגעריסן פון זיין מויל אַן „אוי״.

געענדיקט מיטן זינגען, האָט מען שלאָנגנדיק אונז באַפוילן רייסן די ספר־תורות און זיי וואַרפן אין פייער.

די ערשטע ספר-תורה האָבן די דייטשן אַריינגעשטעקט דעם נאַקעטן זקן. דער פּאַרמעט איז געווען האַרט, די ספר־תורה איז אַרויסגעפאַלן פון זיינע הענט און האָט צוגעדעקט דעם פלאַקער. דאָס פייער האָט זיך אין אַנהויב פאַרשטיקט, פאַרטונקלט. שפּעטער האָט דער פלאַקער מיט נאָך מער קראַפט זיך אַדורכגעריסן דורכן פּאַרמעט און מיט אַ געקנאַק אַ פלייץ געטאָן אין דער הויך צו דעם פייער פון זון־אונטערגאַנג.

דאָס יינגל האָט געגאָסן טרערן, זיך צוגעדעקט מיט די הענט דעם קאָפּ, זיינע האָר זאָלן זיך נישט אָנכאַפּן.

מיר האָבן זיך אָנגעטאָן. די זון איז פאַרגאַנגען.

די שטורמיסטן זענען קוועלנדיק אַוועק.

דער רב איז אַריין אין דער כאַרעווער קלויז און זיך געשטעלט דאַוונען. דאָס יינגל איז אַנטלאָפן, איך בין אויך אין קלויז אַריין, זיך אַוועקגעלייגט אין אַ ווינקל, אין דערוואַרטונג אויפן מאָרגנדיקן טאָג.

פּופּציק געקעפּטע

עטלעכע וואָכן האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן אויף סאַלטאַנישאָק, אַ פאָרשטאָט פון ווילנע, ביי דער משפחה פון דעם באַקאַנטן ווילנער רעוואָלוציאָנער באַסטאַצקי, געפאַלן איז אין יאָר 1936 געפאַלן אין שפּאַניע. פון מיין נייער ציטווייליקער היים בין איך צוזאַמען מיט די געבליבענע מענער פון דער משפּחה

באסטאצקי געגאנגענע ארבעטן אין אמוניציע-לאגערן אויף די שעסקינער בערג. ווען נישט די הארציקע משפחה, וואס האט מיך אריינגענומען צו זיך, וואלט איך שוין לאנג נישט געווען צווישן די לעבעדיקע. ארבעטן האב איך געמוזט גיין, כדי צו באקומען א שיין פון דעם ווילנער ארבעטס-אמט; אין יענע טעג איז עס געווען די איינציקע רעטונג קעגן די כאפונעס. די באסטאצקיס האבן איבער מיר איינגעשטעלט זייער לעבן. ווייל נישט קיין איינגעמאלדענעם האט מען נישט געטארט ארויפלאזן אויף דער שוועל. און יעדער ייד, וועלכער איז געגאנגען זיך איבערמעלדן אויף א צווייטער וווינונג, איז שוין נישט צוריקגעקומען פון פאליציי-צירקל אהיים.

די ארבעט אין די אמוניציע-לאגערן איז באשטאנען אין אויפקלייבן די קוילן, גראנאטן, באמבעס, וואס די רויטע ארמיי האט נישט באוויזן אויפצורייסן פארן פארלאזן די שטאט. מיט מיר צוזאמען האט דארטן געארבעט לייב שריפטזעצער — דער גוט-באקאנטער און באליבטער אקטיאר. ער האט אויסגעזען נעל און אויסגעדארט, ווי נאך א טיפוס-קרענק. מיר האבן נישט דערלאזן, ער זאל שווער ארבעטן, אים צוגעטראגן די פארציע זופ און געקויפט פאר אים ביי די פויערים עפל. די עפל איז אים שטענדיק א שאד געווען אויפצועסן. ער פלעגט ארויסנעמען זיין אלט מעסערל, זיי צעשניידן אויף דינע חלקים און אנפילן מיט זיי דעם אינטערשלאק בונעם רעקל, די זשאקעטן, וואס קאנטראלירן אויף די גאסן, זאלן גארנישט געפינען. די עפל האט ער געטראגן אהיים, פאר זיין קראנק טעכטערל.

— איך שפיל מיין לעצטע ראליע — האט ער מיר געזאגט. — דער אקטיאר לייב שריפטזעצער, וואס זיין גאנץ לעבן האט ער געשפילט שלום-עליכמען, שפילט איצט די קאמעדיע „מנחם-מענדל אונטערן האקן-קרייץ".

מיט מיר צוזאמען האט דא געארבעט האפמעקלער, דער דיריגענט פון סימפאנישן ארקעסטער אין ווילנער ראדיא. ווען ער איז געגאנגען מיט דער קאלאנע אהיים האט אויף אים אנגעוויזן א מוסר, אז ער האט געארבעט אין ראדיא. מען האט אים אוועקגעפירט אין טורמע.

די שטימונג ביי די ארבעטער איז געווען א ביטערע. די דייטשן, וואס זענען שוין געווען ביי לענינגראד, האבן זיך בארימט אין זייערע בלעטער, אז מארגן — איבערמארגן וועט פאלן די שטאט. איבער די גאסן פון ווילנע האבן די דייטשן ספעציעל ארומגעפירט קאלאנעס געפאנגענע רויטארמייער, אויסגעהונגערטע, נאקעטע, צו באווייזן דערמיט דער באפעלקערונג, ווער עס איז דער זיגער.

●

איינמאל, ס'איז געווען א וואכן צוויי פארן אריינטרייבן די יידן אין געטא, איז פון יענער זייט דראט פון אונזער שוין נייעם ארבעטספלאץ אין בורבישאק, פארביינגעגאנגען א פויערטע און מיר אנגעוויזן, אז דא „ווו עס איז א געלער זאמד, ליגן באגראבן 50 יידן, די דייטשן האבן זיי געקעפט; זי האט עס צופעליק אליין

געזען, נישט ווייט פון דאַנען האָט זי געפּיטערט איר ציג, די זעלבע ציג, וואָס זי פּיטערט אויך איצטער. די דייטשן האָבן דאָ געבראַכט געבונדענע יונגע יידן און מיט אַ האַק אָראָפּגעהאַקט זיי די קעפּ".

איך האָב דערציילט וועגן דער געשיכטע קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקין, אונזער ברי־גאַדיר, ער האָט נישט געגלויבט. די פּויערטעס האָבן ליב צו באַלבען, — האָט ער אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט.

מיטאָג־צייט, ווען די וועכטער זענען אַוועק פון פּלאַץ, האָב איך גענומען אַ רידל און אָנגעהויבן גראָבן אינעם זאַמד. נישט דערגראָבנדיק קיין האַלבן מע־טער, האָט זיך דער רידל אָנגעשטויסן אויף עפּעס האַרטס. איך האָב אָפּגעשאָטן דעם זאַמד און דער רידל איז פאַרקילט געוואָרן אין מיינע הענט. אַ גוף אָן אַ קאָפּ איז געלעגן אַריבערגעוואָרפן איבער אַ צווייטן. די העלזער האָבן נאָך אויסגעזען ראָז און פריש. פון איינעם אַ פּלייצע האָט ווי אַ בלינד אויג אַראָפּגעקוקט אַ געלע לאַטע.

מער האָב איך שוין נישט געגראָבן. טיפער ווי דעם אמת וועל איך נישט דערגרייכן. איך האָב בלויז אַראָפּגענומען די געלע לאַטע פונעם הרוג און זי פאַרדריקט אין פּויסט.

אין אַן אָרון פאַר מתים

. . . אויף סאַלטאַנישאָק האָבן זיך אָנגעהויבן רעוויזיעס. ווי זיך צו באַ־האַלטן איז נישטאָ. מיין פּאַפּיר, אַז איך אַרבעט, איז שוין גאָרנישט ווערט. אַט זענען אַוועק צו דער אַרבעט עטלעכע מענער פון דער משפּחה באַסטאַצקי און זיך נישט צוריקגעקערט. צו וואָס דאַרפן די כאַפּונעס זוכן איינציקווייז אין די שטיבער, אַז אַ סך גרינגער איז אָנצוכאַפּן אַ גאַנצע מחנה! איך האָב גע־רעכנט אַוועקצוגיין מיט אַ גרופּע יידן אין אַ לאַגער, ווו מען גראָבט טאָרף, אין רעשע, ביאַלאַוואַקיע און אַנדערש־ווו זענען שוין געווען אַזעלכע לאַגערן.

פּנחס קאַן, דער דעמאָלטיקער פאָרזיצער פון ערשטן יידנראַט, האָט געראָטן מיין פרוי, איך זאָל בעסער אַוועקגיין אין קענע אויף אַרבעט ביי אַ פּריץ אין אַ מאַיאָנטעק. אויך די פּריצים האָבן רעכט געהאַט אויסצונוצן די יידן. דאָרט האָט זיך דעמאָלט אויסבאַהאַלטן דער דירעקטאָר פון דער ווילנער פּרץ־גימנאַ־זיע יוסף טעפּער. עס האָט זיך גערעכנט, אַז ווייטער פון שטאָט, צווישן וועל־דער, וועט מען נישט פילן אַזוי די רציחות.

איך בין אַוועק אויף סטראַשון־גאַס 6, אויפן הויף פון יידן־ראַט, כדי זיך אָנצושליסן אין אַ גרופּע, וואָס קלייבט זיך אין קענע. פּנחס קאַן האָט מיך דער־זען פון זיין פענצטער, ווו ער אַמטירט, און האָט מיך אַריינגערופן צו זיך. זיין פּנים איז געווען געל און צעקנייטשט, ווי די לאַטע אויף זיין ברוסט. ער האָט זיך אָפּגעשט אומגעקערט פון מורערן. אַלץ וואָס ביז איצטער איז געשען, איז נאָר אַן אָנהויב. עס וועלן נאָך זיין פּראָוואָקאַציעס. עס וועט נאָך זיין אַ געטאָ. יידיש

בלוז וועט באפארבן ווילנע. אין איינס איז אבער קאן זיכער: אין דיימשלאנדס פולשטענדיקער מפלה.

איך דערציייל קאנע, אז איך האב באשלאסן צו פאלגן זיין עצה, — איך קען מער נישט אנקוקן די פנימער פון אונזערע מערדער, איך קען מער נישט זען, ווי מען מרעט אונז מיט די פיס.

ער ענטפערט מיר באהערשט, קאלט, אז איך האב שוין נישט וווהין צו פארן. מיט א האלבער שעה צוריק האט ער זיך דערוווסט, אז די ארבעטער צוזאַמען מיט טעפערן האט מען נעבכן צעשאסן. בלויז איינער איז אנטלאפן — דאס איז ש. קאטשערגינסקי. איז דאס גאר ווייניק; דערוויים איך זיך פון באקאנטע: דוד אומרון האבן אוועקגעשלעפט די כאפונעס; דעם לאנגיעריקן פארזיצער פון ווילנער ליטעראטן־פאריין משה שאליט האט צוגענומען די געשטאפא; דער אקטיאר מארים לאמפע, וואס א פאר שעה פאר דער מלחמה האט ער געענדיקט שפילן אין טעאטער „דאס גרויסע געווינס”, האט די גאנצע צייט זיך אויסבאהאלטן אין זיין האטעל. די כאפונעס האבן זיך דערוווסט און ער איז פארשלעפט געווארן ווי אלע אנדערע.

איך פרעג אן עצה וועגן זיך: וואס טוט מען ווייטער? ווי זאל איך אנטרונען ווערן? זיך באקייווערן? קאן דערציילט מיר וועגן מורערס באפעל, אז אויפן הויף פון דעם יידן־ראט מוזן שטענדיק און צו יעדער צייט זיך געפינען 50 יידן. אויב, זאגט קאן, עס איז פאראן 49, קען איך דא בלייבן. מיר ציילן איבער; עס איז דא פונקט 50. קאן זוכט אן אויסוועג. ער וויל מיך ראטעווען. ער קען אבער נישט ארויסשיקן פונדאנעט קיין מענטשן. ווייל דאס מיינט: אים איבערגעגעבן אין די הענט פון די כאפונעס. איך באמערק זיין פארלעגנהייט און זאג אים: איך וועל זיך דא אליין ערגעץ באהאלטן און קיינער וועט מיך נישט זען.

אויפן הויף איז שטיל. פון דעם אפענעם פענצטער, ווו די ביבליאטעק „מפיצי־השכלה”, טראגן זיך תפילות. מען דאוונט מעריב. אונטן אויף די טרעפ זיצט א הייפל יידן, אינמיטן דער „ישיבה־בחור” פון סמעפן־גאס — א כירמאנט און „פארויסזעער”, יידן שטופן זיך איטלעכער וויל פון אים הערן א ווארט.

עס איז געווארן טונקעלער. איך האב אנגעהויבן צו זוכן א באהעלטעניש. אויף יענעם הויף האט זיך געפונען די חברה־קדישא. אין א ווינקל זענען אנגעשטעלט געווען ארונס פאר מתים. איך בין ארייגעקראכן אין אן ארון, צוגעמאכט איבערן קאפ דעם דעק, געלעגן אין דער פארשטיקטער לופט, און אזוי ליגנדיק אין ארון האב איך אויסגעוועבט מיין ליד „איך ליג אין א מיתה”.

●

אויף מארגן אינדערפרי, ווען איך בין ארויסגעקראכן פון ארון, איז דער הויף שוין געווען פול. דא האבן זיך יידן פארזאמלט, זיך אויסגעשטעלט אין קאלאנעס און יעדער קאלאנע מיט איר בריגאדיר איז אוועק צו דער ארבעט. צום ערשטן מאל, פאר איבער צוויי חדשים, האב איך דערזען דא באקאנטע

פנימער. אט איז יעקב בערעגאלסקי, דער ארטיסט פון באקו, וואס איז מיט א פאר טעג פאר דער מלחמה געקומען שפילן טעאטער קיין ווילנע. די געלע לאטע אויף זיין הארצן איז עפעס גרעסער ווי ביי אלעמען. זי רייסט ממש די אויגן. ער זאגט מיר אן די שמחה, אז זיין פרוי האט געבוירן א יינגל. דער ארטיסט בליאכער איז פארשמייעט ביז גאר. ער האט ארויסגעקראגן צען שיינען ביי זיין פעלדפעבל און צעטיילט זיי די באקאנטע. איך טרעף חיים סעמיאטיצקין, דעם פרומען דיכטער פון די „טראפנס טוי", וואס זינט ער האט דערזען ווי מען קוילעט אונז, האט ער אנגעהויבן רויכערן אום שבת. פרוי שאליט קומט זיך דערווסן אין יידן־ראט פרטים וועגן איר צוגערויבטן מאן — דעם פארזיצער פון ווילנער ליטעראטן־פאריין. מאמעס באגלייטן זייערע זין און בענטשן זיי פארן אוועקגיין. איך באגעגן דא א קראנקע, א פארוויינטע נח פרילוצקיס פרוי פאולע; זי מאכט באמיונגען צו ראטעווען איר ארעסטירטן מאן. זי איז פארקראכן אזש אין געשטאפא צו כוינעבויערן אליין. יענער האט צוגעזאגט, איבערגעחזרט דריי מאל, אז די דייטשן אכטן געלערנטע. פאולע האפט און האט קיין כח נישט צו האפן.

אין דער זעלבער צייט איז אריינגעפארן אויפן הויף פון יידן־ראט אן עגלה. דער שווארצער מתים־פירער מיט דער געלער לאטע האט דערציילט די ארומיקע: זלמן־בער דער קברן אויפן זארעמשער בית־עולם האט זיך אויסבאהאלטן מיט זיין משפחה זאלבעצווייט אויפן בוידעם פון דער טהרה־שטוב. מען האט אים געמסרט, נעכטן אוונט זענען געקומען שטורמיסטן, אויפגעזוכט די באהאלטענע, זיי באשולדיקט, אז ביינאכט האבן זיי געצונדן פייער און געגעבן צייכנס די פיינטלעכע עראפלאנען. אין זלמן־בערס משפחה זענען געווען דריי ווייבער און פיר קינדער, צוויי פון זיי עופהלעך. די יידן האבן געפרווט טענהן, אז זיי האבן גארנישט קיין שוועבעלעך, אז די קינדער רויכערן נישט קיין פאפיראסן. עס האט גארנישט געהאלפן. די מענער האט מען געגעבן רידלען און געהייסן אויסגראבן א קבר. די שטורמיסטן האבן פאר די מאמעס אין די אויגן צעשמעטערט די קינדער אן די בוימער. די מענער און די פרויען באגראבן לעבעדיקע. דער איינציקער איז געבליבן זלמן־בער. ער איז אנטלאפן צווישן די מצבות, זיך אויסגעגראבן א קבר און דארטן לעבט ער.

דער מתים־פירער האט נאך נישט געענדיקט זיין טרויעריקע געשיכטע, איז אריינגעלאפן א יונגערמאן און מיט טרערן אין די אויגן גענומען דערציילן: ער איז געגאנגען מיט א גרופע יידן אויפן פאלאצקער טראקט, וווּ זיי ארבעטן ביים פאריכטן דעם ברוק. ביים ראנד פון שטיבל־וואלד האבן זיי דערזען א שרעקלעך בילד: פינף יונגע יידן זענען צוגעבונדן צו באזונדערע בוימער, מיט די הענט אויף די רוקנס. זייערע לייבער זענען צעשניטן פאסנווייז. קענטיק, מיט נאגייקעס. אים דאכט זיך, אז עמעץ פון זיי לעבט נאך. ער האט געוואלט זיי באפרייען, אראפנעמען פון די בוימער, האט קיינער פון זיינע חברים נישט געהאט ביי זיך קיין מעסער. ער איז געקומען אנזאגן: לויפט צום שטיבל־וואלד, ראטעוועט אונזערע ברידער!

איך האָב באַשלאָסן צו דער אַרבעט נישט גיין. דער טויט ווייסט נישט פון קיין גרענעצן. איך האָב זיך דורכגעדרייט דורך די גאַסן, און אויף דאָמיניקאַנער זאַווולעק ביז איך אַרויף צו מיין פרוים עלטערן.

בראָנפן און בלוט

(דערציילט פון מאָטל גדוד. געבוירן אין 1922, אין ווילנע)

„דאָס איז געווען אין חודש יולי 1941. — איך בין צוזאַמען מיט מיין טאַטן אַוועק אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם אין פּאָרובאַנעק. מיר האָבן באַקומען שיינען, אַז מען טאָר אונז נישט פאַרהאַלטן און זענען געווען צופרידן, וואָס מיר זענען אַרויס פון דער מאַלינע.

איינמאָל, ווען איך האָב זיך אומגעקערט מיט מיינעם אַ חבר פון דער אַרבעט, האָט אונז אָנגעיאָגט אויף באַקשט אַ טאַקסי, און דריי דייטשע אָפיצערן, באַמערקנדיק די געלע לאַטעס, האָבן אונז באַפוילן אַריין אין טאַקסי. פּאָרנדיק האָבן זיי אויפגענומען אויפן וועג נאָך 6 יידן און האָבן אונז אַלעמען אַוועקגעפירט אין בערנאַדינער גאָרטן. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן ביי אַ פינף הונדערט יידן. מען האָט אונז געהאַלטן ביז נאַכט שטרענג באַוואַכט פון פּאָליציי. אויסגעשעפּט פון היציקן טאָג פון מיין שווערער אַרבעט אין פּאָרובאַנעק, האָב איך איינגעדרעמלט צווישן אַ קופּע יידן. ווען איך האָב געעפנט די אויגן איז שוין אויפגעגאַנגען די זון. אַנטקעגן מיר איז געשטאַנען אַ „שוואַרצע וואָראָנע", עס הייסט אַ גלאַנציקע לאַסט-מאַשין מיט קליינע פאַרקראַטעוועטע פענצטערלעך. פון הינטן האָט זיך געעפנט אַ טיר, און אַ דייטשער אָפיציר מיט אַ שאַרבנדל אויפן הוט האָט אַראָפּגעצויגן די אייזערנע טרעפּלעך.

מען האָט אונז באַפוילן איינציקווייז אַרויפגיין. דער אָפיציר האָט געציילט. ווען אין אויטאָ האָבן זיך שוין געפונען 35 יידן, האָט ער אַ הויב געטאָן די האַנט און דעם 36־טן, וועלכער איז געשטאַנען שוין אויפן טרעפּל, האָט מען אָפּגעשטופּט צוריק. דער אָפיציר האָט אונז פאַרשלאָסן פון דרויסן, און אַליין האָט ער זיך אַריינגעזעצט מיטן שאָפער אין דער קאַבינע.

ווי דרויסן אַזוי אינעווייניק איז דער אויטאָ שוואַרץ. קיין בענק זענען נישטאָ. בלויז די 6 ווענטער האָבן געהאַט וווּ צו זיצן. — רעדן האָט מען נישט געטאָרט. וויינען — אויך נישט. פאַר אַ מינדסטער באַוועגונג האָבן אונז די וועכטער געשלאָגן, געשטאָכן מיט באַגנעטן. נאָכן אָפּפאָרן אַ ערד אַ צען מינוט האָט זיך די „וואָראָנע" אָפּגעשטעלט. דער אָפיציר האָט אויפגעשלאָסן דאָס טירל. די 6 וועכטער זענען אַראָפּגעשפּרונגען און אַוועק אַז אַ זייט. איך האָב דערזען אַ פּאַרקאַן פון שטעכל-דראָט און אַ מויער פון ברעטער. אויפן מויער — אַ גרויסער פּאַפּיר־פּלאַקאַט:

„אַכטונג! לעבנס־געפאַר! מינירט!"

ווען די וועכטער זענען אראפגעגאנגען, האט מען אונז געפירט ווייטער. די טיר איז שוין נישט געווען פארשלאסן. ווען דער אויטא האט זיך אפגעשטעלט צום צווייטן מאל, איז צוגעקומען צום טיר שוויינענבערג, אויף וועמען ער האט אנגעוויזן מיטן פינגער. יענער האט באדארפט אראפגיין.

מיך האט ער אויסגערופן דעם זיבעטן. דורך דער אפענער טיר פון אויטא האב איך געזען, ווי מען דערשיסט מיינע באקאנטע. אין א גראבן, וואס האט געצויגן צו א גרויסן קבר, האט מען באדארפט זיך אויסטאן. ווען דער מענטש איז שוין געווען נאקעט, האט אים שוויינענבערג אריינגעפירט אין גרוב און מיט א רעוואלווער געשאסן אין נאקן.

איך האב וואס גיכער געוואלט אומקומען. א נאקעטער בין איך אריינגע־לאפן אין גרוב און געהערט א כארכלעניש פון נאך לעבעדיקע מענטשן. ווען עס האט א קנאל געטאן א שאס פון א רעוואלווער, בין איך געפאלן אויפן רוקן. איך בין געפאלן מסתמא א רגע פריער פארן שאס. אויף אזא אופן האט מיך די קויל אויסגעמיטן. איך האב געהערט, ווי עס רעדט שוויינענבערג מיט די דערביי־איקע סאלדאטן. ער האט זיי געלערנט, ווי מען דארף אומברענגען. אין א פאר מינוט ארום האב איך דערפילט אויף זיך א זשיפענדיקן גוף, און א שטראם בלוט האט זיך אריינגעגאסן אין מיין מויל. איך האב געהערט, ווי דער מענטש גויסעסט און ווי עס קאכן זיינע געדערים. אין יענער רגע האב איך פארלארן דעם באוווסטזיין. ווען איך האב זיך אויפגעכאפט איז שוין געשטאנען די זון הויך. זי האט דורכגעלויכטן דאס בלוט, וואס האט פארשווומען מיינע אויגן. קיין שי־סעריי איז שוין נישט געווען. א ווינטעלע האט מיך דערפרישט. שפעטער אביסל האט זיך דערהערט א שיסעריי פון מאשין־געווער. דאס האבן די וועכטער דורכ־געשטעפט דעם קייווער. דעמאלט בין איך לייכט פארוווּנדעט געווארן.

ווען די שיסעריי האט אויפגעהערט צום צווייטן מאל, האבן די שיסער, א טייל אין מיליטערישע מונדירן, א טייל ציווילע, זיך אוועקגעזעצט ביים קבר־ראנד און געטרונקען בראנפן. שיקערע איז מען זיך צעגאנגען פון קבר. נישט ווייט אויף א בערגל איז געבליבן א וואך.

אז ארום האט זיך פולשטענדיק בארואיקט, בין איך א נאקעטער ארויסגע־קראכן פון גרוב און געפויזעט דורך גראז און קוסטעס ביז איך בין אנגע־קומען צו דעם דראטענעם פארקן. פונדערווייטנס האב איך דערזען די „וואַ־ראנע„ וואס איז ווידער געקומען אנגעפאקט מיט מענטשן.

א פאליאק האט מיך אריינגעלאזן אין שטוב, האט פארבונדן מיין וווּנד און געגעבן מיר קליידער. איך האב איבערגענעכטיקט, זיך אנגעטרונקען מיט מילך און אויף מארגן באגינען אוועק אין שטאט.

ווען איך האב דערציילט וועגן מיינע איבערלעבונגען אין באנאר, האט מיין אייגענער טאטע מיר נישט געוואלט גלויבן".

פּאָנאַר

פּאָנאַר — דאָס איז אַ דאַטשע-אָרט הינטער ווילנע, אויפן זיבעטן קילאָ-מעטער פונם גראָדנער שליאַך. רעכטס וויקלט זיך די ווילִיע און פאַרשווינדט הינטער בערג. די געגנט איז באַרימט מיט איר שיינער לאַנדשאַפט. זי איז באַ-זונגען דורך אַזאַ פּיצקעוויטשן. נאַפּאָלעאָן האָט זיך אין ווילנע געהאַט אויס-געדריקט, אַז ער וואָלט אויף די הענט אַריבערגעטראָגן פּאָנאַר קיין פראַנקרייך.

דאָס אָרט געפינט זיך רעכטס פון דער באַן-ליניע ווילנע—וואַרשע. אויפן צענטן קילאָמעטער. דאָרטן געפינען זיך גרויסע גריבער, וואָס זענען פריער באַ-שטימט געווען פאַר מיליטערישע צוועקן. און צוויי קלענערע גריבער. אינעווייניק אויסגעפּלאַסטערט מיט שטיינער און צעמענט.

ווי נאָר עס זענען געקומען די דייטשן, האָבן זיי דערשמעקט דאָס אָרט, עס איז געווען ווי אָנגעמאָסטן פאַר זייערע מאָרד-פּלענער. פון רעכטס גייט דער טראַקט, דורך וועלכן מען קען מיט אויטאָס אַריינפירן די קרבנות; פון לינקס — די באַן-ליניע.

ווען די טויט-פאַבריק איז שוין געווען פאַרטיק, און דאָס וואָרט „פּאָנאַר" איז געוואָרן אַ שרעק און אַ קללה, האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אין ווילנע אַ מאַפּע, וווּ פּאָנאַר איז נישט דערמאָנט געוואָרן. דאָס אָרט איז נאָר באַפּלעקט געווען מיט גרינס . . .

די ערשטע אָדער די גרויסע פּראָוואָקאַציע

דעם 31-טן אויגוסט 1941 האָט דער דייטשער אָפיציר שווייגענבערג צו-זאַמען מיט זיינע אַדיוטאַנטן ווייס און הערינג אַרומגערינגלט מיט אַ ספּעציעלן שיסער-באַטאַליאָן די יידישע קוואַרטאַלן : יידישע גאַס, יאַטקעווער-גאַס, סטראַ-שון-גאַס, גלעזער-גאַס, גאון-גאַס, דאָמיניקאַנער געסל, לידסקע און דייטשע גאַס. שווייגענבערג איז געלאָפן איבער די הויפן מיט אַ נאַהייקע, געשמיסן, מען זאָל וואָס גיכער, אין משך פון צען מינוט, אַרויס אויפן הויף, מיטנעמען קען מען בלויז אַ האַנט-פּעקל מיט דאָס סאַמע וויכטיקסטע פון פאַרמעגן. ווער עס וועט צו דער צייט נישט אַראָפּגיין, וועט דערשאָסן ווערן אויפן אָרט.

איך בין דעמאָלט געשלאָפן. אַ שמיץ פון אַ נאַהייקע האָט צעשניטן מיין שלאָף. איך האָב אַ שפרונג געטאָן פון בעט און דערזען קעגן מיר שווייגענבערג מיט אַ הינטל ביי דער זייט.

שווייגענבערג איז געלאָפן איבערן שטוב און מיט דער נאַהייקע געבראַש-משעט די איינוווינער, זיי געטריבן אויפן הויף. זיין פּנים האָט זיך מיר אַריינגע-שריפט אין אויג.

איך בין אַראָפּ אויפן הויף. יידן מיט פּעקלעך אין די הענט זענען געשטאַ-

נען מיט ווייב און קינד אין געוואַרט אויף אַ „ישועה". אַלע האָבן גערעדט, אַז דאָס פּירט מען אין געטאָ. און דאָך האָט קיינער נישט געגלויבט. האָט עמעץ זיך דערוועגט צו זאָגן, אַז דאָס פירט מען ערגעץ אַנדערש, האָבן מענטשן אים פאַרשאָלטן.

איך האָב געפּרוּווט אַנטלויפן. אַריינגעקראָכן אין אַ ליידיקער שטוב, אויסגעזעצט די שויבן און בין אַרויסגעשפּרונגען אויפן גאַס. אַ פּאָליציאַנט האָט מיך באַמערקט, אָנגעצילט די ביקס. איך האָב זיך אַריינגעצויגן צוריק און זיך אויסגעמישט מיט די שכנים. איך האָב געזוכט מיין פרוי. זי איז ערגעץ פאַרשווּנדן. זיך אפשר געראַטעוועט? קיינער ווייס נישט.

אין הויף זענען אַריינגעקומען צוואַנציק פּאָליציאַנטן. דער עלטסטער האָט געהייסן דעם עולם זיך אויסשטעלן אין רייען. צו פיר אין אַ ריי. שווייגנבערג האָט געהאַלטן אַ רעדע, אַז מען פירט אונז אין געטאָ. מען זאָל גיין רואיק און פאָלגן די באַפעלן. ער האָט אַרויסגענומען אַ קעסטל ציגאַרעטן און פאַרגעליינט צו רויכערן. די צוואַנציק שיסער האָבן אונז גענומען אונטער באַגנעטן און אַרויסגעפירט דורכן טויער פון הויף. דאָס איז געווען 12 ביינאַכט. פאַרויס און הינטער מיר האָבן זיך געצויגן מחנות פון אַנדערע געסלעך און אַנדערע הויפן. קומענדיק צו זאַוואַלנע, נאָענטער אין דער ריכטונג צו לוקישקער טורמע, האָבן אַלע שוין דערזען, אַז מען פירט נישט אין געטאָ. ווייבער האָבן אָנגעהויבן ווייַנען, זיך רייסן פאַר די האָר. די דרימלענדיקע קינדער אויף זייערע אָרעמס האָבן זיך אויפגעכאַפּט אין שרעק, און שטאַרקער זיך איינגעקלאַמערט אין די מאַמעס העלזער.

ביים ראַנג פאַרטאָגוע האָבן מיר אָנגעיאָגט נאָך אַ פּאַרטיע. צווישן זיי האָב איך דערזען מיין פרוי. איך האָב געוואָלט איבערלויפן אַהין. אויב אומקומען — אין צוזאַמען. נאָר אַ גלאַנציקער באַגנעט האָט מיר פאַרשטעלט דעם וועג.

שוין נאָענט צו דער טורמע, איך ווייס נישט וויאַזוי, האָט זיך מיר איינגעגעבן צו אַנטלויפן. איך געדענק בלויז, אַז אין קאָפּ איז מיר ליכטיק געוואָרן, ווי געטראָפן פון אַ בליץ. איך בין געלאָפן אָן אַ פּלאַן, אָן אַ חשבון. מיר האָט געדאַכט, איך האָב דורכגעבראָכן ווענט, דורכגעשניטן מויערן.

איך האָב זיך אויפגעכאַפּט ביים ברעג ווויליע. ס'האָט גענומען טאָגן. פונקט אַנטקעגן מיר, אויף דער אַנדערער זייט, האָב איך דערקענט מיין הויז. דאָרטן איז מיין מאַמע. קען זיין, זי קוקט איצט דורכן פענצטער צו מיר אַהערצו. קען זיין, זי הויפּט אַצינד מיין הילף: אַ שטורמיסט קוילעט!

●

אויף מאָרגן, דעם 1-טן סעפּטעמבער 1941, זענען איבער די ווילנער גאַסן פאַנאַנדערגעקלעפּט געוואָרן פּלאַקאַטן מיטן פאָלגנדיקן אינהאַלט:

„נעכטן, דעם 31-טן אויגוסט 1941, איז געפאַלן אַ שאָס אויף אַ דייטשן מיליטערמאַן. אונז האָט זיך איינגעגעבן צו כאַפּן

דעם מערדער. ער איז א ייד. זאל די ארישע באפעלקערונג וויסן זייז, אז די יידן וועלן דערפאר טייער באצאלן.

געביטס-קאמיסאר פון ווילנע

ה י נ ג ס ט.״

אין דעם זעלבן טאג איז די צייט פון גיין איבער די גאסן רעדוציִרט גע־ווארן פאר יידן ביז דריי בייטאג. דערביי איז אין געזעץ געזאגט געווארן, אז פון 3 בייטאג זענען אלע יידן מחויב צו זיין אין די שטיבער: נישט אויף די הויפן, אדער ערגעץ אנדערש-ווו.

אחוץ דעם האט הינגסט באפוילן, אז די יידן מוזן גלייך אריינטראגן אין די פאליציי־צירקלען זייער גאנץ גאלד, זילבער און צירונג. א ייד טאר נישט האבן מער ווי דריי הונדערט סאוויעטישע רובל. דאס הייסט דרייסיק מארק, דאס הייסט — צוויי קילא ברויט, וואס מען טאר נישט קויפן.

אין לוקישקער טורמע

ווו עס קומען אהין די פארכאפטע, דאס האט קיינער נישט געוווסט, מען האט זיי גערופן „זיך פארשרייבן אויף ארבעט״ אין דער לוקישקער טורמע.א סך יידן, נישט קענענדיק שוין אויסהאלטן פון די כאפונעס, זענען אוועק זיך פאר־שרייבן פרייוויליק. בעסער, האבן זיי געטראכט, וועלן מיר טראגן שטיינער, אייִ־דער ליגן אין גרוב און ביסלעכווייז אויסגיין.

נאר אויסגעצאנקט האט מען דוקא אין טורמע.

מיין פרוי, וואס האט געהאט דעם שלים־מזל אריינצופאלן בעת דער גרויסער פראוואקאציע אין דער לוקישקער טורמע, האט מיר שפעטער, נאך איר בא־פרייונג דערציילט, וואס זי האט געזען דארטן :

„גלייך, ווען מיר זענען געקומען אויפן לוקישקער מארק, נאך נישט דער־גייענדיק צו דער טורמע, האט אונז איבערגענומען א שפאלער ציוויל-געקליי־דעטע פאליציי. מיר האבן געמוזט דורכגיין צווישן בײדע רייען און אויפנעמען פון די רוצחים דעם ערשטן קבלת-פנים, איבער מיין קאפ האט זיך צעבראכן א שטעקן, פיל קינדער און זקנים זענען צו דער טורמע נישט דערגאנגען. געפאלן אויפן מארק. די אנדערע יידן האבן זיי געמוזט מיטשלעפן אונטער די אייזערנע קלעפ. פרויען זענען געטראטן אויף קינדער. קינדער האבן זיך געוואלגערט לעבן צע־טראטענע מאמעס. ענדלעך זענען מיר אין טורמע. גלייך ווי מיר זענען אריין הינטערן טויער, האט מען באפוילן אונז אפצווווארפן אן א זייט די געבראכטע פעקלעך מיט די אויבערשטע בגדים. נאכדעם האט מען געעפנט טירן און מיט די פיס אונז אריינגעשפארט אין גרויסע שוין אנגעפראפטע קאמערן. מען איז געלעגן אין ענגשאפט איינער אויפן אנדערן. קיין לופט איז נישט געווען. מען האט נישט געקענט זיך באוועגן, שטעלן א טראט.

אויף מארגן ביינאכט איז געקומען שווייגנבערג מיט פארקאטשעטע ארבל, ווי א קצב, און מיט דער נאהייקע אין האנט· ער האט זיך געשטעלט אינמיטן זאל אויפן קערפער פון א פארחלשטער פרוי, געהייסן אלעמען זיך אומקערן מיט די פנימער צו די ווענט און אנגעזאגט : פארן אויסדרייען דעם קאפ וועל איך פארפייניקן צום טויט ! ער האט געשניטן מיט זיין נאהייקע און ארויס־גענעבן באפעלן : אויפשטיין ! זעצן זיך ! אויפשטיין ! זעצן זיך :

א פרוי האט זיך אויפגעהאנגען אויף די ווינדעלעך פון איר קינד. מענטשן פלעגן פאלן פארכאלעשט, ווי מילבן ארום פייער. מען האט געווארט אויפן טויט, ווי אויפן איינציקן אויסלייזער. נאר קיין גרינגן טויט האט אונז שווייגנבערג נישט פארגונען. ער האט אונז אפגעהאלטן אין די קאמערן איבער א וואך. יעדער נאכט פלעגט ער קומען אין די קאמערס און איבערכאזערן זיין גימנאסטיק. ווער עס האט זיך אויפגעשטעלט, אדער זיך געזעצט פאר דער צייט, איז אין דער זעל־בער סעקונדע צעשניטן געווארן פאסנווייז. אויפן זעקסטן טאג האבן די וועכטער מיט אייזערנע האקנס ארויסגעשלעפט פון די קאמערס די דערשטאכענע, דער־שטיקטע און פארפייניקטע, מען האט זיי געשלעפט איבער די לאנגע בלוטיקע קארידארן און זיי אריינגעווארפן אין דעם קאמער פון אלגעמיינעם קלאזעט.

פאר ארויסגיין דערלייזיקן א באדערפעניש האבן די וועכטער זיך געהייסן טייער באצאלן, נישט ווייניקער ווי טויזנט רובל א מאל. שפעטער איז דער פרייז געשטיגן און דערגאנגען ביז צען רובל גאלד. אויך קיין וואסער פלעגט מען אומ־זיסט נישט געבן, פאר א טרונק האט מען באצאלט א זייגערל אדער א ווערטפולן דינג.

א טייל יידן פון אנדערע קווארטאלן, וואס האבן אויסגעמיטן די פראוואַ־קאציע, האבן געפרווט אונטערקויפן די דייטשן, כדי צו ראטעווען פון דער טפיסה זייערע ווייבער און קינדער.

דער אבער־לייטענאנט פון די בורבישקער אמוניציע־לאגערן, וואגנער, איז פאר א סך גאלד אוועק אין דער טורמע ארויסציען אכט יידן. ער איז אריין מיט דער הסכמה פון שווייגנבערג אין די קאמערס און האט ארויסגערופן אכט נע־מען, ווען ער האט אויסגערופן דעם נאמען גאלדבערג, א פרוי פון קאלוואַדיער גום. 60, וואס איז שוין געלעגן א דערשטאכענע דורך שווייגנבערגס קינזשאל, האב איך אין מיין פארצווייפלונג אויסגערופן: איך! — און דער אבער־לייטע־נאנט האט א געשריי געטאן: „שנעלער! ליוס!"

שווייגנבערג אליין האט אונז ארויסגעפירט צום טויער. אין האנט האט ער געהאלטן א רעוואלווער. ער האט געמאלדן:

— איך וויים אלץ. אויב איר וועט עמיצן דערציילן כאטש א וואָרט וועגן דעם, וואס איר האט דא געזען, וועט איר מקנא זיין דעמאלט אייערע ברידער, — האט ער אנגעוויזן אויף דער טורמע.

ביים ארויסגיין פון טורמע האט א פרוי פארטשעפעט מיט איר שאל אן שווייגנבערגס א קנעפל פון שינעל. דער תליון האט זי פארהאלטן און א גע־שריי געטאן : „צוריק!" ער האט זי אומגעקערט צוריק אין טורמע.

ווידער ביי דער מאַמען

ווהין גייט מען ווייטער? איך בין געלעגן ביי דער ווילינע האַלב נאַקעט און זיך געבראַנט אויף דער זון, איך זאָל ניט אויסזען פּאַרדעכטיק. אוונט־צייט בין איך אַריבער דעם טייך און באַרוועסהייט זיך אַריינגעשאַרט צו דער מאַ־מען. פּטאַשעקס אַנגערויבטע זאַכן האָבן זיך נאָך אַלץ געלופטערט אויפן הויף. די פון ווינט אָנגעבלאָזענע בלוזעס און העמדער האָבן אויסגעזען ווי מתים.

די מאַמע האָט שוין אויסגעוויינט דעם בליאַסק פון אירע אויגן. זי איז גע־ווען זיכער, אַז מען האָט מיך שוין דערשאָסן. איטלעכס מאָל, ווען זי האָט גע־הערט אַ שאָס פון דער אַנטקעגנדיקער טורמע, האָט זי געמיינט, אַז עס איז אין מיר.

איך דערוויס זיך נייעס וועגן באַקאַנטע שכנים: דעם האָט מען גע־כאַפּט, יענעם האָט מען געשאָסן. און דעם אַלטן חזן פון סקאָפּאָווקערס הויף האָבן געכטן אָנגעכאַפּט די שטורמיסטן, אים געהייסן אויסגראָבן אַ טיפן גרוב, ווערדליק זיין הויך, באַפוילן אים נאָכדעם אַריינגיין און ביזן האַלדז אים פאַרשאָטן מיט ערד. זיינע טעכטער האָט מען אויסגעטאָן נאַקעטע און בא־פוילן אַרומטאַנצן אַרום טאַטן.

פאַרטאָג האָב איך זיך געזעגנט מיט דער מאַמען, פּאַזע די ברעגן פון דער ווילינע אַוועק אויף סאָלטאַנישאָק — ווידער צו דער משפחה באַסטאַצקי.

צ י ג י י נ ע ר

ביי די סאָלטאַנישקער גערטנער האָב איך באַגעגנט אַ טאַבאָר ציגיינער. אַן אַלטער איז געגאַנגען פאָרויס מיט אַ קינד אַנגעהאַנגען אויף זיין אַקסל. פּאַ־מעלעך האָט ער צוגעשמיסן די פערד. אַ ציגיינערקע האָט זיך געשפּילט מיט אירע גלעזערנע קאָרעלן און בעת־מעשה געזונגען אַ ראָמאַנס. אין אַ־הייב האָב איך מקנא געווען דעם פרייען שבט — זיי טראָגן דאָך נישט קיין לאַטעס. און אַזוי ווי איך באַטראַכט די פאַרבייפאָרער, שפּרינגט עמעץ אַראָפּ פון דעם וואָגן, לאָזט זיך לויפן פאָרויס און רעדט צו מיר אויף אַ קלינגענדיקן ייִדיש:

— דערקענסט מיך?

איך בין געבליבן נשתומם: תחלת האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז עס איז דער ברודער פון מאַריע קוויעק, — דער ציגיינערישער זינגער, מיט וועלכער איך האָב זיך אַמאָל געהאַט באַקענט. נאָר פון וואַנען האָט ער זיך אויסגע־לערנט ייִדיש? לאַנג האָב איך ניט געדאַרפט וואַרטן. דער ציגיינער האָט אַליין זיך פאַרגעשטעלט:

— איך בין חיים גאַרדאָן, דערקענסט ניט?

ערשט איצט האָב איך אים דערקענט. מיט צוואַנציק יאָר צוריק האָבן מיר

צוזאמען געלערנט אין „בית יהודה". נאך קינדווייז, געדענק איך, האט מען אים גערופן חיימקע דער ציגיינער.

ווי אזוי ער קומט אין ציגיינערשן טאבאר? עס איז א פשוטע מעשה: ווען די דייטשן זענען אריין קיין ווילנע, האט חיים זיך געפונען הינטערן שטאט אין דעם דערפל דאלניע. דעם פאריקן שבת האט פאליציי ארומגערינגלט דאס דערפל און אלע יידן אוועקגעפירט קיין וועליטשאו. אהין זענען דורכן טאג געבראכט געווארן די יידן פון קענע, אנדרעלישאק, סעדניק, לאווארישאק, שומסק, סאראק־טאטאר, דאלניע און ניי־ווילייקע. מען האט אלע מענער גע־געבן רידלען און זיי באפוילן אויסצוגראבן א לאנגן אקאפ אין דער פארם פון א דלד. די פרויען מיט די קינדער האט מען געהאלטן באזונדער. ביז אוונט האט מען געגראבן. ביים זון־פארגאנג, ווען דער אקאפ איז שוין געווען פאר־טיק, האט פון אנטקעגנדיקן וועלדל זיך א לאז געטאן א בינטל ארטיקע פא־שיסטן און ארומגענומען מיט א פייער דעם צעטומלטן עולם. מען איז געווען אזוי געפלעפט, אז קיינער איז זיך ניט צעלאפן. מיט די רידלען אין די הענט איז מען געפאלן אין אקאפ. עס איז אלץ געווען אזוי פלוצלינג, אז קיינער האט ניט באוויזן צו זען דעם טויט. צופעליק איז גארדאן געשטאנען הינטער א בוים און די קוילן זענען בראביגעפלויגן לעבן זיין אויער. בעת־מעשה האט ער זיך צעטומלט אליין, ניט פארשטאנען וואס דא טוט זיך. נאר דאס פלייצ־דיקע בלוט אויפן געלן זאמד האט אויפגעוועקט זיין באוווסטזיין. ער האט ארייגעיאגט אין א קארן־פעלד און זיך דארטן באהאלטן.

אויף מארגן אינדערפרי האט ער געזען דורך די זאנגען, ווי דער געשטא־פיסט ווים, איז אנגעקומען מיט א טאבאר ציגיינער און זיי באפוילן אריינ־צוווארפן די דערשאסענע אין די גריבער.

ווען ווים איז אוועקגעפארן, איז גארדאן ארויסגעקראכן פון די זאנגען און געבעטן די ציגיינער, זיי זאלן אים נעמען מיט זיך. דער אלטער, זיין נא־מען איז פעדאר, האט אים גוט באטראכט און געהייסן זיך ארייגזעצן אין וואגן. ער האט געשמיסן מיט דער בייטש זיינע קינדער, וואס האבן געפרווט זיך צורירן צו די קליידער פון די דערשאסענע· צו חיימען האט ער גערעדט:

— איך וויים, אז מארגן, איבערמארגן וועט דאס זעלבע געשען מיט מיר...

חיים האט מיר פארגעלייגט, איך זאל גיין מיט אים. פעדאר איז א ברוי־ליאנט א מענטש, ער וועט ניט האבן דאקעגן. וואס שייך מיין בלייכן פנים, וועט ער מיך איינשמירן מיט הינטישן פעטס, פון דעם ווערט איינגעברוינט די הויט, און איך וועל אויסזען ווי ער — עס וועט מיך קיינער ניט דערקענען.

איך האב געדאנקט דעם ציגיינער" און זיך אפגעזאגט פונעם גליק. איך־קען ניט איבערלאזן מיינע אייגענע. איך וויים נאך ניט דעם גורל פון מיין ברוי. נעכטן האב איך זי איבערגעלאזן ביי דעם טויער פון דער טורמע.

חיים האט זיך מיט מיר געזעגנט. ער האט נאכגעיאגט דעם ציגיינערשן טאבאר, וואס האט געווארט אויף אים ביים אנטקעגנדיקן קלויסטער.

צווישן פריינט

איך בין ווידער ביי דער משפחה באסטאצקיס. וווהין צו גיין אנדערשוווּ האָב איך ניט געהאַט. פאַר די עטלעכע טעג האָט זיך די משפחה פאַרקלענערט. עס האָבן געפעלט דריי מענער: זיי האָבן זיך ניט צוריקגעקערט פון דער אַרבעט.

אינדערפרי זענען די געבליבענע מענער פון דער משפחה באסטאצקי, צוויי זין און אַ שוועסטערקינד, אַוועק ווי אַלע טאָג צו דער אַרבעט. איך בין אויך געגאַנגען. איבערבלייבן אין דער היים, קען מען אַריינפאַלן צו די כאַפּונעס, כאָטש אויך דאָס אַרבעטן איז שוין ניט מער קיין גאַראַנטיע: פיל אַרבעטנדיקע מחנות האָט מען גלייך פון דער אַרבעט אַוועקגענומען אין טורמע.

אויפן אַרבעטס־פּלאַץ האָט געפעלט ביי אַ העלפט מענטשן. זיי האָבן געוווינט אין די יידישע געסלעך און זענען אַריינגעפאַלן בשעת דער פּראָוואָקאַציע. נאָר די געבליבענע האָבן געאַרבעט ווייטער. ווידער האָט מען געהאַנדלט מיט די אַרומיקע פּויערים, זיך געדונגען פאַר אַ רובל און עס האָט געמאַכט דעם איינדרוק, ווי איטלעכער האָט אונטערגעקויפט דעם טויט.

מיטאָג־צייט איז געקומען דער בעל־הבית, דער פעלדפעבל הערדער, און אויפגערופן אַרום זיך אַלע זיינע קנעכט. ער האָט גערעדט אפשר אַ שעה. געוואָלט אונז איבערציינגן אין זיין גוטסקייט, אין זיין אָרנטלעכקייט. דערציילט מיט אויפגעבלאָזענעם פּאַטאָס, אַז זיין בעסטער יוגנט־חבר איז געווען אַ ייד; אַז די נירנבערגער געזעצן וואָרפט ער זיך ניט אונטער, כאָטש אַליין איז ער אַ פּאַרטיי־מאַן פון 1926. צום סוף האָט ער פאַרגעלייגט עס זאָלן אויפהייבן די הענט יעניקע יידן, וועמענס ברידער, שוועסטער, אָדער קרובים זענען אַריינגעפאַלן אין דער לוקישקער טורמע. ער וועט אַלעמען באַפרייען. אפילו אין מלחמה־צייט מוז מען זיך אויפפירן מאָראַליש... ער, דער פעלדפעבל הערדער, וועט אַזוינס ניט דערלאָזן. ביי אים איז רעכט צו ראַפּאָרטירן אין בערלין.

אַלע, מיט מיר בתוכם, האָבן אויפגעהויבן די הענט. ביי איינעם האָט געפעלט אַ ברודער, ביים צווייטן — אַ ווייב, ביי אַ דריטן — אַ קרוב. אַנדערע האָבן אויפגעהויבן די הענט אויף טראַף — שוין עטלעכע מעת־לעת ווי זיי נעכטיקן ניט אין שטוב, ווער קען וויסן ווו זענען די נאָענטסטע?

נאָכדעם ווי קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקי, דער בריגאַדיר, האָט אויפגעשטעלט די רשימה, פאַרשריבן אַלע נעמען פון די ברידער און קרובים, האָט דער אַרטיסט, דער פעלדפעבל הערדער, פאַרטרויט עפּעס קאַפּלאַנסקין אויפן אויער און איז אַוועקגעפאָרן אויף זיין טאַקסי.

קאַפּלאַנסקי האָט אונז געמאָלדן, אַז דער פעלדפעבל פאָדערט דריי גאָלדענע זייגערס פון דער פירמע „ציטאַ", פאַר זיין ווייב אַ קאַראַקולענעם מאַנטל, פינף פּאָר שיך און שטיוול, שאַמפּאַניער און פוטער, ווייל אַליין האָט ער קיין צייט ניט דאָס צו זוכן. וואָס גיכער מען וועט אים געבן די מתנות, אַלץ גיכער,

זאָגט צו דער פּעלדפּעבל, וועט ער אָוועקפאָרן מיט דער רשימה אין דער טור־מע און וועט ראַטעווען די געפאַנגענע.

אויף מאָרגן זענען די מתנות גרייט געווען. דער פּעלדפעבל הערדער איז געקומען אויף זיין טאַקסי און באַוויליקט זיי צו נעמען.

אין אַ שעה אַרום, ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, איז ער אַוועק־געפאָרן קיין קאָוונע.

דער סוף פונעם ערשטן יידנראַט

פון די אָנגעקומענע אַרבעטער פון שטאָט דערוויס איך זיך: דעם 1-טן סעפּטעמבער 1941 איז געקומען אין יידנראַט בוראַקאַס, איינער פון די שעפן פון דער היגער איפּאַטינגאַ און געגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז אויף מאָרגן ניין פרי דאַרף דער יידנראַט צושטעלן אויף ווילנער 12, אויפן הויף פון דער אי־פּאַטינגאַ, צען וועגענער, אויב די וועגענער וועלן ניט זיין, וועט עס דערנאָך דעם יידנראַט פאַרדריסן. בוראַקאַס האָט גוט געוווּסט, אַז אַלע פערד און וועגענער האָט מען ביי די יידן שוין לאַנג קאָנפיסקירט. אויך דער יידנראַט האָט פאַרשטאַנען, אַז עס איז בלויז אַ שפּיצל, אַז בוראַקאַסן גייט טאַקע דעריין, דער יידנראַט זאָל דעם באַפעל ניט אימשטאַנד זיין אויסצופירן. פונדעסטוועגן האָט פּנחס קאָן ניט געוואָלט מיט די אייגענע הענט העלפן דער פּראָוואָקאַציע. עס האָט זיך איינגעגעבן ביי ניט-יידישע פורמאַנעס אָפּצוקויפן פורן און מען האָט זיי אָוועקגעשיקט אין דער איפּאַטינגאַ. נאָר בוראַקאַס האָט די מתנה ניט אָנגענומען.

— עס איז שוין צו שפּעט, — האָט ער אַרויסגעצויגן דעם זייגער. — עס איז שוין צען מינוט נאָך ניין...

אַרום עלף פרי איז געקומען אין יידנראַט שווייגענבערג מיט צוויי באַוואָפנטע געהילפן, ער האָט אויסגעשטעלט ביי די ווענט אַלע, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען און געטאָן אַ געשריי:

— ווער פון אייך האָט עס אָנגענומען די באַשטעלונג?

עס איז אַרויסגעטראָטן פּנחס קאָן און געמאָלדן:

— איך.

— הייסט עס, דו האָסט עס ניט אויסגעפירט די פאַראָרדענונג? — האָט שווייגענבערג אַ שניט געטאָן קאָנען מיט דער נאַהייקע. — עס איז נאָך אַלץ צו שוואַך ביי אייך דער זכרון. איך וועל אייך נעמען צו זיך, וועט איר בעסער פאַרגעדענקען. — און ער האָט אָפּגעקליבן צו זיך 16 יידן, צווישן זיי פּנחס קאָן, הרב קאַץ, דער פאַרוואַלטער פון „מפיצי השכלה" קראַסנער, סאָל טראַצקי א.אנד., וואָס האָבן זיך דאָרט צופעליק געפונען, זיי אויסגעשטעלט פאַרוויין.

און שוויינענבערגס נעהילפן האבן זיי אפגעפירט אונטער באגנעטן אין טורמע.
אויף דער טיר פון יידנראט האבן די דייטשן אויפגעהאנגען א שלאס.

דער בלוטיקער שפאס

דעם 6־טן סעפטעמבער 6 אזייגער פארטאג, ווען איך און די גאנצע משפחה באסטאצקי זענען נאך געשלאפן, האט זיך דערהערט אינדרויסן א פיפעריי און א ווילד צאקען פון פערדישע טלאען. צוגעשפרונגען צום פענצטער האב איך דערזען, אז די היגע פאליציי טראגט זיך ווי א היישעריק איבער די גאסן. די שטוביקע האבן זיך גלייך אנגעטאן, מען האט געקוקט דורכן פענצטער און זיך געגרייט אויף אן אומגליק. די גאסן זענען געווען געשלאסן. אז דאקומענטן האט מען קיינעם ניט דורכגעלאזן. וואס אונז דערווארט האבן מיר נאך נימ געוווסט, נאר אלע האבן געפילט, אז עס גרייט זיך אן ענדערונג.

עס האט זיך מיטאמאל דערהערט א געבראזג פון שויבן. פונקט אנטקעגן אונזער פענצטער, אין א שכנותדיקן הויז, האט א פאליציאנט מיט א האק אין האנט געזעצט אין א יידישער טיר, קענטיק, א פארשלאסענער, און גערימשעט, מען זאל וואס גיכער אים עפענען. ווען די טיר האט זיך געעפנט, האט ער געשריען צו די איינוווינער, זיי זאלן ארויסגיין אינדרויסן. ווען אן אלט פארפאלק איז געארעמט אראפגעגאנגען פון די טרעפלעך, האט ער זיי איבערגעגעבן א צווייטן, זיין געהילף, און אים אנגעוויזן די ריכטונג, וווהין זיי אוועקצופירן.

— נאך וואס ווארטן מיר אין שטוב? באלד וועט דאך פאליציי אויך אהער אריינקומען. און וווהין זיי שלעפן ווייסט דאך ווידער קיינער נימ. בעסער אנטלויפן! — זאגט שמערל. — איינער פון דער משפחה אנטלויפן צו דעם ארבעטס־פלאץ אויף די שעסקינער בערג, עס איז דאך נימ ווייט, סך־הכל א האלבער קילאמעטער. קען זיין, מירן דארט געפינען אונזער דייטש, דעם פעלדפעבל הערדער, אדער ווי מען האט אים גערופן „דער סובאטניק". נעכטן האט ער דאך באקומען אזויפיל מתנות, צוגעזאגט צו פארטיידיקן זיינע יידן. אפשר וועט ער באשיצן איצט?

זאלבעדריט, איך, שמערל און זיין שוועסטערקינד דער סטודענט, האבן מיר זיך ווי שטענדיק אוועקגעלאזט צו דער ארבעט. מיר האבן אויסגעמיטן די הויפט־גאס. און דורכן הויף און גערטנער זיך דערנענטערט צו די בערג. די פאליציי האט אונז, קענטיק, נימ באמערקט. מיר זענען דורכגעשוומען צווישן הויכע קוסטן פאמידארן און מיר זענען ארויסגעקומען צו די שעסקינער בערג.

נאך דא האט אונז אנגעיאגט א רייטער... ער איז געלאפן גאלאפ איבער די שטויביקע וועגן, אונז אנגעיאגט און געהייסן זיך אפשטעלן.

דער רייטער האט נימ גערעדט קיין ווארט ער האט אויף שטום־לשון אונז

געהייסן מיטגיין און ביי א טייכל האט ער אונז איבערגעגעבן א צווייטן. יענער האט שוין געטראגן א העלם און די ביקס האט ער געהאלטן אונז אנטקעגן.

דער מענטש מיטן העלם האט אונז געטריבן פארויס און געשמייכלט צו זיין ביקס. דער גיסנדיקער שווייס אויף זיין אנגעהיצטן פנים איז דאס מיאוס־טע, וואס איך האב געזען אין מיין לעבן.

ביים ארויפגיין אויפן בארג, איז א יונגע פויערטע אונז אנגעגאנגען אנט־קעגן. דער מענטש מיטן העלם האט זי פארטשעפעט, א קניפ געטאן אין באק און געזאגט צו איר:

— דיר געפעלן זייערע זאכן? קום, איך וועל דיר באלד זיי געבן.

די פויערטע האט אים ניט געענטפערט. ער איז געבליבן באליידיקט. היג־טערן בארג האבן געווארט שוין אנדערע. אלע אין העלמען. ער האט געהייסן אונז זיך אומדרייען מיט די פלייצעס און מיט די הענט פארשטעלן זיך די אויגן.

איך האב ארויפגעלייגט אויף די אויגן די פינגער, זיך צוגעהערט, ווי פארויס פאר מיר זינגט א פויגל, ווי אהינטער מיר ווערן אפגעצויגן פון ביקסן די שלעסער, און צווישן די פינגער אויף מיינע אויגן האב איך דערזען א שפריצנדיקן פייער — א געקנאל, איבערן געקנאל — צווייגן...

איך האב א פאל געטאן אין גראז. דער ערשטער געדאנק, וואס האט א שניט געטאן דעם באוווסטזיין איז געווען, צי בין איך טאקע טויט? זיך אי־בערצייגט, אז ניט, האב איך א קוק געטאן אויף די חברים. איינער איז גע־שטאנען אויף די קני און דער צווייטער האט זיך אפילו ניט איינגעבויגן.

הייסט עס, מיר לעבן? טא ווער האט דא אין אונז געשאסן? ערשט איצטער האב איך דערהערט הינטער מיין פלייצע א געלעכטער. און דער מאן מיטן שטאלענעם העלם האט אונז געזאגט מיט א שמייכל:

— עס איז געווען א שפאס, הייבט זיך אויף, איך וועל אייך פירן אין געטא.

דער וועג צום געטא

מיר האבן אלץ ניט געגלויבט. געמיינט, אז דאס איז איינע פון די פרא־וואקאציעס. צוקומענדיק אבער נענטער צו ווילקאמירער גאס, וווהין דער שטא־לענער העלם האט אונז געפירט, האב איך דערזען, ווי מען פירט אויך אנדערע גאנצע מחנות.

אויף ארויף ווילקאמירער גאס, ווו עס איז געווען אמאל די „גרויסע מיל", האט מען די קופעס יידן אויפגעטריבן אויפן הויף, געהייסן דארטן ווארטן. איך האב דערזען פאר זיך מיינע אלטע באקאנטע שכנים און חברים פון לאנגע יארן. אלעמען האט מען באגינען ארויסגעריסן פון די הייזער, ניט דערלויבט

מיט־עמען כמעט גארניט פון דעם אייגנטום, און גלייך ווי די בעלי־בתים האבן איבערגעטראטן זייערע שוועלן האט מען די טירן פארחתמעט און ביים אריינגאנג ארויפגעקלעפט א צעטל:
„דויטשישע אייגנטום!"
די בעלי־בתים האבן זיך ארומגעדרייט מיט זייערע שמאטעס אויפן הויף. געקוקט אויף די צוגערויבטע הייזער און געוואַרט נעדולדיק אויף נייע נסיונות.
אזוי די הייזער האבן אויסגעזען ווי צעטומלט. צום ערשטן מאל פאר לאנגע יארן האט מען ארויסגעריסן די בעלי־בתים. עס איז אוועק פון זיי די ווארעמקייט.
דער הויף האט געקוואלט, געפליצט מיט יידן. ערשט געבוירענע קינדער, גויסעסדיקע זקנים, טראגעדיקע פרויען, אלץ איז אויפגעמישט אין דעם רוישנדיקן קעסל־גרוב.
די געיאגטע האבן ניט געוויינט, דער ערב־געטא האט אויסגעבריענט די טרערן, פארשטיינערט די געפילן. מען האט דערשפירט דעם שווידער פון דער צייט, דערשמעקט, אז עפעס גרייט זיך אן ענדערונג.
איך דערמאן זיך א פרוי מיט א בלייכן אויסגעצויגענעם פנים, זי איז געשטאנען מיט א קינד אויף איר אָרעם לעבן פארקאן און ארויסגעקוקט צו איר הויז. דאס קינד האט געוויינט, האט אויסגעשטרעקט די הענטלעך איבערן פלויט, וו עס איז געשטאנען דער וואכמאן, וואס האט געהיטן די געפאנגענע. דער וואכמאן האט גענעסן עפל. ער האט ארויסגענומען פון קעשענע אן עפל און געגעבן דעם קינד. דאס קינד האט אויפגעהערט וויינען און זיך גענומען צו דעם עפל. די פרוי האט ארויסגעריסן ביי דעם קינד די מתנה און צוריק אווארף געטאן דעם סאלדאט, דערביי האט זי געזאגט:
איך דארף ניט פון א מערדער קיין רחמנות!
נאך עמעץ איז געזעסן איינגעבויגן אויף א שטיין, די פינגער איינגעוואקסן אין בארד, און איבערן הויף האט זיך געטראגן זיין ניגון פון תהילים.
עס האט זיך דערהערט א פייף. צוויי אפיצירן, א דייטשער און א הינער, זענען אריין אין הויף און געהייסן אלעמען זיך אויסשטעלן אין רייען. צו פיר אין א ריי. דערביי האט דער הינער אונז געזאגט, אז דאס פירט מען אונז אין געטא.
מען האט גענומען זיך רירן. ביי די זייטן האט אונז ארומגערינגלט די פאליציי.
אויפן וועג זענען צוגעקומען נאך מענטשן פון די שכנותדיקע געסלעך. פאליציי, באגלייט מיט ספעציעלע אנווייזער, זענען געלאפן פארויס און ארויסגעטריבן יענע, וואס זענען נאך געווען אין די הייזער. א סך יידן, וואס ביז אצינד זענען זיי געלעגן אין באהעלטענישן, האבן זיך דערוווסט, אז מען פירט אין געטא. זיי האבן מורא געהאט אליין צו בלייבן. עס איז ארויס א קלאנג, אז נאכדעם ווי מען וועט אריינטרייבן אין געטא, וועט מען פארברענען די יידישע הייזער. דעריבער איז מען ארויסגעקראכן פון דער פינצטערניש און זיך צוגע־

שטעלט אין די רייען. אזוינע האָט מען גלייך דערקענט: זיי האָבן אויסגעזען ווי גייענדיקע מתים.

א פאַרבייגייער, וואָס איז אָנגעקומען פון שטאָט, איז אויף א ווייל אַרייַנ־געשפּרונגען צו אונז אין דער מחנה און דערציילט זיינעם א באַקאַנטן:

— עס זענען פאַראַן צוויי געטאָס; אויף רודניצקער גאַס און אויף דער יידישער. אָבער ניט אַלע ווערן אַהין געפירט. גאַנצענע גאַסן מיט הונדערטער און טויזנטער מענטשן פירט מען ניט אין געטאָ, נאָר אין דער לוקישקער טורמע.

ווען איך בין פאַרבייגעגאַנגען אונזער הויז, אויף ווילקאָמירער 14, האָב איך דערזען אויפן באַלקאָן מיין מאַמען. זי איז געשטאַנען אָנגעלענט אָן פּאַ־רענטש, מיטן גראָבן קרבן־מנחה אונטערן אָרעם, מיט א פּעקעלע ביי דער זייט, און ניט געוווסט, וואָס צו טאָן — אַראָפּגיין און זיך אַנשליסן אָן דער ריי, אָדער וואַרטן ביז וואַנען די פּאָליציי וועט אַראָפּיאָגן. זי איז געשטאַנען צע־טומלט אויפן באַלקאָן און אירע פאַרטרערטע אויגן האָבן מיך געזוכט צווישן עולם. מיר האָבן זיך ביידע דערזען. איך בין אַוועק ווייטער. דער וואַכמאַן האָט ניט געלאָזט זיך אָפּשטעלן.

ווען די מחנה איז געקומען אויף דער גרינער בריק, האָב איך דערזען, ווי באַרג-אַראָפּ פון קאַלוואַריער גאַס גייט א צווייטע מחנה, נאָך גרעסער ווי אונזערע. זי ווערט אויך געפירט אין א קייט פון פּאָליציי.

ביים אַרויפטרעטן אויף דער גרינער בריק האָבן אַלע דערשפּירט, אַז אָט דאָ וועט זיך אַנטשיידן אונזער גורל. אויב מען וועט פירן פאַרויס, דורך וויל־נער צו מיצקעוויטש-גאַס, איז א סמן, אַז מען וועט קומען אין געטאָ. אויב ביים אַריבערגיין די בריק וועט מען פאַרקערעווען די מחנה אויף רעכטס, צו דער לוקישקער טורמע, איז א סימן, אַז מען פירט צו אַן עקזעקוציע.

איך בין געגאַנגען אין דער שפּיץ פון אונזער מחנה. דער שווערער האָרב־סטיקער מאַנטל האָט געפּאַרעט מיין לייב. דער מאַנטל איז ניט מיינער, עס איז דוד אומרוס. מיר האָבן זיך ביידע געביטן פאַרן אַריינגיין אין ווילנע. אויפן פּלייצע האָב איך נאָך געטראָגן א זעקל בולבע. איך האָב עס געטראָגן פאַר א זקנה, וואָס איז שיר נישט געפאַלן.

ביים אַריבערגיין די גרינע בריק האָט זיך אויף א מינוט אָפּגעשטעלט דאָס האַרץ. וווהין וועט מען פירן? רעכטס, אָדער פאַרויס? איין טראָט, פינף טריט, צען... מען האָט אַוועקגעפירט פאַרויס.

מען האָט געאיילט. די הינטערשטע האָבן געטראָטן אויף די פּיס. גע־וואָלט וואָס גיכער אַריבערגיין דעם וועג, זיין וואָס ווייטער פון דער לוקישקער טורמע.

ווען מיר זענען דורכגעגאַנגען בשלום די גרינע בריק האָב איך אומגע־דרייט דעם קאָפּ אויף הינטער און זיך געוואָלט איבערצייגן, וואָס איז מיט דער גאַס אַהינטער אונז. און איך האָב דערזען, ווי די הונדערטער אין א שפּאַלער

פון גלאַנציקע באַגנעטן וועלן פאַרקערעוועט אויף רעכטס אין דער ריכטונג צו דער לוקישקער טורמע.

●

מען האָט געפירט אין געטאָ וועדליק אַ גענויעם פּלאַן. אַ סך גאַסן, ווי דער פאַרבייגייער האָט ריכטיק דערציילט, האָט מען גלייך טאַקע, אַנשטאָט געטאָ אוועקגעפירט צום טויט. פאָלגנדיקע גאַסן זענען צו דער געטאָ ניט דערגאַנגען: פון מיצקעוויטש-גאַס, טאַרטאַקי, פּאַרטאַווע, ביידע פּאַהולאַנקעס, קאַלוואַריער (פון 50־טן נומער ביז נומער 1 זענען דערגאַנגען). פּיראַמאַנט, אַ טייל זוויערינעץ, ווענגלאָווע, אַנטאָקאָל א.אַנד. צוזאַמען ביי אַ צען טויזנט מענטשן.

די טויערן פון געטאָ

קומענדיק צו מיצקעוויטש-גאַס האָב איך דערזען אַן אויסטערליש בילד: ביי אַ צוואַנציק מענטשן, אַנדערע האַלב־נאַקעטע, אַנדערע אַנגעטאָן אין משוגעים-העמדלעך, מיט ווילדע אויפגערייצטע פּנימער, האָבן מאַרשירט פאַראויס אויפן בריק און ביי דער זייט האָט געשפּאַנט מיט מעדאַלן אויפן ברוסט אַ דייטשער אָפיציר.

דאָס זענען געווען יידישע משוגעים פון אַנטאָקאָלער שפּיטאָל. די דייטשן האָבן זיי אַרומגעפירט איבער דער גאַנצער שטאָט, כדי צו ווייזן פאַר דער ניט-יידישער באַפעלקערונג „די יידישע ראַסע”. דורכגעפירט די גאַנצע שטאָט, האָט מען אַנגעשלאָסן די משוגעים אַן דער שפּיץ פון אונזער מחנה. פאַרויס איז געפאָרן אַן אויטאָ מיט אַ גרויסן האַקנקרייץ און אַ פילם־אַפּעראַטאָר האָט פאַרייביקט דאָס בילד.

אויך אַנדערע גאַסן האָבן זיך אַנגעשלאָסן אַן אונזער מחנה. יונגע מענער זענען דאָרט געווען ווייניק. די כאַפּונגען האָבן זיי אויסגעכאַפּט נאָך פריער. דער עיקר זענען דאָס געווען פרויען, קינדער און זקנים. עס האָבן זיך מיטגעשלעפּט אויך קראַנקע און קאַליקעס. אַרויסגעטריבענע פון די שפּיטעלער. אין זייערע בלאַע שפּיטאָל־קליידער האָבן זיי דער פּראָצעסיע צוגעגעבן אַ באַזונדערן אומהיימלעכן אויסזען.

אויף דייטשישער גאַס, לעבן פונקס ביכער־קראָם, האָבן אַ בלענד געטאָן צוויי ווייסע טויערן: איינער לינקס, אויפן ראָג יידישער און דייטשישער, דער צווייטער רעכטס — אויף גיטקע טויבעס זאַווולעק. די טויערן זענען געווען פאַרמאַכט. אַרום און אַרום איז געשטאַנען פּאָליציי. די באַוועגונג איז געווען אָפּגעשטעלט.

ביי די טויערן האָט אונז אָפּגעוואַרט הערינג, שוויינענבערגס אַדיוטאַנט, אַ געלער אויסגעצויגענער דייטש מיט אַ שאַרבנדל אויפן היטל, און האָט גע-

שלײדערט מיט די פויסטן הין און הער, װי א שיכורער דיריגענט. דאס האט ער אנגעװיזן װוהין די ײדן זאלן גײן — אין דער ערשטער געטא אדער אין דער צװײטער. רעכטס איז געװען די ערשטע, לינקס — די צװײטע. עס האט זײ בײדן אפגעטײלט די דײטשישע גאס.

װען עס איז געקומען מײן רײ, האט ער מיך אנגעקוקט װי א מענטשן־פרעסער זײן קרבן. אנגעקוקט און אנגעװיזן מײן ארט, דערבײ האט ער זײן אױסדרוק מיר געזאגט: „איך בין הײנט זאט, איך װעל דיך פרעסן אן אנדערש מאל".

דורך די אפגעבױגענע ברעטער פון דעם הילצערנעם ניט־פארענדיקטן טױער האט מיך א פױס ארײנגעשטופט אין גיטקע־טױבעס זאװולעק — דאס פאדער־הױז פון דער ערשטער געטא.

צווייטער טייל:

הינטערן טויער

דאָס פּנים פון געטאָ

איך בין געשווומען אין דעם קאַבעדיקן מענטשן־שטראָם און האָב ניט געקענט זיך אָפּשטעלן, ניט געפינען קיין ברעג, קיין אָנהאַלט. יידן מיט שמאַ־טעס און פּעק זענען געלאָפן איבער די הויפן און פאַרכאַפּט וווינונגען. די וווינונגען זענען געווען פריי. דאָס האָט שווייגנבערג מיט אַ וואָך צוריק אַרויסגעריסן פון דאָרט די איינוווינער און זיי פאַרשלעפּט אין טורמע. די ניט־יידישע באַפעלקערונג, וואָס האָט געוווינט אין דעם קוואַרטאַל פון דער געטאָ, האָט פריער איינמיטן דער נאַכט זיך גענומען אַרויסקלייבן.

איך האָב דערזען די דיכטערין לאה רודניצקי. זי איז געשווומען, ווי איך, אינעם המון, מיר האָבן זיך אויסגעקניפּט פון עולם און זענען אַריין אין מיר־ערקעס הויף, וווּ עס האָט געוווינט אַמאָל מאַטקע כאַבאַד. אירע ערשטע ווערטער זענען געווען:

— זיי וועלן לענינגראַד ניט נעמען!

אויף לידסקע גאַס האָבן מיר געפונען אַ וווינונג. מיר זענען געווען נאַיוו — געמיינט, מען וועט זיך קענען אָפּרוען. די דירה איז געווען אַ ליידיקע. די רעשטלעך פון דער באַלעבאַטישקייט האָבן זיך געוואַלגערט אויף דער ערד. אויף אַ שטול איז אַ ווייקשאַף האָט זיך געזאַלצן פלייש, אין אַ לאָבן ברויט האָט געשטעקט אַ מעסער און אויבן טיש איז געשטאַנען אַ ניט־דערטרונקענע גלאָז טיי.

איך האָב זיך געלייגט אויף אַ שטרויענעם געלעגער און אויפגעקליבן די געדאַנקען. וווּ בין איך? וווּ איז די פרוי? וווּ איז די מאַמע? דער טאָג האָט זיך געצויגן לאַנג, ווי אַ ים, וואָס מען זעט דעם ברעג ניט. עס איז נאָך איצט דריי אַזייגער. דער קאָפּ ברענט. איך וועל פאַרשרפעט.

איך האָב געפונען אַ קרוג וואַסער און עס אַרויפגעגאָסן אויפן קאָפּ. מיר איז געוואָרן לייכטער. איך האָב אַ פאַל געטאָן אויפן שטרויענעם געלעגער און פאַרזונקען אין שלאָף.

אין אָוונט איז געקומען די דיכטערין און מיך אויפגעוועקט. מיר איבער־געגעבן אַ גרוס פון דער מאַמען. זי לעבט: אַ באַקאַנטער האָט זי געזען אין געטאָ. מיר זענען אַראָפּ אין גאַס. באַגעגנט חברים — דעם אַרטיסט בערע־גאַלסקין און שבתא בליאַכערן. זיי דערציילן, אַז די גאַנצע געטאָ איז פאַנאַנ־דערגעטיילט מיט טויערן, אויך אינעווייניק פון איין גאַס אין דער אַנדערער איז ניט מעגלעך דורכצוגיין. די טויערן אין געטאָ גופא זענען מיר גאָרניט געפעלן. איך האָב באַשלאָסן זיך אַרויסצובאַקומען אויף רודניצקער גאַס. עס איז די הויפּט־גאַס פון דער געטאָ. מיין באַגלייטערן האָב איך פאַרלאָרן אין וועג. דורך בויהנמער און לעבער האָב איך זיך דערשלאָגן פון לידסקער גאַס אין דער הויפּט־גאַס. אַלץ נייע און נייע מחנות זענען אַריינגעשווומען פון שטאָט. איך האָב דערזען צווישן זיי מיין פריינט קאַלמאַנאָוויטש — דעם

באַקאַנט געלערנטן, מיטאַרבעטער פון „יוואָ". ער איז פּאַרוואַקסן מיט אַ שיי־טער בערדל. איך האָב זיך אַריינגעשניטן צווישן עולם און אים געגומען אונ־טערן אָרעם.

— שלום־עליכם אַ יידן, וואָס מאַכט איר?

קאַלמאַנאָוויטש האָט זיך דערפרייט, מיר געקלאַפּט איבערן אַקסל.

— אויב נאָר צווישן יידן, איז שוין גוט...

●

אויף רודניצקער 6, ווו דער בנין פון דער רעאַל־גימנאַזיע, איז פול מיט מענטשן. יעדער וויל זיך אַריינכאַפּן אין אַ דירה אַט דאָ אויפן הויף. מען זאָגט, אַז דאָ וועט זיך געפינען דער יודנראַט און דאָס אָרט איז זיכערער, ווי ערגעץ אַנדערש. הערוויל איז ניט מעגלעך אַדורכצוגיין. איטלעכער האָט זיך צוגע־וואַרצלט צום באָדן און גיט ניט אָפּ קיין שפּאַן; גלייך עס וואָלט זיך אונטער אים געפונען אַן אוצר.

איך זע אַן אַלט פּאָרפאָלק, מאַן און ווייב.ביידע ליגן אויף אַ וועגעלע און קוקן אויף דער געטאָ. ביידע זענען פּאַראַליזירט. ווי נאָר עס איז אַריין די פּאָליציי אַרויסצוטרייבן פון דער דירה, האָט זיי אָפּגענומען הענט און פיס. אַ קרוב האָט זיי אַריינגעלייגט אין אַ וועגל און געבראַכט אַהערצו. איך האָב געוואָלט זיי העלפן, געפרעגט זייער פאַרלאַנג. דער אַלטער האָט אַ צוק געטאָן מיט די ליפּן און שטיל, אָבער טענוג דייטלעך אויסגערופן:

— גיט מיר סם!

איך האָב זיך דערוווּסט, אַז זייער פאַמיליע איז באַראַנאָווסקי.

די אַקטריסע וויטאַלינאַ, האָט מיך געצויגן פאַר דער האַנט.

— קומט מיט מיר. אַ דירה האָט איר שוין? איך האָב נאָך אַ פרייַ אָרט. אַניט וועט מען עס אויסכאַפּן.

אויף דעם זעלבן הויף, אין דער וווינונג פון סוחר שטשיבוק, האָב איך זיך איינגעמאַשטשעט אין אַ ווינקל. דער בעל־הבית, וואָס האָט דאָ געוווינט פון פריער, האָט זיך שטאַרק געברוגזט אויף זיינע נייע ניט־געבעטענע קוואַר־טיראַנטן — דער אַלטער שטשיבוק איז נאָך דערוויל בעל־הבית, עס האָט קיינער קיין רעכט ניט אָנצורירן זיין אייגנטום. פון דער וואַנט הענגט נאָך אַראָפּ זיין פּאָרטרעט מיט די לעבעדיקע פאַרדרייטע וואָנצעס, וואָס קוקן אויף דער וועלט מיט גדלות און מיט האַנאָר.

עס איז געוואָרן טונקל. איך לויף איבער הייפן און געסלעך צו געפינען מיינע נאָענטסטע. די געטאָ איז גרעסער ווי איך האָב געמיינט: רודניצקער גאַס, אַשמענער, שפּיטאָל־גאַס, דיסנער, שאַוולער, סטראַשון־גאַס, לידסקע און דריי הויפן פון קאַרמעליטן־גאַס. דאָס אַלץ איז אונזער „אייגנטום". גיט או־מעטום איז אָבער מעגלעך אַדורכצוגיין. סטראַשון־גאַס איז פאַרשפּאַרט מיט

א סויער. לידסקע האט בכלל ניט קיין דורכגאנג· מען קען אהער צוקומען נאר דורך די בוידעמער. צו די דריי הויפן אויף קארמעליטן-גאס האבן די יידן דורכגעהאקט ווענט דורך נומ. 6, 14, און 16 פון רודניצקער גאס. אויף שפיטאל-גאס באגעגנט מיך ליבע גראדע, די פרוי פון דעם דיכטער חיים גראדע, זי ארבעט אין יידישן שפיטאל, וואס גייט אריין אין געטא, זי איז א קראנקן-שוועסטער· זי פירט מיך אריין אויפן שפיטאל-הויף און ברענגט פאר מיר א סוביק מילך. מען טראגט א פארסמטן. עס איז דער אלטער ד״ר גרשוני. איך טרינק די מילך און ווארג זיך.

חעם טויער, וואס פארצוימט סטראשון-גאס, האבן שוין הענט אויפגעריסן· איך טראג זיך אהין. אויפן הויף, וו עס איז געווען ניט לאנג דער ערשטער יידנראט, זיצט דער לערער טורבאוויטש, אנגעלענט אן א בערגל שטיינער און פארשרייבט עפעס אין א ביכל. דאס פירט ער א טאג-בוך. אויף סטראשון-גאס 1 האב איך געפינען מיין מאמען. אין א חרובער הויז, ביי דער שיין פון זון-פארגאנג, איז זי געשטאנען און געדאוונט.

אויפן קיך האט זיך געווארעמט טיי· די שכנים האבן געגרייט עסן. א מיידל מיט א שפיגעלע אין האנט האט זיך געפארבט די ליפן. מען האט געלאכט, געוויינט, געצירעוועט זאכן.

●

עס איז געווען א ליכטיקע נאכט. איך האב ניט געקענט איינשלאפן. גערעכט איז די פרוי, וואס האט גערעדט צו איר שכנטע: — „די ערשטע נאכט אין געטא איז ווי די ערשטע נאכט אין קבר״·

איך בין אראפ מיט די טרעפ אויפן הויף. אויף די גאסן, אין לבנה-שיין זענען געלעגן קופעס מענטשן· ניט פאר אלעמען האט געסטייעט דירות, איז מען געלעגן אויף דער ערד, ווי פיש ארויסגעשליידערט אויף א זאמדיקן ברעג...

לעבן יאגיכעס קלויז האב איך באגעגנט קאלמאנאוויטשן. אויך ער האט ניט געקענט איינשלאפן. ווי איך, איז ער אראפ אין גאס זיך איינצוקוקן אין דעם חורבן·

מיר זענען געגאנגען צוזאמען. איך האב מורא געהאט אויסצורעדן א ווארט, צו באליידיקן די שטילקייט.

אויף רודניצקער 4, לעבן הילצערנעם טויער, איז געלעגן אויף א בינטל שמאטעס א האלב-נאקעטע פרוי און זיך געווארפן אין פאליקע. די לבנה האט באלויכטן אירע צעווינטיקטע האר און מיט א גריניקעם אומהיימלעכן קאליר באפארבט אירע באקן.

די צווייטע פראוואקאציע און דער צווייטער יידנראט.

אויף מארגן האט מען זיך דערוווסט נייעס· אלע מענטשן, וואס זענען געווען אויף לידסקע, דאס גאסל דורך וועלכן איך האב זיך קוים אדורכגעריסן, האט שווינענבערג ביינאכט ארומגערינגלט מיט כאפונעס און אלעמען אוועקגעפירט אין דער ריכטונג צו פאנאר. א קליינעם טייל האט מען אויף מארגן צוריק געבראכט און ווידער זיי אריינגעשפארט אין די ביידע געטאס. עס איז געטאן געווארן צו בארואיקן און פארטומלען דעם עולם, קיינער זאל ניט וויסן, צי זייגע נאענטע האבן זיך אומגעקערט אדער ניט. גיין פון איין געטא אין דער צווייטער איז געווען פארבאטן.

דאס אוועקנעמען די יידן פון לידסקע האט מען אנגערופן „די צווייטע פראוואקאציע״· צוזאמען האט מען דארט אויסגערויבט ביי א 2 טויזנט מאן. ווען א הונדערט האבן זיך אבער אומגעקערט צוריק איז געווארן די שטימונג א בעסערע.

דעם זעלבן טאג האט מורער באשטימט א יידנראט. בראש איז געווארן אוועקגעשטעלט יעקב גענס, א געוועזענער אפיציר פון דער ליטווישער ארמיי, א ייד פון קאווגע. צום יידנראט האבן געהערט: דער באנק-באאמטער פריד, דער סוחר זיידשנור, דער זשורנאליסט טראפידא, אדוואקאט סראילאוויטש, אדוואקאט מילקאנאוויצקי און אנדערע.

חער יידנראט איז געווען פאראנטווארטלעך פאר דער ארדענונג אין געטא· נעגס, דער יידן-פארשטייער, האט געשאפן אן ארטיקע פאליציי. ער האט ארגאניזירט די אדמיניסטראציע אין געטא, געשאפן א מין סטרוקטור פאר דעם משונהדיקן צושטאנד. ער האט אויסגעקליבן צוגעפאסטע יונגעלייט, זיי אנגעטאן אויפן ארבל בלאע טאשמעס מיט ווייסע מגן־דודס און פון היינט און ווייטער האט מען זיי גערופן פאלגן, אויספירן אלע זייערע באפעלן. כדי מען זאל פאלגן אויף אן אמת, איז געעפנט געווארן אויף לידסקע גאסל א טורמע און ביי דער טורמע דריי פאליציי־קאמיסאריאטן. פאר יעטוועדער זינד, ווי גיין אין א פארקערטער ריכטונג, גיין ווען מען טאר ניט, עס הייסט שפעטער ווי צען אזייגער ביינאכט, אדער פארן שטערן די רו — איז מען געווארן באשטראפט מיט געלט אדער מיט ארעסט· מען האט אפילו געשאפן אין געטא א געריכט מיט א געגויעם שטראף־קאדעקס און ספעציעלע מלבושים פאר די פארטיידיקער, אנקלאגער און פראקוראר.

●

דער יידנראט האט שוין דייטלעך געזען, אז די שפיל איז צום טייוול. ער האט געוווסט, אז די שחיטה האט זיך אריבערגעטראגן אין ווייס-רוסלאנד און אז דער ציל פון די דייטשן איז אונז אלעמען אויסראטן ביז איינעם. גענס האט געמיינט, אז אים וועט זיך איינגעבן צו באפרייען א טייל איינוווינער פון

געטא. ער האט געשפּילט אויף דער צייט. געוואָרט, עס זאָל זיך דערנענטערן דער פראָנט. די דייטשן זאָלן ניט באַווייזן אויסצופירן זייער רציחה. ער האט געגלויבט מורערן און ווייסן. דער לעצטער פּלעגט קומען צו אים אין געטא אויף מיטאָג. די צוויי תלינים האבן גענסן פאַרזיכערט, אַז דעם ווילנער געטא וועט מען ניט ליקווידירן. גענס האט געגלויבט און פלעגט דורכויס איינרעדן דעם עולם, מען זאָל גוט אַרבעטן, ווייל דער געטא האלט זיך נאָר אַדאַנק דער אַר־בעט. ער האט געשאַפן אין געטא וואַרשטאַטן, אויפגעבויט פאַך־שולן, די יוגנט זאָל זיך אויסלערנען אַ פאַך.

זיין יידישע פּאָליציי, וואָס צום גוטן קען מען זי ניט דערמאָנען, פּלעגט מאַכן אין די נעכט רעוויזיעס און צונעמען דאָס געפונענע גאָלד און די ווערט־פולע זאַכן. מיט דעם האט גענס אונטערגעשמירט זיינע דייטשן. אַ סך מאָל האט ער ביי זיי געפּועלט, אַרויסצונעמען פון טורמע געפאַנגענע שוין ערב דער עקזעקוציע.

גענס האט ניט פאַרשטאַנען, אַז ער איז בלויז אַ וועקצייג אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ, אַז וועלנדיק העלפן יידן, העלפט ער אין דער אמתן די דייטשן און זייערע פינצטערע מעשים.

אַ בינטל געזעצן

די ערשטע פאַראָרדענונג, וואָס מורער האט אַריינגעשיקט אין געטא דעם יודנראַט, איז געווען:

אויף מאָרגן איינדערפרי דאַרף הענגען אויפן געטא־טויער אַ שילד:
„אַכטונג! יודען־פירטעל, זעוכע געפאַר! איינטריט פיר ניט יודען פערבאָטען!"

אַ צווייטע מעלדונג אויפן טויער האט געוואָרנט: אַז עס איז פאַרבאָטן אַריינצוטראָגן אין געטא יעטוועדער מין שפּייז און האָלץ.

אין משך פון דער זעלבער נאַכט האט מען געמוזט מורערן צושטעלן אַ רשימה וויפיל איינוווינער עס געפינען זיך אין געטא, זייערע יאָרן, פאַכן, אַד־רעסן און צי זיי האבן שיינען, אַז זיי אַרבעטן.

דער עולם האט ניט געוווּסט, ווי איז בעסער, רעגיסטרירן זיך, צי ניט. די, וואָס האבן געהאַט שיינען האבן מערסטנס זיך רעגיסטרירט; די, וואָס האבן קיין שיינען ניט געהאַט, האט מען אויף מאָרגן געצוווּנגען אַריבערצוגיין אין דער צווייטער געטא. נאָר ווען די ווייבער און קינדער זענען קאַלאָנעסווייז אַרויס דורכן טויער אין דער ריכטונג פון דער צווייטער געטא, אויף דער אַנ־דערער זייט גאַס, זענען זיי אַרומגעכאַפּט געוואָרן מיט אַ קאָרדאָן פּאָליציי און קיינמאָל האט מען זיי שוין מער ניט געזען. אַ טייל נאָר האט מען אַריינגע־פירט אין דער צווייטער געטא, כדי דער עולם זאָל נישט וויסן, וועד עס לעבט און ווער ניט.

פון דער צווייטער זייט געטא ווידער האט מען באַפוילן צו גיין

אין דער ערשטער געטאָ· זיי זענען אָבער אַהין ניט געקומען. אויך זיי האָט מען שוין מער ניט געזען.

עס איז ניט מעגלעך אויסצורעכענען די סעריעס געזעצן און באַפעלן, וואָס זענען אָנגעקומען פאַר דער געטאָ. איך וועל בלויז פרווון ברענגען אַ קליין בינטל און זאָל אַ נאָרמאַלער מענטש פרווון עס באַנעמען:

ייִדן טאָרן ניט קוקן דורך די פענצטער, וואָס גייען אַרויס אויסער דער געטאָ. דעריבער מוזן די פענצטער גוט פאַרקלאַפּט זיין אָדער פאַרשמירט אויף טונקל.

ייִדן איז פאַרבאָטן צו רעדן וועגן פּאָליטיק.

ייִדן טאָרן ניט רעדן אויף דייטש.

פאַר האַנדלען אָדער רעדן מיט אַ ניט-ייִדן ווערט דער ייִד דערשאָסן.

ייִדן טאָרן ניט טראָגן קיין וואָנצעס (דער געזעץ איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דערפאַר, מען זאָל לייכטער דערקענען דעם ייִדן, ווען ער גייט אין שטאָט).

עס איז פאַרווערט צו עסן פעטס.

ייִדישע פרויען טאָרן זיך ניט פאַרבן די האָר, זיך ניט שמינקען די ליפּן.

מען טאָר ניט דאַווענען. מען טאָר זיך ניט לערנען.

פון אַ זעקס-יאָריק קינד ביז אַ זקן דאַרף יעדער טראָגן געלע לאַטעס סיי אין געטאָ, סיי אויסערן געטאָ. דערביי מוזן די לאַטעס זיין גוט צוגענייט אויף אַלע שפּיצן, און מען דאַרף זיי טראָגן אויף דער לינ-קער זייט ברוסט, און אויף דער פּלייצע.

אַז אַ דייטש קומט אַריין אין געטאָ, מוז מען פאַר אים אַראָפּנעמען דאָס היטל. דערביי טאָר מען זיך ניט בויגן און זאָגן גוט-מאָרגן.

עס איז פאַרווערט אַריינצוטראָגן אין געטאָ בלומען.

ייִדישע פרויען טאָרן ניט געבוירן, אויב אַ פרוי וועט געבוירן ווערט זי געטייט צוזאַמען מיטן קינד.

ווען די געשטאַפּאָ האָט אָפיציעל געמאָלדן דעם דירעקטאָר פון געטאָ-שפּיטאָל ד״ר מענדלים, אַז פון בערלין איז אָנגעקומען אַ געזעץ, וואָס פאַרבאָט ייִדישע פרויען צו געבוירן קינדער, איז אין געטאָ פאַרגעקומען אַן אמתע צע-רודערונג· מען האָט ניט געוווּסט, וואָס צו טאָן מיט די טראָגעדיקע פרויען, מיט די ערשט געבוירענע עופהלעך. מאַמעס זענען אַוועק געבוירן מיטן באַ-וווּסטזיין, אַז זייערע קינדער וועט מען פאַרסמען. אָבער אויך אַט דעם געזעץ האָט מען געפּרוּווט שפּעטער גובר זיין. מען פלעגט גלייך פון בראַד-שטול באַ-האַלטן די ניי-געבוירענע אין אַ פאַרמאַסקירטן צימער. ביינאַכט, שטילערהייט פלעגן די מאַמעס אַהין אַריינקומען און געבן זויגן די קינדער· ווען די קינדער זענען עטוואָס אויפגעוואַקסן, האָט מען זיי פאַרמאָלדן אין די אָפיציעלע געטאָ-אַקטן עלטער ווי זיי זענען.

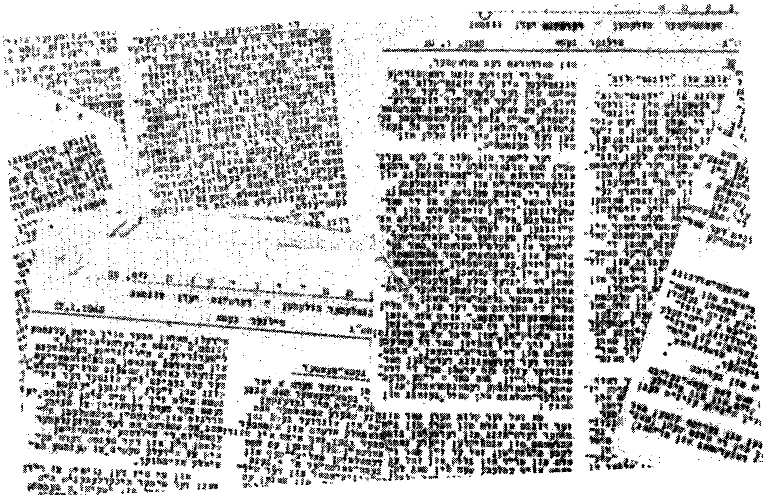

דער וועכנטלעכער ביולעטען „געטאָ ידיעות”, אַרויסגעגעבן דורכן יודן-ראַט.

א. סוצקעווער מיט זיין רעטערן יאַנאָווע באַראַ-טשעוויטש, ביים אַרויס-גאַנג צו דער באַהעל-טעניש.

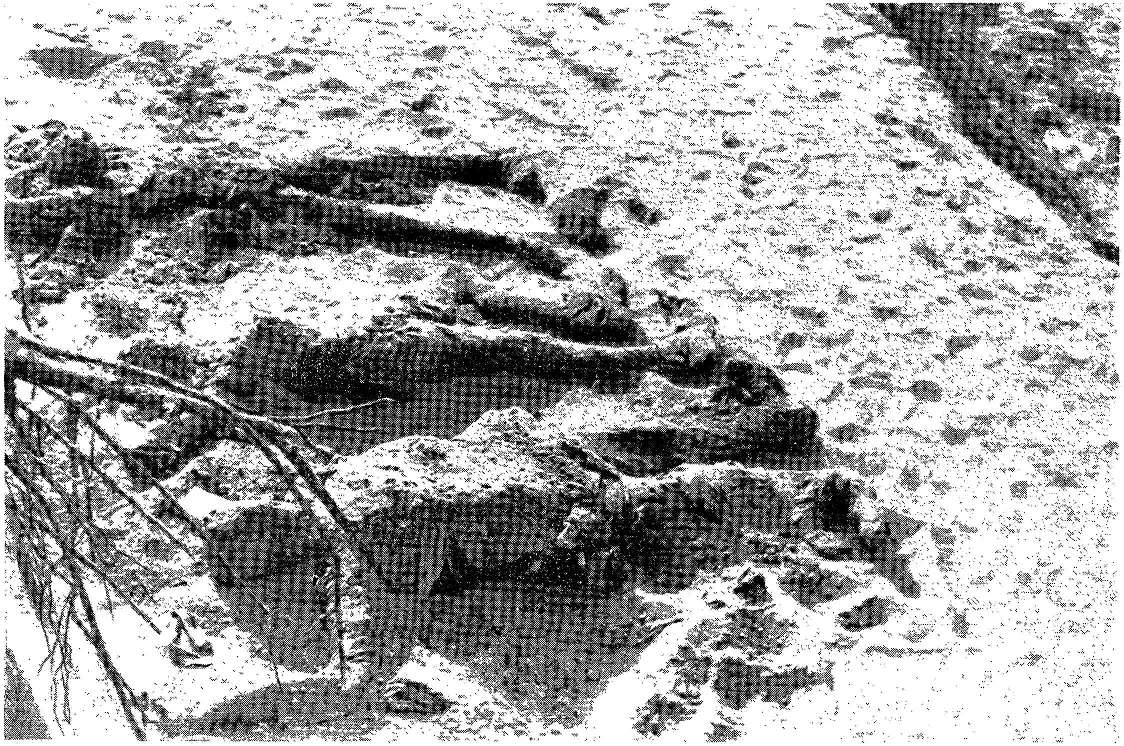

פּאָנאַר. געוועזענע לעבנס.

די ראַנגלעניש פון דער יידישער פרוי פאַר געבוירן אין געטאָ אַ קינד, עס זאָל זיין אַ טרייסט נאָך די אומגעקומענע עלטערן, נאָכן דערמאָרדעטן מאַן און עס זאָל אויפהאַלטן דאָס וויטערדיקע לעבן און די צוקונפט פון פאָלק — האָט אַנגעהאַלטן אין געטאָ ביז די לעצטע טעג. און אומפאַרגעסלעך איז דאָס בילד, ווען בלייכע מאַמעס מיט ניי־געבוירענע קינדער אויף די הענט, קינדער געבוירענע קעגן דייטשן געזעץ, אויסבאַהאַלטענע אין גריבער, אויף בוידעמער, אין היילן, זענען שפּעטער געשלעפּט געוואָרן דורך די געסלעך צום טויט.

די צעטומל־קאַלירן

גלייך ווי די דייטשן זענען אַריין אין ווילנע האָט זיך אָנגעהויבן אַ כאַפּעניש אויף יידישע מענער. מען האָט זיי געשלעפּט אויף פאַרשידענע אַרבעטן און אויף דער נאַכט זיי צוערשט אָפּגעלאָזן אויף צוריק; כדי מען זאָל די אַרבעטנדיקע אויפן גאַס ניט אַרעסטירן, האָבן זיי באַקומען פון זייערע אַרבעטס־געבער שיינען. אויפן שיין איז געווען אַ פאָטאָגראַפיע פון דעם אַרבעטנדיקן יידן. אַ שיין מיט אַ פאָטאָגראַפיע האָט זיך גערעכנט פאַר אַ גוטן שיין. גלייכצייטיק זענען געווען שיינען אָן פאָטאָגראַפיעס.

נאָך די שיינען מיט די פאָטאָגראַפיעס האָט מען אָנגעהויבן אַרויסגעבן „ווייסע שיינען", באַשטעטיקטע פון אַרבעטס־אַמט אין ווילנע. דער שיין איז געווען ביז אַ טערמין: דאָס הייסט, ביז יענעם טאָג „טאָר" מען דעם יידן ניט שיסן. אַלע מענער, וואָס האָבן צו יענער צייט ניט געהאַט קיין ווייסן שיין, זענען פאַרשלעפּט געוואָרן צום טויט דורך די כאַפּונעס. שפּעטער האָט מען גאַנצע אַרבעטער־קאָלאָנעס מיט די ווייסע שיינען אוועקגעפירט אין פּאָנאַר. די שיינען זענען געווען אַ מיטל אויפצוזאַמלען די יידן אין אַ מאַסע, עס זאָל גרינגער זיין זיי צו פאַנגען.

ווען מען איז אַריין אין געטאָ האָט אַ גילטיקער ווייסער שיין געמוזט אויף זיך האָבן דעם שטעמפּל „פאַד־אַרבעטער", כדי צו באַקומען אָט דעם גליקלעכן שטעמפּל האָט מען געצאָלט דעם אַרבעטס־אַמט טויזנטער.

אָדער גראָד אָט די, וואָס האָבן געהאַט די שטעמפּלען, זענען פאַרנאַרט געוואָרן אין דער לוקישקער טורמע.

נעענדיקט מיט די שטעמפּלען, איז אַ נייע צעטומלעניש: אַזוי ווי עס איז אָנגעקומען פון הימלען אַ באַשטעטיקונג, אַז כלומרשט דער ווילנער געטאָ דאַרף בלייבן אויף שטענדיק (אַזוי האָבן די דייטשן איינגערעדט), האָט דער דייטשער אַרבעטס־אַמט אַרויסגעגעבן דעם יודנראַט פאַר דער ערשטער געטאָ געלע שיינען פאַר דריי טויזנט פאַכלייט. די דריי טויזנט גליקלעכע האָבן נאָך רעכט אַריינשרייבן אין דאָקומענט זייערע משפּחות. געבענטשט איז דער יעניקער, וואָס האָט באַקומען פון דעם יודנראַט אַזאַ געלן שיין, ווייל עס איז אַ „לעבנס־שיין" — אַזוי האָבן איינגערעדט די דייטשן.

ווידער האָט געלויערט אַ שחיטה. ווידער האָבן זיך יידן געקליגט. יעדער האָט געמיינט, ער וועט זיך אויסדרייען. מען האָט געצאָלט מיט גאָלדענע ציינ־רובלדיקע פאַר די גוטע פאַפּירלעך, מען האָט נאָכגעמאַכט פאַלשע, זיך צוגע־שריבן צו „גליקלעכע". מיידלעך מיט גוטע שיינען האָבן אין געטאָ חתונה גע־האַט, דאָס איז געווען זייער נדן. אַ מאַמע פלעגט זיך אויסדריקן וועגן איר קינד: „איך היט עס, ווי מיין גוטן שיין".

דעם 24-טן אָקטאָבער האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ אַ שחיטה אויף די, וואָס האָבן ניט קיין גוטע שיינען. די, וואָס האָבן שיינען האָט מען געהייסן צוזאַמען מיט זייערע משפחות אַוועקגיין אויפן אָרט פון אַרבעטס־פּלאַץ און איבערוואַרטן די שחיטה.

כדי מען זאָל דורכלאָזן אַ משפחה־מיטגליד דורכן טויער, האָט ער געמוזט האָבן אַ האַרטן בלאָען צעטל — אין פאָרם פון אַ וויזיט־קאַרטל, מיט אַ דייטשן שטעמפּל. קינדער האָבן זיך גערעכנט בלויז ביז 16 יאָר. אויב עלטער האָט מען אים דורכן טויער ניט דורכגעלאָזט. אין אַ פּאָר טעג אַרום, ווען אין געטאָ איז שוין געוואָרן דורכגעפירט די שחיטה, האָבן די, וואָס פאַרמאָגן גוטע שיינען, זיך אומגעקערט אין געטאָ.

דעם 3־טן נאָוועמבער איז ווידער געווען אַ פאַראָרדענונג, אַז אַלע, וואָס פאַרמאָגן גוטע שיינען, מוזן צוזאַמען מיט זייערע משפחות אַריבערקלייבן זיך אין דער צווייטער געטאָ. דאָרט זענען זיי אָפּגעווען ביזן 5־טן נאָוועמבער. אין די דאָזיקע טעג האָט מען אין דער ערשטער געטאָ געקוילעט די אַלע, וואָס האָבן ניט פאַרמאָגט קיין גוטע שיינען. ביי דער אַקציע מיט די גוטע שיינען, זענען אומגעקומען אַן ערך 8 טויזנט מענטשן.

ווען אַ ייד מיט אַ גוטן שיין איז אַוועק צו דער אַרבעט — האָט ער גע־דאַרפט איבערלאָזן זיין ווייב אַ קאָפּיע פון זיין שיין. אַניט איז זי געווען אויס־געשטעלט, די קאָנטראָלערן זאָלן איר נעמען אין פּאַנאַר.

די קאָלירן־צעטומלונג האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט. יעדער איינציקער, וואָס האָט ניט קיין גוטן שיין, האָט געמוזט פאַרמאָגן אַ רויז פּאַפּירל. דאָס דאָזיקע פּאַפּירל איז גילטיק נאָר פאַר דער געטאָ. אַרויסגיין מיט דעם דורכן טויער קען מען ניט. עס ווערן אַרויסגעלאָזט בלויז די, וואָס פאַרמאָגן גוטע שיינען. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ יאָגעניש נאָך די רויזע קאַרטלעך. די דאָזיקע שיינען זענען איינגעטיילט געוואָרן אין צוויי קאַטעגאָריעס: משפחה־שיינען און שוץ־שיינען. די משפחה־שיינען האָבן באַקומען די פאַמיליע־מיטגלידער פון די „גע־לע"; די שוץ־שיינען האָבן געדאַרפט באַקומען די ניט־אַרבעטס־פעיקע און די קינדער.

דעם 21־טן דעצעמבער איז אין געטאָ פאָרגעקומען אַ כאַפּעניש אויף די, וואָס האָבן ניט קיין רויזע שיינען. די כאַפּעניש האָט געדויערט דריי טעג. דורכגעפירט האָט זי די אָרטיקע „אימפּאַטיננאַ". פון קעלערן און מאַלינעס האָט מען צונויפגענומען ביי אַ טויזנט נפשות און אַוועקגעפירט צום טויט.

אַ נייע פאַראָרדענונג: איטלעכער, וואָס פאַרמאָגט אַ רויזן שיין, מוז נאָך

האבן צו אים א בלאָען, אַניט לאָזט מען ניט אַרוים צו דער אַרבעט אין שטאָט. אינגיכן האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן גרינע צעטלען. נאָך די גרינע זענען בטול געוואָרן אַלע שײַנען. די גויטיקע אַרבעטער האָבן באַקומען פּעסער און אַרבעטס-ביכלעך און בלעכענע נומערן, וואָס איטלעכער האָט געדאַרפט טראָגן אויפן האַלדז. מײַן נומער איז געווען 475. די רשימה פון די נומערן מיט די רשימות פון זייערע טרעגערס איז געלעגן אין אַרבעטס-אַמט, ביים געביטס-קאָמיסאַר און אין געשטאַפּאָ. די נומערן פלעגט מען ניט אַרויסגעבן אָן אַן אַרבעטס־ביכל.

אויך מיט די נומערן איז ניט געווען אַזוי פּשוט. צוויי גורלות האָט שפּע־טער צעטיילט די באַפעלקערונג: נידעריקע נומערן און הויכע נומערן. אין אױ־גוסט 1943 האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויסראָטונגס-אַקציע אויף די הויכע נו-מערן — פון נום. צען טויזנט און ווייטער. די איבעריקע נומערן האָבן אין יענע מעג ניט געליטן.

דער סיסטעם מיט די קאָלירטע שײַנען, נומערן און ביכלעך איז געווען די המצאה פון נויגעבויערס קאַבינעט. די קאָלירן זענען געווען ניט צופעליק. דער ציל איז געווען — צעטומלונג. די רעזולטאַטן פון די קאָלירטע פּאַפּירלעך זענען ענלעך צו אַ פּסיכישער לופט־אַטאַקע, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעווענ־דעט אין די ערשטע מלחמה־טעג. די פּסיכישע לופט־אַטאַקע באַשטייט דערין, וואָס בײַנאַכט לאָזט זיך אַראָפּ נידעריק אַן עראָפּלאַן און נעמט וואַרפן אויף אַ באַפעלקערטן פּונקט גווירבלענדיקע פּראַזשעקטאָר-שײַן פון צענדליקער קאָלירן. די אײַנוווינער נעמען לויפן אין פּאַניק. עס טרעפט אויך, אַז בעת אַזעלכע לופט-אַטאַקעס פלעגן מענטשן ניט זעלטן פאַרלירן דעם זינען.

די געטאָ־יידן האָבן אָבער ניט געהאַט וווהין צו לויפן.

שטורמיסטן

אַז אַ ייד זאָל מער-ווייניקער געזיכערט זײַן, אַז ביז אַ געוויסער דאַטע וועט מען אים ניט דערשיסן, האָט ער פריער געדאַרפט האָבן אַ ווייסן שײַן, דאָס הייסט אַ פּאַפּירל פון אַרבעטס־אַמט, אַז ער אַרבעט אין אַ דייטשער אונ־טערנעמונג. איצט איז אַרוים אַ נייעס: אויפן ווייסן שײַן מוז געשטעמפּלט ווערן אַ שוואַרצער שטעמפּל: „פאַר-אַרבעטער". ווער עס האָט ניט דעם שטעמפּל, איז דאָס זעלבע ווי ער האָט ניט קיין שײַן.

עטלעכע טויזנט געטאָ-אײַנוווינער האָבן באַקומען דעם גליקלעכן שטעמפּל. איך האָב דעם שטעמפּל ניט געהאַט, ווייל איך בין ניט געגאַנגען אויף אַרבעט. מײַנע באַקאַנטע אין געטאָ האָבן מיר געראָטן, איך זאָל גיין כאָטש אויף אַ טאָג אָדער צוויי אויף אַרבעט, כדי מען זאָל מיר אָפּשטעמפּלען דעם ווייסן שײַן.

איך האב געפאלגט די עצה פון מיינע פריינט און זיך געלאזט אוועקפירן דורך שטורמיסטן אין די קאזארמעס אויף פּיראמאנט, לעבן אלטן יידישן בית־עולם. די גרופּע, אין וועלכער איך האב געארבעט, איז באשטאנען פון 6 מאן. צוויי שטורמיסטן האבן אונז געבראכט צו א קופּע באלקנס און געהייסן זיי אריבערטראגן אויף א צווייטן הויף. דערביי האבן די שטורמיסטן אנגעזאגט, אז יעדער ייד מוז טראגן א באלקן, זאלבעצווייט טאר מען ניט.

איך האב אנגעליינט אלע מיינע כוחות און ארויפגעהויבן דעם קלאָץ אויף מיין אקסל. איך בין געגאנגען און מורא געהאט צו קוקן אויפן שטח, וואס טיילט מיך אפּ פון ארט, וווּ איך דארף אים אוועקליינן. ביים פארבייגיין די צוויי שטורמיסטן האב איך דערפילט א שניט פון א נאהייקע און א געשריי: „לאופען" !

איך האב געהערט, ווי עס טרעשטשען מיינע ביינער פון מיין קאפּ איז גערונען בלוט און פארטונקלט מיר די אויגן. איך האב דערזען די וועלט דורכן קאליר פון בלוט. פונדעסטוועגן בין איך געלאפן. דער משוגענער לעבנס־כוח האט מיך געטראגן פאָרויס.

אוועקגעלייגט די באלקנס אויף אן ארט, בין איך אוועק צוריק מיט דער נאסער שווייסיקער העמד האב איך אויסגעווישט מיינע פארלאפענע אויגן. די שטורמיסטן האבן געלאכט. איך האב געהערט, ווי איינער האט עפּעס איינגע־רוימט דעם אנדערן אויף מיין חשבון. און ווי נאר איך האב זיך איינגעבויגן אויפצוהויבן א נייעם באלקן באפעלט מיך מיין האר, איך זאל אויפהייבן צוויי: „עס איז גענוג גרינג, ער וועט מיך אויסלערנען ארבעטן". דעם זעלבן באפעל האט ער ארויסגעגעבן דעם אלטן שטשיבוק. עס איז דער זעלבער שטשי־בוק, וואס צו אים אין וווינונג האב איך זיך פארקליבן אין ערשטן טאג ביים ארײנקומען אין געטא. ער האט זיך געבעטן ביי די שטורמיסטן, מען זאל אים לאזן לעבן, ער איז שוין אלט זיבעציק יאר, ווי קומט ער אויפצוהייבן אזא מאסע ?

דערזען א רעוואלווער, האט ער פונדעסטוועגן די באלקנס אויפגעהויבן. אויך איך האב ארויפגעטאן אויף ביידע אקסלען די באלקנס, זיי ארומגעקלאמערט מיט די הענט און געלאזן זיך אין ווייטן וועג אריין. מען זאל מיר נאר ניט באפעלן לויפן ! — האב איך א טראכט געטאן. אבער ווי נאר איך בין פארבייגעגאנגען די 16-יאריקע שטורמיסטן, האט מיר ווידער א שניט געטאן די נאהייקע, און ווידער: „לאופען!"

איך האב געפילט, אז איך וועל ניט אויסהאלטן: עס ברעכן זיך די אקסלען. פארוואס לויף איך? פארוואס גיב איך נאך די שטורמיסטן? אלציינס האב איך מער קיין כוח ניט. נאך א רגע, און דאס הארץ פּלאצט מיר. — — — —

איך האב א שליידער געטאן די באלקנס און גענומען לויפן. ניט לויפן, נאר אנטלויפן. די שטורמיסטן זענען געווען פארנומען מיט שטשיבוקן. ער איז געלעגן אויף דער ערד אונטער די באלקנס און קוים געזשיפּעט.

לויפנדיק בין איך אריינגעפאלן אין א קאלד-גרוב. שנירלעך בלוט האבן זיך געצויגן פון מיין לייב און געדרייטלט דעם צעלאזענעם קאלך. איך בין דארט געלעגן ביז אוונט און אנטלאפן אין געטא.

●

די געשיכטע מיטן שטעמפל „פאר־ארבעטער" האט זיך נאך ניט געענ־דיקט. אין זעלבן אוונט האט מען אריינגעשיקט אין געטא א מעלדונג: אלע, וואס האבן אויף די שיינען דעם שטעמפל „פאר־ארבעטער" דארפן ארויסגיין אויפן הויף. ווער עס האט ניט דעם שטעמפל דארף בלייבן אין דער היים.

אלע, וואס זענען ארויס צו די טויערן זענען צוריק שוין ניט ארויף.

איך בין צום טויער ניט געגאנגען. מיר האט געקלעקט אויף היינט דער שטעמפל אויף מיין פנים.

אין דער צווייטער געטא

אז קיין צוויי געטאס וועלן אין ווילנע ניט זיין, דאס האט געפילט יעדערער. קיינער האט אבער אויף זיכער ניט געוווסט, וועלכער געטא עס וועט איבער־בלייבן — דער ערשטער, צי דער צווייטער. אמת, אין דער ערשטער זענען מער פאר־ארבעטער, אין דער צווייטער גיט מען אבער בעסער עסן... משפחות האבן זיך בכיוון צעטיילט. א העלפט איז געווען אין דער ערשטער, די אנדערע העלפט אין דער צווייטער. אין פאל, ווען מען וועט איין געטא ליקווידירן, זאל כאטש איבערבלייבן פון דער משפחה א זכר. דערוויל דערזעעט איך זיך, אז דער גאנ־צער הויף, וווּ עס האט געוווינט מיין מאמע, איז אריבערגעווארפן אין דער צווייטער געטא. איך האב באשלאסן זיך אהין אריינצובאקומען און אהער ברענגען די מאמע. עס איז געווען ערב יום־כפור 1941. איך בין ארויס מיט א קאלאנע צו דער ארבעט אין שטאט און זיך צוריקגעקערט מיט אן אנדער קאלאנע, וואס איז נעכטיקן געגאנגען אין דער צווייטער געטא.

מיין מאמען האב איך געפונען. זי האט זיך געגרייט צום יום־טוב. זי האט געטראגן א טונקעלן קלייד, וואס ביז איצט האב איך עס קיינמאל ניט באמערקט. פון דער טונקעלער קלייד האט זיך אויסגעטיילט איר גראער קאפ. אויך אזא גראקיים האב איך קיינמאל ניט באמערקט. די האר האבן אזש געבלענדט, גע־לויכטן ווי א קרוין.

מיין מאמע האט ניט געוואלט זיך צוריקערן. זי האט שוין מער קיין בוח ניט. און, א חוץ דעם, איז שוין באלד יום־טוב. זי קלייבט זיך צו כל-נדרה. מיך האט זי געבעטן איך זאל צוריקגיין. דארט, מיינט זי, איז פארט זיכערער.

דאָ זענען דאָך מערסטנטייל אַלטע און קינדער. זי האָט אָנגעצונדן ליכט, מיך געבענטשט און איז אַוועק צו כל נדרי.

●

איך בין אַרויס איבער די געסלעך. יעדן מיט קיטלען אונטער די אָרעמס האָבן געאײַלט אין די קלויזן. אין אַלע פענצטערלעך האָבן געפֿלעמלט ליכט. דער עיקר איז פֿול געווען אויפֿן שול־הויף. מען האָט געאײַלט אין דעם חסי־דישן שטיבל, אין דער גרויסער שול און, מערסטנטייל, אין גאַנס קלויז, גוי דאָרט וואָלט געווען זיכערער, אַז די תּפֿילות וועלן פֿאַרנומען ווערן.

פֿון אַ הויף האָב איך דערהערט אַ געזאַנג. עס האָבן געטראָגן זיך יידישע ווערטער. איך בין נאָכגעגאַנגען די קלאַנגען. זיי האָבן מיך אַרויפֿגעפֿירט אויף טרעפּ.

אין אַ לאַנג, שמאָל צימערל אין פֿענצטער איז געזעסן דער לערער גערשטיין צווישן אַ קרײַז קינדער און געזונגען מיט זיי פּרצעס ליד „האָפֿ, ניט ווייט איז שוין דער פֿרילינג”.

גערשטיין האָט געענדיקט זינגען און מיך האַרציק אַרומגענומען.

— איך זיינט דאָ?

— איך בין געקומען הערן אײַער כאָר, — האָב איך געענטפֿערט. איך האָב געקוקט אויף זײַנע זינגער און מײַנע אויגן זענען פֿאַרלאָפֿן מיט טרערן.

ער האָט צונויפֿגענומען די קינדער נענטער, זיי געשטעלט אין אָרדענונג וועגליק די שטימען, און איבערן בווידעם, איבער דער געטאָ, איבער דער גאַ־רער וועלט האָט זיך צעקלונגען:

און זאָל ווי ווייט
נאָך זײַן די צייט
פֿון ליבע און פֿון שלום, —
דאָך קומען וועט
צי פֿרי, צי שפּעט
די צייט · עס איז קיין חלום.

●

ווי נאָר איך האָב זיך אַרויסגעכאַפּט פֿון דער צווייטער געטאָ, איז אַהין געקומען שווײַנענבערג מיט דער היגער איפּאַטינגאַ און זיך גענומען צו דער אַרבעט. דאָס מאָל האָט ער ווידער צוגעטראַכט עפּעס אַ נײַעס. ער האָט דורכ־געפֿירט די שחיטה מיט אַ סיסטעם: איין הויף האָט ער צוגענומען, דעם אַנדערן האָט ער געלאָזן. נאָר עס איז געווען פֿאַר אים ווייניק מענטשן. ער איז געקו־מען נאָך אַ באַשטימטער צאָל קעפּ, און די צאָל דאַרף פֿאַרפֿילט ווערן, מיט איי־

נעם ניט מער און מיט איינעם ניט ווינציקער. שווײנענבערג איז אוועק אין די סלויזן און האט אוועקגעפירט צום טויט די יידן אין די קיטלען און תליתים.

ער האט געבראכט מאנדאלינעס און באבוילן שפילן. ביים פירן צו דער טורמע האט משה פרומקין, א בחור פון אכצן יאר, א געשריי געטאן: „לאזט זיך ניט פירן! צעלויפט זיך איז די גאסן!" אין דער מחנה איז געווארן א מהומה. פרויען האבן זיך אויסגעלייגט אויפן ברוק און זענען ניט געגאנגען ווייטער. זקנים זענען געבליבן פארשטיינערט. יונגטלעכע זענען זיך צעלאפן.

שווײנענבערג האט באפוילן שיסן. צענדליקער זענען געבליבן טויטע, און די לעבעדיקע האבן זיי געמוזט מיטטראגן. פונדעסטוועגן זענען היפשע זיך צעלאפן, צווישן אנדערע אויך דער בחור פרומקין.

די ענדגילטיקע ליקווידאציע פון דער צווייטער געטא איז פארגעקומען דעם 28־טן נאוועמבער 1941.

ווען אין דער צווייטער געטא זענען שוין קיין יידן ניט געווען, האט זיך אין דער ציטונג „גאניעץ צאדזעננסי" באוויזן א נאטיץ, אז די יידן פון דער צווייטער געטא זענען אויסגעשטארבן פון עפידעמיעס און אז די געסלעך זענען פריי צום פארקער.

„די נאכט פון געלע שיינען"

דעם 28־טן אקטאבער 12 בייינאכט איז אין געטא א מהומה. עס איז אנגעקומען פון געשטאפא א באפעל: אלע יידן, וואס פארמאגן „געלע שיינען", דארפן מארגן פרי צוזאמען מיט זייערע משפחות אוועקגיין צו דער ארבעט.

אין דער ערשטער געטא האבן נאך דעמאלט געלעבט א 23 טויזנט יידן. געלע שיינען האבן געהאט 3 טויזנט. צוזאמען מיט די משפחות — און די צוגעשריבענע — איז ארום ניין טויזנט. איז וואס וועט זיין מיט די איבעריקע? די גענוג אויסגעפרואוטע האבן פארשטאנען: אויף די, וואס וועלן איבערבלייבן אין געטא, וועט זיך אויף מארגן אנהייבן א שחיטה. ווער עס האט נאר געהאט א מאלינע איז אוועקגעלאפן זיך באגראבן. נאר עס האבן זיך מאלינעס וועט אויך א סך מיט געלע שיינען.

אין א שעה ארום נאכן באפעל, פונקט איינס אזייגער בייינאכט, איז געקומען מורער און ארומגערינגלט דעם געטא מיט קוילנווארפער. די, וואס האבן געהאט געלע שיינען, האבן זיך צוגעגרייט פעקעלעך און געווארט עס זאל ווערן טאג.

איך האב קיין געלן שיין ניט געהאט. ביי מיין פרוי איז אזא שיין געווען. אין יאוש בין איך ארומגעלאפן איבער די געסלעך. איך האב ניט געוואלט דערלעבן דעם באגינען אין געטא. איך בין אנטלאפן צו מיין מאמען, זי האט

זיך נעראטעוועט פון דער צווייטער געטא און איצטער איז זי אין א חורבה אויף סטראשון־גאס. איך פארפייניקט פנים האט דערוועקט אין מיר א כוח, נײ בלוט אריינגעגאסן אין הארצן. איך האב זי באהאלטן אין א קעלער, דעם אריינגאנג צוגעדעקט מיט שטיינער, עס זאל ניט זיין קענטיק, און אליין מיט א האק אויסגעקלאפן צום טויער. איך האב באשלאסן זיך דורכרייסן דורך רוד־ניצקער גאס. ביים טויער האב איך שוין געטראפן א המון. יעדער איינער האט זיך געוואלט דורכרייסן, אנטרינען ווערן, כאטש אין שטאט איז ניטא קיין באהעלטעניש.

מיט דער האק אונטערן מאנטל האב איך זיך דורכגעריסן צום טויער. איך האב ארויסגעצויגן די האק און גענומען זעצן אין די ברעטער. דער פא־ליציאנט אויף דער אנדערער זייט האט דערהערט די קלעפ, האט ער אן עפן געטאן דעם טויער. אין דעם מאמענט האט זיך מיר און נאך עטלעכע מענטשן פון המון איינגעגעבן דורכצורייסן.

ווי נאר איך האב זיך דורכגעריסן דורכן טויער, האב איך א פאל געטאן אויפן ברוק. עס איז געווען איינם ביינאכט. גיין טאר מען ניט — ווו איך וועל זיך נאר קערן, וועלן מיר פארהאלטן פאטרולן. דער איינציקער אויסוועג — זיך אריינכאפן אין דערבייאיקן קלויסטער.

די קלויסטער־טיר איז געווען אפן. איך בין אריין און האב צוגעמאכט די טיר. איך האב זיך ארויפגעדרייט אויף די טרעפ און צוגעקומען צו די גלע־קער. ארום דער געטא זענען געשטאנען קוילנווארפער. יידן זענען ארומגעלאפן אין געטא מיט ליכט און געזוכט א באהעלטעניש.

דורך דער נאכטיקער ווילנע

ווי לאנג וועל איך זיך באהאלטן אין קלויסטער ? אינדערפרי וועט מען קומען און מען וועט מיך געפינען. עס איז מיר איינגעפאלן אוועקציגיין הינטער דער שטאט אין דער געגנט זוויערינייץ. איך האב אויסגעטאן די שיך, די האק אריינגערוקט אין גארטל, פארשווארן זיך אליין, נישט אריינצופאלן קיין לעבעדיקער דעם שונא אין די הענט און שטילערהייט אויף די שפיץ־פינגער, האב איך זיך ארויסגעשארט פאזע דער וואנט. אויפן ראג זאוואלנע האב איך געטראפן א יידן איינגעוואקסן אין א נישע פון א טויער. זיין געטא־פעצטער גייט ארויס אין שטאט, האט ער זיך אראפגעלאזט אויף א שטריק. איצט ליגט ער דא מיט א צעקלאפטן פוס. ער האט חרטה אויף זיין טואונג. איך העלף אים זיך אויפשטעלן . . . נעם אים אונטערן ארעם און פרעג, צי ער האט ערגעץ אין שטאט באקאנטע. ניין, ער האט קיינעם נישט.

די צוויי מאַסן-מערדער מורער און תונגסט (פון לינקס אויף רעכטס).

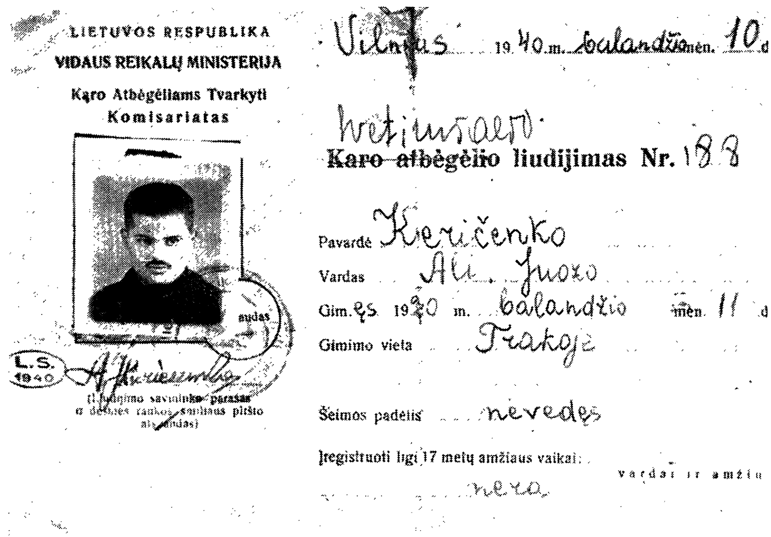

LIETUVOS RESPUBLIKA
VIDAUS REIKALŲ MINISTERIJA
Karo Atbėgėliams Tvarkyti
Komisariatas

Vilnius 1940 m. balandžio mėn. 10 d.

Užsieniečio
~~Karo atbėgėlio~~ liudijimas Nr. 188

Pavardė Keričenko
Vardas Ali Juozo
Gim. ęs 1920 m. balandžio mėn. 11 d.
Gimimo vieta Trakuose
Šeimos padėtis nevedęs
Įregistruoti ligi 17 metų amžiaus vaikai: vardai ir amžius
nėra

L.S. 1940
(Liudijimo savininko parašas arba dešinės rankos smiliaus piršto atspaudas)

יצחק מאַצקעוויטש — דער פֿאַלשער פּאַס פֿון דעם העלדישן
קעמפֿער — אַנטיילנעמער אין דער ערשטער דיוויזיע.

דריי פּאַרטיזאַנער-העלדינס (פֿון
רעכטס אויף לינקס): זעלדע טרע-
גער, רייזל קאָרטשאַק און וויטע
קעמפּנער.

ער איז א וואַרשעווער פּליט. איך לייג אים פּאַר מיטצוגיין און זאָג אים די ריכטונג.

דער פּליט איז מסכים. ער דערציילט, אַז זיין נאָמען איז ראָזנבוים, א וואַרשעווער אַדוואָקאַט.

איך הייס אים זיך אויסטאָן די שיך, זיי זאָלן נישט קלאַפּן אין ברוק. ער הייבט אַן זיך קווענקלען : אים וועט זיין קאַלט. איך באַפעל אים פּשוט. ער פאָלגט מיך און טוט אויס די שיך. לעבן דעם קאַרשול, אויף זאַוואַלנע, באַגעגנט אונז דער אומגליק. עס לויפן אַן צוויי פּאָליציי-לייט און פאַרשטעלן אונז מיט ביקסן דעם וועג. קיין אַנדערע ברירה איז נישטאָ. איך דערצייל זיי דעם אמת : מיר זענען אַנטלאָפן פון געטאָ. איך נעם אַרויס א פּאָר כאַלעוועס, וואָס איך האָב מיטגענומען פון געטאָ און רוק זיי אים אַריין אין האַנט. די מתנה איז אים קענטיק געווען צום האַרצן.

ער ראָט אונז צוגיין אויף נאָוויגראָד : דאָרט וועלן מיר נישט טרעפן קיין פּאַטרולן. אין דער צייט, וואָס איך האָב אונטערגעקויפט איינעם, האָט ראָזענבוים זיך געשושקעט מיטן צווייטן פּאָליציאַנט. דער אַדוואָקאַט האָט זיך פאַרעקשנט און נישט געוואָלט אָפּגעבן זיין זייגער. דער זשאַנדאַר האָט געוואָרנט, אָבער עס האָט נישט געהאָלפן. איך האָב געמוזט באַרויקן דעם אַנדערן מיט מיינע דריי הונדערט רובל.

דורך נאָוויגראָד האָבן מיר זיך פאַרקערעוועט אויף וויוואָלסקע. דורך וויוואָלסקע — אויף קליין פּאַהולאַנקע — צו זאַקרעט. דורכן זאַקרעטער וואַלד, האָב איך געטראַכט, וועלן מיר אַריבערגיין דעם סטראַטעגישן בריק איבער דער וויליע און קומען אויף זווערינעצ.

אויף אַרום פּאַהולאַנקע איז אַנגעקומען א פּאַטרול. מיר האָבן זיך באַהאַלטן הינטער בוימער און ער האָט אונז נישט באַמערקט.

ביים צוקומען צום טויער, וואָס פירט אַריין אין וואַלד, איז א וואַכמאַן געזעסן און פאַרשטעלט דעם אַריינגאַנג. דער אַדוואָקאַט וויל, מיר זאָלן גיין אויף צוריק, ווייל דער וואַכמאַן וועט אונז באַלד כאַפּן און איבערגעבן אין געשטאַפּאָ.

איך האָב אַרויסגעצויגן די האַק, זי געהאַלטן אויף הינטער און מיט גיכע טריט זיך א לאָז געטאָן צום טויער.

מיר זענען פאַרביינגעגאַנגען דעם וואַכמאַן און זיך אַריינגעשלייכט אין וואַלד. ווי אַזוי דער וואַכמאַן האָט נישט דערהערט, פאַרשטיי איך נישט ביז היינט צו טאָג : אָדער ער איז געווען טויט, אָדער שיכור ; גיכער פון אַלץ טויט-שיכור.

ווי נאָר מיר זענען אַריין צווישן די ביימער, זענען אונז באַפאַלן הינט מיט אַזאַ געוווי, מיט אַזאַ בילעניש, אַז מתים וואָלטן זיך געדאַרפט אויפכאַפּן פון די קברים. נאָר דער וואַכמאַן האָט זיך נישט אויפגעכאַפּט.

אפשר א וויארסט נאכאנאנד האבן אונז נאכגעיאגט די הינט. ווי נאר זיי האבן זיך איינגעשטילט, האט דער אדוואקאט ראזנבוים א פאל געטאן אויף דער ערד : ער האט מער קיין כח נישט; זיין הארץ האבן צעריסן די הינט ; דא וועט ער זיך אויסגראבן א קבר און אריינקריכן. פון מיר פאר-לאנגט ער בלויז איין זאך : איך זאל אים גוט פארשיטן. שפעטער א ביסל באטראכט ער זיך :

— נו גוט, זענען מיר אדורך בשלום, אבער וואס וועט זיין ווייטער ? ווו וועלן מיר זיך אהינטאן ווען עס וועט אויפגיין די זון ?

— לאמיר אקארשט אריבערגיין די סטראטעגישע בריק, — דינג איך זיך מיטן ווארשעווער, — און נאכדעם וועלן מיר זען, אפשר וועט געשען א נס.

אין זאקרעטער וואלד האב איך פארבראכט מיין יוגנט. מיינע ערשטע לידער האב איך געשריבן אין שאטן פון זיינעביימער. נאר איצט איז ער געענדערט, נישט צום דערקענען. איך דריי זיך שוין א שעה ביי די ברעגן פון דער ווילי‌ע. איך קען באין־אופן נישט געפינען די בריק. צום טייוול ! ווו איז זי אהינגעקומען ?

דעם אדוואקאט האב איך געהייסן צווארטן, נישט אפטרעטן פון ארט, און איך בין אוועק מיט דער ווילי‌ע אויפזוכן די בריק.

די נאכט איז געווארן טונקעלער עס האט גענאגט אן עסעדיק רעגנדל. איך האב געגנישטערט אומעטום, נאר די בריק פארט נישט געקענט געפינען.

ביים דרייען זיך צווישן די ביימער אין לויער אויף דער בריק, ערשט א שטראל פייער האט א שניט געגעבן איבער מיין קאפ. און ווו איך האב זיך געדרייט זענען מיר נאכגעשפרונגען די פאסן בלענדנדיקע שיין. בעת מעשה האב איך נאר נישט פארשטאנען — געפילט בלויז, אז איך בין געפאנגען פון א פייערדיקער חיה, ביימער ווערן שאטנס, שאטנס ווערן ביימער, און נישט אנדערש די חיה וויל מיך פארוקן.

איך האב א שפרונג געטאן פון דעם טייך־ברעג און זיך אראפגעקייקלט צו דער ווילי‌ע. צו דעם שטראמענדיקן וואסער. דאס וואסער האט מיך דער-פרישט, אפגעקילט דאס הארץ. ערשט איצט האב איך באמערקט, אז דאס פייער שטראמט פון א פראזשעקטאר, די שטראלן דרייען זיך ארום און זוכן מיינע שפורן ; דאס בין איך אריינגעפאלן אין א נעץ פון לופט־שוץ. דער געוויש־אויפנעמער האט קענטיק דערהערט מיין גאנג, האט מען א לאז געטאן דעם פראזשעקטאר.

איך בין אויף אלע פיר געקראכן צו דעם שלאפנדיקן אדוואקאט. זיך אוועקגעזעצט לעבן אים אפרוען. ווען עס האט גענומען טאגן האב איך דערזען די בריק. צוויי שעה האב איך זי געזוכט, ארויסגעוויזן האט זיך, מען דארף זי נארנישט זוכן : מיר ליגן לעבן דער בריק.

יאַנאָווע באַרטאַשעוויטש

אַריבערגעגאַנגען די סטראַטעגישע בריק, שוין אויף זוויערזיניעץ, האָט זיך דאָס יידל פאַר מיר מודה געווען, אַז דאָס אין דער נעגנט וווינט זיינער אַ באַקאַנטער, אַ קליענט, וועלכן ער האָט אַמאָל פאַרטיידיקט ער גייט אַהין און ער וועט זיך שוין דאָרט באַהאַלטן. נאָר מיטנעמען אַ צווייטן, ס'הייסט מיך — קען ער נישט, ווייל מען וועט אַרויסוואַרפן ביידן. קיין גרויסע איבעראַשונג איז עס פאַר מיר נישט געווען. איך בין אַוועק זוכן מזל. אַזוי ווי איך האָב דאָ קיינעם נישט, האָב איך געמאַכט זיך אַ סימן : איך וועל אַריינגיין אין דריטן געסל, אָנקלאַפּן אין דער זיבעטער טיר, דאָרטן, האָף איך, וועל איך געפינען שוץ און רעטונג.

אַזוי בין איך אָנגעקומען אויף העלענע גאַס 21, צו דער משפחה באַרטאַשעוויטש.

אַ באַרוועסע אַלטיטשקע האָט מיר געעפנט די טיר. איך בין אַריין און מיין צונג איז געווען געליימט. נישט געקענט אַפילו זאָגן קיין „גוט מאָרגן". איך האָב זיך געזעצט אויף אַ באַנק און געשוויגן. בלויז די האָס האָב איך אַרויסגעצויגן און זי אַוועקגעלייגט אויפן טיש.

די אַלטיטשקע האָט פאַרשלאָסן די טיר, אַראָפּגעלאָזן אויפן שייבל דאָס פאַרהענגל און איז צוגעגאַנגען צו מיר. איך בין אַ ביסל געקומען צו זיך און איך האָב אָנגעהויבן צו דערציילן ווער איך בין, פון וואַנען איך בין אַנטרונען. אירע אַלטע אויגן זענען פאַרלאָפן מיט טרערן.

— באַרויק זיך ליבער, — האָט זי מיר געגלעט דעם קאָפּ. — דו וועסט זיין ביי מיר, איך וועל דיך אויסבאַהאַלטן ביז איבער דער מלחמה. אין קעלער וועל איך דיר צוגרייטן אַ בעט, דאָרטן וועסטו ביי מיר וווינען.

דערווייל ביז וואָס האָט זי מיך אַרויפגעפירט אויפן בוידעם, מיך מכבד געווען מיט הייסער מילך, צוגעדעקט מיט דריי פעלצן און געהייסן זיך אויסרוען.

איך האָב זיך אויפגעכאַפּט איז שוין געווען אָוונט. די אַלטיטשקע איז אַרויפגעקראָכן אויפן בוידעם, זיך אַוועקגעזעצט לעבן מיר און מיר האָבן לאַנג גערעדט. איך האָב איר דערציילט אַלצדינג, וואָס מיט מיר האָט פּאַסירט. דערציילט, אַז מיין מאַמע איז אין געטאָ, אַז מיין פרוי איז אויך דאָרטן און אַז איך ווייס נישט וואָס מיט זיי ביידן איז געשען.

— זיי געדולדיק, — האָט מיך געטרייסט די אַלטיטשקע, — מיר וועלן זיך באַמיען צו דערוויסן. און איצט קום מיט מיר. איך האָב אַריינגעטראָגן אין קעלער שטרוי, געמאַכט דיר אַ געלעגער ; איך האָב אַריינגעשטעלט אַ קליין שייבעלע, זאָלסט ביי טאָג האָבן אַ ביסעלע ליכט.

מיר זענען אַראָפּ אונטן. דער אַריינגאַנג אין קעלער איז געווען אין דרויסן. די אַלטע איז צוערשט אַרום אויפן הויף, אַ קוק געטאָן, צי קיינער גייט נישט, און מיך אויף שטום־לשון אַרויסגערופן.

אין קעלער איז געווען ווארעם. מיט דעם ריח פון קארטאפל האב איך איינגעאטעמט היימישקייט. איך בין ארייגעקראכן אין דעם שטרויענעם געלעגער און לאנג, ביז טיף אין דער נאכט אריין, גערעדט מיט דער פינצ־טערניש.

●

אינדערפרי איז ארייגעקומען יאנאווע, אזוי האט געהייסן די גוטע פרוי. מיין באשיצערן האט געבראכט מיר עסן און א בוך צום לייענען. זי האט מיר אויך אפגעגעבן א גרוס פון איר מאן. ער איז א גאסן־קערער, דינט אין דער שטאטישער עלעקטראסטאציע. נעכטן ביינאכט, ווען ער איז געקומען פון דער ארבעט, האט אים יאנאווע וועגן מיר דערציילט. דער אלטער האט זיך זייער איבערגענומען מיט זיין פרוים גוטסקייט און האט געזאגט: „עס איז גוט, אזוי, מען דארף א מענטש ראטעווען". אויך זייער זון קאזימיעזש וויים שוין, אז איך באהאלט זיך אויס ביי זיי אין קעלער. זי האט אים אוועקגעשיקט צו זען, וואס עס טוט זיך ביי דער געטא.

ווען דער זון איז צוריקגעקומען, האט זי מיר דערציילט:

די געטא איז ארומגערינגלט מיט קוילנווארפער. אינעווייניק הערט זיך א שיסעריי. נאענט צו דער געטא לאזט מען קיינעם נישט צו. פון א באגעגנ־טער קאלעגע ארבעטער האט זיך קאזימיעזש דערוווסט, אז אלע די, וואס האבן געלע שיינען, זענען אינדערפרי צוזאמען מיט זייערע משפחות אוועק צו דער ארבעט. ווער אבער עס האט נישט געהאט קיין געלן שיין, איז פאר־בליבן אין געטא. וווהין עס האבן זיך פארטאג ארייגעריסן דייטשע סאלדאטן. אין אוונט איז ער נאך אמאל אוועק צום געטא. ער האט געזען, ווי פון טויער זענען ארויסגעפארן אויטאס, פון די אויטאס האבן זיך געטראגן געשרייען.

●

אין קעלער האב איך נישט געקענט איינליגן. מיך האט געהויבן פון ארט. ווי אזוי באהאלט איך זיך דא, ווען איך וויים נישט דעם גורל פון מיינע נאענטסטע?

איך האב אויסגעגאסן מיין ביטער הארץ פאר מיין רעטערן. איך האב איר דערציילט, ווו מיין שוועער ארבעט. מיין שוועער ארבעט אין געריכט אויפן הויף. ער טראגט דארטן שטיינער און ציגל אויף אויסצובויען א גאראזש. אויפן זעלבן הויף, לאזט זיך אויס, קומט צו פארן איר שוועסטער פון דארף. זי האט א דערלויבעניש אהין ארייגצופארן און ברענגען קארטאפל. מארגן, פרייטיק, דארף קומען איר שוועסטער, וועט יאנאווע נעמען איר דערלויבעניש און וועט אליין ארייגפארן אין הויף. זי וועט זיך שוין זען מיט מיין שוועער.

אויף מארגן איז טאקע איר שוועסטער געקומען. יאנאווע האט זיך אנ־געטאן ווי א פויערטע, גענומען ביי דער שוועסטער די דערלויבעניש. מיט־

גענומען אַ חוץ די קאַרטאָפל אַ גרויסן לאַבן ברויט און איז אַוועקגעפאָרן צום הויף פונעם געריכט, ווו ביז איצט האָט זיך געפונען די געשטאַפּאָ. אין אַ פּאָר שעה אַרום איז זי געקומען צוריק אַ גליקלעכע. זי האָט אויפגעזוכט מיין שווער, אים איבערגעגעבן פון מיר אַ גרוס, אים איבערגעגעבן דעם לאַבן ברויט און זיך דערוווּסט דורך אים, אַז מיין פרוי לעבט, אַז שוין צוויי טעג ווי נאָך דער אַרבעט לאָזט מען נישט גיין צוריק אין געטאָ, מען פירט זיי אַלעמען נעכטיקן אין דער לוקישקער טורמע.

יאַנאָווע האָט נישט גערוט׳ מיינע ליידן זענען געוואָרן אירע. זי איז געווען מיר איבערגעגעבן, ווי אַן אייגענע מאַמע. יעדן אינדערפרי פלעגט זי אַוועק־שפּאַנען אין שטאָט און דערוויסן זיך, ווי עס האַלט אינעם געטאָ. צוליב מיר האָט זי אַרויסגעטריבן פון שטוב איר מאַנס אַ קרובה, יענע זאָל נישט מערקן, אַז איך געפין זיך אין קעלער: יענע האָט אַ לאַנגע צונג און קען אויס־פּלאַפּלען.

איינמאָל האָט מיר יאַנאָווע געבראַכט אַ צלמל, עס זאָל מיך אויסהיטן פון סכנה. „שאַטן קען עס נישט”, — האָט זי לייבלעך גערעדט צו מיר, „איז טו עס אָן”, זון מיינער . . .”

דורך יאַנאָווען האָב איך באַקומען אַ צעטעלע פון מיין פרוי. אין דעם צעטעלע שרייבט זי מיר׳ אַז מיין מאַמעס באַהעלטעניש האָט אויסגעהאַלטן. די דייטשע שפּיר־הינט האָבן נישט געפונען דעם אַריינגאַנג. אין געטאָ איז הונגער׳ עס פעלן דאָרט טויזנטער מענטשן. עס גרייט זיך ווידער אַ שחיטה. די „גליקלעכע”, וואָס פאַרמאָגן געלע שיינען, דאַרפן זיך אַריבערקלייבן אין דער צווייטער געטאָ, וואָס איז שוין כמעט פּוסט.

איך האָב איבערגעלייענט יאַנאָווען דעם בריוו. און ווי צוויי סטראַטעגן איבער אַ מאַפּע האָבן מיר באַטראַכט די סיטואַציע. קודם, זאָגט זי, דאַרף מען זען׳ אַז דיינע נאָענטסטע זאָלן נישט ליידן קיין הונגער. נאָכדעם וועלן מיר אַ טראַכט טאָן ווייטער׳

זי איז אַוועק אין שטאָט. אָפּגעהיט די צייט, ווען מיין שווער מיט דער קאָלאָנע אַרבעטנדיקע קערט זיך אום אין געטאָ און האָט מיט אים אָפּגערעדט, אַז פונקט ניין אַזייגער אָוונט זאָל מיין פרוי זי אָפּוואַרטן אין געטאָ ביי אַ באַשטימטן טויער. זי, יאַנאָווע, וועט קומען פון דער צווייטער זייט און דורכ־שטופּן אונטערן טויער אַ לאַבן ברויט.

פונקט ניין אַזייגער אין אָוונט פלעגט יאַנאָווע שוין זיין ביי דעם באַ־שטימטן טויער, זעקס קילאָמעטער פון איר היים׳ און אונטערשפּאָרן ברויט פאַר מיין הונגעריקער משפּחה.

איינמאָל האָט זי אַ פּאָליציאַנט געכאַפּט ביים אונטערשפּאָרן דאָס ברויט. ער האָט געסטראַשעט, אַז אויב זי וועט נאָכאַמאָל אַזוינס טאָן, וועט זי פאַר־פוילט ווערן אין דער לוקישקער טורמע. אויף מאָרגן איז זי אַוועק ווידער, אונטערגעשטופּט ברויט און געבראַכט מיר בריוולעך. זי האָט נישט גערוט, געזוכט מיטלען ווי אַזוי צו ראַטעווען מיין משפּחה. זי האָט אָפּגערעדט מיט

איר שוועסטער, אז איך צוזאמען מיט מיין פרוי וועלן אריבערפארן צו איר אין דארף. אויך מיין מאמע וועט זי ארויסנעמען פון געטא. זי האט שוין גערעדט וועגן דעם מיט איר אלטן, מיין מאמען וועט זי ארייננעמען צו זיך, אויפן ארט פון דער ארויסגעטריבענער קרובה. יענע איז דא איינגעמעלדעט, וועט נישט זיין פארדעכטיק

●

עס האט אנגעהויבן צו ווערן קאלט. דער פראסט האט איינגעפרירט מיין שייבל. יאנאווע האט אריינגעטראגן א לעמפעלע — מיר זאל זיין ליכטיק. מיר געבראכט פאפיר, איך זאל קענען שרייבן.

איינמאל, עס איז געווען ערב ניי־יאר, איז יאנאווע מאן אראפגעקומען אין קעלער און מיך געבעטן איך זאל, נישט אנדערש, ארויפגיין אויבן. ער האט צוגעגרייט בראנפן, א גוטע סעודה, נאר אז איך ליג אין קעלער, קען ער זיך נישט צורירן צום עסן. קיין חשק האב איך נישט געהאט, נאר עס האט גארנישט געהאלפן. איך האב זיך געמוזט אויפהייבן און ביי־זיין די סעודה.

ביי דעם געדעקטן טיש איז געזעסן א גאסט, דעם אלטנס א קרוב. ער איז געקומען צו פארן אויף יום־טוב אזש פון ווײדוקלע, א קליין שטעטעלע אין דער ליטע. אויף מיין בראגע, וואס הערט זיך אין שטעטל, האט מיר דער פויער דערציילט:

אין דעם שטעטעלע האבן געוווינט צוויי הונדערט יידן. לאנגע יארן האבן זיי געלעבט מיט די ליטווינער ווי ברידער. ווי נאר עס זענען אריין די דייטשן, האבן זיי אויפגעקליבן די צוויי הונדערט יידן און זיי פארשפארט אין דער סינאגאגע.

יאנאס, דער גלח פון שטעטל, האט באשלאסן צו ראטעווען די קינדער פון די אומגליקלעכע. ער האט דרייסיק קינדער ארויסגעגנבעט פון דער שול און זיי באהאלטן אין קלויסטער. אויף מארגן איז געקומען דיטריך, דער שטע־טלשער קאמיסאר, און מיט א בינטל שמרוי אונטערגעצונדן די שול.

דער נעיאמער פון די ברענענדיקע איז גארנישט מעגלעך צו דערציילן. צוויי פויערים זענען צוזעענדיק די גרויל משוגע געווארן. א דריטער איז געווארן אזוי איפגעבראכט, אז ער האט אויסגעשריען צו די דייטשן: „איר זייט מערדער, נישט קיין מענטשן!" די דייטשן האבן אים גלייך דערשאסן און אריינגעווארפן אין פייער.

ווען די גופים האבן נאך געטליעט אין אש, האט זיך דיטריך דורך א מסור דערוווסט, אז דער גלח האט אויסבאהאלטן דרייסיק קינדער. צוזאמען מיט פאליציי איז ער אוועקגעלאפן צום קלויסטער. דער גלח האט זיך געשטעלט אין טיר און נישט צוגעלאזן די מערדער. „אויב איר גייט אומברענגען די קינדער, האט ער געזאגט, וויל איך אומקומען מיט זיי צוזאמען". א שאס אין קאפ

האט אים אוועקגעלייגט ביי דער שוועל. ערשט דעמאלט האט מען זיך א ווארף געטאן אויף די קינדער, א כאפ געטאן די אומגליקלעכע, און דרייסיק קעפלעך צעשמעטערט אן די ווענט.

•

די אלטינקע יאנאווע האט נישט אויפגעהערט צו העלפן מיין משפחה. א חוץ ברויט פלעגט זי אויך אונטערשפארן אונטערן טויער פלייש און קאר־טאפל. א סך מאל האב איך זיך געמוזט מיט דער אלטיטשקער פשוט דינגען. איך האב זיך נישט געקענט פארגינען אנצונעמען אירע געשמאקע עסנס. איך האב געוווסט, אז זי איז אן ארעמע און זי גיט מיר אפ דעם ביסן פון איר מויל.

איינמאל האט יאנאווע מיר דערציילט:

אויפן קאטעדראל־פלאץ האט זי געזען א תליה. דריי דייטשן האבן גע־בראכט אהער אן עלטערן מענטש און האבן אים אויפגעהאנגען. אויף זיין ברוסט איז געווען צוגעגרייט א ווייס שטיקל לייוונט מיט שווארצע אותיות: „פארן אויסבאהאלטן א יידן".

„נאר מיך, — זאגט די אלטיטשקע, — וועלן זיי נישט איבערשרעקן. איך האב זיי אין דר'ערד מיט זייערע געזעצן אינאיינעם! — אויף צו להכעיס די דייטשן, וועל איך דיך דווקא אויסבאהאלטן.

איך בין געווארן קראנק, האט מיך יאנאווע ארויפגעפירט אויבן, אין א זייטיק צימערל, אריינגעלייגט אין בעט און גערופן צו מיר א דאקטאר. דערביי האט זי אויסגעמארקירט אזוי, אז ווען דער דאקטאר איז געקומען, איז שוין געווען טונקל. דעם דאקטאר האט זי דערציילט, אז איך בין איר זון, וואס איז אקארשט אנטלאפן פון דער קאטארגע אין דייטשלאנד. דער דאקטאר האט מיך ארומגעזען, מיך אויסגעפרעגט וועגן דער שטימונג אין בערלין און איז געווען צופרידן, וואס מען גלייבט נישט היטלער. ער האט פעסטגעשטעלט, אז ביי מיר זענען אנגעריירט די לונגען און האט מיר פארשריבן א רעצעפט.

דעם דאקטארס רעצעפט האט מיר געהאלפן. איך האב זיך דערפילט בעסער. די אלטיטשקע האט זיך מיט מיר געאמפערט. זי האט נישט געוואלט, איך זאל ווידערגיין אין קעלער. זי האט אפגעטיילט דאס צימערל מיט א פארהאנג און קיינעם צו מיר נישט אריינגעלאזן.

פונדעסטוועגן בין איך אראפ אונטן. איך האב מורא געהאט א מסירה. איך האב גוט געוווסט, אז אויב מען וועט מיך מסרן און געפינען, וועט אויך מיין רעטערן באצאלן מיטן לעבן.

מער אין קעלער האב איך נישט געקענט איינליגן. דער געיאמער פון געטא האט מיך געווארגן ווי א שלייף. דער געדאנק, אז איך האב איבערגעלאזן אויף הפקר מיין מאמען, האט מיך געדריקט ווי די באלקנס ביי די שטורמיסטן. איך וועל אוועקלויפן אויף צוריק און בעטן ביי דער מאמען מחילה.

יאנאווע האט נישט געוואלט מיך אפלאזן.

— זיי דא, — האט זי מיר איינגערעדט, — איך וועל ברענגען דיין מאמען אהער.

אין יענע טעג האט זיך גראד געמאכט אזוי, אז א שכן פון הויף האט מיך באמערקט. איך האב אויסגענוצט דעם צופאל און באנאכט אנטלאפן פון דער באהעלטעניש.

און איך בין געקומען צוריק אין די פארבלוטיקטע געסלעך.

צוריק אין געטא

דעם געטא האב איך נישט דערקענט. איך האב זיך אפגעוווינט פון די באוועגונגען, פון דעם גאנצן סטיל. אלע האבן מיר אויסגעזען אומנאטירלעך, עפעס אנדערע מענטשן. איך האב נאכגעקוקט זייער גאנג, די צוקנדיקע זשעסטן, די פיל גרוי־האריקע מיט יונגע פנימער. איך האב זיך איינגעהארכט אין זייער שפראך. קיינמאל האב איך נישט געהערט אין ווילנע אזא יידיש. עס איז די שפראך פון א לעבן, וואס וויל זיך נישט אונטערגעבן דעם טויט.

איך טרעף באקאנטע. איך בין פאר אלעמען א גרויסע איבערראשונג. מען איז געווען זיכער, אז איך ליג שוין אויף פאנאר. אויף וועמען איך פרעג זיך נאך, איז כמעט קיינער נישטא. מען דערציילט וועגן גליקלעכע, וואס זענען געשטארבן אויפן בעט. די לערערין מלכה כאימסאן איז געלעגן אין געטא־שפיטאל מיט א שווערער קרענק. זי האט נישט צוגעלאזן קיין דאקטוירים און נישט גענומען קיין רפואות, זי האט געוואלט שטארבן און האט דערגרייכט איר ציל.

פון די דריי און צוואנציק טויזנט נפשות, וואס איך האב איבערגעלאזן אין דער ערשטער געטא, האב איך געפונען א העלפט. אויף די פינגער קען מען אנציילן גאנצע משפחות. ביי יעדערן פעלט עמעצער· דא — א מאמע, דא — א קינד, נאר מען לעבט ווייטער, מען לעבט און מען האפט.

איך דערוויס זיך אז איינער פון די קרבנות, איז דאס קינד פון דוד אומרו.

וועגן דער נאכט פון די גלע שיינען, דערציילט מען זיך אויסטערלישע זאכן. יידן האבן זיך געראנגלט, נישט געוואלט גיין·

די פרוי גאלפערן פון סאדאווע 9 האט מען געכאפט אין א מאלינע. ביי איר ברוסט האט זיך געטוליעט איר קינד. דערזען די דייטשן איז זי געווארן משוגע· זי האט א כאפ געטאן איר קינד און עס א ווארף געטאן אין די מערדער.

טעווקע פעווזנער, פון דער ווילנער אונטערוועלט האט איבערגעביסן א דייטש דעם גארגל. נאכדעם האט ער זיך איבערגעטאן אין זיינע קליידער און ארויסמארשירט פון געטא.

לויפנדיק איבערן נעמאַ מיט שפּיר-הינט האָבן כאַפּונעס אַנטדעקט אַ מאַלינע. מיט העק האָבן זיי אויפגעריסן די ברעטער און זיך אַריינגעריסן אינעווייניק· אויף אַ שעניק איז דאָרט געלעגן אַ קרעכצנדיקע פרוי און איר ערשט געבוירן קינד איז נאָך נישט געווען אָפּגעריסן פון איר נאַפּל. די פרוי האָט זיך געבעטן רחמים :

— רירט מיך נישט, לאָזט מיך געבוירן, איר זייט דאָך מענטשן, איר האָט דאָך אויך קינדער.

עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. דאָס קינד האָט מען אַ ריס געטאָן פון דער מאַמעס נאַפּל, ביידן אַרויסגעוואָרפן אויף אַן אויטאָ און אַוועקגעפירט קיין פּאָנאַר.

ביינע קאַץ, אַ שילערן, האָט מיר דערציילט : „אין דער נאַכט פון די גרעלע שיינען האָבן כאַפּונעס זיך אַריינגעריסן אין אונזער שטוב און געהייסן מיטגיין

מיין גאַנצע משפּחה, טאַטע-מאַמע, שוועסטער און קינדער, האָט מען צוזאַמען מיט אונזער הויף פאַרטריבן אין דער לוקישקער טורמע· דאָרט האָט מען אונז אויסגעטאָן ביז די אונטערוועש. די קליידער האָט מען ביי אונז גלייך צוגענומען און מיט אייזערנע שטעקנס געשלאָגן איבער די פּלייצעס. אַזוי זענען מיר געלעגן ביז פאַרטאָג. דעמאָלט איז אַריינגעקומען ווייס און גע-הייסן זיך אַנטאָן. ווען מען האָט אים געזאָגט אַז די וואַכלייט האָבן צוגענומען די קליידער· האָט ער אָנגעהויבן שטאַרק צו ריטשען :

— ווער האָט זיך דערוועגט עס צו טאָן ! ווי אַזוי וועט איר איצט אָנקומען צו דער אַרבעט ! נישט אַנדערש, איך וועל אייך מוזן איצט אָפּפירן אין מאַשינעס !

די קינדער האָט מען אָפּגעטיילט באַזונדער· די מענער — אויך. נאַקעטע האָט מען אונז געלאָדן אין לאַסט-מאַשין און אַוועקגעפירט. איידער די מאַשין איז אָפּגעפאָרן, איז ווייס אַריינגעשפּרונגען אין מאַשין און געהאַלטן פאַר אונז אַ רעדע :

— איר זאָלט וויסן זיין : איך בין אייער טאַטע. איך פיר אייך איצט אין פאַבריק צו דער אַרבעט. אין וואָס די אַרבעט וועט באַשטיין, וועט איר זיך באַלד איבערצייגן.

ער האָט אַרויסגענומען אַ שאַכטעלע צוקערקעס און איטלעכן געטיילט· אַ סך האָבן געגלויבט זיין פאַרזיכערונג. מען האָט אויפגעהערט וויינען און געחלומט וועגן דער נייער אַרבעט· אַנדערע האָבן שוין אפילו זיך צעשמייכלט. איך האָב נישט געגלויבט אויף קיין האָר. איך האָב געוווּסט, אַז מיין וועג איז שוין דער לעצטער· איך מוז זיך אָבער מודה זיין, אַז אַ צוקערקע האָב איך גענומען. איך האָב געטראַכט ביי זיך אַזוי : אויב זי איז מיט סם, איז אוודאי גוט : איך וועל זיך מער נישט מאַטערן.

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין פּאָנאַר, האָט מען אונז מיט בייטשן אַריינגעטריבן אין אַ גראָבן

— דא וועט איר ארבעטן, — האט זיך פאנאנדערגעלאכט וויס, און זיין געלעכטער האט זיך אויסגעמישט מיט דער קראקעריי פון די קראען. ער האט אונז געהייסן אראפוואַרפן די העמדער און ווארטן אויף אונזער ריי. ווען עמעצער האט אזוי גיך נישט דערהערט אדער זיך אפגעזאגט דאס צו טאן, האט וויים ארויסגעצויגן א שפּיז און געווארנט: ווער עס וועט זיך גלייך נישט אויסטאן, וועל איך אויסשטעכן די אויגן.

און אויף איינער א פרוי האט ער אויסגעפירט זיין ווארנונג.

אינעם גראבן האבן זיך געפונען ביי א פאר הונדערט פרויען. קינדער זענען געווען ווייניק. מען האט זיי אין טורמע אפגעטיילט באזונדער. אנדערע מאמעס האבן אבער אויסבאהאלטן בעת דער סארטירונג די קינדער און איצטער טוליען זיי זיך צו די מאמעשע העלזער.

אויב פון אנהייב האט מען געוויינט און געיאמערט, האט מען זיך וואס ווייטער אלץ מער „בארויקט". ביי א צוויי הונדערט טריט פון אונז איז פאר־געקומען די עקזעקוציע. איך האב געזען מיט די אייגענע אויגן, ווי מען האט אומגעבראכט מיין טאטן. מען האט אים פריער פארטויבט מיט א שווערן אייזן, נאכדעם געשאסן. ער איז געפאלן א פארבלוטיקטער אויף א קופע מתים.

לעבן מיר איז געלעגן מיין שוועסטער, משהלע, איר צוויי־יעריק קינד, האט געכליפעט אויף איר ברוסט. ווען אויף א רגע האט זיך בארויקט די שיסעריי, האב איך געהערט ווי מיין שוועסטער זינגט עפעס. דאס האט זי פארוויגט איר קינד מיט דעם באקאנטען פאלקס־ליד:

לולינקע, מיין פייגעלע,
לולינקע, מיין קינד.
כ'האב אנגעווווירן אזא ליבע,
ווי איז מיר און ווינד.

מיין שכנטע האט געהאט ביי זיך עסנווארג. זי האט ארויסגענומען ברויט מיט פוטער און געגעסן. אנדערע האבן גענומען איר נאכטאן.ביים זון־פאר־גאנג איז אנגעקומען אונזער ריי. צענדליקערווייז האט מען געפירט דורכן גראבן אין ארייגעפירט אין א ריזיקן קבר, אן ערך פון דרייסיק ביז פערציק מעטער. וואס ווייטער מען איז געגאנגען אלץ טיפער האט זיך געצויגן דער גראבן. אינעם ארט, וו ער האט זיך פארייניקט מיטן קבר, איז ער טיף געווען א זיבן מעטער.

מיין צענטל איז געווען די לעצטע. ווידער איז אנגעלאפן וויס און געהייסן זיך שטעלן. ער האט אונז געבראכט א קאלדרע, צעריסן זי אין צען חלקים און איטלעכן געהייסן מיט די שמאטעס זיך פארבינדן די אויגן. איך בין געווען די ערשטע אין דער ריי. הינטער מיר איז געווען מיין מאמע און מיין שוועסטער.

— זיך אנהאלטן איינער דעם אנדערן פאר די לענדן ! האט אונז באפוילן זוייס, און ער האט אויסגעשטרעקט א שטעקן, אז וועלכן איך זאל זיך אנהאלטן און גיין פאראויס.

איך האב אנגעטראטן אויף נאך ווארעמע קערפערס. זיי האבן געוויגט זיך אונטער מיר ווי א מאטראץ. ווען מיינע פיס האבן אנגעטראטן אויף די קערפערס האבן זיך דערטראגן צו מיר פארשידענע קלאנגען.

פלוצים האב איך דערהערט אן אויסגעשריי „פייער!" און הינטער מיר דעם אויסרוף פון מיין א שוועסטער :

— גאט !

איך האב געפילט, ווי מיין טייערע איז געפאלן, איך בין געפאלן לעבן מיין שוועסטער און פארלוירן דעם באוווסטזיין.

פארטאג בין איך געקומען צו זיך. איבער מיר זענען געלעגן מתים פאר־גאסענע מיט קאלך. איך האב דערקענט מיין שוועסטער. משהלע האט זיך צו־געטוליעט צו איר ברוסט. איך האב זיך ארויסגעגליטשט פון אונטער דער שווערער מאסע. איך בין אריין אין גראבן געפונען א בגד. צופעליק האב איך דערטאפט דארטן מיין אייגן העמד· איך האב אנגעטאן, ארויפגעכאפט עפעס אן אלטן מאנטל און נאך האבנדיק וועלן צו גיין אנדערשוואו, בין איך אוועק צוריק אין געטא.

אין געטא־שפיטאל בין איך געלעגן א חודש. אין מיין אקסל זענען געווען צוויי קוילן. ווען איך האב דערציילט די דאקטוירים מיינע איבערלעבונגען, האבן זיי ניט געוואלט גלייבן.

●

די שחיטות האבן זיך ניט געענדיקט·

אין די מויערן אויף סטראשון־גאס 1, 2, און 3 האבן געלעבט ביי ניין הונדערט מענטשן, וואס האבן געארבעט אין שטאט אויפן הויף פון געשטאפא, די דאזיקע ארבעטער זענען באשיצט געווען" פון שוויינענבערג. אין דער „נאכט פון געלע שיינען" האט מען די ניין הונדערט גארניט ניט געטאן. נאך דער ארבעט פלעגט מען זיי פירן נעכטיקן אין דער לוקישקער טורמע. נאך דער שחיטה האבן זיי זיך אומגעקערט אין זייערע בלאקן און ווידער געגאנגען ארבעטן אין געשטאפא אויפן הויף· אלע ניין הונדערט האבן געהאט געלע שיינען.

אנהויב יאנואר 1942 זענען אין די דריי בלאקן אינמיטן דער נאכט גע־קומען געשטאפיסטן און געמאלדן, אז ווער עס ארבעט נאר אין געשטאפא אויפן הויף זאל ארויסגיין אונטן: מען פירט זיי ווידער אין דער לוקישקער טורמע, כדי צו באשיצן.

די ניין הונדערט האבן פרייוויליק אוועקגעשפרייזט אין דער לוקישקער טורמע. בלויז צוויי פאליציאנטן האבן זיי באגלייט. פיל אייגוווינער פון אנדערע הויפן, דערהערט אזא גליק, האבן זיך אויך אריינגעכאפט אין די רייען און אוועק מיט אלעמען.

פון די ניין הונדערט זענען צוריקגעקומען דריי הונדערט. ביי די פארבליבענע אין טורמע, וואס האבן געטראגן בעסערע קליידער האט מען געצוואונגען זיי אויסצוטאן. די מענטשן זענען געבליבן נאקעט און זענען פארפרוירן געווארן אויפן הויף פון טורמע. צווישן די פארפרוירענע איז געווען יידל איליאשעוויטש, דער געוועזענער סעקרעטאר פון בעקער-פאריין אין ווילנע, ווי אויך דער יונגער געלערנטער כאיעס.

מיין מאמעס טויט

איך בין אוועק צו דער מאמען. זי האט מיר אנגעזאגט א שמחה: מיין פרוי האט געבוירן אין געטא-שפיטאל א קינד. מיין מאמע האט פארגעסן אז מורערס געזעצן, אז קינדער געבוירן אין געטא מוזן געטויט ווערן.

אויף מארגן נאך מיין קומען איז שוין דאס קינד ניט געווען: מורערס באפעל איז אויסגעפירט געווארן.

ניט באוויזן קומען צו זיך נאכן אומגליק מיטן קינד, ערשט א נייער אומגליק: איך גיי צו מיין מאמען, און מיין מאמע איז פארשוואונדן.

איך דערוויס זיך, אז דאס איז די ארבעט פון דעם דייטשן אגענט אבערהארט. ביינאכט איז ער געקומען אויף שפיטאל-גאס 7, וווּ עס האט געוווינט מיין מאמע, און האט אוועקגעפירט דעם גאנצן הויף אין טורמע.

שטאט און געטא

די דייטשן זענען אריין אין ליטע אונטער דער מאסקע פון „באפרייער". זיי האבן געשריבן ארטיקלען וועגן דער „היסטארישער פארברידערונג מיטן ליטווישן פאלק" און האבן אנגעטאן די פאליציי אין ליטווישע אוניפארמען.

כדי צו באווייזן, אז די ליטווינער זענען כלומרשט די בעלי-בתים אין לאנד, איז אויפגעבלאזן געווארן די שנאה פון די ליטווינער צו די פאלאקן. אויפן קאפע-הויז „דער גרינער שטראל" איז געהאנגען א שילד: „פיר יודען אונד פאלען — איינטריט פערבאטען!"

מארטין וויס, דער אנפירער פון דער ליטווישער פאשיסטישער „איפא-

מינגא", האט זיינע מיטארבעטער אנגעטאן אין אלטע ליטווישע אוניפארמען. זייער „ארבעט" אין פאנאר איז געווארן פילמירט. שפעטער האבן די דייטשן געסטראשעט די ליטווינער: „איר וועט ניט טאן, וואס מיר הייסן, וועלן מיר באווייזן דער וועלט, ווי איר האט אויסגעקוילעט די יידן". דערנאך האט מען די פילמען געוויזן אין בערלין. די פראטעסטירנדיקע ליטווישע אינטעליגענץ האט מען פארשיקט אין קאנצענטראציע־לאגערס.

די נעמען פון די ווילנער גאסן זענען געווארן דייטשע, איבער פיל האָ־טעלן, רעסטאראנען, קאפע־הייזער האט זיך אלץ אפטער געוויזן דער אויפ־שריפט: „נור פיר דויטשן". פון די בעסטע וווינונגען אויף מיצקעוויטש־גאס, זאקרעט, שלאס־גאס און פאהולאנקע האט מען ארויסגעשליידערט די איינוווי־נער און אפגעגעבן זיי דער „אויסדערוויילטער ראסע".

אלע סאוויעטישע לערנביכער זענען געווארן פארברענט. אויך די ביכער פון די ליטווישע שרייבער, וועלכע האבן זיך עוואקואירט קיין סאוויעטנפאר־באנד, ווי די ווערק פון צווירקא, גירא, ווענצלאווא, קארסאקאס און סאלאמעא נערים האט מען פארברענט. אויף זייער ארט האט זיך באוויזן „מיין קאמף" אין ליטוויש.

די ווענט פון די מויערן זענען פארקלעפט געווארן מיט בילדער, ווי אזוי דער ייד קוילעט אויס די ליטווינער. עס האבן זיך באוויזן אנטי־יידישע פיל־מען. עמיל יאנינגס האט געשפילט אין דער ראל פון א יידישן שווינדלער. עס האט זיך געעפנט א העצערישע אויסשטעלונג. פארן ארויסגעבן א באהאלטענעם יידן איז דערקלערט געווארן א פרעמיע.

קאוונע האט שוין געהייסן קאווענבורג.

די אקופירטע באלטישע מלוכות האבן די דייטשן אנגערופן „אסטלאנד", „אסטלאנד" האט געדארפט פאראייניקט ווערן צו די מזרח־פרייסן. דער בעל־הבית איבער די בארכאפטע לענדער איז געווען דער רייכס־מיניסטער אל־פרעד ראזענבערג.

אין פעברואר 1942 ווערט ליטע פראקלאמירט פאר א „זעלבסטשטענ־דיקע מלוכה". דערפאר דארף זי באצאלן מיט צוויי הונדערט טויזנט סאל־דאטן.

די ליטווישע געזעלשאפט האט דערשפירט דעם טעם פון דער דייטשער פאליטיק. עס האט זיך אנגעהויבן א שארפע קאמפאניע קעגן דער מאביליזא־ציע. אין דעם דורכפאל פון דער מאביליזאציע האבן די דייטשן באשולדיקט די ליטווישע אינטעליגענץ.

און דא קומט אן אפיציעלע מעלדונג:

„דער אוניווערסיטעט מיט אלע זיינע אפטיילונגען ווערן געשלאסן. פאר די ענינים פון בילדונג אין ליטע ווערט באשטימט א ספעציעלער באפולמעכ־טיקטער".

עס איז דערקלערט געוואָרן אַן אַרבעטס־מאָביליזאַציע.

נאָר אויך אין דער אַרבעטס־אַרמיי האָבן די ליטווינער זיך ניט געאײַלט. מען האָט זיך אָנגעהויבן באַהאַלטן אין מאַלינעס.

●

די דײַטשן האָבן גענומען זיך חנפענען צו די פּאָלאַקן. מען האָט זיי גע־געבן אָנצוהערן, אַז אויב זיי וועלן זיך „גוט אויפפירן", וועט מען זיי אָפּגעבן ווילנע. ווען עס האָט זיך ניט אײַנגעגעבן אַרײַנצוציען די פּאָלאַקן, האָבן זיך אָנגעהויבן איבער דער שטאָט מאַסן־אַרעסטן.

די געשטאַפּאָ האָט זיך דעמאָלט גענומען צו די פּאָלאַקן. מען האָט אָפּ־געצוימט גאַנצע קוואַרטאַלן און די פּאָלאַקן מיט קינד און קייט אַרויסגעפירט קיין דײַטשלאַנד.

●

די העצע פון די דײַטשן האָט ניט באַווירקט די גרונט־באַפעלקערונג פון ווילנע אין איר באַציונג צו די ייִדן. איך מיין ניט, פאַרשטייט זיך, די „אַי־פּאַטינגאַ", די ליטווישע געשטאַפּאָ און די שאַוליסטן. באַזונדערס דאַרף דער־מאָנט ווערן צו גוטן די אַרטיקע אינטעליגענץ, וואָס די טראַדיציעס פון הו־מאַניזם און מענטשלעכקייט איז געווען בײַ איר צו פעסט, אַז דער דײַטשער געשטאַנק זאָל זי פאַרשיכורן.

שוין די ערשטע טעג פון דעם געוואַלדיקן טעראָר, ווען דער פאַשיסטישער גזירה האָט געוואָרנט, אַז פאַרן רעדן מיט אַ ייִדן קומט די גרעסטע שטראָף, האָט אַ באַדײַטנדיקע צאָל ייִדן זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט בײַ די ניט־ייִדישע שכנים. אין די צײַטונגען האָט מען ניט אויפגעהערט צו וואָרענען די פּויערים: „אויב איר וועט פאַרקויפן אײַער סחורה ייִדן, זאָלט איר ניט זוכן בײַ דער מאַכט קיין חסד". אָבער פיל פּויערים פלעגן מיט אַ כיוון אַרײַנ־פאָרן אין זײַטיקע געסלעך, כדי צו פאַרקויפן זייער סחורה די באַנגנטע ייִדן. און ווײַל דער ייִד איז געקריוודעט, האָט מען די סחורה אים פאַרקויפט פאַר ווּעלוועלער.

פיל פּאָלאַקן און ליטווינער האָבן בײַ זיך אין די דירות אויסבאַהאַלטן ייִדן. צווישן זיי וועלן מיר געדענקען אַזוינע נעמען ווי: יוליאַן יאַנקאָוסקאַס, יאַנאַוואַ באַרטאַשעוויטש, מאַריאַ אַבראַמאָוויטש, וויקטאָריאַ גזשמילעווסקאַ. דאָס הויז פון די לעצטע צוויי אויף פּאַהולאַנקע 16 איז געווען אַ מקום־מקלט פאַר צענדליקער געיאָגטע. די זשורנאַליסטן שימייטע, האָט געשאַפן אין שטאָט אַ קאָמיטעט צו ראַטעווען ייִדן, פאַר דעם האָט מען זי פאַרפײַניקט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ (1). מאַריאַ פערעצקאַ האָט געראַטעוועט דעם ד"ר סעדליס

(1) די זשורנאַליסטן שימייטע לעבט און געפינט זיך אין פראַנקרײַך (באַ־מערקונג פון אַרויסגעבער).

מיט זיין משפחה, דעם ד"ר קאמאי מיט דער טאכטער און צענדליקער אנדערע באזארגט מיט פוילישע דאקומענטן און פאנאנדערגעשיקט צו באקאנטע אין דארף. פראפ. סטאקאוסקאס האט געראטעוועט 16 יידן, צווישן זיי ד"ר ליבא מיט דער פאמיליע און דעם ניין־יעריקן קינסטלער זלמן באק. פראפ. משעזשעווסקי האט געראטעוועט דעם פראפ. פעסעל מיט זיין פרוי און קינד און די לערערן זלאטע קאטשערגינסקי.

אויך א סך שטאטישע גלחים האבן זיך געהאלטן זייער ווירדיק. דער ווילנער ביסקופ רייניס, האט געפריידיקט אין די קלויסטערס, מען זאל העלפן די געיאגטע יידן. אזוי האבן אויך געהאנדלט די ביסקופן פון פאניעוויעזש און קאוונע. דער גלח פון ווידוקלע איז דערשאסן געווארן לעבן זיין קלויסטער ביים פארטיידיקן יידישע קינדער.

●

לויט די דייטשע געזעצן האבן מאן און ווייב זיך געמוזט פאנאנדערגיין, אויב עמעץ פון זיי איז א ייד, אדער שטאמט ביזן דריטן דור פון יידן. דער ייד האט געמוזט אוועקגיין אין געטא און דער ניט־ייד האט רעכט געהאט צו וווינען אין שטאט. קינדער פון די געמישטע פאמיליעס, אויב דער טאטע איז געווען א ייד, זענען פארעכנט געווארן פאר יידישע און האבן געמוזט זיך געפינען אין געטא.

דער ד"ר מעדיצין אקסען, א פאלאק, האט חתונה געהאט מיט א יידיש מיידל פון מיכאלישאק. זיין פרוי מיט די קינדער האט די געשטאפא ארעסטירט און שפעטער אריינגעווארפן אין געטא. ד"ר אקסען איז געקומען צו זיין פרוי. האט זיך אויסגעלערנט אין געטא יידיש און האט דורכגעמאכט דעם גורל פון די יידן אין געטא.

אין געטא האט אויך געוווינט א דאנער קאזאק. זיין פרוי איז געווען א יידישע.

סטאסיע, אן אלטע דינסט ביי דער משפחה ליפקאוויטש, איז אריין אין געטא צוזאמען מיט איר בעל־הביתטע. ווען מען האט אומגעבראכט די יידישע פרוי, איז סטאסיע געווארן א מאמע די פאריתומטע קינדער.

דעם זינגער רוזשינסקי האט מען געפירט שיסן. א פארביינגייער האט אים דערקענט. רוזשינסקי איז געווען אן אפיציר אין דער פוילישער ארמיי. דער פארביינגייער האט געדינט ביי אים אין פאלק. דערזען, אז מען פירט זיין אפיציר צום טויט, האט ער זיך גענומען בעטן ביי דעם וואכמאן, ער זאל באפרייען דעם ארעסטירטן. פאר א גאלדענעם זייגער האט דער וואכמאן זיך געלאזט איבערעדן. ער האט אבער געזאגט, אז אזוי ווי דער געשטאפא-בנין איז דא ניט ווייט און פון פענצטער זעט מען דאס ארט פון די עקזעקוציעס, מוז ער אויספירן דעם באפעל: ער וועט צופירן דעם ארעסטירטן צו דעם גרוב און שיסן איבער זיין קאפ. זאל יענער א פאל טאן און ליגן אזוי אין גרוב ביז אוונט.

אין אונט איז צו דעם גרוב געקומען דער געוועזענער סאלדאט פון רו־זשינסקיס פאלק און האט אים אוועקגעפירט צו זיך אהיים. רוזשינסקי איז ארויס פון גרוב א גרויער.

ביי זיין רעטער האט ער אפגעלעבט א חודש. ווען עס האבן זיך אנגע־הויבן איבער דער געגנט אבלאוועס, איז ער מיט מאמערניש צוריקגעקומען קיין ווילנע און אריין אין געטא. זיין רוסישע פרוי איז געקומען צו אים, זי האט אנגענומען זיין גורל און געטראגן א לאטע.

דער רעפערענט פאר יידישע ענינים

מורער, דער רעפערענט פאר יידישע ענינים ביים געביטס־קאמיסאר הינגסט, איז אלט סך־הכל 24 יאר. ער איז אן אפיציר. זיין טאטע איז געווען א תליין אין א ווייטער דייטשער פראווינץ. דער זון האט געהאלטן פון טרא־דיציע און ניט פארשעמט זיין טאטן. ער איז דערצויגן געווארן ביי דער היט־לער־יוגנט אין נירנבערג. דארט האט ער שטודירט „יידן־קענטעניש".

מורער האט ליב געהאט זיך צו שפילן מיט „זיינע" יידן. ער פלעגט אומ־געריכט אנפארן צום טויער פון דער געטא און קאנטראלירן יעדן איינעם, וואס קערט זיך אום פון דער ארבעט. פארן געפינען עפעס־וואס פלעגט ער אליין אוועקפירן אין טורמע. אן אנדערשמאל פלעגט ער באטאפן די לאטעס, ווען א שפיץ פון דער לאטע איז געווען אפגעריסן, האט ער שוין דעם קרבן ניט אפגעלאזט. ווען ער פלעגט געפינען געלט, אדער בלומען, פלעגט ער הייסן די טויער־פאליציי שמייסן דעם פארברעכער. דער עיקר האט ער ליב געהאט זיך צוקוקן ווי מען שמייסט יונגע מיידלעך. ער פלעגט זיך שטעלן ביי דער זייט און שרייען: שטארקער! שטארקער!

איינמאל האט ער באגעגנט א פארטיע יידן. ער האט זי קאנטראלירט און געפונען ביי איינעם א קילא מעל. ער האט אלע צוואנציק ארעסטירט און אליין ביי־געווען אין פאנאר ביים אויספירן די עקזעקוציע.

אין געטא איז ער געווען אן אפטער אריינגייער. ער האט געהאט אן איי־גענעם שליסל צום טויער און ווען ס'האט זיך אים געגלוסט איז ער געקומען. ער האט ליב געהאט צו פארברענגען אין באד אויף סטראשון־גאס 6, דארט פלעגט ער זיך אוועקשטעלן מיט פארלייגטע הענט און קוקן אויף די נאקעטע ווייבער. איינמאל איז ער צו נענטער, זיי באטאפט און אויסגערופן:

— איך זייט צו פעט, איך וועל זיך סמארען, איך זאלט ווערן דארער!

ביים באזוכן די ווארשטאטן אין געטא, פלעגט ער באפעלן, מען זאל ארונטערקריכן אונטער די טישן און וואיען ווי הינט.

נאך דער שחיטה פון פיר טויזנט פראווינצער יידן, וואס אנשטאט זיי צו פירן קיין קאוונע האט מען זיי פארקערעוועט אויף פאנאר, האט מורער

צו זיך גערופן דעם געטאָ־פאָרשטייער גענסן און זיך אַנטשולדיקט, אַז עס איז געווען אַ טעות. דערביי האָט ער אים געזאָגט, אַז נאָך דער מלחמה וועט ער דעם געטאָ פאַרברייטערן: ער וועט צוגעבן די סטעפּן־גאַס.

אין מאַי 1943 האָט מורער פאַנאַנדערגעטיילט די יידישע בריגאַדירן (די אָנפירער פון דער אַרבעט) געדרוקטע דייטשע טעקסטן, וועלכע די בריגאַדירן האָבן געמוזט איבערגעבן די דייטשע אַרבעטס־געבער און אַרויסבאַקומען אַז אונטערשריפט, אַז די דייטשן האָבן עס געלייענט. אין די תקנות איז צווישן אַנדערן געזאָגט געווען: די יידן אַרבעטן נאָר צייטווייליק. אַ דייטש דאַרף צו יעדער צייט געדענקען, אַז זיין גרעסטער שונא איז דער ייד.

דייטשע בארמהאַרציקייט

ביי מיין צוואַנג־אַרבעט אין אַ דייטשער אונטערנעמונג אויף וויוואָלסקע 18, איז מיר אויסגעקומען זיך צו באַקענען מיט אַ דייטשן שפּיטאָל. דער שפּי־טאָל־הויף איז אַרויסגעקומען פּונקט אַנטקעגן מיין פּאַרקן, הינטער אים פלעגן אַרומשפּאַצירן מלחמה־אינוואַלידן. עס איז דערגאַנגען צו מיר אַ געמיש פון שפּראַכן: רומעניש, אונגאַריש, איטאַליעניש, שפּאַניש, פיניש און אַנדערע שפּראַכן — סאָלדאַטן פון היטלערס פאַרבינדעטע אַרמייען. אין דעם שפּיטאָל זענען קיין דייטשן נישט געלעגן.

איך פלעג זען די קאַליקעס און בלינדע. אָפטמאָל פלעגן אַנדערע אַפילו צוגיין צום פּאַרקן, רעדן מיט די יידן און פרעגן ביי זיי נייעס. די אינוואַלידן פלעגט מען געבן גוט צו עסן, פאָטאָגראַפירט זיי. דער סעקרעטאַר פון דער ווילנער נ.ס.ד.א.פּ. (נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישע דייטשע אַרבעטער־פּאַרטיי) ספּאָר־קעט, אַ געוועזענער לערער־ס:חר פון ביאַליסטאָק, פלעגט האַלטן פאַר זיי רע־פעראַטן. זייער אָפט פלעגן די אינוואַלידן שרייבן בריוו, דערציילן זייערע קרובים און עלטערן, ווי גוט זיי איז ביי די דייטשן, ווי זאָרגעוודיק זיי ווערן געהיילט. אָפט פלעגן צו זיי קומען רומענישע, אונגאַרישע, איטאַליענישע, שפּאַנישע און פינישע זשורנאַליסטן. אין דער «Vilnaer Zeitung» האָב איך געלייענט אַן אינטערוויו מיט איינעם אַט אַזאַ זשורנאַליסט. ער האָט זיך נישט געקענט אָפּלויבן פון דער דייטשער זאָרגעוודיקייט, פאַר דער מענטשלעכער באַציונג צו די קראַנקע. ווען איך וועל קומען אין מיין פאָטערלאַנד, — האָט ער פאַרענדיקט דעם אינטערוויו, — וועל איך דערציילן מיין פאָלק איבער דער דייטשער בארעמהערציקייט.

שטענדיק איז מיר אויסגעקומען פאַרדעכטיק, וואָס נאָך אַזאַ באַזוך פון זשורנאַליסטן ווערט אויף מאָרגן דער הויף אַ פּוסטער און אויך אין דער שפּי־טאָל־געביידע איז נישט צו מערקן די פענצטער קיין חולאים.

וווהין זענען עס אהינגעקומען די בלינדע און די קאַליקעס?

אנטקעגן דעם שפיטאל־אריינגאנג איז געווען דער יידישער ארבעטער־לאגער „קייליס“. איינמאל איז מיר דארטן אויסגעקומען צו געכטיקן, ווייל די געטא איז געווען באוואכט, און אזוי ווי איך האב געטראגן ביי זיך געווער, האב איך ניט געטארט אהין גיין. ביינאכט, אזייגער 12, האב איך דערהערט א גערויש פון א זיך אפשטעלנדיקן אויטא. אויף אזוינס בין איך געווען שפירעוודיק. פאר א יידן פון געטא ווערט יעדער שארך, יעדע באוועגונג גלייך פארבונדן מיט א סכנה. איך האב א שפרונג געטאן צום פענצטער מיט פחד. מיין פריינט בעלקינד, ביי וועמען איך האב גענעכטיקט און וואס האט מער ווי א יאר געלעבט אין לאגער, האט זיך אבער ניט דערשראקן.

— עס איז ניט צו אונז, — האט ער מיך בארואיקט — דאס איז מען נעקומען ארויספירן די אינוואלידן אין פאנאר...

בעלקינד האט זיך צערעדט: וואס, איך ווייסט ניט? פריער הייסט מען זיי, מען גיט זיי גוט עסן, מען ברענגט אהער זשורנאליסטן, און נאכדעם קומט וויים מיט זיין אויטא, נעמט אריין אין מאשין די בלינדע, די איינפוסיקע, און אין א שעה ארום קומט ער ווידער מיט א פוסטן אויטא. די אינוואלידן זאגט מען, אז מען פירט זיי ערגעץ אנהערש, צו באשיצן זיי, ווייל אין שטאט ריכט מען זיך כלומרשט אויף סאוויעטישע אעראפלאנען א סימן, אז מיינע ווערטער זענען ריכטיק, — האט בעלקינד מיך איבערגעצייגט, — קענסט איר אליין זען: לאמיר זיצן ביים פענצטער א שעה, וועט אנקומען דער זעלבער אויטא און דער שאפער וועט ארויסטראגן די קוליעס פון די דערשאסענע.

ווען בעלקינד האט גערעדט, האב איך אליין געזען ביי דער לבנה־שיין, ווי מען פירט די אינוואלידן איינציקווייז צו דעם אפענעם אויטא.

אין א שעה ארום האט זיך צוריקגעקערט דער אויטא. דער שאפער האט אריינגעטראגן אין שפיטאל די קוליעס. מען קען שוין ארויספירן א צווייטע פארטיע. און ווען דער שפיטאל וועט פריי ווערן, וועט מען, זעט איר, ברענגען נייע.

●

דעם 17־טן יולי 1942 האט וויים אוועקגעפירט פון געטא 86 זקנים און זקנות קיין פאספיעשק, פינף קילאמעטער פון ווילנע, אין בנין פון דער אמאליקער קאלאניע „טאז“.

וויים האט באפוילן, מען זאל אהין ברענגען פון געטא קעסלען און געניגשפייז פאר די אלטע לייט; קראנקנשוועסטער אין ווייסע כאלאטן דארפן באדינען די זקנים. וויים האט געבראכט אהין צוויי פוד פוטער.

דער פאנסיאן אויף פאספיעשק איז געווען פאר דער געטא א רעטעניש. קיינער האט ניט געוווסט, וואס דא קומט פאר. עס איז אריבער א טאג, א צווייטער, א דריטער, און די 86 האבן זיך צווישן די גרינע וועלדער פאריכט אין געזונט. צווישן די פענסיאנערן איז אויך געווען די נײַנציק־יעריקע טערעסא קאבאנאווסקא, וואס צו ניין יאר האבן זי די עלטערן אפגעשמדט. וויים האט

זי אויסגעפונען אין א פוילישער באנאדעליע און צום סוף פון איר לעבן דערמאנט אין איר יידישקייט.

זעקס טעג האט וויים אפגעהאלטן די זקנים אין פענסיאן, אויפן זיבעטן איז ער געקומען מיט אויסלענדישע געסט און מען האט פאטאגראפירט די אלטע לייט. גלייך נאכדעם האט ער אלעמען אוועקגעפירט אויף פאנאר.

אין מאי 1943 בין איך געשיקט געווארן ארבעטן אויפן ווילנער באן. אהין איז געבראכט געווארן דער סמאלענסקער מוזיי און איך מיט נאך חברים האבן געדארפט די קאסטנס אריבערפירן אין שטאטישן ארכיוו אויף איגנאטאווער גאס.

צוזאמען מיטן מוזיי זענען אנגעקומען צען וואגאן מיט קליינע קינדער, אן ערך פון דריי יאר ביז צען. ביי יעדן וואגאן איז געשטאנען א דייטש און געהיט, אז די קינדער זאלן ניט ארויסקריכן.

די ארבעטער אויפן באן האבן זיך פארינטערעסירט מיט די קינדער. זיי האבן זיך דערוווסט, אז זיי זענען פון סמאלענסק.

עס איז פארביינגעגאנגען דער מאשיניסט און געזאגט די ארומיקע: די קינדער זענען באשטימט אויף פאנאר.

דעמאלט האבן די ארבעטער זיך געווענדעט צו די דייטשן און זיך צו זיי געווענדעט:

— אפשר פארקויפט איר די קינדער?...

צוערשט האבן זיך די דייטשן געקווענקלט. דערזען אבער, עס שמעקט מיט געשעפט, האט מען אנגעהויבן מסחרן.

— 5 מארק א קינד!

די ארומיקע האבן זיך צוגעכאפט צו די וואגאנעס און גענומען אויסקלייבן קינדער.

דערזען, אז די סחורה גייט, האבן די וואכלייט געהויבן דעם מקח:

— צען מארק א קינד!

וויבאלד דער מקח האט ניט אפגעשראקן, האט מען ווידער געהויבן דעם פרייז: פופצן מארק!

און אזוי האט עס דערגרייכט ביז דרייסיק מארק א קינד.

כמעט אלע קינדער האט מען אויסגעקויפט פון פאנאר. די דייטשן מיט דעם געלט אין קעשענע האבן דערביי אפגעלאכט פון די נארישע מענטשן.

●

מיטן פלי-פלאץ אין פארובאנעק, וווּ עס האבן געארבעט א פאר הונדערט יידן, האט אנגעפירט דער האמבורגער דייטש, דער פעלדפעבל האנס רעננער. רעננער איז געווען א שרעק פאר די יידישע ארבעטער. ער האט אזוי לאנג פראוואצירט און געפייניקט, ביז די ארבעטער האבן אים אנגעקלאגט פאר מערדן...

נאכדעם האט ער נאך מער זיך איזדעקעוועט איבער זיינע קרבנות. איינ־מאל, ווען עטלעכע יידן האבן פארשפעטיקט צו דער ארבעט, האט ער ווי א שטראף אויך פאר אנדערע געמאן אזוי: ער האט אויסגעקליבן פון די רייען צוואנציק ארבעטער און געמאלדן זיי, אז צוליב דעם, וואס מען סאבאטירט און מען קומט ניט צו דער צייט אויף דער ארבעט, וועט ער זיי גוט אנלערנען: פון די צוואנציק, וואס ער האט אפגעקליבן, וועט ער צען דערשיסן. ווען ער וועט אפגעבן די קאמאנדע — „לאופען"! דארבן אלע צוואנציק זיך א לאז טאן איבערן פלי־פלאץ, צו אן אנגעמערקטן צייכן, א קילאמעטער ווייט. די ערשטע צען, וואס וועלן אהינצו אנקומען, וועלן בלייבן לעבן. די איבעריקע, וואס וועלן ניט דערלויפן, וועט ער דערשיסן.

רעגנער האט זיך אוועקגעזעצט אויף א ראווער און א געשריי געטאן: „לאופען" די צוואנציק האבן זיך א ריס געטאן און גענומען יאגן. רעגנער איז זיי נאכגעפארן אן א זייט און ווי א ריכטער אויף א געוועט־לויף אבסער־ווירט דעם געיעג.

צווישן די לויפער זענען געווען יונגטלעכע און יידן אין עלטער פון פופ־ציק יאר. געווען אויך א טאטע מיט א זון. זייער פאמיליע איז פוזיריסקי. דער טאטע האט זיך אנגעהאלטן אנעם זון. איין ייד איז געפאלן. עס האט אים געפלאצט דאס הארץ. שוין נאענט צו דעם פיניש־צייכן איז נעפאלן א צווייטער. נאך רעגנער האט אפגענארט: די דערלאפענע צען האט ער דערשאסן, די פארשפעטיקטע האט ער געלאזט לעבן.

•

פיר טויזנט פראווינצער יידן פון מיכאלישאק, סוויענציאן, אשמענע, סוויר האט מען דעם פינפטן אפריל 1943 עוואקואירט פון זייערע שטעטלעך. מען האט זיי געזאגט, אז מען פירט זיי אין קאוונע. מיט דער פראוואקאציע האט אנגעפירט ד"ר וואלף אליין, דער געביטס־קאמיסאר פון ווילנער געגנט, — א געוועזענער שעף פון קאנצ־לאגער אין דאכאו.

די באן האט זיך אבער פארקערעוועט צום הויפט־קבר אין פאנאר. דארטן האט שוין אפגעווארט ווייס מיט זיינע מענטשן, און וואגאנעסווייז האט מען גענומען אויסשיסן די יידן. אין דער אקציע האט זיך, אגב, באטייליקט עלען רעגנער, די געוועזענע סטודענטקע פון האמבורגער אוניווערסיטעט און איצטער ווייס' געליבטע, אן אקטיווער מיטגליד פון עקזעקוציע־פאלק אין פאנאר.

נאך דער שחיטה איז דערגאנגען צו ווייסן, אז זיבן יידן האט זיך איינ־געגעבן פון פאנאר צו אנטלויפן, איצט געפינען זיי זיך אין געטא. ווייס איז געקומען אין געטא און געפאדערט ביי דעם יודנראט — מען זאל אים תיכף ארויסגעבן די אנטלאפענע פון פאנאר. פון פאנאר, האט ער געטענהט, מאר קיינער ניט אנטלויפן.

ניט באקומען די אנטלאפענע, האט ווייס באפוילן זיינע משורתים, מען

זאָל אים תיכּף אָפּקלייבן זיבן יידן. אים איז אַלציינס, צי זיי זענען די שול־דיקע, אָדער ניט.

מען האָט אים געבראַכט זיבן אַלטע לייט. צווישן זיי עטלעכע קראַנקע. ווען וויים האָט דערזען די אַלטע, האָט ער זיך אַנגעצונדן אין צאָרן און זיינע אויגן האָבן שיר ניט אַרויסגעשפּאַרט דורך די ברילן.

— עס איז מיר אַ שאַנד צו קומען מיט אַזעלכע אין פּאַנאַר, — האָט ער געטופּעט מיט די פיס. — יונגע, איך באַדאַרף יונגע !

ער איז אַריין אין געטאָ־טורמע און דערזען יאַשקע מאַטיקאַנסקין, אַ גע־זונטער, שיינער בחור פון אַ יאָר 19. וויים האָט זיך אַזש צעשמייכלט. זיין צאָרן איז אַוועק ווי אַ רויך.

— אַט אַזעלכע דאַרף איך! — האָט ער אין פריידן אויסגעשריען צו זיינע מיטהעלפער, — אַט אַזעלכע דאַרף איך !

ער האָט אָפּגעלאָזט פון די זיבן איינעם אַ קאַליקע, און אים פאַרביטן מיט יאַשקע מאַטיקאַנסקין.

●

סאַלאָמאָן גאַרבעל — אַ פּאָליציאַנט פון געטאָ (לויטן אויפטראַג פון דער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע) דערציילט :

דעם 6־טן אַפּריל 1943, אויף מאָרגן נאָך דער שחיטה איבער די פיר טויזנט פּראָווינצער יידן, וואָס זענען געפירט געוואָרן כלומרשט אויף קאַוונע און די באַן האָט זיי געבראַכט אין פּאַנאַר, איז וויים אַריינגעפאָרן אויף אַ ראַווער אין געטאָ און גערופן די יידישע פּאָליציי מקבר צו זיין די טויטע. מיר זענען אַוועק זאַלבעצענט. וויים איז באַרויס געפאָרן אויף זיין ראַווער און גע־וויזן דעם וועג.

שוין אַ האַלבן קילאָמעטער פון פּאַנאַר, נאָענט פון דער באַן־ליניע, האָבן מיר געפונען טויטע. דאָס זענען געווען די, וואָס האָבן געפּרוווט אַנטלויפן. די דייטשן האָבן אין זיי נאָכגעשאָסן. אויפן טויער, וואָס האָט געפירט צום אָרט פון די עקזעקוציעס, איז געהאַנגען אַ שילד: „איינטריט אויך פיר דויטשע אָפיצירע שטרענג פערבאָטען!" דורך דעם זעלבן טויער זענען אַריינגעצויגן געוואָרן העלפן — די קרבנות, וואָס קומען אָן מיטן באַן, זאָלן גלייך דערפירט ווערן צו די גריבער. נאָס ווייטער מיר זענען געגאַנגען, אַלץ שרעקלעכערס האָבן מיר געזען. דאָס גראָז איז רויט געווען פון בלוט. דאָס גאַנצע פעלד איז פאַרלייגט געווען מיט מתים. די ביימער זענען באַשפּריצט געווען מיט מאַרך. ביי די שטאַמען זענען געלעגן צעשמעטערטע קינדער, איך האָב געזען אַ סך קינדער איבערגעריסענע אויף העלפט, אַ פיסל דאָ און אַ פיסל דאָרטן. אַנדערש־וווּ האָב איך באַמערקט בלויז קינדערשע קעפּלעך. אויפן פּלאַץ האָבן זיך גע־וואַלגערט דאָקומענטן, וויזיט־קאַרטלעך, פאָטאָגראַפיעס, צעריסענע רובלס. צווישן די מתים איז געלעגן אויך אַ דייטש מיט אַן איבערגעשניטענעם גאָרגל,

דאס האט אים, קענטיק, דערשטאכן א ייד, אנטלויפנדיק פון וואגאן. ווייס האט אונז געגעבן בראָנפן און אנגעזאגט: „ארבעטן זאל מען ערלעך". די אנגעטאָנע מתים זאל מען אויסטאן און זיי באגראבן מיט אן ארדענונג. די קליידער זאל מען אוועקלייגן אן א זייט, באזונדער די מענערשע, באזונדער די ווייבערשע. דאס געפונענע גאָלד האט ער געהייסן אריינווארפן אין אן עמער. דער, וואס וועט זיך דערוועגן צו גנבענען וועט ער דערשיסן. אפגעזאגט די אלע אינסטרוקציעס, האט ער אונז ארויפגעפירט אויף א דערבייאיק בערגל, אנגעוויזן אויף באזונדערע פארברוקירטע פלעצער און געזאגט:

— דא ליגן יידן פונעם כאפונעס־פעריאד. דאס ווארט כאפונעס האט ער געזאגט אין יידיש און געשמייכלט דערביי פון זיין גרויסער באהאווזנטקייט. — דא ליגן ציגיינער. דא ליגן די יעניקע, וואס האבן געזאגט („ניע דאמי סיען"), 1) ד.ה. פאלאקן. דא זענען ליטווינער, וואס זענען קעגן אונז. דארטן זענען קריגס־געפאנגענע פון גאנץ רוסלאנד, און דארט, — האט ער אנגעוויזן אין דער ווייט ביים הארײזאנט — איז נאר די ערד א פוסטע. נאר דאס איז נים אויף לאנג: אויף דער וועלט זענען נאך צופיל מענטשן!

ביים מקבר זיין די קרבנות האבן נאך אנדערע געלעבט. מיר האבן נים געוווסט, וואס צו טאן, נאר ביים אויפהייבן זיי פון ארט זענען די פארוואנדעטע געשטארבן. א סך יידן האבן געהאט מיט זיך טליתים. ביי אנדערע האבן מיר געפונען אין די קעשענעס בריוו. פארנדיק אין די פארדראטעוועטע באנען, האבן זיי דאס אנגעשריבן. אין איין בריוו, געדענק איך, איז אזוי געווען:

„יידן, מען פירט אונז שיסן! איר זאלט נעמען נקמה! — פלעקסער פון סוויענציאן".

ביים ארויסטראגן די פארבלוטיקטע פעק פון די וואגאנעס האבן מיר געפונען איינגעוויקלט אין שמאטעס א לעבעדיק קינד. דאס קינד האט זיך באהאלטן און קיינער האט עס נים באמערקט. זיין נאמען איז בערעלע גאָלדשטיין פון מיכאלישאק. ער האט דערקענט, אז מיר זענען יידן און זיך געבעטן: „ראטעוועט!" מיר האבן אים אויסגעהיט פון ווייסן און אריבערגעטראגן אין געטא.

מיר האבן מקבר געווען ביי א פינף הונדערט יידן: אלע, וואס זענען געלעגן צעווארפענע איבער די פעלדער, אלע, וואס האבן זיך נים אויסגעטאן און זיך געפרווט צעלויפן. די איבעריקע זענען געלעגן אנגעווארפן אין א טאל און מען האט זיי געדארפט בלויז פארגיסן מיט כלארקע.

מיר זענען זיכער געווען, אז דא וועלן מיר שוין בלייבן — ווייס וועט אונז דערשיסן. נאר פלוצלינג איז ער אנגעקומען א שיכורער און צו אונז געזאגט: „איר זייט די איינציקע, וועלכע זענען געווען אויף פאנאר און קערן זיך אום אהיים. דאס איז דערפאר, ווייל איר זייט ערלעכע יידן".

---

1) מיר וועלן זיך נים אונטערגעבן (פויליש).

פארן צוריקגיין אין געטא האב איך געזען אן אויסטערליש בילד: דער קבר, וווּ מיר האבן באגראבן די יידן, האט זיך אנגעהויבן צו באוועגן און פון מינוט איז ער געוואקסן אלץ העכער . . . ווייס האט אונז בארויקט: דאס נעמען געשוואלן ווערן די קערפערס און הייבן די ערד.

●

די טשעכישע יידן האבן פון פאנאר נישט געהערט. זיי זענען געווען טאקע זיכער, אז דאס פירט מען זיי אויף ארבעט. די זיכערקייט האט זיך גע־נומען דערפון, וואס פופציק טשעכישע פאליציאנטן האבן זיי באגלייט אין וועג. די פאליציי האט נישט געוווּסט אליין, אז דאס פירט מען צו דער שחיטה. ווען די יידן האבן ארויסגעוויזן מורא זיך ארויסצוקלייבן פון דער היים, האבן די דייטשן געזאגט: כדי איר זאלט האבן צוטרוי, אז מיר פירן אייך אויף ארבעט, נישט אנדערש־ווי, וועלן מיר אייך מיטגעבן טשעכישע פאליציי אייך צו באהיטן . . . די יידן זענען געווארן בארויקט. מען איז געפארן.

אויף דער באן-סטאציע אין ווילנע האבן ארבעטנדיקע געטא־יידן באמערקט דעם עשעלאן.

ווהין פארט איר? — האבן געפרעגט די ווילנער.

— נאך דער שטאט פאנארי, — האבן געענטפערט די טשעכישע בירגער און זייערע בליקן האבן זיך איבערגעקוקט מיט דער טשעכישער פאליציי.

מען האט זיי אומגעבראכט צוזאמען. אויף מארגן האט מען אריינגעפירט אין געשטאפא, קליידער מיט לאטעס און טשעכישע אוניפארמען.

די קליידער

די קליידער פון די אומגעבראכטע האט מען זארגעוודיק געהיט. אין געשטאפא־הויף, אין די לאגערן האט מען געצווונגען די געטא־יידן צו סארטירן די בגדים. מייער, א ווינער דייטש, האט אנגעפירט מיט דער ארבעט. דער סיסטעם איז געווען א פשוטער: שיך באזונדער, מאנטלען באזונדער, און אזוי אויך יעטוועדער קלייניקייט, וואס מען פלעגט געפינען אין די קליידער.

די לאטעס — פלעגט מען דערפן אראפרייסן, כדי אין דייטשלאנד, ווהין די סחורה ווערט אפגעפירט, זאל מען נישט וויסן, אז דאס שטאמט פון יידן. דערביי אבער האט מייער אנגעזאגט, אז צו איינציקע פון די פארשיידנארטיקע אפצייכנס און לאטעס זאל מען איבערלאזן פאר אים. דאס קלייבט ער א קאלעקציע. און צייכנס זענען געווען פארשיידענע:

ווייסע, פירקאנטיקע טיכלעך און אינעווייניק אין א געלן קרייז א (יודע). בלויע ארומבענדער מיט א ווייסן מגן-דוד. געלע מגן־דודים מיט א שווארצן קאנט און אינעווייניק א Jude (די לעצטע זענען פון דעם עשעלאן טשעכישע

יידן, וואס מען האט געבראכט אין ווילנע). לאטעס געלע, בלויז א מגן-דוד, און לאטעס רויטע, פּירקאנטיקע, אויך די נומערירטע בלעכלעך, וואס מען פלעגט טראגן אין ווילנע אויף די העלזער, אויסער דער לאטע. פארשיידנסטע דאקו־מענטן און שיינען פון אלערליי קאלירן. דאס אלץ האט מען געדארפט אפגעבן מייערן, דעם פרומען קאטוילי, ער זאל אין דער צוקונפט האבן אן אנדענק פון דער אלטער אייראפּע.

איבער די קליידער פלעגן אפט די געשטאפּאוועס זיך קריגן. כאטש איטלעכער פון די מערדער האט פאר דער צייט זיך אנגערויבט טשעמאדאנעס מיט גאלד. דאך איז יעדערן געווען א שאר צורכצולאזן די געלעגנהייט. ביים סארטירן און באטאפּן די קליידער פלעגן זיך אויף זיי ארויפוואַרפן אין די צענדליקער געשטאפּא־לייט.

וויים, דער הויפּט־שותף צום געשעפט, האט זיך באלײדיקט : וואס הייסט ? ער האט אויפגעגראבן דעם גאלד-קוואל און אנדערע נעמען עס צו ? בון דעמאלט אן האט ער זיך גענומען אין פאנאר א געהילף, וואס זיין ארבעט איז באשטאנען בלויז אין דורכטאפן די קעשענעס פון די דערשאסענע — בישט נאכדעם האט מען גענומען די בגדים אוועקפירן אין געשטאפּא.

נאך יעדער שחיטה האבן די דייטשן דערפילט צו די פארבליבענע „א רחמנות". די ערגערע שיך, ווי אויך מאנטלען פון די הרוגים, האבן זיי ארייג־געשיקט א מתנה פאר דעם געטא.

איך האב געזען אמאל אין געטא א וואגן שיך. איך האב דערקענט צווישן זיי דער מאמעס א טופל.

דער באלעבאס פון פאנאר

ווען שווייגענבערג האט שוין אין ווילנע זיינס אפגעטאן, האט מען אים ערגעץ אפגעשיקט אויף אן אנדער „ארבעט".

מארטין וויים איז געווארן זיין פארבייטער, איז געווארן דער שעף פון דער איפאטינגא, דער באלעבאס פון פאנאר.

וויים איז געווען נישט בלויז אן אויספירער. ער האט געטאן זיין ארבעט נישט ווייל אזוי האט אים גוינגעבויער באפוילן, ניין ! ער האט ליב געהאט זיין „קונסט", ווי דער מוזיקער זיין פידל. זיין גרעסטע פרייד איז געווען, ווען מיט די אייגענע הענט האט ער דערשטיקט א קינד. אין פאנאר גופא, נישט ווייט פון די גריבער, האט ער זיך אויסגעבויט א דאטשע.

דעם 17־טן יולי 1941, ווען ער איז נאך געווען שווייגענבערגס געהילף, האט ער געמאכט די ערשטע רעפעטיציע. אונטערן אויסרייד, אז יידן האבן געהארגעט א דייטש האט ער פאגראמירט די גאס נאוויגראד.

פינף הונדערט יידן האט ער געשאסן אויבן גאס. עטלעכע טויזנט האט ער געבאפט און אוועקגעפירט אין דער לוקישער טורמע.

אויפן וועג האט ער באפוילן ארויסצוציען פון די הויזן די גארטלען, אזוי אז די הויזן זענען אראפגעפאלן. די יידן האבן זיי נישט געקענט אויפהייבן, ווייל די הענט האט מען געמוזט האלטן אין דער הויך, פארבראכן איבער די קעפ. פארויס פון דער פראצעסיע איז געגאנגען דער רב פון נאווינאראד — סעגאל.

דעם 6־טן סעפטעמבער 1941, אין דעם טאג ווען מען איז אריין אין געטא, האט זיך ווייס אריינגעפירט פארן הענטל דורכן געטא־טויער דאס מיידעלע גיטע פערלאוו, וועלכע האט נישט געהאט קיין געלע לאטע. דאס מיידעלע, אן עלף־יעריקע שילערן פון דער ווילנער רעאל־גימנאזיע, האט מסתמא געמיינט, אז ווייס איז א „גוטער דייטש", וואס וויל זי ראטעווען פון די כאפונעס. נאר די שילערן האט געהאט א טעות. ער האט זי אוועקגעשטעלט ביי א וואנט און דערשאסן.

●

זעלדע איינהארן, וואס איז אנטלאפן פון פאנאר (זי האט זיך אויסבאהאלטן צווישן קוסטעס און צוגעקוקט פונדערווייטנס, ווי מען הרשיסט איר משפחה) האט מיר דערציילט, ווי אזוי עס איז אומגעקומען צערנע מארגנשטערן, די טאכטער פון א ווילנער לערער, א וואונדער שיין מיידל פון אכצן יאר.

. . . זי איז געגאנגען אינאיינעם מיט איר מאמען און קליינעם ברודערל. נאענט ביי דער גרוב האט מען איר געהייסן זיך אויסטאן — ווער עס האט נישט געפאלגט האט מען אויסגעשמאכן די אויגן. עס איז געווען אוונט. אקארשט איז ארויס די לבנה. ווען צערנע איז צוגעגאנגען צו דער גרוב שוין האלב אויסגעטאן, איז צוגעלאפן ווייס, זי גענומען אונטערן ארעם און זי אפגעפירט אן א זייט: „ער וויל זי ראטעווען". צערנע האט זיך געריסן פון זיינע הענט, געוואלט בעסער אומקומען מיט איר מאמען און קליין ברודערל, וואס זענען שוין געלעגן דערשאסענע. נאר ווייס האט זי נישט אפגעלאזט: „אזא שיין מיידל ווי דו — האט ער געמענהט, — טאר נישט שטארבן". צערנע האט געוויינט. געוואלט פון אים אנטלויפן, נאר ווייס האט זי געהאלטן פאר דער האנט און נישט געלאזט לויפן.

— ווי שיין איז די וועלט, — האט ער אנגעוויזן אויף די ביימער, אין וועמענס צווייגן האט זיך געזיפט די לבנה, — און דו, יונג מיידל, ווי שיין דו ביסט אין לבנה־שיין ! . . .

אזוי האט ער גערעדט צו איר. געמאלט פאר דער אומגליקלעכער די שיינקייט פונעם לעבן, און פון הינטער־ארום האט ער ארויסגעצויגן דעם רעוואלווער און אריינגעשאסן אין איר קאפ. נאכדעם האט ער זיך הויך פאנאנדערגעלאכט און א נוסדיקע אוועקגעשלעפט דאס מיידל צו דער גרוב.

●

ווייס קאריערע איז גיך געשטיגן. פון א פשוטן פעלדפעבל איז ער געווארן א הויפט־פירער, און שפעטער — א שטורעמפירער. אויף די עפאלעטן זענען

אים אנגעוואקסן זילבערנע אפצייכנס, און אויף דער ברוסט — א האקנקרייץ מיט א שווערדל.

ער האט אליין אנטיילגענומען אין אלע שחיטות און אומגעבראכט מיט די אייגענע הענט טויזנטער מענטשן.

ווי א שפּארבער, וואס מאכט נישט קיין אונטערשייד אין זיין רויב האט ער נישט געמאכט קיין אונטערשייד צווישן מענטשן, אויב נאר עס האט זיך געהאנדלט וועגן טויטן זיי. צו זיין קאלעקציע האבן אים געבעלט ציגיינער. האט ער געמאכט אן אבלאווע אין וואלד, צונויפגענומען ציגיינער מיט די פערד און בוידן און אריבערגעפירט אין זיין קעניגרייך. פינף הונדערט פוילישע גייסט־לעכע, גלחים און נאנעס, האט ער ארויסגענומען פון בענעדיקטינער מאנאסטיר און געבראכט אין לוקישקער טורמע. דארטן האט ער זיי געהייסן זיך אויסטאן און האט באקליידט זיי מיט די בגדים פון דערמארדעטע יידן. מיט געלע לאטעס אויף די ברוסטן האט ער אוועקגעפירט די פינף הונדערט קיין פאנאר און זיי אומגעבראכט. דאס האט מיר דערציילט דער ייד ברענאייזן, וועלכער איז הער־מאלט געזעסן אין טורמע.

צו וויים אויפטו מוז מען אויך צורעכענען דאס, וואס ער איז געווען דער ארגאניזירער און אויפבויער פונעם דייטשישן מלוכהשן שאנד־הויז אויף סובאטש־גאס 9.

„סחורה" פאר זיין אונטערנעמונג האט ער זיך דערווארבן אזוי: ער האט ארומגערינגלט מיט זיין באנדע היצלם דעם קאפע־הויז „גרינער שטראל" און אלע מיידלעך און פרויען, אומאפהענגיק צי זיי זענען געווען אליין אדער מיט קאוואלערן, האט ער מיטגענומען און אוועקגעפירט אויף סובאטש.

די מיידלעך האבן נישט געטארט פון דארטן ארויסגיין. פאר „גוטער אויפפירונג" בלעגן זיי באקומען מעדאלן. כדי קיינער זאל נישט אנטלויפן, האט מען ביי אלע מיידלעך אויף די פיס אויסגעברענט שטעמפלען. ווי א רעזולטאט פון וויים אויפטו, קען מען זען איצטער אויף די ווילנער גאסן פרויען מיט באנדאזשן אויפן אויבערשטן טייל פוס.

ווען אויף וויים ארט איז באשטימט געווארן קיטעל, האט זיך וויים איבער־געפעקלט אויף ראסע־גאס 10, אין די געשטאפא־גערטנער און זיך באשעפטיקט מיט באווען בלומען.

דאס געזעץ-בוך

ביז לעצטן טאג פון דער ווילנער געטא זענען נאך געווען אזוינע פאר־עקשנטע יידן, וועלכע האבן זיך איינגערעדט, אז נישט אלעמען האט מען אין פאנאר אומגעבראכט: דארטן זאל מען האבן די יידן סארטירט — און די געזונטע אוועקגעשיקט אויף ארבעט.

דערביי האט זיך דעם זאגער אויסגעדאכט, אז צווישן די געזונטע איז געווען זיין קינד, אדער זיין טאטע.

אין דער ווילנער געטא איז געווען א באזונדער קאבינעט, וווּ ספּעציעל אראפּגעבראכטע דייטשע פּראפעסארן האבן צ געטראכט די פארשיידנסטע פּלע־נער, ווי אזוי צו פייניקן און דערנאך אומברענגען די יידן. פּראפעסאר גאט־הארט, געוועזענער לעקטאר אין א בערלינער אוניווערסיטעט און איצטער פאר־טרויונגס־מאן ביי הימלערן, האט אנגעשריבן א גענויעם קאדעקס מיט פינף הונ־דערט פּאראגראפן, ווו עס ווערט דערקלערט מיט אלע גענויאיקייטן, ווי אזוי מען זאל פארטיליקן פעלקער. דער ווילנער ייד קאמערמאכער, וואס איז געווען באַ־שטימט פאר אן עלטסטער איבער די צוואנגס־ארבעטער אויפן הויף פון גע־שטאפּא, האט מיר אין געטא דערציילט, אז אים האט זיך איינגעגעבן אריינ־צוקוקן אין גאטהארטס געזעץ־בוך. אט זענען עטלעכע פאראגראפן, וואס ער האט פארגעדענקט :

סתם הערשיסן א ייד, הייסט — נישט אויספירן דעם באפעל פון הימלערן. א ייד מוז פריער געפייניקט ווערן.

עס איז נישט דוקא געזאגט געווארן, אז די עקזעקוציע דארפן אויספירן דייטשן. פארקערט, עס איז געווונטשן, אז א דייטש זאל בלויז זיין דער באפעל־געבער ; די עצם־אויסראטונג דארפן אויספירן אנדערע.

די פּראצעדור פון טויטן דארף מען דורכפירן געהיים. קיינער טאר זיך נישט דערוויסן דאס ארט פון דער עקזעקוציע כדי די איבערגעבליבענע זאלן זיך נישט צעלויפן.

אין דעם זעלבן געזעץ־בוך איז געווען צוגעגעבן א תקנה — ספּעציעל וועגן ווילנע. דארטן איז געזאגט געווארן בפירוש אזוי : דער ווילנער ייד איז דער געפערלעכסטער אין דער וועלט. „אויב עס וועלן איבערבלייבן אין ווילנע כאטש א צען יידן, הייסט עס, אז מיר האבן אונזערם נישט דערגרייכט. רחמנות צו דעם שונא, איז פאראט לגבי דער מלוכה“.

אחוץ דעם פארטיליקן פיזיש די יידישע באפעלקערונג, האט די געשטאפּא אלץ געטאן אויף צו ברעכן די יידישע מאראל און פארמיאוסן אויף אייביקע צייטן די יידישע געשיכטע. דאס לעצטע איז געווען פאר די רוצחים אזוי וויכטיק, ווי די עצם אויסראטונג. אט איז דער פּאראגראם : „צווינגען יידן פארן פרייז פון צייטווייליקן לעבן אומצוברענגען זייערע ברידער. די צייטווייליק־לעבן־גע־בליבענע פארוואנדלען אין גייסטיקע מתים, אז א ברעקל ווילן, אן הארץ און אן געוויסן. זיי זאלן זיין בלינדע אויספירער פון די דייטשע באפעלן“.

•

ארום צוועלף טויזנט יידישע מענער האבן די כאפּונעס, נאך ביז דער געטא, אוועקגעשלעפּט אין טורמע. הונדערטער זענען ארעסטירט געווארן פארן נישט אויספירן דעם געביטס־קאמיסארס היננסט באפעלן — די גאלע לאטע איז נישט

געווען צוגעניט ווי עס באַדאַרף צו זיין ; אַ ייד האָט נישט אָפּגעגעבן זיין גאָלד און זילבער ; עמעצער האָט זיך פאַרגעסן און איז געגאַנגען אויפן טראָטואַר . . . אין אַלע אַזעלכע פאַלן האָט מען די יידן אָוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע. ווּהין די אָוועקגעפירטע קומען אַהין — האָט מען נישט געוווּסט. די ווייבער, וואָס האָבן זיך געקליבן ביי דער טורמע, האָט מען גע־מאָלדן אַז אין אַ חודש אַרום וועלן זיך די מענער אומקערן ; געלט און עסנוואַרג באַוויליקט מען צו נעמען.

נאָר די מענער האָבן שוין דעמאָלט אין קיין פעקלעך זיך נישט גענויטיקט. מען האָט זיי אַלעמען אויסגעהאַרגעט. די יידן אויף דער „פריי" האָבן אָבער נישט געגלויבט. נייגעבוירערס קאַבינעט אין געשטאַפּאָ איז געווען גענוג ביטרע אויף צו צעטומלען די באַפעלקערונג מיט כלערליי קונצן. ביי אַ הונדערט פון די נעבאַפּטע מענער האָט מען ווירקלעך אָוועקגעשיקט לעבן פּסקאָוו אויף אַרבעט. פון דאָרטן האָבן זיי געשריבן בריוו. אַ פרייד האָט אַרומגענומען די ווילנער יידן : יעדערער האָט זיך געטראַכט, אַז זיין זון לעבט, אַז זיין טאַטע וועט זיך בקרוב אומקערן.

ווען די יידן זענען שוין געווען אין געטאָ און עס איז נישט אַריבער אַ טאָג, מען זאָל אויך פון דאָרטן נישט פירן צו דער שחיטה, האָט מען נאָך אַלץ נישט געגלויבט, ריכטיקער נישט געוואָלט גלויבן, אַז די מענטשן וועלן זיך שוין נישט אומקערן.

עס האָט נישט געהאָלפן דאָס שווערן זיך פון דערבייאיקע פויערים, אַז זיי האָבן אַליין געזען פון דער וויטן די פּראָצעדור פון דער עקזעקוציע. נאָך מער : אין יאַנואַר 1942 איז אַנטלאָפן פון טויטן-גרובן די באַקאַנטע ווילנער לערערן טעסע קאַץ. זי איז צוריקגעקומען אין געטאָ אַ פאַרגאָסענע מיט בלוט און דער־ציילט מיט אַלע גענויאיקייטן, ווי אַזוי זי איז אַרויסגעקראָכן פון אונטער אַ קופּע דערשאָסענע.

„אַלעמען האָט מען אין פּאָנאַר אומגעבראַכט. קיינער פון די נעבאַפּטע וועט זיך נישט אומקערן. מען וועט אונז אַלעמען אומברענגען" — האָט זי גערעדט צום יידן־ראָט, צו אירע באַקאַנטע דאָקטוירים אין געטאָ־שפּיטאָל, ווו מען האָט אַרויסגענומען די קוילן פון איר לייב. אָבער קיינער האָט עס נישט געוואָלט הערן. יעדערער האָט זיך געטראַכט : אויב אפילו עס איז אמת, וועט עס מיט מיר נישט פּאַסירן. בלויז אַ קליינע צאָל באַוווסטזיניקע יוגנט האָט גע־גלויבט אין דער ריכטיקייט פון איר דערציילן און האָט פון די ערשטע טעג אין געטאָ געגרייט אַ ווידערשטאַנד די דייטשע תלינים.

שפּעטער, ווען דאָס וואָרט פּאָנאַר איז נישט אַראָפּ פון די ליפּן און מען האָט גענומען זיך צעלויפן פון עם געטאָ אין פּראָווינץ, איז געשען אַזוינס :

דער פאַרמיטלער פון געטאָ און געביטס־קאָמיסאַר, אַ שעף פון דער ווילנער איפּאַטינגאַ בוראַקאַס פלעגט צושטעלן פּראָדוקטן פאַר דער געטאָ. דער ייד טראַפּידאַ, וואָס פלעגט גיין צו אים — אין שכות מיטן אַרויסקריגן פאַר דעם געטאָ ברויט, האָט דערזען איינמאָל אויף בוראַקאַס טיש אַ רשימה מיט אויס־

די קינדער-מאַלינע אין דעם קאָנצענטראַציע-לאַגער ה. ק. פּ. אויף סובאַטש-גאַס.

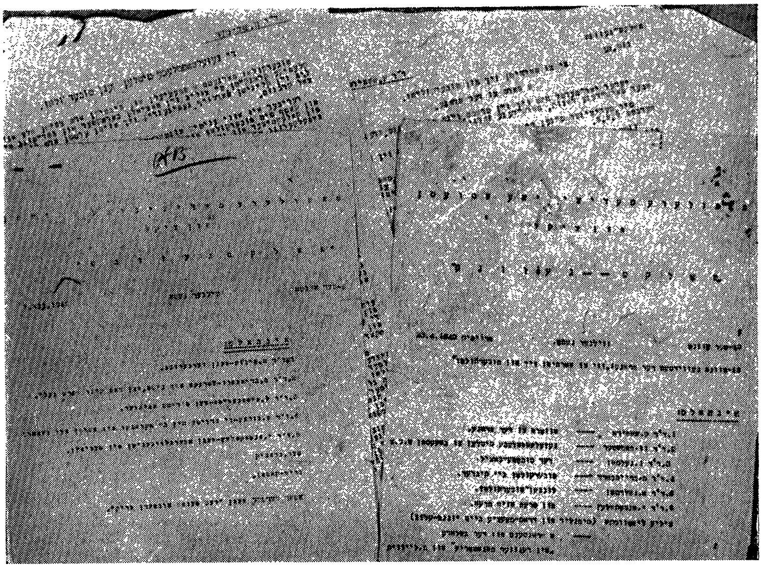

דער פּאָפּולער-מעדיצינישער זשורנאַל „פאָלקס-געזונט״, אַרויסגעגעבן דורכן דאָקטוירים-פאַרבאַנד אין ווילנער געטאָ.

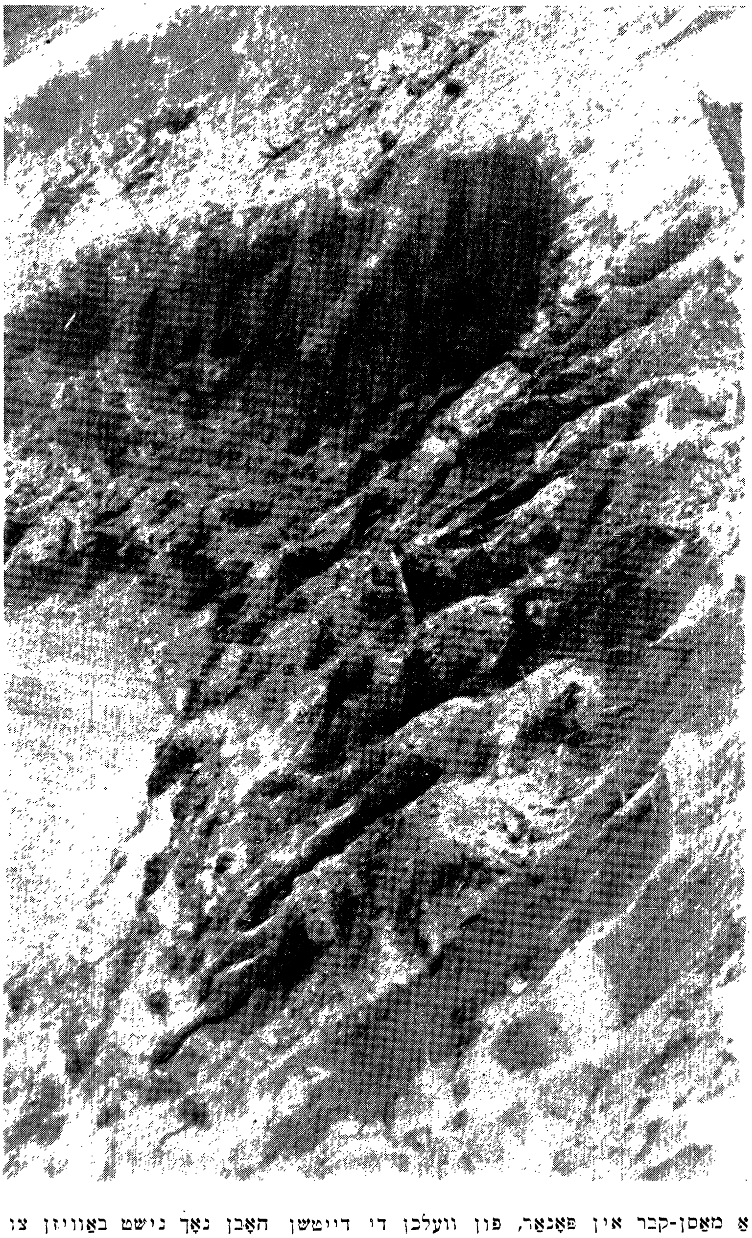

אַ מאַסן-קבר אין פּאָנאַר, פון וועלכן די דייטשן האָבן נאָך נישט באַוויזן צו פאַרברענען די טויטע.

דער מאַסן-מערדער מאַרטין ווייס, וואָס האָט
זיך אויסגעבויט לעבן פּאָנאַר אַ דאַטשע.

שמואל קאַפּלינסקי, אינסטרוקטאָר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ און שפּעטערדיקער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנער-מחנה „פּאָרן נצחון".

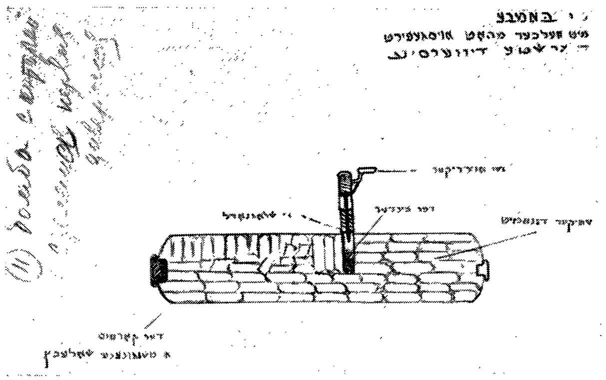

די באָמבע, מיט וועלכער וויטע קעמפּנער, יצחק מאַצקעוויטש און משה בראַוזע האָבן אויסגעפירט די ערשטע דיווערסיע.

נעשריבענע פראדוקטן פאר דריי געטאס. דערביי איז ביי די ווערטער „דריטער געטא״ געווען צוגעגעבן אין קלאמערן : „אין פאנאר״.

געטאס זענען געווען דעמאלט אין ווילנע צוויי. וועגן דעם, אז עס איז פאראן אויך א געטא אין פאנאר האבן יידן זיך דערוווסט פון טראפידא. ער האט דאס אליין געזען דעם אויפשריפט ביי בוראקאסן : פאנאר — די דריטע געטא !

ווידער האט זיך דער עולם בארויקט. נוינעבויערס קאבינעט האט דער־גרייכט דאס זייניקע.

פונוואנען האט מען גענומען שפייז

ווי מיר ווייסן פון די ערשטע געזעצן, האט א ייד נישט געטארט פארמאגן ביי זיך מער ווי דריי הונדערט רובל, דאס הייסט דרייסיק מארק (אין שטאט און אין געטא האבן געגאלטן ביידע וואלוטעס. איין מארק איז גלייך געווען צו צען רובל). דעם 6־טן סעפטעמבער 1941 באגינען האט מען פלוצלינג זיך אריינגע־ריסן אין די הייזער און אין משך פון איין טאג פוסט געמאכט די שטאט פון דער יידישער באפעלקערונג. נישט אלע האבן באוויזן אפילו מיטצונעמען א שטיקל ברויט און א האנטוך. דאס האב און גוטס איז תיכף פארחתמעט געווארן מיט אן אויפשריפט : „דייטשעס אייגנטום״, אמת, אין דערוואַרטונג אויף א געטא האבן אייניקע זיך געקליגט פון פריער און פארגראבן אין דער ערד א טייל פון זייער פארמעגן. די גרעסערע זאכן, ווי מאנטלען, קליידער, שיך א. אז. ווי האט מען אפגעגעבן צו באהאלטן די נישט־יידישע שכנים. אבער דאס אלץ האט, פארשטייט זיך, נישט געלייזט די פראגע פון דערנערונג און קליידונג

ארום ניין און צוואנציק טויזנט מענטשן האבן זיך צוערשט געפונען אינעם געטא. אויף דער דאזיקער צאל האט מען ארויסגעגעבן ברויט־קארטן אויף 7849 קילאגראם ברויט אויף פינף טעג. דאס הייסט, אז ערך פופציק גראם אויף א מענטש א טאג.

ווערליק דעם באפעל פון מורערן, האט דער יודנראט אליין אויסגעהאנגען אויפן טויער א שילד, וואס האט געווארנט, אז דאס אריינטראגן עסנווארג און האלץ איז פארבאטן.

אין די ערשטע טעג איז מען ארומגעלאפן אין דער געטא, ווי משוגע. אין קאמף פארן לעבן האט מען פארגעסן דעם טויט. מען האט זיך אויפגערעדט מיט דערבייאיקע נישט־יידישע שכנים, וואס זייערע פענצטער זענען ארייננעקוקט אין געטא, און עס האט זיך אנגעהויבן א האנדל, אין אנהויב איז אט דער האנדל פארגעקומען פרימיטיוו: פון א פענצטער האט זיך אראפגעלאזן א שטריק, אויפן שטריק האט דער געטא־מענטש אנגעבונדן געלט, ווערטזאכן אדער קליי־דער. דער שכן פלעגט עס צונעמען און מיטן זעלבן שטריק אראפלאזן אין געטא

פראדוקטן. ערב יום־כיפור האבן אויף אזא אופן זיך אראפגעלאזן צו צענדליקער הענער. ארומגערינגלט מיטן טויט, האט מען נישט פארגעסן שלאגן כפרות. שפעטער האט דער האנדל אנגענומען גרויסע פארמען. איבער די ביידעמער פון דייטשישע 21, וואס האבן זיך געגרענעצט מיט די מויערן פון אויסערן געטא, דורך דער מאלינע אויף סטראשון־גאס 3, פלעגט מען ארײנשמוגלען נאכט נאך נאכט צענדליקער פורן כלערליי פראדוקטן.

צוזאמען מיט אנדערע לעבנס־וויכטיקע אנשטאלטן, האט זיך ביי דער געטא־אדמיניסטראציע געשאפן א באשפייזונג־אפטייל, וואס האט געפרווט מיט ריזיקאלישע מיטלען ראטעווען די באפעלקערונג פון הונגער־טויט.

באנאנד מיט די פראדוקטן, וואס מען פלעגט ארויסגעבן אויף די קארטעס אין די שטאטישע קאאפעראטיוון (ברויט, גרויפן, פערדן־פלייש, קארטאפל), פלעגט מען ארײנפירן ועסנווארג אויך אומלעגאל. דאס האט געקאסט געלט און שרעק. געלט פאר די זשאנדארמען, וואס היטן דעם טויער, און שרעק פאר מורערן, ווײלכער האט געטשאטעוועט ווי א הונט.

עס זײנען געשאפן געווארן אין געטא 5 פאלקס־קיכן. צווישן זיי איז איין קיך באשטימט געווען פאר קינדער, און איינע — די קיך אויף שאוולער 5 — פאר פרומע, וואס היטן אפ כשרות. אין אקטאבער 1941 ווערט געעפנט דער אפטייל פאר געזונט־שוץ, אויף סטראשון־גאס 12 ווערט באלד ארגאניזירט א מילך־קיך פאר גאר יונגע קינדער און קראנקע. נישט אזוי לייכט איז עס אלץ אנגעקומען. אין געטא איז גארנישט נישט געווען — נישט קיין האלץ און נישט קיין קעסלען. נאר די עקשנות צום לעבן האט עס דורך א פאר נעכט באשאפן. פון חרובע יידישע רעסטאראנען האט מען ארײנגעבראכט קעסלען. און מיטן האלץ פון צענומענע הייזער האט מען די קעסלען געווארעמט.

אין נאוועמבער 1941, אין סאמע מיט פון די בלוטיקע געשעענישן, ווען די געטא־באפעלקערונג האלט קסדר אין פאלן, האבן די פאלקס־קיכן ארויסגעגעבן 66 טויזנט מיטאגן.

אין יאנואר 1942 האט מורער געענדערט די סיסטעם פון באזארגונג: אנשטאט ארויסגעבן דייטשישע ברויט־קארטן האט ער דעם סכום פראדוקטן ארײנגעשיקט אין געטא אויף אזוי פיל מענטשן וויפל עס האבן געארבעט אין די ווארשטאטן און אונטערנעמונגען פון שטאט און געטא און געהאט דערצו די געהעריקע שײנען. צוזאמען האט זיך עס באקומען פראדוקטן פאר צוועלף טויזנט מענטשן. פאר זיי האט דער באשפייז־אפטייל געדארפט צעטיילן די ניי אפגעדרוקטע „יידישע" שפייז־קארטן.

צוזאמען מיט די צוריקגעקערטע פון באהעלטעניש און אנטלאפענע פון פאנאר זענען געווען דעמאלט אין געטא ארום 18 טויזנט מענטשן. 6 טויזנט זענען געבליבן אן שפייז־קארטן. מען האט זיי גערופן „ווייסע שײנען", ווערליק דעם נאמען פון אמאליקן ווייסן שיין, וואס איז מער נישט גילטיק. דערצו נאך האט א באזיצער פון א געלן־שיין מורא געהאט צו וווינען אינאיינעם מיט א „ווייסן

שיין". מען האט באַרשטאַנען: אין דער נאָענטסטער שחיטה וועלן גיין די ווייסע שיינען. אויב מיט זיי אינאיינעם וועלן וויינען אויך אַנדערע קאַלירן, וועלן די באַפונעם נישט מאַכן קיין חילוק.

אין געטאָ זענען שוין דעמאָלט געווען דריי קאָאָפּעראַטיוון פאַר די 2 טויזנט אַרבעטער, וואָס האָבן געהערט צום יודן־ראַט און האָבן געאַרבעט בלויז אין געטאָ אין די פאַרשידנסטע אינסטיטוציעס און וואַרשטאַטן. אין די דריי קאָאָפּעראַטיוון האָט מען אַריינגעשמוגלט פיל שפּייז אויף אַן אומלעגאַלן וועג. די אַנגעהעריקע צו די דאָזיקע קאָאָפּעראַטיוון האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו באַשפּייזן די ווייסע שיינען. זיי האָבן געשאַפן אַ קאָמיטעט צו פאַרטיידיקן די אָרעמע . . .

פונעם דאָזיקן קאָמיטעט האָבן זיך שפּעטער אויסגעבילדעט דריי וויכטיקע אינסטיטוציעס : סאָציאַלע פאַרזאָרגונג, געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט און ווינטער־הילפס־קאָמיטעט.

די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט געהאָלפן מיט געלט און פּראָדוקטן אַלע יחידים אין קריזיז, וואָס האָבן זיך צו איר געווענדעט. פאַרן חודש דעצעמבער 1941 האָט די אַנשטאַלט אַרויסגעגעבן 26.950 מיטאָגן און ביי 400.000 רובל מזומן־געלט. מיט אַ צעטל פון דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג האָט מען געהיילט אומזיסט אין דעם געטאָ שפּיטאָל, מען האָט באַקומען אומזיסטע רפואות אין אַפּטייק און באַזונדערע צוגאָבן, ווי מילך און פּוטער פאַר שוואַכע מענטשן, וואָס האָבן זיך אין דעם געניטיקט. די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט אויך באַפרייט פון צאָלן דירה־געלט און פאַרשידענע שטייערן אין געטאָ.

פאַרן יאָר 1942־1943 האָט דער אַנשטאַלט אַרויסגעגעבן דער באַבעלקערונג אַנדערהאַלבן מיליאָן רובל געלט, מיטאָגן און היילונג און האָט אויסגעהאַלטן אין געטאָ פאַלגנדיקע אַנשטאַלטן : טאָג־היים, קאָנסולטאַציע פאַר קינדער, אינטערנאַט „ילדים" און „ילדות" און דעם מושב־זקנים. דאָס געלט האָט דער הילפס־קאָמיטעט באַקומען פון פאַרשידענע קוואַלן : פון קאָנפיסקירטער וואַלוטע, פון די שטייערן, וואָס איטלעכער געטאָ־בירגער האָט געמוזט צאָלן דער געטאָ־פאַרוואַלטונג א. א. וו. די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט אויך געהאָלפן די קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין חעשע, בעזדאָו, ביאַלאַוואַקיע און די געבליבענע געטאָס אין סוויענציאַן און אשמענע.

נאָך אַן אַנדער אויפגאַבע האָט אויסגעפירט דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט, אין וועמעס פאַרוואַלטונג עס זענען געווען פאַרשטייער פון אַלע גרופּירונגען אין געטאָ.

אין געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט פלעגט מען נישט קומען בעטן. מען האָט געגעבן אַליין. זיך דערוווּסט, אַז אַ לערער, אַ שרייבער, אַן אַקטיאָר, אָדער אַ פרוי פון אַן אומגעבראַכטן געזעלשאַפטלעכן טוער געפינט זיך אין שווערע באַדינגונגען פלעגט מען אַריינטראָגן צו יענעם אין שטוב געלט, ברויט, קליידער אָדער אומזיסטע קאַרטלעך אויף מיטאָגן אין די ניי־אויסגעבויטע געהיימע קיכן.

אין משך פון יאר 1942־1943 האט דער געזעלשאפטלעכער הילפס־קאמיטעט געהאט אויפגעקליבן אין געטא 2 מיליאן רובל. דאס געלט איז אריינגעקומען אויף אן ארגאניזירטן אופן: די דריי הונדערט יידישע איינסן, וואס האבן געארבעט אין שטאט (צוזאמען ארום אכט טויזנט מענטשן) האבן חדשלעך זיך געמוזט באשטייערן פארן הילפס־קאמיטעט. די גרויס פון דער באשטייערונג איז געווען וועדליק די מעגלעכקייטן פון די איינסן: דאס הייסט, וועלכע איינסן האבן מער געשלעפט ביי די דייטשן. און געשלעפט האבן אלע. אויב מען האט געארבעט אין „פערפלעגונגס־אמט" האט מען געשלעפט פראדוקטן. אויב אין „שניידער־שטובע" — איז קליידער. און אויב אין „פעלד־קאמאנדאנטור" — פלעגט מען „נעמען" שטיוול, פעלצן.

חוץ די איינסן, פלעגן אויך צאלן גרויסע שטייערן פארן הילפס־קאמיטעט די כלערליי געהיימע קראמען, רעסטאראנען, קאפע־הייזער, וואס האבן זיך באוויזן אין געטא שוין אין די ערשטע טעג. דער רעסטאראטאר דודק'ע פון סטראשון־גאס 1 האט זיך באשטייערט פארן הילפס־קאמיטעט מיט 20 טויזנט רובל. דער אויפגעקומענער גביר ווייסקאפ האט ארויסגעלייגט דאפלט. פארן הילפס־קאמיטעט איז אויך אנגעקומען געלט פון ווארשע. דאס האט געשיקט ניטערמאן — דער דירעקטאר פון דזשאינט.

דער ווינטער־הילפס־קאמיטעט האט זיך דער עיקר פארנומען מיט באזארגן קליידער פאר דער באפעלקערונג פון געטא. ווי מיר ווייסן, זענען נאכאנאנד פארגעקומען אין געטא שחיטות. די 15 טויזנט, וואס זענען אוועק צום טויט, האבן זייערע קליידער איבערגעלאזט אין געטא. מען האט אט די קליידער געזאמלט און צעטיילט די לעבעדיקע. אויך א טייל פארבלוטיקטע מלבושים פון די דערמארדעטע איז קעגן אונזער ווילן אריינגעקומען אין געטא, און עס איז נישט געווען קיין אנדער ברירה: די לעבעדיקע האבן עס אנגעטאן.

אבער דאס אלץ האט נישט פארדעקט די נאקעטקייט פון דער באפעלקערונג. דער ווינטער־הילפס־קאמיטעט האט געפירט אן אינטענסיווע ארבעט אין אויפזאמלען ביי דער באפעלקערונג קליידער. ווער עס האט געהאט צוויי פאר קליידער, צוויי קאסטיומען, צוויי פאר שיך, האט ער איין פאר געדארפט אפגעבן דעם קאמיטעט. איבער דער געטא האט זיך באוויזן א לאזונג: דעם הונגעריקן — ברויט, דעם נאקעטן — בגדים.

טויזנטער פאר שיך, מאנטלען און קאסטיומען האט מען איבערגענייט און פאריכט אין די ווארשטאטן פון געטא.

אין משך פון איין חודש האט דער קאמיטעט אויך אויפגעזאמלט א מיליאן רובל אויף צו פאריכטן, איבערנייען און אויך אויפנייען נייע קליידער — פון די דורכן קאמיטעט קאנפיסקירטע שטאפן, וואס פלינקע הענט האבן ארויסגעטראגן פון די דייטשישע מאגאזינען.

50 פראצענט באפעלקערונג פון געטא האט גענאסן אויף פארשידענע אופנים פון דער סאציאלער הילף. די אנדערע העלפט האט זיך פארנומען מיט „קריגן" פון דייטשישן קוואל חפצים. עס האט זיך געשאפן אן ארגא (א פאר־

שטעלטע שפראך) : דער פּראָל „עפּל" איז געוואָרן אַן אַנגענומענער סימן, אַז עס טיט אַ דייטש און מען דאַרף זיין פאָרזיכטיק. — „נעם אַ ראַפּטע און פּליוכע אָן" — האָט באַטייט : נעם אַ טאָרבע און שיט דאָרט אַריין גרויפּן אָדער צו־קער. — קיין דייטש זעט עס נישט. אַ „קאָמפּרעס" האָט געהייסן אַ ספּעציעל אויפגענייטער דאָפּלטער קאָרסעט, וועלכן מען פלעגט אָנטאָן אונטער אַלע קליי־דער אויפן נאַקעטן לייב און אים אָנפילן רונד אַרום מיט מעל, כדי אויף אַזאַ אופן דורכצוטראָגן דורך דער טויער־וואַך די אין שטאָט איינגעקויפטע אָדער געגנבעטע סחורה.

די באַטאַפּערס ביי דעם געטאָ-טויער האָבן זיך אָבער גיך געכאַפּט אויף די קונצן מיט די קאָמפּרעסן. די שטאָטישע באַפעלקערונג פלעגט אָנזאָגן מיט צען גאַסן פריער די פון דער אַרבעט צוריקמאַרשירנדיקע יידן, אַז ביים טויער קאָנ־טראָלירט מורער. און איין ייד פלעגט גלייך איבערגעבן דעם צווייטן : „דער מעם איז אין מקום !" (דאָס הייסט : מורער איז אין געטאָ). דעמאָלט פלעגט זיך די גאַנצע קאָלאָנע זען אַריינכאַפּן אין אַ געסל און איבערוואַרטן ביז דער מיזול וועט אוועק פון געטאָ.

נאָך מורער איז שווער געווען צו נאַרן. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז צוליב זיין זכות קערן זיך נישט אום די קאָלאָנעס. ער פלעגט וואַרטן ביז 6 אינאָוונט — די צייט, ביז וואַנען פאַר די אַרבעטנדיקע יידן איז דערלויבט אַרומצוגיין אין שטאָט, און דעמאָלט פלעגט ער אַרומפאָרן אויף זיין אויטאָ איבער אַלע גאַסן און אויפזוכן די „פאַרזינדיקטע" יידן. די שטראָף איז געווען אַ טאָפּלטע : פאַר דעם, וואָס דער ייד גייט אַרום נאָך 6 אַזייגער און פאַרן טראָגן אַ „קאָמ־פּרעס".

דער פּאַיאָק ברויט, וואָס די דייטשן האָבן איינגעשטעלט פאַר אַן אַרבעטנ־דיקן יידן איז געווען : דריי מיט אַ פערטל קילאָגראַם ברויט אַ חודש. דער באַ־שפייז־אַפּטייל אין געטאָ האָט אָבער אומלעגאַל אַרויסגעגעבן פאַרן ח דש יוני 1942 צו 6 קילאָגראַם ברויט פאַר אַ געטאָ-בירגער. חוץ ברויט האָט מען נאָך באַקומען פון דעם באַשפייז-אַפּטייל 0,55 קילאָגראַם פלייש און 0.35 צוקער. אין דעם זעלבן חודש האָבן די פאָלקס-קיכן אַרויסגעגעבן אומזיסט און פאַר אַ קליי־נעם געצאָלט 93.449 מיטאָגן און 21.831 אָוונטברויטן. פון די פּריוואַטע בע־קערייען און באַשפייז־אַפּטייל איז פאַרטיילט געוואָרן 110 טאָג ברויט און קאַרטע 16 טאָג גרינסן. די מילך־קיך האָט אַרויסגעגעבן אומזיסט 4355 ליטער מילך.

●

פאַר דער אַרבעט אין שטאָט און אין די געטאָ־וואַרשטאַטן האָבן די אַר־בעטער באַקטיש גאָרנישט באַקומען. „איך לעבט אַ דאַנק דעם, וואָס איך אַרבעט, און וואָס בעסער איך וועט אַרבעטן, אַלץ לענגער וועט איך לעבן". — אַזוי האָט געטענה'ט מורער. אַזוי האָבן געטענה'ט דער דייטשישער אַרבעטס-אַמט און געשטאַפּאָ.

א סך פון די, וואָס האָבן געהאַט געלע שיינען, און די בלערליי שחיטות האָבן זיי דערווייל דירעקט נישט אָנגערירט, האָבן געגלויבט, אַז די אַרבעט וועט זיי אויך ווייטער ראַטעווען. געאַרבעט אָבער האָבן אויך יענע, וואָס האָבן נישט געגלויבט. ווייל אָנישט האָט מען נישט באַקומען קיין פּאָס און קיין ברויט-קאַרטל. און דעם האָט מען ווירקלעך אין יענע באַדינגונגען נישט געקענט עק-זיסטירן אפילו א טאָג.

די סיסטעם פון פאַרקנעכטונג איז געווען אַזוי ראַפינירט, ווי די סיסטעם פון מאָרדן. סוף יאָר 1942 האָט זיך אין דער ווילנער פּרעסע באַוויזן א נאָטיץ וועגן דער גרויסמוטיקייט פון נעם געביטס-קאָמיסאַר הינגסט:

„דער טאַריף פון אַרבעטס-לוין פאַר דער יידישער באַפעלקערונג איז גע-העכערט געוואָרן".

און ווירקלעך, מען האָט געמאָלדן די יידישע אַרבעטער, אַז פון ערשטן דעצעמבער באַקומען זיי א העכערן לוין. דערפאַר אָבער וועט אויך געהעכערט די אַרבעטס-צייט אויף צוויי שעה.

אַלע אַרבעטער האָט מען איינגעטיילט אין פינף קאַטעגאָריעס: ערשטע קאַ-טעגאָריע — נישט קוואַליפיצירטע, באַקומען פאַר א שעה אַרבעט 30 פעניג. צווייטע: האַלב-קוואַליפיצירטע — 34 פעניג, דריטע: באַד-אַרבעטער — 38 פעניג, פערטע: 44 פעניג, און פינפטע קאַטעגאָריע-בריגאַדירן — צו 50 פעניג.

אינדערעמתן האָט אָבער קיין איין קאַטעגאָריע נישט באַקומען מער ווי צו 15 פעניג א שעה. דאָס איבעריקע פלעגט צונעמען דער געביטס-קאָמיסאַר. די העכערונג פון די קאַטעגאָריעס איז, הייסט עס, געווען בלויז א מיטל נאָך מער צו באַרייכערן דעם געביטס-קאָמיסאַר הינגסט. און כדי צו מהנה-זיין דעם אונ-טערנעמער איז דער אַרבעטס-טאָג פאַרלענגערט געוואָרן אויף צוויי שעה.

אין דורכשניט האָט דער געביטס-קאָמיסאַר פאַרדינט אויפן חשבון פון א יידישן אַרבעטער 25 פעניג א שעה. אַזוי ווי אין דער אונטערנעמונג האָבן גע-אַרבעט קרוב אַכט טויזנט אַרבעטער, פלעגט הינגסט פאַרדינען פון דער געטאָ אַרום א האַלבן מיליאָן מאַרק א חודש.

אָבער די 15 פעניג פלעגט דער יידישער אַרבעטער אויך נישט באַקומען. מען פלעגט אָראָפּרעכענען פאַרשידענע שטייערן, און אָפטער פון אַלץ פלעגט אים נאָך אויסקומען צו דערצאָלן די אויסנוצערס.

ענלעך צו דעם איז אויך געווען די לאַגע מיט דער געטאָ-פּראָדוקציע. מען האָט איינגעשטעלט אין געטאָ צענדליקער וואַרשטאַטן: בעקעריי, שלאָסעריי, מעבל-סטאָלעריי, מאַקעריי, עלעקטראָטעכנישע, שניצעריי, קעסל-וואַרשטאַט, שניידעריי, שטעפעריי, שוסטער, פלעכטעריי, פאַרבעריי, א קאַרטאָנאַזש-פאַבריק און אַנדערע. און פאַר אַלע אויסאַרבעטונגען פלעגט באַקומען געצאָלט — הינגסט. נאָר וואָס מער באַשטעלונגען מען פלעגט אַריינשיקן אין געטאָ, אַלץ מער האָט זיך אויסגעדראַכט, אַז די געטאָ איז געזיכערט, אַז צוליב דער אַרבעט לעבט מען.

אין יאַנואַר 1943 זענען געווען אין געטאָ 34 געהיימע בעקערייען — 6 גרויסע און 28 קלענערע. די פּרייזן אויף ברויט זענען געווען אָפּהענגיק פון דעם

סכום מעל, וועלכן מען האט געהיים אריינגעפירט. פלעגט א טראנספארט מעל דורכפאלן, פ'עגן זיך די ברויט־פרייזן הייבן. געווען א צייט, ווען א קילא ברויט האט געקאסט אין געטא 300 רובל. די דורכשניטלעכע פרייז איז אבער געווען 40 רובל א קילא. די בעקערייען פלעגן אויך אנעמען פריוואטע מעל און אויס־בייטן אויף ברויט. פאר א קילא מעל פלעגט מען געבן א קילא ברויט. דאס איבעריקע איז געגאנגען פאר די אומזיסטע קיכן.

אין געטא האט מען מאנטירט א מיל. א העלפט פון די מאשין־טיילן האט מען געגנבעט אין שטאט די איבעריקע אליין דערמאכט אין די מעכאנישע ווער־שטאטן, די מיל האט געארבעט דורך טאג און נאכט. די גרויס פון געמעל האט דערגרייכט דריי טאג א מעת־לעת. דער קאנסטרוקטאר פון דער מיל, אינזשיניער פאליאק, האט אויך אויפגעבויט א מאשין צו מאלן גרויפן. מען האט אויך גע־שאפן א פאבריק צום אויסנוצן קארטאפל־שאלעכץ און פארפרוירענע קארטאפל. פון דער שאלעכץ האט מען ארויסבאקומען קראכמאל און פון די געפרארענע קארטאפל — סיראפ, וואס איז געווארן אויסגענוצט דורך א צווייט פאבריקל אויף צו מאכן צוקערקעס.

אויפן זעלבן וועג, ווי מען פלעגט אריינשמוגלען מעל, פלעגט מען אויך אריינפירן האלץ פאר דער געטא. דערוווסט זיך, אז מורער איז אוועקגעפארן, פלעגן צענדליקער פורן מיט האלץ, ווי זיי וואלטן נאר ווארטן אויף דער מינוט, אריינפארן אין געטא. האלץ האט מען אויך אריינגעפירט לעגאל — פון די וועל־דער וואו עס זענען בעוועזן יידישע לאגערן. נאר אנשטאט מורערס דערלויבעניש אריינצופירן, למשל, צען פורן, פלעגט מען מיט דער זעלבער דערלויבעניש ארייג־פירן נאך צען, און נאך צען — ביז וואנען עס האט זיך געלאזן. דערביי פלעגט זיך שטענדיק געבינען אונטערן האלץ עפעס אנדערש : א זעקל קארן, קאר־טאפל און אפילו א שנאפס.

●

א ביז גאר וויכטיקע ראל אין געטא האבן געשפילט די קוימען־קערער.

אין געטא זענען געווען 18 קוימען־קערער נאך פון פאר דער מלחמה. אמאל איז דער פאך געלעגן אין דורכאויס יידישע הענט. נאך דער גרינדונג פון דער געטא האבן אויסגעפעלט קוימען־קערער פאר דער שטאט. מורער איז געווען געצוווגגען אנצוקומען צו די 18 יידן.

די 18 קוימען־קערערס האבן באקומען געלע שיינען און באזונדערע פריוו־ווילעגיעס. זיי האבן געמעגט אריינגיין און ארויסגיין פון געטא צו יעדער צייט און געהאט דאס רעכט איינציקווייז צו גיין איבער דער שטאט אין די נישט־יידישע וווינונגען. אזוינע רעכט האט נישט געהאט קיינער. א דאנק אט די פריוווילעגיעס זענען די קוימען־קערער געווארן פארבינדלער צווישן דער אפגעשלאסענער געטא און דער שטאטישער באפעלקערונג. זיי פלעגן ארומלויפן אין שטאט איבערן טראַ־טואר מיטן שווארצן עמער און בעזים אויף די פלייצעס, פלעגן אפגעבן בריוו־לעך פון די געטא־יידן פאר זייערע נישט יידישע פריינט און פלעגן אפנעמען

און ברענגען פאר די געטא־מענטשן זאכן און געלט, איבערגעלאזטע צום היטן ביי די געוועזענע שטאטישע שכנים. ביים ארייגאנג צוריק אין געטא פלעגן די קוימען־קערער אריינטראגן פראדוקטן אין די עמערס פאר סאזשע, וואס זע־נען אויבן פארמאסקירט געווען מיט די שווארצע בעזימער.

דערווײַל, אז די קוימען־קערער זענען באזונדערס נויטיק פאר דער געטא, האט מען אין געטא באשלאסן דעם פאך צו פארברייטערן. מען האט געעפנט קורסן און אין משך פון צוויי וואכן זענען צוגעקומען צוואנציק שפאגל־נייע ספעציא־ליסטן. די נייע פאכלייט זענען פריער געווען: אדוואקאטן, דאקטוירים, סוחרים, נאר זיי האבן גיך זיך אקלימאטיזירט אין דער אטמאספער פון סאזשע. דער פאר איז געווען דער סאמע חשובער. איך דערמאן זיך מיט וויפל פאכמענישן שמאלץ עס האט זיך געלאזט מיטן שווארצן עמערל דער באקאנטער ווילנער אד־וואקאט קאפלאן. ער האט אויסגעזען, ווי א געבוירענער קוימען־קערער.

איצט אין מען שוין געווען זאלבעפערציק, און די „שווארצע" האבן געשאפן א סטאטוט: יעטוועדער קוימען־קערער מוז דריי מאל א טאג אריינטראגן אין זיין סאזשע־עמער קארענע מעל אין געטא.

נאר פון לאנג זיך דרייען דורכן געטא־טויער אהין און צוריק זענען אויך די פריווילעגירטע קוימען־קערער אריין אין א פארדאכט. דעמאלט האבן זיי זיך אויפגערעדט מיט די פיל נישט־יידישע וועכטער, וואס האבן געוווינט ארום געטא און נעגנומען אריינטראגן פראדוקטן דורך די פאריינינקטע בוידעמער. די הויפט־מאלינע איז געווען דורכן קלויסטער לעבן דעם לידסקער געסל.

ביי דעם טראגעניש ביינאכט זענען אויך געפאלן קרבנות. א געשטאפא־אגענט האט איינמאל באמערקט דעם קוימען־קערער הערץ, ווי ער קלעטערט אויף א דאך מיט א זאק קארטאפל. דער אגענט איז אים נאכגעלאפן מיט א רע־וואלווער, אים שטארק צעשלאגן און אוועקגעפירט אין געשטאפא. ער האט אויך צוגענומען הערצס פרוי מיט א מיידעלע פון דריי יאר. די גאנצע משפחה האט מען דערשאסן אין פאנאר.

●

דאס קולטור־לעבן אין ווילנער געטא, האט זיך אנגעהויבן אין זעלבן טאג, ווען מען איז אריין אין געטא.

אין געטא האט דער כוח פון שאפן זיך נישט אויסגעלאשן.

די שולן

מירע בערנשטיין, די געוועזענע דירעקטארין פון דער ווילנער רעאל־גימ־נאזיע, האט אין טאג פון גיין אין געטא מארשירט מיט אירע תלמידים צוזא־מען.

איר מתנה האט מען פארשפארט אין דער צווייטער געטא. דעם זעלבן

אונטן האָט מירע אויפֿגעקליבן אירע קינדער און געלייענט זיי שלום־עליכמס א מעשה.

אין דער חרובער קאַבראַנישער קלויז, אויפֿן שול־הויף, האָט זי איבער־געטראָגן די רעאַל־גימנאַזיע. אין אָנהויב איז באַשטאַנען איר שול פֿון 130 תּלמידים. זי האָט זיי איינגעטיילט אין גרופּן. יעדע גרופּע וועדליק איר אַנט־וויקלונג. ווען איין גרופּע האָט געלערנט, האָט די אַנדערע געקאָכט עסן, פֿאַריכט מלבושים. אינגיכן זענען צוגעקומען לערער: מלכּה חאַימסאָן און דער לע־רער גערשטיין. כאַימסאָן האָט געלערנט ליטעראַטור, און דער קראַנקער יאַקאָב גערשטיין — געזאַנג. די שילער האָבן ליב געהאַט די לערער, האָבן געפֿונען אין זיי די פֿאַרלוירענע עלטערן. פֿון דער חרובער און צעגראַמירטער סטראַשון־ביבליאָטעק האָבן די לערער אויסגעקליבן פֿאַר זייערע תּלמידים ביכער. יעדער באַגינען פֿלעגט מירע איבערציילן די קינדער, און אַלע אינדערפֿרי איז געווען קלענער די צאָל — דורך די נעכט פֿלעגט די מערדערישע האַנט אוועקרייסן קרבּנות. נאָר אויף מאָרגן האָט מען געלערנט ווייטער.

אָקטאָבער 1941 האָט מירע מיך פֿאַרבעטן אויף א פֿאַרשטעלונג אין איר שול. די חרובע קאַבראַנישע קלויז איז געווען נישט צו דערקענען. דער אָרון־קודש איז באַהאַנגען מיט גרינס. אויף די פֿענצטער — וואַזאָנעס. די ווענט פֿאַרקלעפּט מיט ציטאַטן פֿון יידישע שרייבער

די קינדער — פֿון הונדערט מיט דרייסיק איז שוין פֿאַרבליבן פֿערציק — האָבן אַלע געלויכטן אין יום־טובֿדיקע העמדלעך. רויטע בלימעלעך האָבן באַפּוצט זייערע ברוסטן.

אינמיטן דער פֿאַרשטעלונג האָט זיך דערהערט א טומל. די פֿאַרשטעלונג איז געגאַנגען ווייטער. ווען א שאָס אָבער האָט דורכגעשניטן די שויב, איז מירע אַרויס אינדרויסן — זען וואָס דאָ טוט זיך. איבער די הויפֿן און געסלעך זענען געלאָפֿן כאַפּונעס. מען האָט געכאַפּט מענטשן און זיי געפֿירט צום אויטאָ, וואָס ביים טויער.

מירע איז אַריינגעקומען צוריק, אַרויף אויף דער בינע און געמאָלדן:
— קינדער, די וואָס ווילן אונז אומברענגען זענען דאָ אין געטאָ. קיינער זאָל נישט שרייען, זאָל זיך נישט צעלויפֿן. שטיל אָן טומל זאָל מען אַרונטער־קריכן אונטער דער בינע. די ערשטע זאָלן אַרונטערגיין די יינגסטע, און אַזוי ביזן לעצטן, לויטן סדר פֿון די יאָרן.

א גאַנצע נאַכט האָט מירע געוואַכט ביי דער טיר: אויב די כאַפּונעס וועלן זיך אַריינרייסן אין קלויז, וועט זי זיין דער קרבּן פֿאַר אַלע: די כאַפּונעס וועלן מיינען, אַז דאָ איז קיינער מער נישטאָ און וועלן זיך באַגנוגענען מיטן איינציקן קרבּן.

די כאַפּונעס זענען אין קלויז נישט אַריין. זיי האָבן אָנגעכאַפּט די באַ־שטימטע צאָל קעפּ און זענען אַוועק פֿון געטאָ.

ביי דער ליקווידאציע פון דער צווייטער געטא איז פון די 130 איבערגעבליבן בלויז 7 שילער. מירע האט זיי אריבערגעטראגן אין דער ערשטער געטא.

●

פון די 29 טויזנט, וואס זענען אריין אין דער ערשטער געטא, האבן די לערער גלייך פארעגיסטרירט די פאראנענע קינדער. 2712 איז געווען זייער צאל. מען האט גלייך רעמאנטירט די חרובע געביידעס און געשאפן דארט שולן. מען האט באזארגט די קינדער מיט קליידער און עסן, מיט ביכער און פאפיר. די, וואס האבן געארבעט אין שטאט, האבן עס געבראכט פאר די קינדער א מתנה. דער שול־היגיענישער פונקט האט געזארגט פארן געזונט.

דער כאראקטער פון די שולן אין געטא האט זיך פיל נישט געענדערט פון דער לאנג־יאריקער ווילנער טראדיציע.

די קינדער האבן אליין מיטגעהאלפן אין אויסבויען די געהיימע שולן. מען האט אויסגעפוצט די צימערן מיט בילדער פון שרייבער, מיט וואנט־צייטונגען און גרינס. מען האט אויסגעמאלט מאפעס און געהאלטן רעפעראטן.

●

ווינטער 1942 האבן זיך געלערנט אין געטא 1500 קינדער. דאס לערנען זיך איז געווען אומזיסט. פאר אומפארמעגלעכע און פעיקע תלמידים האט די לערערשאפט באשטימט סטיפענדיעס.

אין יולי 1943 האט מען איינגעפירט אין געטא אלגעמיינעם שול־צוואנג. אין דער צייטונג „געטא־ידיעות" נומ. 45 האט זיך באוויזן פאלגנדיקע נאטיץ:

„עס ווערט געווארנט, מען זאל אויספירן די פארארדענונג וועגן שול־צוואנג, אנישט וועט מען די שולדיקע איבערגעבן צום געטא־געריכט".

א קינד אין געטא איז נישט צו פארגלייכן מיט א קינד פון די רואיקע צייטן. ווער עס האט פארזוכט א מאלינע, איז שוין געניט אין לעבן. האט מער אחריות פאר זיך און פאר דער געזעלשאפט. א קינד אין געטא, אויב נאר עס האט עלטערן אדער קרובים, וואס גייען אינדערפרי צו דער ארבעט, דארף קאכן פאר זיי אין שטוב מיטאג, מוז זארגן, אז מורגן, וואס קאנטראלירט די וווינונגען, זאל די שפייז נישט געפינען. אויב דאס קינד איז א יתום, דארף עס זארגן נאך מער : עס מוז זיין א שניידער, א שוסטער, א סטאליער, א בעקער, און דאך האט דער גרעסטער טייל געטא־קינדער באזוכט די שולן.

די געטא־שולן האבן כסדר זיך אנטוויקלט. עס איז געגרינדעט געווארן א ספעציעלע שול־אפטיילונג ביים יידן־ראט. בראש פון דער אפטיילונג איז געשטאנען דער א מער ווילנער לערער אליצקי און די לערערין רחל ברוידא.

ביים סוף געטא איז די שול־אפטיילונג באשטאנען פון פאלגנדיקע אינסטיטוציעס : צוויי קינדער־גערטנער פאר קינדער פון פארשול־עלטער, דריי פאלקס־שולן פאר קינדער אין עלטער פון זיבן ביז דרייצן יאר, אנגעפירט דורך די לערער ברוך לובאצקי, גייקין און בושעל. א געהיימע פאלקס־שול, ארגאני־

זירט דורך דער שול־אפטיילונג אין ווילנער קאנצענטראציע־לאגער „קיילים". אנגעפירט דורך דעם לערער יאנקל קאפלאן, א גימנאזיע אין געטא, — דירעקטאר לייב טורבאוויטש. א מוזיק־שול — געשאפן דורך די מוזיקער א. סליעפ און מאמארע גערשאוויטש, — און א טעכניקום אונטער דער אנפירונג פונעם אינזשיניער שרייבער.

די גימנאזיע איז אנטשטאנען אין פרילינג 1942. דער דירעקטאר לייב טורבאוויטש, האט זיך געהאלטן פאר דער פראגראם פון דער אמאליקער רעאל־גימנאזיע. ער איז געווען שטרענג און א סך געפאדערט. פינף זיינע שילער האט ער פארהאלטן אויף נאך א יאר. דערפאר איז ער געווען גליקלעך, ווען א תלמיד האט זיך גוט געלערנט. ער האט מיר איינמאל באגעגנט א דערפרייטער און באוויזן א ווערק וועגן רמב'ם, געשריבן פון זיין 16־יאריקער שילערין ראמנער.

אין דער גימנאזיע האבן זיך געלערנט ביי 150 תלמידים. עס זענען געווען פאלגנדיקע לימודים : יידיש, העברעאיש, מאטעמאטיק, פיזיק, יידישע געשיכטע, נאטורוויסנשאפט, געאגראפיע כעמיע, לאטיין, ענגליש, צייכענען און גימנאסטיק. די תלמידים האבן געארבעט אינטענסיוו, פלעגן שרייבן שריפטלעכע ארבעטן און האלטן רעפעראטן. בעת די לימודים פון כעמיע איז מען געגאנגען באקוקן די געהיימע פאבריקן און לאבאראטאריעס אין געטא, וווּ מען האט אויסגעארבעט סאכארין, זייף, סיראפ, קראכמאל, ביר א. א. וו.

די נאטורוויסנשאפטלעכע לימודים האבן זיך באזירט אויף אן אליין אויפגעקליבענעם מאטעריאל. די קינדער פלעגן ארומלויפן איבער די געסלעך און יאגן זיך נאך פארוואגלטע פלאטערלעך. און ווי אפגענארט און אומעטיק מען איז געבליבן, ווען א פלאטערל האט זיך אריבערגעהויבן איבער די טויערן פון דער געטא . . .

די עלטערן, וואס זענען געגאנגען אויף צוואנגס־ארבעט, פלעגן אויך אריינגנבענען פון שטאט פאר זייערע קינדער בלומען, בלעטער און געוויקסן.

די מוזיק־שול האט געהאט אפטיילונגען פאר קלאוויר, פידל און געזאנג. אין דער שול האבן זיך געלערנט 100 שילער. עס פלעגן פארקומען עפנטלעכע קאנצערטן פון די שילער. דער פיאניסט קאמפאזיטאר אליק וואלקאוויסקי, א צוועלף־יאריקער, האט באגייסטערט דעם עולם מיט זיינער אן אייגענער שאפונג, וועלכע ער האט אליין אויסגעפירט. עס האבן זיך אויך אויסגעצייכנט דער אכט־יאריקער טויבנהויז און די עלף־יאריקע פידלערין דיניע בעניאקאווסקי.

די טעכנישע שול האט אין קורצע זעקס חדשימדיקע קורסן ארויסגעלאזט צענדליקער עלעקטראטעכניקער און שלאסער.

לכבוד די וואס האבן געענדיקט די שולן האט מען צום סוף יאר איינגעארדנט פייערלעכע סיומים. דער אבימוריענט פון דער געטא־שול האט באקומען אן אפיציעלן אטעסטאט מיט א וו.נטש וואס גיכער באפרייט צו ווערן פון געטא. צו יעדן אטעסטאט האט דער דירעקטאר בייגעלייגט א רויז.

אויסער די סיומים זענען אויך פארגעקומען שול־יום־טובים פאר די עלטערן.

ביי די שולן איז געווען א יוגנט־קלוב. דארט זענען יעדער אוונט געקומען די שילער און אין א ריינעם ליכטיקן זאל האט מען געגרייט די לעקציעס. אין קלוב איז אויך געווען א לייען־זאל, א צימער צו פארווייל׳ן זיך און ווארשטאטן, וו די יוגנט, וואס לערנט זיך בייטאג, זאל אין די אוונט־שעהן זיך אויסלערנען א פאך. דער יוגנט־קלוב איז געווען איינגעטיילט אין באזונדערע סעקציעס. מיט די סעקציעס האבן אנגעפירט: לערער, שרייבער און געלערנטע. מען האט זיך פארנומען מיט ליטעראטור, געשיכטע, שפראך, מאטעמאטיק, פיזיק. מען האט אויך געקליבן פאלקלאר און מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון דער געטא. די דראמאטישע סעקציע האט געגרייט ספעקטאקלען.

●

צו דער שול־אפטיילונג האבן געהערט 70 לערער. זיי האבן געשאפן א פאריין. אין די אוונטן פלעגט מען זיך צונויפטרעפן אויף ארומרעדן וועגן נייעס אויף די פראנטן. יעדן פרייטיק האבן פארשידענע לערער דארט געהאלטן רעפע־ראטן. אינטערעסאנט זענען געווען די שמועסן וועגן דער פסיכאלאגיע פון געטא־קינד. דער לערער־פאריין האט אויך איינגעארדנט פאר די לערער סעמינארן. ברוך לובאצקי האט גע׳לייענט וועגן מאדערנער פסיכאלאגיע. די היסטאריקער ד"ר ליזע גארדאן — וועגן דער אנטוויקלונג פון קאפיטאליזם.

די לערער האבן געשטרעבט צו שאפן ביי די קינדער אן אילוזיע פון א נאר־מאלן לעבן. זיי האבן געגלייבט, אז די גאולה איז שוין נאענט און האבן אט דעם גלויבן געפלאנצט אין די קינדערשע הערצער. זיי האבן געשטרעבט מיט אלע כוחות, אז די קינדער זאלן ארויסגיין פון געטא נישט קיין פארקריפלטע, נאר מענטשן שטאלצע, באוווסטזיניקע, געזונטע און בייאיקע צו וויטערדיקער ארבעט.

אויסער די דערמאנטע שולן, וואס האבן געהערט צו דער שול־אפטיילונג אין געטא, זענען נאך געווען אנדערע לערן־אנשטאלטן, ווי א קונסט־שול, א שול פאר ריטמיק און פלאסטיק (אנגעפירט דורך נינע גערשטיין), א דראמאטישע שול א. א. געווען אויך צוויי אינטערנאטן, א טאג־היים, פאך־קורסן, א חדר און צוויי ישיבות.

●

לויט א באפעל פון מורערן האבן אין געטא זיך נישט געמארט געפינען קיין רבנים. מען האט נישט געטארט דאוונען און דורכפירן קיין רעליגיעזע צע־רעמאניעס. ווי די מאראנען בעת דער שפאנישער אינקוויזיציע, האבן די רעלי־גיעזע יידן זיך נישט אפגעזאגט פון זייער גלויבן. אין רב שאולקעס קלויז האבן זיי געגרינדעט א ישיבה אויפן נאמען פון רב חיים־עוזר גראדזענסקי. עס האבן זיך דארט געלערנט דרייסיק בחורים, דער ראש־ישיבה איז געווען יצחק קארניקס. שפעטער איז אויך געווארן א ישיבה־קטנה פאר קינדער. דער ראש־ישיבה איז געווען אהרן בערעק.

די ישיבה-לייט פלעגן לערנען אין די נעכט. בייטאג איז מען געגאנגען אויף צוזאמענגעזארבעט. ווען די צוויי ישיבות האט דער געטא-עולם כמעט ווי נישט געוווסט. בלויז אין דער צייט פון א שחיטה פלעגט אדורכדרינגען דורך די געסלעך דער ניגון פון א קאפיטל תהלים — דאס פלעגן דעמאלט די ישיבה-לייט העכער אויפהייבן זייערע שטימען, דער גאט וואס ווינט איבערן געטא זאל דערהערן און זיך דערבארעמען.

טעאטער

אין א טאג ארום נאכן דערשיסן מיין מאמען, איז געקומען מיך מנחם-אבל זיין דער יונגער רעזשיסער וויסקינד. ער האט מיך פארבעטן אויף א צונויפקום מיט יידישע אקטיארן. עס איז דא א געדאנק צו שאפן א טעאטער.

איך האב אים אנגעקוקט פארוונדערט:

— א טעאטער אין געטא?

— יא, — האט מיר וויסקינד באשטעטיקט, — מיר מוזן טאן דאס אונזעריקע. אויך מיט אט דעם געווער זיך אנטקעגנשטעלן דעם שונא. מיר טארן זיך נישט אונטערגעבן אויף קיין איין מינוט. לאמיר אויך שאפן א טעאטער — דערפרייען און דערמונטערן די געטא. מיר וועלן זיין אפשר אן אנהויב צו א נייעם יידישן טעאטער אין א באפרייטער וועלט.

אויף סמראשון-גאס 7. אויף א קאלט ביידעמל ביי דעם ארטיסט בליאכער, האב איך זיך געטראפן מיט די געבליבענע ארטיסטן. אלע חברים זענען געווען פאר א טעאטער. איך בין אויך געווארן אנגעשטעקט מיט דער מיינונג און האב אנגענומען דעם פארשלאג פון רעזשיסאר צו ווערן דער ליטערארישער אנפירער פון פראיעקטירטן טעאטער.

עס איז געווען שווער מיטן צוקלייבן מאטעריאל. מיט וועלכן ווארט זאל מען קומען צום עולם, כדי ניט צו פארשווערכן דעם טרויער פון א כלל? ווי אזוי זאל מען אוועקנעמען פון די אויגן דעם אפבילד פון קברים? און מיט וועלכן כוח זאל מען באוועלטיקן דעם געטא-מענטש, ער זאל איבערזיין באנומען די הערציק פון זיין געשיכטע, זאל דערפילן שייכקייט און גלויבן אין דער צוקונפט?

דער פראגראם פון דעם ערשטן קאנצערט איז באשטאנען: „גלוסט זיך מיר וויינען" פון ביאליק (כאראלע דעקלאמאציע). פאלקס-לידער, געזונגען דורך איידלסאן און ליובע לעוויצקי. „מירעלע עפראס" פון יעקב גארדין (פראגמענטן). אין דער ראל פון מירעלע האט געשפילט אסתר ליפאווסקי, קלאווירקאנצערט נאקטורן (ב מאל) פון שאפען, אויסגעפירט דורך סאניע רעכטיק. אן אינסצענירונג פון סטעפאן צווייגס הערציילונג „די מוטער רחל" און „די גאלדענע קייט" פון י. ל. פרץ (פראגמענט).

אייסער די דראמאטישע פראגמענטן, ווי „מזל טוב", „שלמה מלכוי", „די גאלדענע קייט", „דער גולם" און אנדערע, זענען געשטעלט געווארן פאלגנדיקע גאנצע פיעסן: „גרינע פעלדער" — פון פרץ הירשביין, „דער מענטש אונטערן בריק", קאמעדיע פון אטא אינדיק (מען האט די פיעסע איבערגעזעצט אין גע־טא אויף יידיש), „דער מבול" פון בערגער, „דער אוצר" פון פינסקי. „טעוויע דער מילכיקער" פון שלום־עליכם האבן מיר בלויז צוגעגרייט און נישט באוויזן אויפצופירן. אין משך פון די פראבן אויף „טוויוועו" זענען אומגעקומען ארטיסטן.

פאר די באליבטע אקטיארן האבן זיך גערעכנט: יעקב בערעגאלסקי, מאקס שאראווסקי, אסתר ליפאווסקי, שבתאי בליאגער, דער קאוונער ארטיסט רויט־בלום, יקותיאל רוטנבערג אין דער „געטא־שטערן" חייהלע ראזענטאל.

●

עס זענען געווען אויך פיל פארשטעלונגען, ספעקטאקלען און פייערונגען פון יוגנט־קלוב, פון די שול־קינדער, פון אינטערנאט פאר היימלאזע „ילדים", פון די קינדער־גערטנער א.אנד.

מוזיק

די ווילנער יידישע מוזיקער האבן אין די טעג פון די כאפונגעס, איידער מען האט ארויסגעטריבן פון די הייזער, פארגראבן זייערע אינסטרומענטן אין דער ערד. דורך א קאנאל פון די פארמויערטע געטא־געסלעך איז מען שפעטער ארויסגעקראכן און אויסגעגראבן די אינסטרומענטן פון דער ערד און אריינגע־בראכט זיי אין געטא. עס איז געשאפן געווארן א סימפאנישער ארקעסטער אונטער דער אנפירונג פון וואלף דורמאשקין.

די מוזיקער האבן געארבעט אויף צוואנגס־ארבעט אין שטאט. פון דארט האבן זיי אריינגעטראגן אין געטא א פיאנע. די פיאנע האבן זיי געפונען אין א פוסטער יידישער דירה. יעדער מוזיקער האט בגנבה אריינגעטראגן א טייל פון דער פיאנע. אין געטא האט זיך שוין געפונען א מייסטער, וועלכער האט די פיאנע אויפגעשטעלט.

ביים סוף געטא איז דער ארקעסטער באשטאנען פון פערציק מוזיקער.

מען האט געהערט טשייקאווסקים „פינפטע סימפאניע". מאצארטס אור־ווערטיורע צו דער אפערע „פיגאראס חתונה", דוואזשאקס פינפטע סימפא־ניע, שאפענס קלאוויר־קאנצערט ע־מאל, בעטהאווענס אווערטיורע לעאנארע נומער 3, בעטהאווענס ניינטע סימפאניע א. א.

עס זענען אויך פארגעקומען קאנצערטן פון באזונדערע מוזיקער (קלא־וויר, פידל און געזאנג). מיט מאצארטס א קאנצערט אויף צוויי קלאווירן זע־נען אויפגעטרעטן די מוזיק־פראפעסארן, די פרויען גערשאוויטש און בייגים,

י. ראבינאוויטשעס פידל־קאנצערט פון פאגאניני איז געווען דער הויך־פונקט פון מוזיקאלישער דערגרייכונג פון די קאנצערטן.

●

„פארייניקונג פון ליטעראטן און קינסטלער אין ווילנער געטא".

דעם 17-2-1942 איז פארגעקומען די גרינדונגס־פארזאמלונג פאר א פארייניקונג פון ליטעראטן און קינסטלער אין ווילנער געטא. עס זענען בייגעווען ארום הונדערט מענטשן: שרייבער, מוזיקער, ארטיסטן און מאלער.

מיטגלידער פון דער פארייניקונג האבן געקאנט ווערן אלע פערזאנען, וואס זענען געווען אקטיווע מיטגלידער פון ליטעראטן־זשורנאליסטן־ארטיסטן־מוזיקער־ און פלאסטיקער־פאריינען, און די פערזאנען, וואס זענען שעפעריש־טעטיק אויף אלע געביטן פון ליטעראטור און קונסט.

אין דער ערשטער איינגעקליבענער פארוואלטונג זענען אריין: ז. קאלמאנאוויטש, יעקב גערשטיין, ה. גוטגעשטאלט, הערמאן קרוק, שבתאי בליאכער, י. שער, ס. שאדאווסקי, יוסף גלאזמאן און א. סוצקעווער.

וואס האט די פארוואלטונג אויפגעטאן? — קודם־כל האט זי געהאלפן די מיטגלידער פון פארבאנד, געזארגט פאר זיי אין ארויסבאקומען געלט און ראזע שיינען (דאס איז אין יענע טעג געווען א פראגע פון טויט און לעבן). זי האט געזאמלט פארלוירענע שאפונגען פון די פארשלעפטע חברים, צוגעטראטן צו באארבעטן א כראניק וועגן אלע שרייבער, קינסטלער, וויסנשאפטלער, וועלכע די דייטשן האבן דערמארדעט, און האבן געגרייט א ליטעראַרישן אלמאנאך פון די שאפונגען אין געטא.

אט זענען עטלעכע פון די ליטעראַרישע־קינסטלערישע אוונטן: אן אוונט לכבוד ברוך שפינאזע, רעפעראט פון ד"ר צמח פעלדשטיין; „יידישע מוזיק" מיט אילוסטראציעס, רעפעראט פון יעקב גערשטיין; וועגן די פערצן טעג פון „מוזא דאג" פון פראנץ ווערפעל, רעפעראט פון לעא בערנשטיין; אן אוונט געווידמעט מארק שאגאל, רעפערירט פון יעקב שער; „קדוש־השם־מאטיוו אין דער יידישער ליטעראטור", רעפעראט פון ברוך לובאצקי; קאלעקטיווע אוונטן געווידמעט דער קולטור־געשיכטע פון דער אמאליקער ווילנע און אמאליקער ווארשע.

●

די פארייניקונג פון ליטעראטן און קינסטלער האט געשאפן אויך א געטא־אוניווערסיטעט, אונטערן נאמען „וויסנשאפטלעכער קרייז". עס האבן געארבעט פינף סעקציעס: סעקציע פאר מאטעמאטיק און פיזיק, א סעקציע פאר כעמיע, פאר נאטורוויסנשאפט, פאר לינגוויסטיק און א סעקציע פאר פילאזאפיע און סאציאלע וויסנשאפטן. די פארוואלטונג איז באשטאנען פון אלע סעקציע־אנפירערס בראש מיט ז. קאלמאנאוויטש.

יעדע סעקציע האט געפירט איר ארבעט באזונדער. ביי דער סעקציע פון כעמיע האט זיך געשאפן א טעכנאכעמישע לאבאראטאריע. ביי דער פילאזא־פישער סעקציע האט זיך געעפנט א קורס פון עטנאגראפיע, עטנאלאגיע און פאלקלאר פארן ברייטערן עולם.

●

די פאריייניקונג האט אויך פראקלאמירט קאנקורסן אויף די דריי געביטן פון קונסט: ליטעראטור, מוזיק, מאלעריי. די דאזיקע קאנקורסן האבן זיך איי־בערגעחזרט צו דריי מאל. עס זענען אנגעקומען צענדליקער פאעמעס, דראמעס, קאמפאזיציעס און בילדער. אלץ געשאפענע אין דער באהאלטענער געטא.

איך האב געהאט דעם כבוד צו באקומען די ערשטע ליטעראטור־פרעמיע פון ווילנער געטא פאר מיין דראמאטישער פאעמע „דאס קבר־קינד“.

די קונסט-אויסשטעלונג

אין מערץ 1943 האט זיך אין פואיע פון ווילנער געטא-טעאטער געעפנט א קונסט-אויסשטעלונג. צווישן די עקספאנאטן זענען געווען: רחל סוצקעווערס פארביקע פייזאזשן; י. שערס גראפיק פון „דער אלטער געטא“; מיניאטורן, אויסגעשניצט פון האלץ, פון דייכעס, נאטעס און מולץ. מאדעלן פון דער אר־כיטעקטארן ראם, און די ארבעטן פון דעם נייןיאריקן זלמן באק.

●

לכבוד דעם יידישן דיכטער און תנך־איבערזעצער יהואש, האט דער ליטע־ראַרישער קרייז איינגעאָרדנט א רייכע, פארביקע אויסשטעלונג אין דעם לאקאל פון יוגנט-קלוב.

די אויסשטעלונג, ווי דאס גאנצע קולטור־לעבן אין געטא, איז געווען אומ־לעגאל, בייטאג פלעגט מען פארשטעלן די טיר מיט ברעטער; מאמער וועלן די דייטשן ארומגיין קאנטראלירן. זאלן זיי ניט זען דעם אריינגאנג. ערשט ביי־נאכט פלעגט מען עפענען די אויסשטעלונג.

דאס קולטור-הויז אויף סטראשון-גאס 6

איינער פון די וויכטיקסטע קולטור-צענטערס אין ווילנער געטא איז גע־ווען דאס קולטור-הויז אויף סטראשון-גאס 6. אין דער געביידע האבן זיך גע־

פונעם פאַלגנדיקע אינסטיטוציעס: ביבליאָטעק, לייענזאַל, אַרכיוו, סטאַטיסטי־שער אַמט, אַדרעסן־ביוראָ און מוזיי.

●

נאָך מיט לאַנגע יאָרן פאַר דער מלחמה האָט אויף סטראַשון־גאַס 6 זיך געפונען די ביבליאָטעק „מפיצי השכלה". ווען די ייִדן זענען געקומען אין געטאָ האָבן זיי געזען ווי הונדערטער ביכער פון דער ביבליאָטעק וואַלגערן זיך אין די גענג.

דער וואַרשעווער ביבליאָטעקאַר הערמאַן קרוק האָט זיך מיט התמדה גענומען אויפשטעלן אויף דאָס ניי די ביבליאָטעק. דעם צענטן סעפּטעמבער 1941 האָט מען שוין געביטן ביכער.

מענטשן, וואָס אין נאָרמאַלע צייטן האָבן זעלטן ווען גענומען אַ בוך אין האַנט, זענען איצטער געלאָפן אין ביבליאָטעק. אַ בוך איז געוואָרן אַ פרייַנט, אַ טרייסט אין דעם עלנט, אין די מאַלינעס, אין די אונטערערדישע הילן, פאַר אַ קנויטל ליכט, באַר אַ קאַרגן שטראַל, וואָס איז אַריין דורך אַ שפּאַרונע, האָט מען געלייענט ביכער.

אין נאָוועמבער 1942 האָט די צאָל אַרויסגעגעבענע ביכער פאַר דער צייט פון געטאָ דערגרייכט 100.000. לכבוד דעם האָט די ביבליאָטעק דורכגע־פירט אַ פייערלעכן פּרימאַרגן, ווו מען האָט פאַרטיילט ביכער־פּרעמיעס דעם ערשטן און דעם לעצטן אַבאָנענט.

ביי דער ביבליאָטעק איז אויך געווען אַ באַהאַלטענע ביכער־קראָם. די בי־כער האָט מען אַריינגעגנבעט פון שטאָט: פון די ייִדישע חרובע ביבליאָטעקן און מוזייען.

●

דער געטאָ־אַרכיוו און מוזיי האָבן געהאַט אויפגעזאַמלט אַ ריזיקן אוצר דאָקומענטן פון געטאָ און שטאָט. די מאַטעריאַלן זענען פאַרהאַסמעט געוואָרן אין בלעכענע קאַסטנס און מען האָט זיי באַגראָבן ביז צו בעסערע צייטן.

דער סטאַטיסטישער אַמט האָט געקליבן ידיעות וועגן אַלע געטאָ־אַנשטאַלטן און האָט זיי באַאַרבעט אין דער פאָרם פון סטאַטיסטישע ביולעטינען. דער אַמט האָט פאַרטיק געמאַכט ביולעטינען: וועגן געזונט־שוץ, סאָציאַלער פאַר־זאָרגונג, אַרבעט, קולטור־לעבן, אַדמיניסטראַציע, באַשפּייזונג און אַנדערע גע־ביטן פון געטאָ־לעבן.

פון די איבער 300 קולטור־טוער אין ווילנער געטאָ (לערער, שרייבער, אַרטיסטן, געלערנטע, מאָלער און מוזיקער) איז כמעט קיינער ניט געבליבן. פון די פאַר טויזנט קינדער אין די געטאָ־שולן זענען געבליבן בלויז עטלעכע צענדליק.

דער שפיטאָל און די אָרגאַניזאַציע פון ריינקייט

140 יאָר האָט עקזיסטירט אין ווילנע דער יידישער שפּיטאָל, וועלכן מען האָט גערופן אמאָל — הקדש.

ביים שאַפן דעם געטאָ האָבן די דייטשן ארויסגעשיקט פון שפּיטאָל אַלע ניט־יידישע קראַנקע און דאָקטוירים, זיי האָבן צוגענומען אַלע מעדיצינישע אינסטרומענטן, רפואות, פּראָדוקטן און האָבן אַריינגעשיקט אַהין די יידישע משוגעים און אַלע יידן מיט קלעפּיקע קראַנקייטן, וואָס האָבן זיך ביז איצט אויפגעהאַלטן אין די שטאָטישע שפּיטעלער. אויפן געטאָ־טויער האָט זיך באַוויזן אַ שילד: „אכטונג, זעוכע־געפאַר! איינטריט פיר ניט־יודען פערבאָטען!" דערביי האָט הערינג (איינער פון די דעמאָלסטיקע שעפן פון געשטאַפּאָ) אָנגעזאָגט דעם יידן־ראַט: אויב ער וועט געפינען אַ קרעציקן, אָדער אַ קראַנקן מיט פלעקן־טיפוס, איז אַ סוף צום געטאָ.

אין די ערשטע טעג פון געטאָ איז געקומען שווייצנבערג אין שפּיטאָל און געגעבן באַטראַכט יעדן קראַנקן. אַ סך האָט ער „דערקלערט" פאַר אומהיילבאַרע און האָט באַפוילן זיי אַוועקפירן אין „אַ צווייטער שטאָט". שווייצנבערג האָט אויסגעקליבן דעם משוגענעם קאַמבער און אים באַשטימט פאַרן עלטסטן פון יידנראַט. ער האָט איינגעאָרדנט קאַמבערן אין אַ ספּעציעלן קאַבינעט אין יידנראַט און אים געגעבן אַ שטאָט מיטאַרבעטער. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז שווייצנבערג געקומען צו די משוגעים אין קאַמער און געהאַלטן פאַר זיי אַ רעדע:

— דאָ, אין געטאָ איז אייך שלעכט, קומט, פאָרט מיט מיר אין אַ צווייטער שטאָט, דאָרטן וועט אייך גאָרניט פעלן. דערביי האָט ער ארויסגענומען בולקעס און געוואָרפן פאַר די משוגעים.

מיט פרייד און געלעכטער האָבן די קראַנקע זיך צוגעכאַפּט צו שווייצנבערגס מתנות. אַ סך האָבן אַריינגעפּאַקט אין אויטאָ. אַנדערע האָבן זיך געראַנגלט מיט די כאַפּונעס און ניט געלאָזט זיך נעמען. ווען דריי אויטאָס זענען שוין געווען אָנגעפּאַקט מיט משוגעים, האָט שווייצנבערג געפרעגט קאַמבערן, צי עס גלוסט זיך אים ניט מיטפאָרן אין דער צווייטער שטאָט. אויב יאָ, וועט ער דאָרטן ווערן דער אָנפירער איבער אַלע עוואַקואירטע.

קאַמבער איז מסכים געווען. ער האָט זיך אַריינגעזעצט מיט שווייצנבערגן איינעם און מיט פאַראַד האָט אים זיין האַר אַוועקגעפירט אין „דער צווייטער שטאָט".

•

אויך באַזונדערס קאָמפּליצירטע אָפּעראַציעס און וויכטיקע קאָנסיליומס פלעגט מען פאַרבעטן אין שפּיטאָל די ניט־יידישע פּראָפעסאָרן מיכיידאַ און יאַנושקעוויטש. געהיים, דורך אַ זייטיקן אַריינגאַנג, פלעגן זיי ביינאַכט זיך אַריינ־

שארן אין געטא. אויך די שטאטישע אפטייקן האבן געהאלפן דעם געטא־שפּיטאל. אזוי ווי לויטן געזעץ האבן קיין יידן ניט געטארט באקומען מעדיצינישע הילף מחוץ די גרענעצן פון געטא, פלעגן די יידישע דאקטוירים אויסשרייבן די רעצעפּטן אונטער פאלשע נעמען. די שטאטישע אפטייקער האבן וועגן דעם געוווּסט. זיי האבן אבער קיינמאל ניט געמאכט קיין שוועריקייטן ביים ארויסגעבן די רפואות. נאך א מקור צו באקומען מעדיקאמענטן, און דער סאמע וויכטיקסטער, זענען געווען די שטאטישע שפּיטעלער, ווו יידן האבן געארבעט אויף צוואנגס־ארבעט. פון מיליטערישן שפּיטאל אויף אנטאקאל, פון שפּאנישן קריגסלאזארעט פלעגן די ארבעטער אריינטראגן אין געטא וואס נאר די דאקטוירים האבן ביי זיי באשטעלט. שפּעטער האט זיך אנגעהויבן אין געטא גופא די פאבריקאציע פון מעדיקאמענטן.

ווי שוין דערמאנט האט מען דעם געטא־שפּיטאל געווארנט, אז אויב מען וועט געפינען א קלעפּיקן קראנקן איז דער געטא אין סכנה. וואס אן אמת, קיין סך אזוינע פאלן זענען ניט געווען. אבער די עטלעכע קראנקע, וואס זענען יא געווען (דער עיקר — מענטשן, געבראכטע פון פארשידענע לאגערן) האט מען געהיילט בשתיקה אונטער אנדערע דיאגנאזן.

צווישן אנדערע אנשטאלטן איז ביים יידנראט געווען אויך א געזונטהייטסאפּטייל. ער האט געהאט פארשידענע סעקציעס, וואס זייער אלעמענס אויפגאבע איז געווען: אויפהאלטן די ריינקייט אין געטא און העלפן דער באפעלקערונג איינהיטן דאס געזונט.

עס האט געארבעט א סאניטאר־עפּידעמיאלאגישע סעקציע, סאניטארע פּאליציי, א סעקציע פאר הייל־אינסטיטוציעס, א קינדער־שוץ־סעקציע, א בית־עולם־סעקציע און אנד.

צום דאקטוירים־פאריין אין געטא האבן געהערט 150 מעדיצינער. זיי האבן געשאפן א מעדיצינישע ארגאניזאציע. דער דאקטוירים־פאריין האט אויך ארויסגעגעבן אין געטא א צייטונג. זי איז באשטאנען פון די אפּגעדרוקטע רעפעראטן, וואס פארשידענע דאקטוירים האבן געלייענט א וואך איבער א וואך פאר אודיטאריעם. די צייטונג האט געהייסן: „פאלקס־געזונט".

אט איז דער אינהאלט פון נום. 6 „פאלקס־געזונט", ארויסגעגעבן אין ווילנער געטא דעם 7־טן נאוועמבער 1942־טן יאר.

1. ד״ר פייגוס — וועגן דערנערונג.
2. ד״ר ברייטבארט — שרעקט זיך ניט, ווען דאס קינד ווערט געל.
3. ד״ר פייסאכאוויטש — ווען עס רייסט א פינגער.
4. ד״ר בוראק — צי גרויסע היץ ביי א קראנקן איז א סימן פון געפאר.
5. ד״ר אנטאקאלעץ — וועגן אבערגלויבענישן אין דער מעדיצין, מעדיצינישע בראניק, ברייוו־קאסטן.

אין קעניגרייך פון אַלפרעד ראָזענבערג

דער ראָזענבערג־שטאַב אין ווילנע („איינזאַץ־שטאַב, רייכסלייטער ראָזענבערג") איז באַשטימט געוועזן צו דערגאַנצן די אַרבעט פון געשטאַפּאָ. אויסגעפינען און פּטרן ביזן גרונט די יידישע קולטור־אוצרות. אין משך פון אַ קורצער צייט מוז פּולשטענדיק אַפּגעמעקט ווערן פון דער ערד דער האַלבער יאָרטויזנט יידיש ווילנע.

●

דעם 1-טן אויגוסט האָט מען אַרעסטירט נח פּרילוצקין. ער איז געזעסן ביי זיך אין שטוב, ווי אין ערשטן טאָג פון דער מלחמה, און געשריבן זיין „פאָנעטיק פון יידיש". מען האָט אים אַריינגענומען אין אַ טאַקסי און אוועקגעשלעפּט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ אויף מיצקעוויטש־גאַס. דאָרטן האָט געוואַרט אויף אים דער דייטשער פּראָפעסאָר פון יודאַיסטיק ד"ר גאָטהאַרט, וואָס איז געקומען ספּעציעל פון בערלין אויפּצוקלייבן אין ווילנע די זעלטענע קולטור־אוצרות. צו פּרילוצקין האָט ער זיך באַצויגן קלוימרשט העפלעך, גערעדט מיט אים וועגן ליטעראַטור, פון אים האָט ד"ר גאָטהאַרט פאַרלאַנגט, ער זאָל אויפשטעלן אַ רשימה פון די יידישע איינקונאַבלען (ערשטע — דרוקן ביזן 16-טן י. ה.). וואָס געפינען זיך אין דער באַרימטער ווילנער סטראַשון־ביבליאָטעק (סטראַשון, דער פאַרוואַלטער פון דער סטראַשון־ביבליאָטעק, דער אייניקל פון איר גרינדער, האָט נישט געקאָנט צוזען, ווי די דייטשן בעלהביתעווען אין ביבליאָטעק און ער האָט זיך אָפּגעהאַנגען אויף די רציעות פון זיינע תפילין).

נח פּרילוצקי איז געזעסן אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ צוזאַמען מיט דעם אַלטן יידישן שרייבער א. י. גאָלדשמידט. יעדער אינעדרפרי פלעגט מען זיי פירן אין די ביבליאָטעק, וו זיי פלעגן אויפשטעלן רשימות פאַרן ד"ר גאָטהאַרט. און ווען יענער איז אוועקגעפאָרן צוריק קיין בערלין, זענען ביידע געלערנטע שוין פאַרבליבן אין געשטאַפּאָ. ווי מיר האָט שפּעטער דערציילט דער ביבליאָטעקאַר חייקל לונסקי, וואָס איז געזעסן מיט זיי צוזאַמען אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ, האָבן זיי די לעצטע נעכט, ביז מען האָט זיי אַרויסגעפירט, גערעדט וועגן רמב"ם. אין אַ חודש אַרום האָט מען נאָך געזען פּרילוצקין אין טורמע. ער איז געלעגן אַ האַלב נאַקעטער אויף דער ערד, אין זיין העמד, אַרומגעבונדן אַרום זיין קאָפּ. איז רויט געווען פון בלוט. לעבן אים איז געלעגן א. ג. גאָלדשמיט און שוין מער נישט געאָטעמט.

●

ד"ר פּאָל, דער דירעקטאָר פון פראַנקפורטער מוזיי צו פאָרשן די מזרח־פעלקער, אליין אַ מיטאַרבעטער פון „שטירמער", איז אין יאַנואַר 1942 געקומען אין אונזער שטאָט אויסצופירן די אויפגאַבע. ער איז נישט געקומען אַליין. מיט

אים איז געקומען א גאנצער שטאס „געלערנטע" — דער אבער-איינזאץ-פירער ד"ר מילער, ד"ר וואלף (ביידע פון בערלין), שפעטער איז צוגעקומען ספּארקעט און א געוויסער גימפעל.

זיי זענען אריינגעבארן אין געטא אין געפאדערט צוואנציק ארבעטער אויף אויפצוזאמלען איבערן שטאט די יידישע קולטור-אוצרות. די צוואנציק וועלן דאס דארפן סארטירן, איינפּאקן און אוועקשיקן קיין דייטשלאנד.

— עס איז מלחמה-צייט, — האט ד"ר מילער געזאגט. — אין אזעלכע צייטן קענען נאך חלילה חרוב ווערן די קולטור-ווערטן. מען טאר עס נישט דער-לאזן. דעריבער שיקן מיר עס אפּ קיין דייטשלאנד. ביז איבער דער מלחמה . . .

ד"ר מילער האט געפאדערט, אז צווישן זיינע צוואנציק מיטארבעטער פון געטא זאלן פינף זיין אזעלכע, וואס קענען גוט יידיש און העברעאיש און אריענ-טירן זיך אין פארשיידענע מאנוסקריפּטן און אלטע ספרים. איך בין געווען איינער פון די פינף. מיין ציל איז געווען : זען אפּראטעווען וואס נאר עס איז מעגלעך. וואס עס באטייט אזוינס „דייטשישע קולטור-היטער", האב איך שוין גוט גע-ווּסט ווערליך דעם, וואס זיי טוען אפּ מיט מענטשן. אין געטא איז שוין דער-גאנגען צו מיר א גרוס, אז אין שטאט הייצט מען די אויוונס מיט ביבליאטעקן.

איך בין אוועק אין ראזענבערג-שטאב אויף זיגמונט גאס 18. די ערשטע ארבעט, וואס דער שעף ד"ר מילער האט באפוילן צו טאן, איז פארברענען די רייכע מעדיצינישע ביבליאטעק פון אוניווערסיטעט-שפּיטאל, וואס האט זיך גע-פונען דעמאלט אין דער זעלבער וווינונג.

ד"ר פּאל האט באפוילן שאפן א „געטא" פאר די יידישע ביכער. די פערציק טויזנט ספרים פון דער וועלט-בארימטער סטראשון-ביבליאטעק האט ער גע-הייסן אריבערפירן אויף אוניווערסיטעט-גאס 3, אהין האט מען אויך צונויפ-געפירט די ספרים פון די דריי הונדערט ווילנער קלויזן.

ד"ר פּאל איז אין יאר 1933 ספּעציעל געשיקט געווארן דורך דער היטלע-ריסטישער פארטיי קיין ירושלים. ביזן יאר 1936 האט ער שטודירט אריענטא-לישע וויסנשאפט אין ירושלימער אוניווערסיטעט, געקומען א „באהאוונטער" אין דער יידישער ליטעראטור, איז ער געווארן א ראטגעבער ביי אלפרעד ראזענבערג, דעם שעפער פון נירנבערגער אנטי-יידישע געזעצן. גלייכצייטיק איז ער געווען דירעקטאר פונעם פראנקפורטער מוזיי צו פארשן די מזרח-פעלקער און איז איינער פון די הויפּט-מיטארבעטער פון דעם מארד-בלעטל „שטירמער".

מיט די קאלאסאלע אוצרות פון די ווילנער יידישע מוזייען האט ער געוואלט אפּטאן דאס זעלבע, וואס זיין קאלעגע דער מאסן-מערדער שווייגענבערג האט גע-מאכט מיט די יידן : סארטירן זיי אויף „לינקס-רעכטס" און ביידן באַרטיליקן. ד"ר פּאל האט באפוילן אויסצוסארטירן די א"ע צונויפגעפירטע ביכער און מאנוסקריפּטן לויט די יארהונדערטן. ער פלעגט אליין באשטאטן יעדע אפּטיילונג און ווערליך זיין חסר פלעגט ער אפּקלייבן א קליינעם טייל ביכער פאר זיין פראנקפורטער מוזיי. פון די איבער הונדערט טויזנט ספרים האט מען קיין דייטשלאנד אוועקגעשיקט ארום א צוואנציק טויזנט אין 74 קאסטנס. די איבערי-

קע ספרים, ביז גאר וויכטיקע, האט ער פארקויפט ווי מאקולאטור אין דער נייווילייקער פאפיר־פאבריק, צו 19 מארק א מאן. דעם זעלבן גורל האבן אויך געהאט מאנוסקריפטן, די קונסט-בילדער און די סקולפטורן.

●

גלייך ווי די דייטשן זענען אריין אין ווילנע האבן זיי דעם יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט פארוואנדלט אין א קאזארמע. אלע ארכיוון, עקספאנאטן, קאלעקציעס האט מען ווי מיסט ארויסגעשליידערט אין דעם אונטערשטן קעלער. היטלערס ראטגעבער ד״ר גאטהארט איז געקומען אייליק אין אינסטיטוט כדי . . . צו געפינען געלט. דערזען אין קעלער דעם סייף, האט ער באפוילן ארויסרופן א שלאסער און יענער האט אויפגעשמאלצן דעם סייף. געעפנט, איז ער געבליבן אנטוישט: שלום-עליכמס און פרצס כתב־ידן האבן אים אנגעקוקט מיט חוזק . . . האט ער זיי פאר כעס ארויסגעווארפן פון סייף און געטראטן מיט די פיס.

אהער אין בנין פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט האט מען עס געבראכט די ביכער, מאנוסקריפטן, בילדער, סקולפטורן פון אלע יידישע מוזייען און ביבליאטעקן און פון פריוואטע הייזער, — א חוץ דער סטראשון־ביבליאטעק, וועלכע איז שוין געווען ליקווידירט. ווען מען האט געבראכט אהער אנטאקאלסקיס סקולפטורן פון אנסקי-מוזיי, האט ד״ר פאל א גרויסן טייל צעשמעטערט אן דער ערד. די בליענע מאטריצן פון תלמוד אין ראמס דרוקעריי, וועלכע עס האט געדויערט אויסצוגיסן ארום צוואנציק יאר, האט ד״ר פאל פארקויפט אויף גום צו 39 מארק א מאן. 5 קאסטנס מיט מאנוסקריפטן און זעלטענע אויסגאבן האט ער אוועקגעשיקט קיין בערלין. נאר זיין מיטארבעטער, דער געוועזענער לעדער-סוחר ספארקעט האט ביים באן ארויסגענומען די מאטעריאלן און אריינגעלייגט אויף זייער ארט אין די קאסטנס חזירים אויף צו שמוגלען זיי קיין דייטשלאנד.

אינגיכן איז דער זעלבער ספארקעט געווארן אין ראזענבערג־שטאב דער הויפט מאכער. פינף־הונדערט ספרי-תורות האט ער אפגעגעבן אין א לעדער־פאבריק איבערצוארבעטן אויף אונטערשלאקן צו שטיוול. די אלטע פארמעטענע איינבונדן פון די ווענעציאנער און אמסטערדאמער אויסגאבעס האט ער געהייסן אראפרייסן. די מירמלנע מצבות פון זארעטשער בית-עולם האט ער אפגעשיקט קיין דייטשלאנד אויף צו ברוקירן די גאסן.

דער ראזענבערג־שטאב האט אזוי פינקטלעך און זארגעוודיק גענישטערט א יידיש וואָרט, ווי די געשטאפא האט געזוכט באהאלטענע יידן. דער רעקטאר פון ווילנער אוניווערסיטעט האט מיר דערציילט, אז נאכדעם ווי דער ראזענבערג־שטאב האט ארויסגעפירט פון דער ביבליאטעק אלע יידישע און פון יידן געשריבענע ביכער, האבן זיינע לייט אויפגעריסן די פאדלאגע און גענישטערט עטלעכע טעג, צי קיינער האט דארט נישט אויסבאהאלטן א יידיש ביכל.

פונקט ווי די געשטאפא האט צוזאמען מיטן אויסקוילען יידן אויך אומגע־בראכט הונדערטער, טויזנטער פון אנדערע פעלקער, האט דער ראזענבערג־שטאב אין ווילנע גלייך מיט די יידישע מוזייען און ביבליאטעקן אויך צעשטערט און באראבעוועט אנדערע, ווי דעם פוילישן מוזיי, "טאוואזשיסטווא פשיאציול נאוק", דעם בארימטן פוילישן פארלאג, "יוזעף זאוואדסקי", די פוילישע ביבליאטעק אויפן נאמען פון טאמאש זאן, די ביבליאטעק פון עוואנגעלישן קלויסטער און פיל אנדערע.

צוויי מאל אין חודש פלעגט דער ראזענבערג־שטאב אוועקשיקן באריכטן וועגן זיינע אויפטוען אין דער ראזענבערג־צענטראלע פארן באלטיקום אין ריגע. אין די באריכטן איז געזאגט געווארן : וויפל ביכער מען האט אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד; פון וויפל איז געמאכט געווארן מאקולאטור א. א. וו. דערביי האט מען גענויער אנגעבן וואס פארא ביכער זענען דאס און אין וועלכע שפראכן. דארט איז געפירט געווארן א גענויע סטאטיסטיק פון דער פארטיליקונג.

ביים ארבעטן אין ראזענבערג־שטאב האבן מיר, א גרופע חברים פון געטא, אין משך פון אנדערהאלבן יאר געראטעוועט א וויכטיקן טייל פון די גוואלדיקע קולטור־אוצרות, זיי פארמויערט אין ווענט, פארגראבן אין קעלערן און היילן. מיטן גלויבן, אז איינגיכן וועט קומען דער טאג, ווען פרייע מענטשן וועלן דאס אויסגראבן צוריק געבן ווייל פון פאלק און פאר דער גאנצער מענטשהייט.

די וויכטיקסטע מאנוסקריפטן און ביכער פלעגן מיר ארונטערשפארן אונטער די קליידער און אריינטראגן אין געטא. איינמאל האב איך געבעטן ביי ספארקעטן א דערלויבעניש אריינצוטראגן אין געטא א ביסל מאקולאטור אויף צו הייצן די אויוונס. ספארקעט האט די דערלויבעניש געגעבן און האט אנגעשריבן א צעטל, אז די זשאנדארמען ביים געטא־טויער זאלן עס ביי מיר נישט צונעמען. אין דעם פעקל „מאקולאטור” איז געווען : טאלסטאיס בריוו (איך האב זיי געפונען אין שניי לעבן דער סטראשון־ביבליאטעק), שלום־עליכמס כתב־ידן, בריוו פון גארקי, ביאליק און ראמען ראלאן, זעלטענע אויסגאבעס פון 15־טן און 16־טן י. ה. רעמבראנדס א בילד, ד"ר הערצלס טאג־בוך, דער איינציקער אין דער וועלט מאנוסקריפט פון ווילנער גאון, צייכענונגען פון מארק שאגאל און צענדליקער אנדערע דאקומענטן, בילדער און קולטור־ווערטן.

האבנדיק ספארקעטס דערלויבעניש, האט מען שוין נעקסטנס טאג־טעגלעך איבערהזזרן די קונצן, חוץ דעם, האבן מיינע מיטארבעטער טעגלעך מיר געהאלפן. עס איז פארשטענדלעך, אז מיר האבן געקענט פון בניין ארויסטראגן בלויז א קליינעם טייל. דעריבער האבן מיר דארטן גופא אויסגעבויט א מאלינע און באהאלטן ביי א פינף טויזנט זייער וויכטיקע ביכער אין אלערליי שפראכן.

באזונדערס שווער איז אנגעקומען צו ראטעווען די סקולפטורן. אבער אויך דא האבן מיר זיך געגעבן אן עצה. מיר האבן זיי פריער ארויסגעטראגן פון בניין, באהאלטן אויפן הויף, און שפעטער איז שוין גרינגער געווען זיי אריבערצופעקלען אין געטא.

אין מאַי 1943 איז אין ווילנע געבראַכט געוואָרן דער סמאָלענסקער מוזיי. — זעטלעכע צענדליק קאַסטנס אָנגעפּילט מיט מאַנוסקריפּטן און בילדער. דריי אַזעלכע קאַסטנס האָב איך גלייך פון באַן, מיט דער מיטהילף פון מיינע חברים, אַריבערגעפירט אין דעם שטאָטישן אַרכיוו אויף אינגאַטאָווער גאַס און זיי באַהאַלטן אונטער אַ קופּע אַקטן. אין די קאַסטנס, וואָס איך האָב שפּעטער געעפנט, געפינט זיך דער טאָג־בוך פון פּיאָטר דעם גרויסנס דינער, אַלטע קירכלעכע כראָניקעס פון 15־טן און 16־טן י. ה. בילדער פון רעפּין, לעוויטאַן און פיל אַנדערע מוזעאַלע ווערטן. אַ טייל פון די אויסגערעכנטע מאַטעריאַלן האָב איך דערנאָך אַריבערגענומען און פאַרגראָבן אין געטאָ.

איך האָב עס געטאָן דערפאַר, ווייל איך בין נישט זיכער געווען, אַז אין דעם שטאָטישן אַרכיוו וועלן זיי בלייבן גאַנץ. איך האָב גערעכנט אַזוי: פון די ביידע ערטער — וועט אפשר אין איין אָרט זיך אויפהיטן.

●

אין איינעם פון די ווילנער מוזייען, וואָס מיר האָבן זיינע עקספּאָנאַטן געבראַכט אין ראָזענבערג־שטאַב, האָב איך געפונען אַ דאָקומענט אונטערגעשריבן פון דעם פּויליש־אַמעריקאַנישן פרייהייטס־קעמפער טאַדעוש קאָסציושקאָ. עס איז געווען פרילינג 1943, אין די טעג פון טעראָר אויף דער שטאָטישער באַפעלקערונג. דעם דאָקומענט האָב איך אָפּגעגעבן אַ פּוילישער פרוי, וואָס האָט אויסבאַהאַלטן פון אַ שחיטה צוואַנציק יידן. ווען די פרוי האָט דערזען דעם אונטערשריפט, איז זי געפאַלן אויף די קני און געקושט דעם נאָמען. אויף מאָרגן איז זי געקומען צו מיין אַרבעטס־אָרט און מיר דערציילט: ווען זי האָט באַוויזן קאָסציושקאָס אונטערשריפט די מיטגלידער פון דער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע, צו וועלכער זי געהערט, האָט עס געווירקט אויף זיי ווי אַ פונק אין פּולווער. אירע חברים האָבן מיר געגעבן איבערגעבן, אַז נישט נאָר זיי, נאָר זייערע קינדער און אייניקלעך וועלן דאָס געדענקען און מיר דאַנקבאַר זיין.

אינעם אויסבאַהאַלטן די קולטור־אוצרות האָבן מיטגעהאָלפן: ז. קאַלמאַנאָוויטש, ה. קרוק, ש. קאַטשערגינסקי, רחל קרינסקי, אומע אָלקעניצקי, נאָמע מאַרקעלס און ד״ר דאַניעל פיינשטיין. אויך די דאָצענטן פון ווילנער אוניווערסיטעט מאַריאַ אַבראַמאָוויטש און דער באַוווסטער ליטווישער פּאָעט קאַזיס באָרוטאַ.

די וויכטיקסטע מאַנוסקריפּטן פון דעם יידישן קלאַסיקער פּרץ האָב איך אין מערץ 1942 איבערגעגעבן דער ליטווישער זשורנאַליסטין שימייטע. זי איז פיל מאָל געקומען אין דעם דייטשישן אַנשטאַלט, ווו איך האָב געאַרבעט, און אַרויסגעטראָגן פון דאָרט מיינע צוגעגרייטע פּאַקעטן.

שימייטע איז נישטאָ. פאַרן העלפן יידן האָבן זי די דייטשן פאַרפייניקט. אין דער אויפגעהיטן געטאָ־אַרכיוו האָב איך געפונען אירן אַ בריוו. דעם בריוו האָט זי אַריינגעשיקט צו דער לערערין נינע גערשטיין אויף מאָרגן נאָך אַ פאַרשטעלונג אין געטאָ, ווו שימייטע איז בייגעווען. איך ציטיר אַ טייל פון דעם בריוו, ווי אַן אָנדענק פון אַט דעם זעלטענעם מענטשן:

„טייערע נינע, האט נישט קיין פאריבל, וואס איך ווענד זיך צו אייך נישט קענענדיק אייך פערזענלעך. אייער פלאסטישע אויפירונג אין יוגנט־קלוב (פון געטא א. ס.). ביאליקס „א פריילעכס", רייזנס „די וואנט" און די אינסצענירונג פון די יידישע פאלקס־ליבער האבן מיך באצויבערט און דערוואַרעמט. יא, מען דארף זיין א פאלק פון גאונים, מען זאל אין אט די קאשמארן קאַנען שאפן אזוינע קינסטלערישע זאכן. צוזאמען מיט דער אויסגעצייכנטער יידישער יוגנט בלייב איך און האף, אז סוף כל סוף וועט די וואנט צעפאלן און עס וועט הערשן אויף דער גארער וועלט די ברידערשאפט פון אלע פעלקער".

דער ניין־יעריקער קינסטלער

מיין חברטע רחל סאראבסקי, א לערערין אין געטא, איז אין א קאַלטן ווינטער־אוונט פון יאנואר 1943 געקומען צו מיר מיט אירן א נייעם שילער — דעם ניין־יעריקן זלמן באַק. זי וויל מיר באווייזן זיינע צייכענונגען. איך האב פארגעסן, אַז איך געפין זיך אין געטא, אז מיט א שעה פריער איז אנגעקומען א ידיעה וועגן די שחיטות אויף דער פראווינץ אין די לעצט־געבליבענע יידישע ישובים. איך האב באטראכט די צייכענונגען, און נאך מער דעם בלייכן זייד־הויטיקן יינגעלע, מיט די גרויסע העל־בלויע אויגן, געקוקט אויף די דורכזיכטיקע אדערלעך, אויף זיינע צארטע שלייפן, אויף זיין לייכטן סוד־סדיקן שמייכל, וואס דערמאנט אן דעם שמייכל פון א מאדאנע און דערפילט, אז אין דעם יינגעלע איז פאראן עפעס אזוינס, וואס איז שטארקער פון אלע די, וואס פארמעסטן זיך צו פארטיליקן אונזער פאלק.

איך האב באטראכט די בילדער, געצייכנטע מיט א בלייער אויף צובעליקע שטיקלעך פאפיר — סקיצן פון קעפ ערגעץ אמאל געזעענע. צייטיקע עכט־קינסטלערישע ליניעס. ליניעס נישט דערצויגענע, האלבע, וואס אין דער נישט פארענדיקטקייט איז באהאלטן דער קינסטלער. און אט איז א באל. א קאמפאזיציע. די באוועגונגען לופטיקע, לייכטע, מיט אזויפיל חוש פאר דאס אלגעמיינע גאנצע!

— וואס איז דאס אזוינס עקספרעסיאניזם? — האט ער שטיל אבער מיט א סך נייגער מיך א פרעג געטאן.

זיין פראגע האט מיך צעטומלט. די לערערין האט געלאכט.

— איך בין נעכטן געווען אין לייען־זאל אויף סטראשון־גאס 6, — האט ער ווייטער געצויגן מיט א ליטעריק אומעטיק יידיש, — האב איך געמישט א קונסט־בוך, איז געווען דארטן א ווארט „עקספרעסיאניזם" — האב איך אים נישט פארשטאנען. איך האב געפרעגט ביי מיין לערערקע, זאגט זי מיר, מירן עס פרעגן ביי אייך.

איך האב געפרווט דערקלערן. מיינע ווערטער זיינען אבער געווען פאר אים נישט איבעריק פארשטענדלעך.

— ווייסט איר וואס, — שלאגט ער מיר איבער די רייד. — צייכנט עס אן.

— איך קען נישט טייערע, — האָב איך אים געזאָגט מיט אַ שמייכל.
— ווי קען מען דאָס נישט אָנצייכענען אַ זאַך, וואָס מען ווייס ? — הויבט מיט די אַקסלען דער נייַן־יעריקער, און זיינע אויגן ווערן טיף, ווי טונקעלע היילן.
אין יענעם אָוונט בין איך געוואָר געוואָרן, אַז צו אַלע אויסטערלישקייטן אין ווילנער געטאָ איז צוגעקומען נאָך איינע : זלמן באַק.

●

אין געטאָ איז ער סך הכל אַ חודש. אַנדערהאַלבן יאָר איז ער צוזאַמען מיט זיין מאַמען אַפּגעלעגן אין אַ מאַנאַסטיר אויפֿן בוידעם. דער הויז־וועכטער פֿלעגט אין די נעכט זיי ארויפֿברענגען שפּייז. זיי האָבן געהאַפֿט אויף אַזאַ אופֿן איבער־צולעבן די מלחמה.
זלמן האָט די לאַנגע פאַרשטאַנען נישט ווינציקער ווי אַ דערוואַקסענער. ער האָט נישט איינמאָל געזען דורך די שפּאַלטן פֿון בוידעם, ווי מען שלעפּט יידן מאַסנווייז צו דער שחיטה. אַ בלייַער האָט ער געהאַט. פּאַפּירלעך אויך, — האָט ער געצייכנט. גאַנצע טעג, אויך ווינטער, ווען דער פֿראָסט האָט דורכגעפֿרוירן זיינע דינע, דורכזיכטיקע פֿינגערלעך, איז ער געזעסן אין אַ ווינקעלע און גע־צייכנט, די טעג האָבן באָמבאַרדירט די שטאָט און אָנגעצונדן זייער דאַך. זיי זענען קוים לעבעדיק אַראָפּגעקראָכן. עס איז געווען ווינטער. אַ פֿראָסט, זיי האָבן נישט געהאַט קיין אַנדער ברירה, ווי צו קומען אין געטאָ.
די קינסטלער אין ווילנער געטאָ זענען געווען פֿון אים באַגייסטערט. רחל סוצקעווער, די באַקאַנטע ווילנער מאָלערין, האָט אים גענומען צו זיך, געקליבן זיינע צייכענונגען ווי בריליאַנטן. פּסח 1943 האָט מען אין פֿאָיע פֿון געטאָ־טעאַ־טער געעפֿנט אַן אויסשטעלונג פֿון בילדער. אַ האַלבע וואַנט האָט געהערט זלמנען. אחוץ די צייכענונגען, וואָס ער האָט געבראַכט פֿון מאַנאַסטיר־בוידעם, זענען דאָ געווען שוין נייע, געשאַפֿענע אין געטאָ גופֿא. איין בילד, געדענק איך, איז ווי מען גייט פֿון דער אַרבעט און די דייטשן קאָנטראָלירן ביים טויער. אַ צווייטס — געטאָ ביינאַכט. געצייכנט מיט טינט. אַ דריט בילד האָט דער קינסטלער אָנגע־רופֿן : „איך אין דער שחיטה״ — וויאַזוי באַוואָפֿנטע פּאָליציי־לייט געפֿינען אים אין אַ באַהעלטעניש און שלעפּן צום טויט.
זלמנס בילדער האָבן זיך אויסגעטיילט פֿון אַלעמענס, כאָטש אין דער אויס־שטעלונג האָבן זיך געהאַט באַטייליקט ביי אַ צען ווילנער מאָלער. — און ער האָט טאַקע באַקומען די מאָלער־פּרעמיע פֿון געטאָ.

●

עס האָט זיך דערנענטערט די ליקווידאַציע פֿון דער געטאָ. אויגוסט 1943. אַ פֿרייטיק. די גאַסן פֿול מיט געשרייען און פֿאַרביקע שמאַטעס. פֿנימער פֿאַרכאַפּט אין זון־פֿאַרגאַנג, שפּריצן מיט משוגעת. אַ יידענע שפּאַרט זיך צווישן עולם מיט אַ טשאָלנט־טאָפּ, אײַלט צו דער בעקעריי אים צו פֿאַרוקן אויף שבת, און

גלייכצייטיק יאמערט זי : „מען האט דערשאסן מיינע דריי קינדער !" א זיפן שלאגט זיך אין הארצן און בעט אויף זיך דעם טויט, קינדער לויפן ארום איבער די גאסן. דאקטוירים טראגן א פארסמטע.

איך בין אריין אויף שפיטאל־גאס 7, וווּ עס וווינט זלמן. הינטער דער טיר לאז איך איבער די גוססדיקע גאסן.

ארויפגעקראַכט די ארבל ביז אויבן, איז פארטאן דער קינסטלער אין אויס־קנעטן א פיגור פון ליים. זיינע הענטלעך, ווי צוויי שטראלן, רונדן זיך, בייגן זיך ארום א פייכטער ליימענער מאסע, וואס איז געהאָרכיק און אונטערטעניק די באַוועגונגען פון מייסטער. פון דער שטיק פארמלאזער ליים וואקסט ארויס א קאפ און הויבט זיך שטאלץ איבער מענערישע אקסלען.

איך האב געמיינט, עס איז א לעבעדיקער מענטש, א מענטש, וואס איז איינגעשמירט אין ליים . . . זלמן, וואס האט, ווייזט אויס, מיך ביז איצט נישט באמערקט, איז צו מיר צוגעגאנגען, מיך באגריסט מיט א שמייכעלע און גלייך מיר אויפגעקלערט :

— עס וועט זיין משה רבינו, אזוי ווי ער האט אויסגעזען . . .

די מאמע האט צוגעגעבן : „שוין א וואך, ווי זלמן האלט אין קנעטן א פיגור. פונוואנען ער האט אויסגעגראבן ליים ווייס איך נישט. פונוואנען ער קען די מלאכה — ווייס איך אויך נישט. צום ערשטן מאל, ווי איך זע אים זיך ארומפארן ארום ליים. פון פרי באגינען ביז אין דער נאכט אריין איז ער אין דעם פארטאן. נעכטן איז געווען א לבנה־נאכט, איז ער אויפגעשטאנען, ווען אלע זענען געשלאפן און איבערגעמאכט די באוועגונג פון א האנט. זי דארף זיין אנ־דערש, האט ער מיר אויפגעקלערט, און פארטאג, האט ער איינגעדרימלט אין א ווינקל".

●

צום לעצטן מאל האב איך געזען דעם קינסטלער עטלעכע שעה פאר מיין ארויסרייסן זיך פון געטא, דעם 12־טן סעפטעמבער 1943.

עס איז געווען אין די טעג פון ווידערשטאנד און געראנגל, איך האב געוווּסט, אז מארגן וועל איך שוין דא נישט זיין : אדער איך וועל אומקומען מיט גע־ווער אין האנט ביים דורכרייסן די ארומרינגלונג, אדער איך וועל זיך ציען דורך וועלדער צו א פארטיזאנישער מחנה. איך האב באשלאסן זיך צו געזעגענען מיט זלמן'ען.

איך בין צו אים אוועק. די שפיטאל־גאס — שוין דריי פערטל א פוסטע. מויערן אויפגעריסן מיט דינאמיט, די גאסן קוים דורכצוגיין. איך באגעגן דעם ד"ר פעלדשטיין, געוועזענער דירעקטאר פון א קאוונער גימנאזיע. ער איז אלט און גרא געווארן ווי באשאטן מיט אש. זיינע ווייעס צוקן פון נערוועזקייט. די ליפן שוימען. ער זוכט ביי מיר אן עצה. וואס טוט מען ? איך ראט אים אוועק־צוגיין נאך היינט אין שטאט צו זיינע נישט־יידישע באקאנטע, וואס האבן אים פארגעלייגט בעת אן אומגליק צו קומען.

מיר זענען ביידע אריין צו זלמנען. עס איז ווידער זון־אונטערגאַנג. נאָר דאָס ציטערל זעט שוין אויס אַנדערש. פון די אויפרייסן איז אַפּגעפאַלן דער טינק. די זעלבע ווענט, וואָס זענען נאָך נישט לאַנג באַצירט געווען מיט זלמנס בילדער, זענען איצטער הויל און צעשפּאָלטן. נאָר אין ווינקל ביים פענצטער איז די פי־גור פון מושהן. מוישה אַנגעלענט אַן אַ שטיין פול מיט מעכטיקייט און צאָרן. זלמן שטייט אַ שטילער, אַ לויטערער און פאַרגלעט אַ באַק פון דער סקולפּטור: — נעכטן בעת דער שיסעריי איז דאָ דורכגעפלויגן אַ קויל.

●

אין וואַלד האָב איך נישט געקענט רוען. איך האָב אַנגעווענדעט אַלערליי מיטלען זיך צו דערוויסן וועגן זלמנס גורל. אָבער אַן רעזולטאַט. די פאַרבינדלער. וואָס זענען געגאַנגען פון וואַלד אין ווילנע, האָבן מיר איבערגעגעבן בלויז איינס: די געטאָ איז ליקווידירט. אויף באַן הענגט אַ שילדל: „יודען ריין!" אין שטאָט איז פאַראַן צוויי קאָנצענטראַציע־לאַגערן, וו עס לעבן נאָך עטלעכע טויזנט יידן. אין איינעם פון די לאַגערן, אין „קיילים" איז זלמן נישטאָ, אַ פאַרבינדלער איז דאָרט געווען. וואָס שייך דעם צווייטן לאַגער אין ה.ק.פּ., איז נישט מעגלעך זיך צו דערוויסן, ווייל דער לאַגער איז שטאַרק באַוואַכט און מען קען זיך אַהין נישט אַריינבאַקומען.

אין דעצעמבער 1943 איז אַנטלאָפן פון קאָנצענטראַציע־לאַגער ה. ק. פּ. צו אונזער באַזע אין וואַלד דער מיטגליד פון דער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע אין געטאָ מעווקע שערעס. פון אים האָב איך זיך דערוווּסט: זלמן איז מיט זיין מאַמען אין לאַגער. ער ליגט דאָרטן אויפן בוידעמל (ווי פאַראַיאָרן אויבן בוי־דעם פון מאַנאַסטיר) און ער צייכנט. צו דער געהיימער פאַרשטעלונג פון די קינ־דער איז קאָנצענטראַציע־לאַגער האָט ער אַנגעמאָלט וווּנדערלעכע דעקאָראַציעס. אויך די ווענט זענען געווען באַהאַנגען מיט זיין קונסט.

ווי ראַטעווען מען דעם קינסטלער? דער פּראָבלעם האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט. איך בין אַוועק צום קאָמאַנדיר פון דער בריגאַדע און דערציילט אים וועגן דעם זעלטענעם יינגעלע.

— גיט אַן עצה, חבר קאָמאַנדיר, ווי אַזוי אים צו ראַטעווען, אפשר איז מעגלעך אַהין צו שיקן מענטשן?

דעם קאָמאַנדיר, וואָס האָט אַליין זיך פאַרנומען מיט מאָלעריי, האָט די מעשה פאַרינטערעסירט.

— גוט, — האָט דער קאָמאַנדיר מיר געזאָגט, — אין די נאָענטסטע טעג שיק איך קיין ווילנע מיינע מענטשן. צווישן אַנדערע אויפגאַבן וועלן זיי באַקומען אַ באַפעל אַרויסצוקריגן דעם קינסטלער פון קאָנצענטראַציע־לאַגער און אים ברענגען אַהערצו.

איך בין געווען געשפּאַנט און גליקלעך. איך האָב אָנגעשריבן אַ צעטעלע זיין מאַמען, זי זאָל אָפּלאָזן זלמנען. מיר טוען עס, כדי צו ראַטעווען איר קינד. ביי דער מינדסטער מעגלעכקייט זאָל זי מיטגיין.

איך האָב זיך קוים דערוואָרט אויפן צוריקער פון די שלוחים. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די־אַ טאָג האָט מען דעם לאַגער אַרומגענומען מיט אַ דראָפּלטער וואַך, און אַלע פּרוּוון זיך אַריינצובאַקומען דורכן דראָט אין לאַגער האָבן זיך נישט איינגעגעבן. און מען איז נעקומען צוריק אַז העם קינסטלער.

און אָט האָט די רויטע אַרמיי באַפרייט ווילנע. מיט אַ ברענענדיק האַרץ יאָג איך צו מיין היימשטאָט. איך באַגעגן יידישע פּאַרטיזאַנער.

— וואָס איז מיט זלמנען ?

און צו מיין גרויס איבעראַשונג דערוויס איך זיך : ער לעבט. ער האָט זיך געראַטעוועט אינאיינעם מיט דער מוטער.

●

דער ליטווישער פּראָפעסאָר סטאַקאַוסקאַס, דער אַנפירער פונעם שטאַטישן אַרכיוו האָט זייביידן אויסבאַהאַלטן. טאַקע אין אַרכיוו גופא, אויף אינגאַטאַוהער נעסל האָט סטאַקאוסקאַס געמאַכט אַ באַהעלטעניש, און צוזאַמען מיט נאָך פופצן יידן האָט ער געראַטעוועט אויך דעם קינסטלער.

●

ווען די מאַמע האָט געהאַלטן אין דערציילן פון אירע צרות און איבערלעבונגען, האָט זאַמעק זיך געבויגן איבער אַ פּאַפּיר און געצייכנט.

— אָט אַזוי האָט אויסגעזען משה איידער אַ פאַשיסט האָט אים אַ שליידער געטאָן אַן דער ערד, — האָט זלמן מיר אָנגעוויזן אויף אַ צייכענונג, וואָס איז אָקאַרשט אַרויס פון אונטער זיינע פינגער, — איך וועל נאָך אויפשטעלן די סקולפּטור, איר וועט זען . . .

— און ווו זענען דיינע בילדער, געמאָלן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער ? — האָב איך אים געפרעגט און מיר האָט גלייך פאַרדראָסן וואָס איך וויקל אויף די וונדן זיינע.

— איך האָב דאָרטן אין לאַגער איבערגעלאָזן דעם גאַנצן אַלבאָם, — האָט זיך זלמן איבערגעקוקט מיט זיין מאַמען. — מען וואָלט זיי אפשר געקענט נאָך אויפזוכן. נאָר סייווי געפעלן מיר נישט די בילדער . . .

מיר זענען אַוועק אויף סובאַטש, אַהין ווו עס האָט זיך געפונען דער לאַגער. ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געווען אין דער פאָרשטאָט, האָט אַ דייטשער באַטאַליאָן זיך אַ נעם געטאָן צו די לעצטע יידן. אַ דאַנק דעם, וואָס מען האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, האָבן הונדערט און פערציק זיך געראַטעוועט. די איבעריקע זענען צעשאָסן געוואָרן אין דער אַרומרינגלונג.

צווישן די טויטע האָבן מיר געפונען זלמנס אַלבאָם. ער איז געלעגן אויפגעבלעטערט קעגן דער זון. און אַ טייל בילדער זענען געהייליקט געוועזן מיט בלוט.

די זינגערן

ווער האָט אין ווילנע נישט געהערט די זינגערן ליובע לעוויצקי ? גע-ענדיקט קאָנסערוואַטאָריע אין ווין, איז זי געקומען צוריק אין איר היימשטאָט. אירע קאָנצערטן, איר זינגען דורך דעם ווילנער ראַדיאָ האָט אַריינגעטראָגן עפּעס יומטובדיקעס אין די הערצער פון די ווילנער ייִדן. זי האָט אָנגעפירט מיט אַ קלאַס אין דער ווילנער קאָנסערוואַטאָריע. מאָסקווע האָט זי אַרויסגערופן אויף קאָנצערטן.

●

אַ געוויסע צייט האָב איך זי אין געטאָ נישט געזען. זי האָט זיך אויס-באַהאַלטן ביי אירע נישט ייִדישע פריינט, די מוזיקער, אין דער פאַרשטאָט זווערינעץ. ווען אין שטאָט האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע אַבלאַוועס, איז זי צוריקגעקומען אין געטאָ. איר אויסזען האָט זיך געענדערט. עפּעס איז איר קאָפּ גרעסער געוואָרן און איר גוף — קלענער. אירע האָר, אָפּגעפאַרבט אויף בלאָנד, מען זאָל זי נישט דערקענען, האָבן פאַרענדערט איר פּנים.

אין יאַנואַר 1942, ווען איינצייטיק מיט דער גרינדונג פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע, האָט אין געטאָ אויפגעלעבט אַן אונטערערדיש קולטור-לעבן, האָבן מיר געגרייט דעם ערשטן קאָנצערט אין זאַל פון דער געוועזענער רעאַל-גימנאַזיע. איך, דער ליטעראַרישער אָנפירער פונעם קאָנצערט און פונעם פּראָיעקטירטן טעאַטער, האָב געבעטן ליובע לעוויצקי, זי זאָל זינגען פאָלקס-לידער.

יענעם קאָנצערט איז אוממעגלעך צו פאַרגעסן. עס איז געווען אין אַ קורצער צייט אַרום נאָך דער „נאַכט פון געלע שיינען". די שטימונג אין זאַל איז ענלעך געווען צו דער שטימונג פאַר אַ הזכרה. יעדעס וואָרט, יעדער קלאַנג האָט דער-מאָנט אין די געפאַלענע. מען האָט פאַרגעסן, אַז יעדע רגע קען מען ווערן אַרומגערינגלט, אַוועקגעטריבן צו די פאָנאַרער גריבער: די פאַרזאַמלונג איז געווען אַן אומלעגאַלע — אָן מערדערס וויסן. מענטשן זענען געשטאַנען ווי מען שטייט לעבן אַן אָפענעם קבר און זיך איינגעהערט אין די קלאַנגען פון שאָפּענס טרויער-מאַרש, פון שלמהס מאָנאָלאָג אין י. ל. פּרצס „די גאָלדענע קייט", אין דער כאָראַלער דעקלאַמאַציע פון ביאַליקס „גלוסט זיך מיר וויינען" און אין די ווערטער פון ליובעס האַרציקער פאָלקס-ליד, וואָס איז דורכגעדרונגען געווען מיט אַזוי פיל בענקשאַפט, מיט אַזויפיל הייליקער טרויער:

צוויי טייבעלעך זענען איבערן וואַסער געפלויגן
און מיט די פיסקעלעך האָבן זיי זיך געקושט.
פאַרשאָלטן זאָל ווערן יענער מענטש,
וואָס האָט זיך אין אונזער ליבע אַריינגעמישט.

עס איז געווען אין א יאר ארום נאך אט דעם קאנצערט. איז בנין פון געוועזענעם יידישן בוכה-טעאטער, אויף קאנסקע 3, וואס זיין הינטער־טיר איז ארייננעקומען אין געטא, איז געגאנגען א יידישער ספעקטאקל. דער סימפאנישער ארקעסטער, אונטער דער אנפירונג פון דיריגענט דורמאשקין, האט געהיים געגרייט אן אפערע. ליובע האט געזאלט שפילן די הויפט־ראל. די פרובן האבן זיך געצויגן חדשים ... די קינסטלערן אומע אלקעניצקי און רחל סוצקעווער האבן צוגעגרייט ספעציעלע דעקאראציעס. מען האט פארגרעסערט די בינע און אויפגענייט אין די געטא-ווארשטאטן צוגעפאסטע קאסטיומען. ליובע האט זיך געגרייט. גייענדיק אינדערפרי צו דער צוואנגס-ארבעט האט זי געזונגען, געזונגען שטיל, אין זיך, דער שונא זאל נישט דערהערן. דער טאג פון דער פרעמיערע האט זיך דערנענטערט. ליובע איז געווען פול מיט דערווארטונג : ווי וועט איצט קלינגען איר שטים ? אמאל פלעגט זי איר האלז היטן ווי אן אוצר, אין א פייכטן וועטער נישט ארויסגיין אין דרויסן. איצט, ביים רייניקן די דילן אין די קאזארמעס, ווערט איר האלז אויפגעבראָסן פון שטויב. ביי דער שחיטה אין דער „צווייטער געטא" איז זי געלעגן א וואך נאכאנאנד אין א מיסטקאסטן צוגעדעקט מיט שמוץ. בעת א צווייטער אקציע איז זי פארשלעפט געווארן אין די קעלערס פון געשטאפא, וווּ דער דעמאלט טיקער תליון שווייננבערג האט זי געטראטן מיט די פיס. מיט זיין גילדערנעם שווערדעלע געשטאכן איר ליים. דורך א צופאל האט זיך איר איינגעגעבן פון דארטן צו אנטלויפן. זי איז געלעגן אין געטא־שפיטאל א קראנקע און געשפיגן מיט בלוט ... זיך א ביסל צוגעהייל ט, האט זי גענומען אויפטרעטן מיט געזאנג. ווען אברהם סליעפ, דער דיריגענט פון געוועזענעם ווילביג-כאר, צוזאמען מיט דער פראפעסארן גערשאוויטש האבן אין געטא געעפנט א מוזיק־שול, האט ליובע דארט אנגעפירט מיט א קלאס.

און אט איז זי פארנומען מיט דער אפערע. ס'איז ערב דער פרעמיערע. זי ציילט די מינוטן, עס זאל זיך פארענדיקן דער טאג-ארבעט אין די קאזארמעס. זי איז געשפאנט, פול מיט דערווארטונג און נייגער צו דערהערן איר אייגן געזאנג ... זי איז אויך צופרידן, וואס א באקאנטע פון שטאט האט איר געבראכט אהער א מתנה — א זעקעלע מיט ארבעס : איר מאמע איז קראנק געווארן פון הונגער. ענדלעך הייבט אן נאכט ווערן. מיט דער לאטע איבערן ברוסט איילט זי איבערן ברוק. זי טראכט וועגן דער אפערע און וועגן דער קראנקער מאמען. אויף רודניצקער גאס איז אנגעכאפט אויף זיין מאשין מורער און האט פארהאלטן די זינגערן. ער האט קאנטראלירט אויף איר האלדז דעם בלעכענעם נומער, די שפיצן פון דער לאטע און האט באטאפט דעם בויך, דעם בוזעם, צי זי שמוגלט נישט אין געטא קיין עסנווארג. ער האט ביי איר געפונען דאס זעקעלע מיט ארבעס, געהייסן זי זאל זיך ארייננזעצן אין זיין אויטא און האט זי אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע.

אין טורמע איז זי געזעסן א חודש. יעדן טאג האט מען ארויסגעשלעפט פון איר קאמער מענטשן און זיי געווארפן אין שווארצע, גלאנציקן אויטא, וואס

האט געוואָרט ביים אַריינגאַנג. זי האָט געוווּסט, אַז אויף חשר פּרעמיערע אין געטאָ וועט זי שוין קיינמאָל נישט זינגען. אירע טעג, און אפשר שעהן, זענען שוין געציילטע. דערפאַר אָבער האָט זי געזונגען אין קאַמער, געזונגען פאַר די ייִדן, וואָס וואַרטן אויפן טויט.

וויים, דער שעף פון עקזעקוציע־פּאַלק, האָט ליובען אויסגעקנעפּירט קיין פּאַנאַר. פון זיין גראָען, יום־טובֿ'דיקן הימל האָט אַראָפּגעקוקט אַ זילבערן שאַר־בנדל, ווי אַ מיניאַטור פון זיין פּנים. ער האָט אַליין געפירט דעם אויטאָ. לעבן אים איז געזעסן זיין געליבטע, די דרייסיק־יעריקע געשטאַפּאָווקע פון האַמבורג, עלען רעננער, און האָט געראויכערט אַ פּאַפּיראָס.

ביים דורכגיין די דראָטן, וואָס האָבן אַרומגעצוימט די גריבער, האָט עלען זיך אָפּגעשטעלט און באַפוילן ליובען, זי זאָל זיך אויסטאָן נאַקעט. ווען די זינגערין האָט עס גלייך נישט געטאָן, האָט עלען אַרויסגעצויגן אַ שפּיז און געסטראַשעט, אויב ליובע וועט זיך תיכף נישט אויסטאָן, וועט זי איר אויס־שטעכן די אויגן. מיט דעם זעלבן מיטל פלעגט זיך באַנוצן וויים און כמעט שטענדיק האָט עס געהאָלפן.

ליובע האָט זיך אויסגעטאָן, איז געגאַנגען נאַקעט. זי איז אַריין אין גרוב. דאָרט זענען געלעגן טויטע, באַנאַסגנע מיט קאַלך. פון דער זייט האָט זיך צוגעקוקט וויים און מורא'ער מיטן מאַראַקל. עלען רעננער, די געוועזענע סטו־דענטין פון האַמבורגער אוניווערזיטעט, האָט מיט אַ געלעכטער אַ גער געטאָן דעם אויטאָמאַט און מיט אַ סעריע קוילן דורכגעשניטן ליובען.

דער מאַטעמאַטיקער

דער „יונגער זאַלקינדסאָן" — אַזוי האָט מען אים גערופן — איז אַ כירורג.. ער איז אָנערקענט פאַר אַן אויסגעצייכנטן מייסטער, נאָר אים אינ־טערעסירט דערהויפּט מאַטעמאַטיק, די „מיסטעריע פון צאָלן", ווי ער פלעגט זאָגן.

אין געטאָ־שפּיטאָל האָט ער שוין אָדורכגעפירט אַ סך וויכטיקע אָפּער־ראַציעס. אָפּערירט און געהיילט קראַנקע, ווען אויף דער גאַס האָט מען גע־שניטן געזונטע. ער האָט אָנגעהויבן אין געטאָ צו שרייבן אַ גרויס ווערק וועגן אַסטראָנאָמיע. צו דער אַרבעט אין שטאָט האָט ער זיך אָפּגעזאָגט צו גיין: „בעסער אומקומען איידער העלפן מיט עפּעס אַזעלכע מערדער". ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון די גראָמען ברויט, פון די פּאַרציעס פערדן־פלייש, וואָס די ייִדן רופן עס אַן „סוסינע", און האָט קיינמאָל נישט פאַרמאַכן אין מעלדונגס־אַמט פון געטאָ, אַז עס לעבט אַזאַ ייִד זאַלקינדסאָן: ער פלעגט שלאָפן בייטאָג

און וואכן אין די נעכט. ווען דער געטא אנגעגליט פון באטאניקן צארן לעשט זיך, שרייבט ער זיין ווערק.

מיטן אויפגיין פון דעם מארגנשטערן האט ער ליב צו שפילן אויף זיין פידל. ער איז א מוזיקער אויך.

ווען דער געטא האט גענומען גוססן, האב איך גענומען זוכן מיטלען, ווי אזוי צו ראטעווען דעם מאטעמאטיקער איך האב אים דעמאלט נאך פער־זענלעך נישט געקענט, נאר געהערט וועגן אים א סך פון זיין שכן, וואס איז מיינער א חבר.

איינער פון מיינע שטאטישע פריינט, יוליאן יאנקאוסקאס, האט זיך אונטערגענומען צו באהאלטן אין שטאט, אין א ספעציעל געמאכטער מאלינע, זעקס יידן פון געטא. דער פלאן איז געווען אזא: ער האט א חבר. דער חבר איז אליין א פאליציאנט. ער איז אבער אן איינענער מענטש און העלפט פאר־טיזאנער. דער פאליציאנט וווינט איינער אליין. אין זיין וווינונג איז פאראן א וואנע־צימער. אט אין דעם וואנע־צימער וועט מען פארמויערן די טיר, פאר־קלעפן מיט טאפעטן, מאכן פון דער הינטערזייט א פארמאסקירטן אריינגאנג און באזעצן דארט די זעקס מענטשן

דעם זעלבן אוונט ביז איך אוועק צו זאלקינדסאנען, זיך מיט אים בא־קענט און אים דערציילט פון מיינע פלענער. געזאגט אים, אז ער איז איינער פון די זעקס, וועלכע זענען אנגעמערקט צו באהאלטן זיי.

— פאר מיר עקזיסטירט נישט קיין טויט. — האט ער מיר געענטפערט, קאַטעגאָרישנדיק מיטן שטערן. — איך האב זיך נאך קיינמאל נישט באהאלטן. קיים שרייב איך מיין ווערק, האט דער טויט אויף מיר קיין שליטה נישט, און ווען איך וועל דאס ווערק ענדיקן, האב איך נישט נאך וואס צו עקזיסטירן. — ער האט ארויסגענומען פון וועסטל־קעשענע א ברעקל אויפגעדרייט פאפיר און צוגעגעבן:

— ס'איז א ציאנקאלי. דא ליגט אויפגעדרייט מיין טויט.

— ווייסט איר וואס, — האט ער שפעטער צו מיר זיך אפגערופן, — אויב איר טראכט שוין יא וועגן מיר, וואלט איך אייך בעטן א טובה: איבער־געבן מיין ווערק רודניצקין, מיין פראפעסאר פון מאטעמאטיק, זאל ער דאס דורכלייענען און ביי זיך באהאלטן.

איך האב גענומען זיינע דיקע פארשריבענע העפטן, זיי ארומגעוויקלט ארום לייב און אוועקגעטראגן זיי דעם פראפעסאר.

אין א וואך ארום איז דער פראפעסאר געקומען אין הויף פון „ייווא", וו איך האב דעמאלט געארבעט און דורך א באגלייטן יידן מיך געהייסן ארויסרופן. מיר זענען אריין צווישן די ביימער, קיינער זאל נישט באמערקן. דארטן האט מיר דער פראפעסאר געזאגט:

— די גרעסטע פרייד אין מיין לעבן איז דער טאג, ווען איר האט גע־בראכט זאלקינדסאנס ווערק. איך בין שטאלץ און גליקלעך מיט מיין יידישן

שולער ! זאגט אים, אז איך קוש אים הארציק : אז די וועלט נאך דער מלחמה, ווען זי וועט לייענען זאלקינדסאנס ווערק, וועט זי זיך נויגן פארן מחבר!

●

די ערד אין געטא האט געציטערט. קיטעל איז געווארן א מעגלעכער אריינגייער, און איטלעכעס מאל עפעס נייעס געבארערט. דא הארף ער קראנקע, דא דארף ער אלטע. זיין אפעטיט פאדערט קינדער. יונגטלעכע זענען געלאפן אין וואלד. עלטערן האבן אויסגעבויט אונטערערדישע מאליגעס. נאך די מויערן זענען בעזונקען מיט די איינוווינער אינאיינעם.

איך בין אוועק צו זאלקינדסאנען. איך האב געגומען צושטיין, ער זאל אריבער אין שטאט. דער צימער איז שוין פארטיק. די פראגע וועגן עסן איז אויך שוין געלייזט. אפילו א ראדיא איז דארט צוגעגרייט.

דריי טעג האב איך מיט אים געטענהט, זיך געבעטן ווי ביי א קינד. ענדלעך האב איך אים איבערגערעדט. ער האט באשלאסן צו גיין דעם 30-טן אויגוסט 1943, פינף אזייגער פארטאג האט ער געדארפט ארויסגיין פון געטא. אינדרויסן וועט שוין אפווארטן דער פאליציאנט, וואס באדארף אים אוועקפירן כלומרשט ווי אן ארעסטירטן.

זאלקינדסאן איז געווען פינקטלעך. פונקט פינף אזייגער איז ער געקומען צום טויער. נאך אין יענער סעקונד איז אנגעלאפן זיין מומע, וואס האט אים זייער ליב געהאט, און פארשטעלט אים דעם וועג. זי האט באמערקט, אז ער איז נישטא אין צימער, איז זי אוועקגעלאפן אים זוכן, זי האט אים אנגעכאפט לעבן טויער און נישט געלאזט גיין, געטענה'ט אז אין שטאט איז א סכנה.

אויף מארגן דעם 1-טן סעפטעמבער 1943 האט קיטעל ארומגערינגלט מיט קוילנווארפער דעם געטא. דער יונגער זאלקינדסאן איז געווארן זיין קרבן.

די פאנטאסטישע הייל

יעדן טאג האב איך אריינגעבהאכט אין געטא קולטור-אוצרות, און יעדן טאג האב איך נישט געוווסט וואס צו טאן מיט זיי. אין מיין וווינונג אויף סטראשון גאס 1, זענען פול געווארן די ווינקלען מיט כתב-ידן און ספרים, בילדער און סקולפטורן, וועלכע איך האב געראטעוועט פון דייטשע הענט. גערבאכט אהערצו און געזוכט פאסיקע ערטער, ווו עס צו באגראבן.

יוסף גלאזמאן, דער מיטגליד פון פארטיזאנישן שטאב אין געטא, האט מיר דערציילט וועגן איינעם א געוועזענעם ישיבה-בחור, וואס מאכט וואונדערלעכע באהעלטענישן אונטער דער ערד. מיט אים דארף איך זיך פארבינדן. ער וועט מיר געבן אן עצה.

איך בין צו אים אוועק. א הויכער, אויסגעצויגענער בחור, א ביסל קאסאָקע.

גרשון אבראַמאָוויטש, אַזוי האָט מען גערופן דעם מאָדנעם אַרכיטעקטאָר, האָט מיר דערציילט וועגן זיין לעבן. זיין גאַנצע משפחה איז אין געטאָ. ער האָט דאָ צוויי ברידער און אַ פּאַראַליזירטע מאַמע. אַלע דריי ברידער האָבן געלערנט אין דער ראַמילעס ישיבה. דאָ אין געטאָ האָבן זיי געשוואוירן ביי אַ ספר-תורה, אַז זיי וועלן ראַטעווען די פּאַראַליזירטע מאַמע.

די דריי ברידער האָבן אויסגעבויט פאַר דער מוטער אַן אונטערערדישע באַהעלטעניש. נאָר דאָס איז בלויז צייטווייליק. גרשון האָט נישט געוווּסט, אַז די דייטשן קענען קומען מיט שפּיר-הינט און געפינען דאָס אָרט. דעריבער בויט ער איצט אונטער דער געטאָ אַ גרויסע הייל. עס איז אַ ווייטערדיקער קאַנאַל פון דער באַהעלטעניש, וווּ עס געפינט זיך זיין מוטער. די הייל איז שוין האַלב פאַרטיק. געפינען זי איז אוממעגלעך. פאַר באָמבעס, פייער און שפּיר-הינט האָט זי קיין מורא נישט. אין דער נייער הייל וועט ער אַריבערטראָגן זיין מאַמען. אין דער זעלבער הייל וועלן זיך געפינען די דערמאָנטע קולטור-אוצרות און דער אַרכיוו פונעם געטאָ.

ער האָט מיר צוגעזאָגט צו באַווייזן זיין אַרבעט.

ער האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ פינצטערן קעלער אונטער חורבות און ציגל און מיר געראָטן, איך זאָל זיך אָנהאַלטן אין זיין אַרבל, כדי ער זאָל מיך אין וועג נישט פאַרלירן.

צוגעקומען צו אַ ווינקל פון דער חורבה, האָט ער אָנגעצונדן אַ לעמפּעלע, אָפּגעשאַרט מיט אַ פינגער די ערד און אַרויסגעהויבן צוויי קליינע ברעטלעך: קומט.

אַ מינוט פינף זענען מיר געקראָכן באַרג אַראָפּ דורך אַ שמאָלן קאָרידאָר, דערנאָך האָט ער מיר געהייסן זיך אָנהאַלטן אַן אַ פאַרענטש. דורכגעשפּאַנט דעם וועג מיטן פאַרענטש, האָט ער באַנייט אויפגעהויבן צוויי ברעטלעך, און ס'האָט אַ בליץ געטאָן ליכט.

— דאָ באַהאַלט איך מיין מאַמען, —האָט ער געזאָגט צו מיר און אָנגעוויזן אויף אַ פרוי, וואָס איז ווי אַ הויפן ביינער געלעגן צווישן פערענעס און קישנס, — די עלעקטרע האָב איך אַריינגעצויגן נישט פון געטאָ. טאָמער ווערט דער געטאָ אַרומגערינגלט און די דייטשן שליסן אויס די עלעקטרע, זאָל דער מאַמען זיין ליכטיק. דאָ איז שוין מיין מאַמע אַנדערהאַלבן יאָר. איך האָב זי שוין אויסגעהיט פון זיבן שחיטות און האָף, אַז זי וועט איבערלעבן היטלערן.

דערהערט אונזערע שטימען, האָט די פרוי אויסגעדרייט איר פּנים און זיך געווענדעט צום זון:

— גרשון, ליכט האָסטו געבראַכט?

גרשון האָט אַרויסגענומען פון קעשענע צוויי ליכט און וועקגעלייגט אויף אַ בענקל. עס איז געווען פרייטיק. ער האָט מיך צוגעפירט צו דער מוטער און אָנגעוויזן אויף מיר:

— מאמע, אט דער יונגערמאַן האָט דיר געבראַכט אַ נייעם קרבן-מנחה.

די אַלטיטשקע האָט זיך באַמיט צו שמייכלען, זי האָט אויסגעשטרעקט איר דאַרע האַנט, גענומען דעם קרבן־מנחה און אים פאַרוקט אונטערן קישן.

אין דער באַהעלטעניש האָט זיך דערהערט אַ גערויש. איך האָב געטאָן אַ ציטער.

דאָס האָב איך אָפּגעלאָזן דעם זוינטיפּלאַטאַר, — האָט מיר באַרויקט גרשון און ער האָט אָנגעהויבן מיך פירן ווייטער.

— מיט אַט דער באַהעלטעניש ביין איך נישט צופרידן — האָט ער צו מיר געזאָגט, — די ערשטע צייט איז דאָ געווען זיכער, איצט אָבער דאַרף מען אַ בעסערע. קומט ווייטער, איך וועל אייך ווייזן די באַהעלטעניש פאַר אייערע ספרים אַהין וועט דער דייטש זיך שוין נישט דערקלייבן — זי געפינט זיך צוואַנציק מעטער אין דער ערד. איצט האָבן מיר זיך געדרייט פּשוט אין אַ לאַבירינט. ווידער האָט אַ בליץ געטאָן ליכט. מיר זענען אַריין אין אַ נייעם קעלער.

אַט דער קעלער, — האָט מיר אויפגעקלערט גרשון — איז שוין מיט זעקס הויפן ווייטער פון דעם ערשטן. פון דאַנען ציט זיך אַ קאַנאַל ווייטער, אַזש ביז צום שול־הויף. נאָר ער איז ערטערווייז פאַרשאָטן. דאָ, — האָט ער מיר אָנגעוויזן אויף אַ גרוב פאַרלייגט מיט ציגל, — געפינען זיך דריי קאַסטנס מיט ביכער, וואָס איך האָב איט נישט לאַנג איבערגעגעבן. אין אַט דער היי‍ל האָט גרשון געדעכנט אַריבערצופירן זיין מאַמען . . . . דאָ האָט ער אויסגע-גראָבן אַ ברוגעס.

איך האָב אַריינגעקוקט אין דעם סודותדיקן ברונעם. ער איז אינעווייניק געווען אויסגעלייגט מיט ברעטלעך, כדי דאָס וואַסער זאָל זיין ריין.

מיר זענען געגאַנגען צוריק. איך בין געווען רויק פאַר די ספרים; גרשון האָט זיי באַהאַלטן אין דער זעלבער היי‍ל, וווּ ער האָט באַהאַלטן זיין מאַמען.

זיך דערוווּסט, אַז די דייטשן פאַרוואַרפן געטאָס מיט באָמבעס פון עראָפּלאַנען, האָט גרשון זיך אַנטוישט אין זיין אונטערערדישער אַרכיטעקטור. ביי אַ שטאַרקער באָמבאַרדירונג פון אויבן קען איינפאַלן איבער דער היי‍ל אַ מויער און פאַרשיטן דעם אַרויסגאַנג. הייסט עס, מען דאַרף זוכן אַן עצה. ער האָט געטראַכט און זיך דערטראַכט.

אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די געלע לאַטעס, איז ער מיט זיינע צוויי ברידער אַוועק אין שטאָט, און בערד אַ קילאָמעטער ווייט פון געטאָ גענומען אויפלייגן ציגל פון אַ געביידע, אין וועלכער עס האָט געטראָפן אַמאָל אַ באָמבע. קיינעם פון די הונדערטער אַגענטן און געשטאַפּאָ־מערדער איז נים איינגעפאַלן חושד צו זיין אין עטוואָס די דריי ברידער, וואָס האָרעווען אין גאַס ביים אויפקלייבן די ציגל פון אַ חרובן מויער.

גרשון האָט אויסגעבויט אונטערן מויער אַן אויסגעצייכנטע באַהעלטעניש. ווו נעמט מען אָבער דאָרט וואַסער? אויסגעגראָבן אַ טונעל פון צוואַנציק מע-

מער די לענג, האט ער פארייניקט זיין באהעלטעניש מיט אן ארטעזיאנישן ברונעם. אין דער צעמענטענער וואנט פון ברונעם האט ער אויסגעשניטן אן עפענונג, וואס האט אן סימנים זיך פארמאכט אויף צוריק. די וואסער־פראבלעם איז געווען געלייזט. חוץ דעם, וועט ער אין די נעכט קענען ארויסקריכן פון ברונעם אינדרויסן און איינקויפן שפייז.

בעת זיין ארבעט אין שטאט אן לאטעס, פון באגינען ביז אוונט, איז געשען אן אומגליק. א באלקע איז אראפגעפאלן אויפן עלטסטן ברודער און אים צעבראכן א פוס. גרשון האט זיין ברודער געבראכט אין געטא-שפיטאל. דעם פוס האט מען דעם ברודער געמוזט אמפוטירן.

פאר גרשונען איז געשטאנען די פראגע, ווי אזוי אריבערצופירן די מוטער אין דער נייער זיכערער באהעלטעניש. דער געטא איז שוין צו יענער צייט געווען געשלאסן. עס האט געשמעקט מיט א נייער שרעקלכער שחיטה, מענלעך שוין מיט דער לעצטער. גרשון האט דאן פון זיין הייל אין געטא אונטערגעגראבן א טונעל צו דער גרויסער קאנאליזאציע-רער, אריבערגעקראכן אן א שאנד־לאטע פון געטא אין שטאט, אין זיין באהעלטעניש. פון דארטן האט ער אויך אויסגעגראבן א טונעל צו דער קאנאליזאציע-רער, און דער וועג איז געווען פריי: פון געטא וועט ער דורך דער אונטערערדישער הייל דורכטראגן זיין פאראליזירטער מאמע, זיין ברודער דעם קאליקע און זיין קליין ברודערל. שפעטער וועט ער זיי דורך דער רער פון דער קאנאליזאציע דורכטראגן אונטער דער ערד, און אויף אזא אופן ברענגען זיי אין דער נייער באהעלטעניש.

●

מיט א טאג פריער, איידער איך האב זיך דורכגעריסן מיט געווער אין האנט דורך דער ארומגערינגלטער געטא, האב איך באגעגנט גרשונען אויף איינער פון די אויפגעריסענע געסלעך. עס איז געווען אווארעמער טאג. דער זומער האט זיך געזעגנט מיט דעם געטא. גרשון האט געטראגן אונטער די ארעמס צוויי ווארעמע קאלדרעס. איך האב אים אפגעשטעלט:

— וווהין ?

גרשון האט א פינטל געטאן מיט זיין קאסאקלעכן אויגל און איליק גענומען זיך פארענטפערן :

— האט קיין פאריבל ניט, איך איל זיך. די קאלדרעס האב איך געקראגן ביי א חבר. איך מוז זיי אריבערטראגן וואס גיכער צו מיין באהעלטעניש. עס איז שוין באלד הארבסט. זיי איז קאלט דארט אין דער ערד.

די פאראליזירטע מוטער און דעם קאליקן ברודער האט ער שוין פאריקע נאכט געהאט אריבערגעטראגן, צוערשט דורך זיין הייל, דערנאך דורך די רערן פון דער קאנאליזאציע, און זיי געבראכט אין שטאט אונטערן צעפאלענעם מויער.

די אונטערערדישע שטאָט

אַמאָל פלעגט זיך אין אַ מאַלינע באַהאַלטן אַ גנב. „מען האָט געכאַפּט דעם גנב אין זיין מאַלינע" — פלעגט מען קענען הערן. איצט האָט באַדאַרפט איטלעכער בירגער פון געטאָ, חוץ אַן אָרט וווּ צו וווינען אויף דער ערד, זיך באַזאָרגן מיט אַ זיכערע באַהעלטעניש אין דער ערד גופא. דאָס וואָרט מאַלינע איז געוואָרן אַזוי פּאָפּולער, אַז מען האָט עס געבויגן אין פאַרשידענע פאָרמען: „מען דאַרף זיך מאַלינעווען, „ביסט אַ גוטער מאַלינשטשיק" איך בין געלעגן מאַלינירט" א.אַ.וו. און ווען דעם לערער סטאַליצקיס פרוי האָט אין אַ מאַלינע פון דער צווייטער געטאָ געבוירן אַ קינד האָט זי עס אַ נאָמען גע-געבן — מאַלינע.

אין פּעריאָד פון פאַר דער געטאָ זענען די מאַלינעס געווען פּרימיטיווע, מען האָט זיך באַהאַלטן אין אַ קעלער, אין אַן אויוון, אין אַ פינצטער צימערל, אויף אַ בוידעם א.אַ.וו. אין געטאָ-פּעריאָד האָט זיך די בויונג פון מאַלינעס דערהויבן צו אַ קונסט. עס איז אויסגעוואַקסן אַן אונטערערדישע שטאָט.

ווען די דייטשן האָבן זיך אַ נעם געטאָן אין ווילנע אויסצוראָטן אויך ניט-יידן, איז דאָס וואָרט אויך אַריינגעדרונגען אין שטאָט. איך האָב געזען אַ לאָזונג אין אַן אומלעגאַל בלעטל: „פּאָלאַקן, באַהאַלט זיך אין מאַלינעס!"

מאַלינעס האָט מען געבויט ביינאַכט, קיינער זאָל ניט באַמערקן. די מאַ-לינע מעג זיין די בעסטע, נאָר קוים ווערט זי באַמערקט פון אַ פרעמד אויג, איז זי אַ ברכה-לבטלה.

מאַלינעס האָט מען געבויט אומעטום: אונטער אַלטע חרובע הייזער, אין קעלערס, אונטער מיסט-קאַסטנס, אין היילן און וווּ נאָר אַ מענטשלעכע פאַנטאַזיע קען זיך פאַרשטעלן. מען פלעגט פאַרמויערן אַ טייל צימער, פאַר-קלעפּן אים מיט טאַפּעטן, מאַכן הינטער-אַרום אַ פאַרמאַסקירטן אַריינגאַנג און ס'האָט געהייסן אַ שטוביקע מאַלינע. מיט אַזאַ מאַלינע האָט מען רואיקער גע-נעכטיקט. טאָמער אַ נעפאַר — איז גלייך אין דער באַהעלטעניש.

אויף רודניצקער 6 האָבן פערציק דרייבע יידן אויסגעבויט אַן אויסטער-לישע מאַלינע. דער אַריינגאַנג איז דורך אַן אויוון. עס עפנט זיך דאָס דעקל פונעם אויוון און פון דאָרט פאָרט מען אַריין אין דער מאַלינע אויף אַן עלעק-טרישער זיך-באַוועגנדיקער דעק, ענלעך צו אַן עסקאַלאַטאָר אין מעטרא.

אין דער מאַלינע איז געווען אַ ראַדיאָ, אַ באָד, אַן אָביקאַציע און, להבדיל, אַ ביבליאָטעק.

דער אינזשעניער ספּאַקאָיני, וואָס האָט אויסגעבויט אונטער דער געטאָ ניט איין וווינונג, האָט געמאַכט אַזאַ קונציקע מאַלינע, וואָס איר אַריינגאַנג איז געווען דורך אַ ברונעם.

אין קאָנצענטראַציע-לאַגער ה.ק.פּ. האָבן זיך געראַטעוועט פון דער קינ-דער-שחיטה אַרום אַכציק קינדער. אין לאַגער האָבן זיי זיך ניט געטאָרט ווייזן. די קינדערשע הויט איז באַשטימט געווען פאַר קאָסמעטישע אָפּעראַציעס. די

עלטערן האבן זיך צונויפגערעדט, מען האט פארמויערט א טייל פון א זייטיקן צימער און הינטערן וואנט האבן געלעבט די קינדער. דער אריינגאנג צו די קינדער איז געווען דורך א בלעכענעם אויוון, וואס איז ספּעציעל געווען צו-גערוקט צו דער וואנט. א גאנצן טאג האט מען דעם אויוון געהייצט, כדי די דייטשע קאנטראלערן זאל ניט איינפאלן דארטן צו זוכן.

פאר די אכציק פארמויערטע קינדער האט מען אין דער מאלינע געעפנט א שול. דער לערער אפּעסקין פלעגט פארטאג אריינקריכן דורכן אויוון און לערנען מיט די קינדער ביז אין אוונט. אין דער מאלינע האט ער איינגעארדנט מיט די קינדער א פארשטעלונג. די בינע איז באצירט געווען מיט גריגם און דאס קליינ-וואַרג האט מען אויסגעפּוצט אין יום-טובדיקע קליידער. דארט, אין דעם פאר-מויערטן צימער פון קאנצענטראציע-לאגער, האט עס אפּעסקין אויפגעפירט מיט די קינדער זיין ליד „דער ייד פון דער מאלינע". אט איז דאס ליד:

דער ייד פון דער מאלינע

ווו גייסטו, ייד, דורך נאכט און ווינט ?
וואס ברענט דיין בליק מיט מארד און זינד
און פלאמט מיט פונקען שנאה ?
— איך גיי, וווּ ס'טראגן מיך די טריט,
מיין ווונד א ברענענדיקע גליט.
איך בין אצינד דער לעצטער ייד,
דער ייד פון דער מאלינע.

וואס זוכסטו, ייד, אויפן וויסטן שטיין ? —
איך בלאנקע אום אין נאכט אליין
און שלייך זיך ביז באגינען,
ווו ס'רוט דאס טייערע געביין,
ווו ס'גליט דאס עלנדע געוויין,
וואס כ'קען עס נישט געפינען.

די נאכט דעקט צו מיך און פארהילט,
דער טאג — ער דראט, מיר בייז און ווילד.
וווהין זאל איך אנטרינען ?
מיין צונג א קלאנגעדיקע שילט.
מיין טרוים איז היינט — דער הונט וואס בילט
צום ייד פון דער מאלינע.

איז וואנדער, ייד, און גיי און שילט,
געבענטשט זאל זיין די האנט, וואס צילט,

א זאלן הענט נאר דינען!
וועט נאך מיין וויטיק זיין געשטילט?
וועט אפשר זון נאך שמייכלען מילד
צום ייד פון דער מאלינע?

●

וויטזעעוודיקע מענטשן האבן נישט געהאלטן פון א מאלינע אין געטא, די דייטשן האבן זיך אויסגעלערנט זוכן. ביי דער איפאטינגא האבן זיך ספעציאליזירט באזונדערע גרופן כאפונעס, וואס מען האט בלויז געהאלטן אויף אויפזוכן מאלינעס. חוץ דעם איז געווען די סכנה, אז מען זאל דעם געטא פארברענען, אין דעמאלט וועלן איינפאלן די מויערן און פארשטעלן די אריינגענג צו די מאלינעס. דעריבער האט מען געבויט די מאלינעס אין שטאט, און דער וועג צו זיי האט געפירט פון דער געטא. פון שפיטאל גאס 6 האט מען אויסגעגראבן אן אויסטערלישן הייל צום „מאנאסטיר פון אלע הייליקע". פון יידישן שפיטאל אין געטא האט געצויגן אן אונטערערדישער וועג צו דעם קארשול אויף זאוואלנע גאס. פון דייטשישע 29 איז געגאנגען א הייל אזש אין דער צווייטער געטא.

מאלינעס זענען געווען רייכע און ארעמע, גרויסע און קליינע, פאר איינציקע משפחות און פאר הונדערט מאן.

די מאלינע אויף דייטשישע 21, אויסגעבויט פון הערץ זוסמאן, איז באשטאנען פון דריי קעלערן. דעם לעצטן קעלער האט זוסמאן פארמויערט. דורך אים האט זיך געצויגן א קאנאל צו די קאנאליזאציע-רערן און דער קעלער איז געווען צוגעגרייט אויף דער צייט פון א סכנה. אין צווייטן קעלער און אין ערשטן האבן געוווינט 65 מאן. זוסמאן האט אריינגעצויגן א ראדיא-אפאראט, און אין וואנט פון דרויסן, אין א וואסער-רער, איינמאנטירט אן אפאראט צום אונטערהערן, וואס אזוינס עס קומט פאר אין גאס. ער האט דארט אריינגעפירט פייער און וואסער. אויפן פאל, אויב דאס וואסער און פייער וועט מען פון דרויסן אויסשליסן, האט זוסמאן דארט אויסגעגראבן א ברונעם און אויפגעבויט אן אויוון. דעם קוימען האט ער באריינקט מיט א קוימען פון א נישט-יידישן שכן, קעדיי ווען מען וועט הייצן זאל דער רויך נישט אויסקומען פארדעכטיק. נאר גראד די דאזיקע מאלינע האט נישט אויסגעהאלטן מער ווי צוויי וואכן. דער הויז-וועכטער האט באמערקט און געמסרט. ס'איז געקומען געשטאפא, א גאנצן טאג האט מען געבראכן די מאלינע. דעמאלט האט זוסמאן מיט נאך פיר יונגע אויפגעבראכן דעם לעצטן קעלער, וואס האט געהאט א פארבינדונג מיט די רערן פון דער קאנאליזאציע, און אלעמען פארנאנדערגעשיקט אויף אונטערערדישע גאסן. די פינף האבן געמוזט פארבלייבן צו פארמאסקירן דעם קעלער. אויבן האט געבושעוועט די געשטאפא. מיט אייזן-בעטאן האט מען אייליק פארמויערט דעם אריינגאנג און אריבערגעטראגן די רעזערוו-פראדוקטן אין די רערן פון דער קאנאליזאציע. אין צווייטן קעלער איז געבליבן בלויז איינער, וואס האט פארענדיקט פארמויערן

די וואַנט, ווען געשטאַפּאָ האָט זיך אַריינגעריסן אין קעלער, איז ער דורכגעקראָכן דורך אַ קוימען און זיך אַריינבאַקומען אין דריטן קעלער, וואָס האָט געהאַט די פאַרבינדונג מיט די רערן.

●

דער זעלבער זוסמאַן האָט זיך נאָכדעם אויסבאַהאַלטן מיט זיין משפחה זאַלבע־זעקסט אינעם קעלער פון די קעסלען אונטער דער דירה פון מאַסן־מערהער קיטעל אויף קאַשטאַן־גאַס 3.

זוסמאַן האָט זיך געטראַכט : ביי אַ וואָלף אין די ציינער איז אַמאָל זיכערער. דער הייצער פון די קעסלען, סטאַניסלאַוו סטאַנקעוויטש, האָט עס דאָרט איינגעאָרדנט זוסמאַנען, און אונטער אַז עמער אַש פלעגט ער אַריינטראָגן בּאַר דער משפּחה שפּייז.

די מאַלינע האָט זיך געפונען אונטער טרעפּ, פאַרוואָרפן מיט האָלץ. די משפּחה איז דאָרט געלעגן צוגעפּגעדרייט, און איינמאָל אין טאָג, אַלע צוזאַמען, האָט מען זיך איבערגעקערט אויף דער צווייטער זייט. זוסמאַן האָט דאָרט איינ־געאָרדנט אַ ראַדיאָ אויף אויערן־הערערס און גאַנצע טעג פלעגט מען זיך צוהערן צו דער וועלט.

אָפט פלעגט אַהין אַריינגיין קיטעל. דורך די שייטן האָלץ האָט מען געהערט זיין שטים. די ערגסטע טעג זענען געווען די שבתים, ווייל די געשטאַפּאָ־לייט, וואָס האָבן באַוווינט דעם גאַנצן מויער, פלעגן אין יענעם טאָג קומען מאַכן וואַנעס. און די וואַנט פון האָלץ, וואָס האָט באַשיצט די משפּחה זוסמאַן, איז געוואָרן פון וואָך צו וואָך אַלץ דינער.

נאָך ביטערער איז געוואָרן די לאַגע, ווען ס'האָט זיך דערנענטערט דער זומער און מען האָט אויפגעהערט צו הייצן די קעסלען. דער ווערכטער האָט שוין נישט געהאַט קיין געלעגנהייט זיך צו דרייען אין דעם קעלער און דערלאַנגען עסן. דערצו האָט מען פון דעם וועגטל האָלץ אַלץ מער און מער אַראָפּגענומען פאַר די וואַנעס. נאָך פיר חדשים ראַנגלענישן אין דער מאַלינע איז דאָס וועגטל שוין באַשטאַנען פון איינציקע שייטן האָלץ. און זוסמאַן מיט זיין משפּחה האָט געמוזט פון דאָרט אַנטלויפן. ער איז צוריק אַנטלאָפן אין דער ערשטער מאַלינע אויף דייטשישע 21, וואָס די געשטאַפּאָ האָט געהאַט פריער אַנטדעקט. דאָרט זענען זיי אָפּגעוועזן ביז דער באַפרייונג. אין אַז אַנטדעקטער מאַלינע פלעגט מען אָפט זיך אומקערן אויף צוריק. דער מיין איז געווען אַ פשוטער און אַ קלוגער : די דייטשן וועט נישט איינפאַלן, אַז מען וועט ווידער זיך באַזעצן אין אַ קאָמפּראָ־מיטירטן אָרט.

●

אין די מאַלינעס זענען פאָרגעקומען גוואַלדיקע טראַגעדיעס. מענטשן זענען דאָרט געשטאָרבן פון הונגער און פון מאַנגל אין לופט. בעת דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ זענען צענדליקער מאַלינעס מיט מענטשן פאַרשאָטן געוואָרן מיט

די אויפגעריסענע מויערן. ביז היינט ליגן נאך דארט די קרבנות. פיל מאלינעס זענען דורכגעפאלן צוליב קינדער: די קינדער האבן געוויינט, און זייערע קולות האבן ארויסגעגעבן די באהעלטעניש. מיר זענען באקאנט פאלן, ווען עלטערן האבן דערשטיקט אין די מאלינעס זייערע קינדער. מערסטנטייל האבן זיי עס געטאן געצוווּנגען פון די מיטוווינער. „צוליב איין קינד וועלן מיר אלע אומקומען" — און באהערשט פון דער מאלינע-משוגעת, האט מען דערשטיקט קינדער.

איך בין אליין נישט איינמאל געלעגן אין א מאלינע. איך ווייס גוט איר טעם, די ווילדע שרעק פון די צונויפגעקארטשעטע גופים. יעדער שארך, אדער באוועגונג פלעגט אפרייסן דאס הארץ און ארויסציען די כוחות. אין אזא צושטאנד איז מען פעיק אויף אלץ. איך וועל פיל פון מיינע איבערלעבונגען פארגעסן. שוין איצט איז מיר פארנעפלט געווארן דער קאליר פון בלוט. אבער איך וועל נישט פארגעסן דעם מאמענט, ווען אין דער מאלינע האבן זיך נישט אנגעצונדן די שוועבעלעך, ווייל אין דער לופט איז שוין נישט געווען קיין זויערשטאף.

●

מיט עטלעכע טעג פארן ארייננמארש פון דער רויטער ארמיי האט מען געמאלדן די יידן פון קאנצענטראציע-לאגער ה.ק.פ., אז דער לאגער ווערט ליקווידירט און זיינע בירגער וועט מען עוואקואירן טיפער צו דייטשלאנד. וואס דאס באטייט אזוינס עוואקואציע, האט מען גוט געוווסט. און אויך דארט האט מען גלייך גענומען זיך פארמאלינעווען. דער ניין-יעריקער שמואל גוטמאן האט מיר דערציילט וועגן א מאסן-משוגעת, וואס איז פארגעקומען ביי אים אין דער מאלינע. וועגן דעם פאל פון מאסן-משוגעת האב איך געהערט פון אנדערע אויך. נאר לאמיר עס דערציילן מיט די רייד פון קינד:

„איז א ליכטיקן פרימארגן קומט פלאגע 1) מיט א באפעל, אלע זאלן צוגרייטן פעקלעך, ווייל די טעג דארף מען פון דאנען ארויספארן. ס'איז גלייך געווארן א טומל. מיין טאטע איז געווען א גרויסער ספעציאליסט אויף מאכן מאלינעס. ער האט גענומען מיין מאמען און מיך און אריינגעפירט אונז אין קאאפעראטיוו. דארט איז געווען א מאלינע, וווּ מען האט באהאלטן די סחורה פון קאאפעראטיוו. מיין טאטע האט אויפגעהויבן א קליאפע בון פאדלאגע און מיר האבן זיך אראפגעלאזט אויף א לייטער אין קעלער. דארט זענען געווען זעקס צימערלעך. אין אלע א פולע מענטשן. מען האט זיך פשוט געשטיקט. מענטשן האבן געחלשט. עס איז נישט געווען וואס צו טרינקען. מען האט געמוזט טרינקען דאס וואסער פון א קאנאל. איך האב עס אליין געטרונקען. מיט אמאל האבן מיר דערזען דורך א שפאלט, אז אויפן הויף איז אנגעפארן א מאשין מיט דייטשן. אלע האבן זיי געטראגן גראנאטן און קוילנווארפער. איינער א ביטרער

---

1. דער שעף פון קאנצענטראציע-לאגער.

מענטש, זשמיגראד, האט אויסגעהאקט א לאך אין וואנט און איז אריינגע־קראכן אין אן אנדער מאלינע. דארט, האט ער געזאגט, וועט זיין זיכערער. און מיין טאטע און מיין מאמע, צוזאמען מיט א פולע מענטשן, זענען אריינ־געקראכן צו זשמיגראדן אין מאלינע. דארט איז געווען א קאנאל. און פון קאנאל איז געגאנגען לופט. מיטאמאל האט עמעץ אנגעוויזן די דייטשן אויף דער מאלינע, ווו מיר זענען אקארשט געווען. זיי האבן גענומען ווארפן גראנאטן און אויפגעריסן א וואנט. זיי האבן א סך מענטשן פון דארטן ארויסגענומען. אפשר א הונדערט. נאר אונזער מאלינע האבן זיי ניט באמערקט. אלעמען, וועמען מען האט ארויסגעפירט פון דער מאלינע האט מען אויסגעשטעלט אויפן פלאץ און אויסגעשאסן מיט קוילנוואַרפער.

פון די גראנאטן, וואס מען האט געווארפן אהין, ווו מיר זענען פריער געווען, איז אריין צו אונז א גאז און איין פרוי האט זיך דערשטיקט. אלטע האבן געחלשט. נאר קליינע קינדער, ווי איך, פלעגן ניט חלשן.

דערווייל איז די מאמע געווארן משוגע. זי האט אנגעהויבן שרייען: „באלד כאפט מען די מאלינע". נאר אזוי ווי עס האט געמוזט זיין רואיק, האבן מענטשן גענומען שלאגן די מאמע. די מאמע האט געשריען וויטער. אז מען איז משוגע — שרייט מען. דערווייל איז געווארן משוגע נאך א ייד, איינער מאלקעס, און מיט א ציגל גענומען שלאגן די מאמען. מיין טאטע האט גע־כאפט א מעסער און געשטאכן מאלקעסן. דעמאלט האבן זיך געווארפן אויף אים 6 מאן און געבונדן אים. א געבונדענער האט דער טאטע געוויינט: אוי, ווי, איך האב דערהרגעט א מענטשן. איינער קאטלער האט זיך ביים טאטן געבעטן, ער זאל אויפהערן שרייען. עס האט אבער ניט געהאלפן. קאטלער האט ארויסגענומען דעם רעוואלווער און אריינגעשאסן דעם טאטן א קויל. נאר פון משוגעת האט נאך דער טאטע געהאט אביסל כוח. ער האט צעריסן די שטריק און זיך געווארפן אויפן מערדער. דעמאלט האבן אים דריי מענטשן דערהרגעט מיט ציגל. אז איך דערצייל דאס, הייב איך אן צו וויינען. ווען די מאמע האט עס דערזען, האט זי גענומען יאמערן. מען האט איר דערלאנגט מיט א ציגל אין האלז און זי איז געפאלן. זי האט נאך אביסעלע געלעבט. האט מען זי דערשאסן מיט א רעוואלווער. דערנאך האט מען אויסגעגראבן אין דער מאַ־לינע א גרוב און מען האט ביידן באגראבן. איך האב געשריען: „ראזבויני־קעס, וואס טוט איר?" נאר מען האט מיך ניט געהערט.

אין א פאר טעג ארום האבן די מענטשן אנגעהויבן צו רעדן, מען זאל ארויסגיין פון דער מאלינע. מיין טאטנס א חבר האט מיך גענומען מיט זיך. ווען מיר זענען ארויס, זענען אין שטאט שוין געווען די רוסן".

●

אין דעם זעלביקן קאנצענטראציע־לאגער איז, ווי הערמאנט, געווען א באַ־זונדער מאלינע פאר קינדער. די עלטערן האבן גוט געוווסט, אז לאנג וועלן

זיך די קינדער ניט קענען איינהאלטן. מען האט זיך באמיט די קינדער ארייבערצוטראגן אין שטאט. ליד גיטעלמאן האט געהאט אין דער מאלינע א צווייעריק טעכטערל. ווי אזוי טראגט מען עס ארויס? דאס קינד קען זיך נאך צעוויינען און די וואכליים וועלן עס כאפן צוזאמען מיט טאטע־מאמע. אין לאַגער איז געווען א דאקטאר. ער האט געגעבן אן עצה: פארכלאראפארמירן דאס קינד און עס ארויסטראגן אין א זעקל, דורך אן אונטערגראב אונטער די דראטן. מען האט אזוי געטאן. דאס קינד איז געבליבן לעבן.

אזוינע פאלן פון פארכלאראפארמירן קינדער און זיי ארויסטראגן צו באַקאנטע אין שטאט זענען מיר באוווסט צען.

●

נאך דער ליקווידאציע פון דער געטא האט זיך אויף רודניצקער 6 אריינגעקליבן א גרופע כאפונעס מיטן אפיציר לוקאשים בראש, זייער אויפגאבע איז געווען אויסצוגעפינען די באהאלטענע יידן אין די מאלינעס. גלייכצייטיק האבן זיי געבראכט ארבעטער, וואס האבן וואכנלאנג ארויסגעפירט פון דער געטא דאס געבליבענע בעטגעוואנט, מעבל און פארשידענע פראדוקציע פון די ווארשטאטן אין געטא. די ארבעטער האט מען אנגעזאגט: אויב זיי וועלן אויסגעפינען א מאלינע, באקומען זיי א פרעמיע. די גרויס פון דער פרעמיע, וואס באשטייט פון דעם אנגערויבטן אייגנטום, איז אפהענגיק פון דער צאל יידן, וואס דער ארבעטער וועט געפינען.

די כאפונעס זענען דורכגעגאנגען קורסן, געקומען אין דער באפרייטער ווילנע, האב איך געפונען אין זייער לאקאל א טאוול, ווו עס איז געווען אנגעצייכנט מיט קרייט כלערליי סיסטעמען פון מאלינעס. דארטן האבן זיך אויך געוואלגערט בלעטלעך מיט יידישע אותיות. דאס האבן די כאפונעס זיך געלערנט יידיש, עס זאל גרינגער זיין אויסצוגעפינען א מאלינע. זיי פלעגן ארומגיין איבער די הייזער און אויסרופן אויף יידיש:

— קיינער איז ניטא אין געטא! מען קען שוין ארויסגיין!

נאכן אויפדעקן א מאלינע פלעגן די כאפונעס אריינפירן אירע איינוווינער צו זיך אין ביורא, דארטן האט מען צוגענומען אלץ, וואס מען האט פארמאגט, געפארשט, און נאכדעם אפגעפירט אין געשטאפא. יונגע מיידלעך פלעגט מען איבערלאזן און זיי דארטן פארגוואלדיקן. נאכדעם פלעגט מען זיי פרוון איינרעדן, אז מען וועט זיי לאזן לעבן, אויב זיי וועלן אנווייזן, ווו מען באהאלט זיך.

איציק לוריע האט מיר דערציילט: בעת ער איז געלעגן אונטער דער פאַרלאגע אויף אשמענער 1, האט ער דורך א שפארונע געזען ווי צוויי כאפונעס האבן אריינגעפירט א געפענטעטן פערד אין דער געביידע און אים ארומגעפירט עטלעכע מאל אין דעם לאנגן זאל פון די געוועזענע וואליקעס־ווארשטאטן. לויטן אפהילך פון די פערדישע קאפיטעס האבן די כאפונעס געפרווט דער־

זלמן באַק'ס, צייכענונג פון זיין משה-סקולפּטור.

דער גרעסטעוועטער נייניעריקער קינסטלער זלמן
באַק און א. סוצקעווער.

איציק וויטענבערג, דער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע
(געצייכנט פון נ. באָראָווסקי).

קענען, ווו עס איז אונטער דער פאדלאגע א פוסט ארט. לוריע האט בעת-מעשה זיך צעטומלט. ניט פארשטאנען, וואס דא קומט פאר. אבער בעת דאס פערד איז ארויף אויף זיין מאלינע, האט ער דערהערט, ווי א כאפון האט א זאג געטאן:

— דאכט זיך דא, לאמיר פרובירן, — און לוריע האט דערהערט איבערן קאפ דעם אפהילך פון העק. ער איז אנטלאפן דורך א צווייטן ארויסגאנג.

●

די איינציקע מאלינע, וואס האט אויסגעהאלטן ביז דעם טאג פון דער באפרייונג, איז די מאלינע פון אליהו קאפאנסקי אויף רודניצקער 23. קאפאנסקי האט אפגעצוימט א טייל פון זיינעם א צימער און פארקלעפט די וואנט מיט ציטונגען. הינטער דעם ווענטל האט ער זיך פארקליבן מיט זיין משפחה. דאס צימערל האט געהאט דריי אריינגאנגען: פון א קעלער, פון א וואנט, ווו אן עפענונג איז בארלינט געווארן מיט איינציקע ציגל און פון דרויסן פארשאטן מיט ערד. און א דריטער אריינגאנג איז געווען דורך דעם ווענטל, וואס ער האט פארקלעפט מיט ציטונגען. פארן אריינגאנג אין דער מאלינע האט ער בכיוון פאנאנדערגעווארפן אין די ערשטע צימערן אלע זאכן, בעטגעוואנט, עס זאל מאכן דעם איינדרוק, אז מען איז שוין דארט געווען און מען זאל ניט זוכן נאכאמאל. קאפאנסקי האט אפילו איבערגעלאזט אויפן וואנט דעם זייגער.

נאכן אפליגן אין דער מאלינע א חודש, זיך שפייזנדיק בלויז מיט ארבעס, איז ער ארויסגעקראכן פון זיין מאלינע אין איינעם פון די צימערן און ארויסגעקוקט אינדרויסן. ער האט זיך געוואלט דערוויסן, צי עס איז דא דער לאגער ה.ק.פ. ער האט געזען פארבייגיין צוויי מיידלעך. ס'האט זיך אים געדאכט, אז זיי זענען יידישע. ער האט ארויסגערוקט דעם קאפ דורך דער אייזערנער טיר און געפרעגט די מיידלעך:

— איר ווייסט ניט, דער לאגער ה.ק.פ. עקזיסטירט נאך?

די מיידלעך האבן גארניט געענטפערט און זענען אוועק.

אנטקעגן איז גראד געשטאנען א כאפון. ער האט אויסגעשריען צו די מיידלעך: איר ווייסט, ווער מיט אייך האט גערעדט? א זשיד!

קאפאנסקי איז גיך אריינגעלאפן אין דער מאלינע און פארמאכט דעם אריינגאנג. ער האט זיך אוועקגעזעצט אין זיין צימערל און געהארכט חורכן ווענטל, וואס דא וועט זיין. אין א פאר שעה ארום האט זיך געעפנט די אייזערנע טיר און מען איז אריין אין צימער. קאפאנסקי האט דערהערט צוויי מיידלשע שטימען. איינע האט געפרעגט די צווייטע אין יידיש: פונוואנען קומסטו, און די צווייטע האט אין דער זעלבער שפראך געענטפערט: איך קום פון ה.ק.פ.

געשפרעכן אין די צימערן אויף יידיש האבן זיך איבערגעחזרט אין משך פון צוויי וואכן, אויף דעם אופן האבן די מערדער געוואלט אויסנארן קא-

פאנסקין און געפינען זיין מאלינע. אבער דער ייד האט זיך פארשטאנען אויף די קונצן און איז ניט געגאנגען.

עס האט זיך אנגעהויבן פאר קאפאנסקין א הונגער; די ארבעס האבן זיך געהאלטן ביים ענדיקן. ער האט אויסגעציילט וויפל ארבעס עס איז נאך געבליבן, און ער מיט זיין משפחה האבן זיך גענערט מיט 50 ארבעס א טאג. די לעצטע צוויי וואכן פאר דער באפרייונג האט מען זיך גענערט אין דער מאלינע מיט 22 ארבעס א טאג, ווען קאפאנסקי, ניט קענענדיק שוין מער אויסהאלטן דעם הונגער, איז ארויסגעקראכן פון דער מאלינע נאך שפייז, איז שוין א וואך צייט געווען פריי די שטאט.

●

די מערהייט מאלינעס, סיי אין געטא, סיי אין שטאט, האבן ניט אויסגעהאלטן. דורך מסירות, דורך פארשידענע פראוואקאציעס זענען זיי געווארן אנטדעקט. דעמאלט האט דער חוש פון לעבן אריינגעפירט צענדליקער געיאגטע אין די רערן פון דער קאנאליזאציע. דא אין קעניגרייך פון שמוץ און מיוז האט מען זיך געפילט זיכערער ווי ערגעץ אין שטאט. גיך האט מען זיך צוגעווינט צו די שטראמען וואסער, וואס בשעת זיי יאגן אן מוז מען זיך איינקלעמערן מיט די הענט און פיס אין די רערן, כדי ניט צו ווערן אוועקגעשלעפט דורכן שטראם. מען האט זיך אויסגעלערנט דעם גאנג פון די אונטערערדישע וועגן, געטראכן בלינדערהייט אין אלע ווינקעלעך, און מען האט האט אנגערופן די אונטערערדישע רערן ווערדליק די גאסן דורך וועלכע זיי פירן. אז מען האט זיך געפונען אין א קאנאל אויף רודניצקער גאס, האט מען געזאגט: איך געפין זיך אויף רודניצקער גאס, אדער איך גיי אויף ברייטער גאס א.א.וו. מען האט ארומגעשלייערט איבער די ווילנער „גאסן" ביינאכט, ארויסגעקראכן דורך א קאנאליזאציע־דעק נאך שפייז און מען האט געלעבט מיטן גלויבן אין א גיכער באפרייונג.

קאנאליזאציע־רערן זענען פאראן פארשידענע. דורך די הויפט־גאסן גייען הויכע צו א מעטער מיט אכציק און א מעטער מיט צוואנציק. אונטער די קלענערע גאסן האבן די קאנאליזאציע־רערן צו אכציק, צו פופציק, צו פערציק סאנטימעטער. פאראן אויך קאנאלן זייער אלטע, וואס ציִנד ווערן זיי ניט באנוצט. אין די קאנאלן זענען דא אזוינע ברונימלעך. ווען עס שטראמט דאס וואסער זעצט זיך אפ אין די ברונימלעך דאס שמוץ. ביים גיין דארף מען זיין געווארנט. מען קען לייכט אריינפאלן, זיך צעקלאפן און אפילו — אויב ס'איז א גרויסער שטראם, זיך דארט דערטרינקען.

אבער לאנג אזוי ציִען אין די קאנאלן איז געווען אומעגלעך. אפילו זומער איז דארט געווען קאלט. א פשיטה שוין ווען ס'האט זיך דערנענטערט דער ווינטער. פארשידענע גרופעס און משפחות האבן זיך פארבונדן מיט באקאנטע ניט־יידישע פאמיליעס אין שטאט, וואס זייערע וווינונגען זענען געווען נאענט צו די קאנאלן, און מיט זייער הילף האט מען אויסגעגראבן אונטער זייערע

וווינונגען מאלינעס. פון די מאלינעס האט מען דורכגעגראבן קאנאלן צו די רערן פון דער קאנאליזאציע, און פון די קאנאליזאציע-רערן אויסגעשניטן דעקלעך, וואס פלעגן ווערן צוגעמאכט פון אינעווייניק. מען האט שוין געלעבט אין די ניי־אויסגעבויטע מאלינעס. טאמער א סכנה — אנטלויפט מען אין די קאנאלן.

מאלינעס פארבונדענע מיט די רערן זענען געווען ביי א פופצן. אין זיי ארום הונדערט פערציק אייננווינער, צעווארפן איבער דער גארער שטאט: אויף סטעפן־גאס און רודניצקער, נאוואגראד און סובאטש, גלעזער־גאס און איננאטאווער געסל.

בייטאג פלעגן די קאנאל-מענטשן מערסטנטייל שלאפן. דורך די קאנאלן איז מען נית געגאנגען, ווייל אפט פלעגן זיך דארט ארומלאזן קאנאליזאציע־ארבעטער. דאס לעבן פלעגט זיך אנהייבן ביינאכט, דעמאלט עפענען זיך די דעקלעך פון די רערן, און מען לאזט זיך אוועק צוגאסט איינער צום צווייטן. פון דער מאלינע אויף ווילנער 22 לאזט מען זיך אויף סובאטש 10. פון גלעזער־גאס 9 ווערט מען פארבעטן אויף טיי אויף דייטשישע 19.

אויף דייטשישע 19 איז איינע פון די חשובסטע מאלינעס. אין דער מאלינע בין איך געווען. זי איז א מייסטערווערק אין פולן זין פוןווארט. דער אריינגאנג אהין איז דורך א פריוואטער וווינונג. די בעלת־הבית, מאניקא קאלווייטיס, האט געהאלפן אויסבויען א מאלינע. צוערשט הייבט זיך אויף פון דער פאדלאגע א קלאפע און מען גייט ארונטער אין א קעלער. אין קעלער איז טונקל, פייכט. אין א ווינקל שטייט א קאסטן מיט קארטאפל. פון־אט דעם קאסטן נעמען זיך ארויס צוויי ברעטלעך און מען קריכט אויף אלע פיר אזוי לאנג ביז מיטן קאפ הייבט מען אויף א דעק און מען קומט אריין אין א צווייטן קעלער, אין ווינקל קייקלט מען אפ א שטיין און אויף א משופעדיקע טרעפ קריכט מען ערגעץ אין דער הייך, ביז מען קומט צו אן אפגעצוימטן ווינקל צווישן ווענט. דארט איז דא א ברונעם. אויף א לייטער דארף מען זיך אראפלאזן אין ברונעם און אז ערד א צוויי מעטער פון דער וואסער־פלאך בייגן זיך אפ צוויי קלעצער און מען דארף זיך אריינשארן ווייטער דורך א זייער שמאלן קאנאל, ערשט נאכן אדורכגיין דעם קאנאל קומט מען אריין אין דער מאלינע.

די מאלינע מאכט אן איינדרוק פון א נארמאלער וווינונג. עס ברענט עלעקטריע. א ראדיא שטייט אויפן טיש. די הייצערנע בעטן זענען פארבעט, די ווענט זענען ריין געמאלט. און וואס מיר האט אמערסטן פארוואונדערט איז דער בלאער שלעקל, וואס איז איבערגעצויגן איבער די ווענט פון שיינקייט ווענן. ווייטער גייט א שפייכלער, א קיך, א באד, אין דער באד איז פאראן א שפריץ, און דאס וואסער, וואס גליטשט זיך אראפ אויף דער צעמענטענער פאדלאגע, גייט אריין אין א רער, וועלכע פירט עס אוועק ווו מען דארף. פארן אריינגאנג אין באד ליגט ביי דער טיר א הילצערנער טרעטער אפצוריבן די שיך. דער טרעטער הייבט זיך אויף און מען גייט אריין אין א הייל, וועלכע פירט צו די רערן פון דער קאנאליזאציע.

אין אַט דער מאַלינע אויף דייטשישע 19 פלעגן ביינאַכט אַנקומען צו נאַסט צענדליקער יידן פון פאַרשידענע „גאַסן". פון דאַנען פלעגן זיי פאַנאַנדערטראָגן איבער דער „שטאָט" די לעצטע ראַדיאָ-ידיעות.

אין די קאַנאַלן פלעגט מען זיך טרעפן אויף ראַנדעוווען. מען האָט געפירט דאָ ליבעס. קיין שוועבעלע פלעגט מען נישט טאָרן אָנצינדן, כדי דאָס פייערל זאָל זיך נישט זען דורך די אייבערשטע גראַטעס, אָבער יונגוואַרג האָט שוין געטראָפן די אָפּגערעדטע אָרטער. די ליבע האָט געלויכטן פאַרויס און געפירט דורך דער פינצטערניש.

צוליב אַזאַ מין ליבע איז שיר נישט אומגעקומען אַ מאַלינע. עס איז געווען אַזוי: אַ יונגע פּאָר האָט הייס ראָמאַנסירט אונטער אַ גראַטע אַנטקעגן דער לבנה, פון גרויס פרייד האָבן די פאַרליבטע זיך פאַרגעסן, אַז אויבן אויפן טראָטואַר גייען אַרום דייטשן. די פאַרליבטע האָבן זיך צערעדט און צעלאַכט אויפן קול. עס האָט דערהערט אַ פאַרבייגייער און געמאָלדן דער געשטאַפּאָ. אויף מאָרגן איז געקומען געשטאַפּאָ.

דערהערט, אַז מען ברעכט די מאַלינע, האָבן די דרייסיק אונטערערדמענטשן זיך אַ לאָז געטאָן איבער דער הייל צו די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע. די דייטשן אויבן האָבן פאַרצוימט דעם וועג און געשליידערט גראַנאַטן דורך די געעפנטע דעקן. די מערהייט אייַנוווינער פון דער מאַלינע האָט דורכגעריסן דאָס פייער און געפונען שוץ ביי די אונטערערדישע שכנים. פון די דרייסיק זענען געפאַלן דריי: אַ פּאַראַליזירטע פרוי, אַ זקן און אַ קינד.

●

שפּעטער האָבן דעם גרעסטן רוב צונגעשטעלט די שכנים, אין וועמענס קעלערן עס האָבן זיך געפונען די מאַלינעס. פון צייט צו צייט פלעגט מען זיך אויך אַרויסכאַפּן אינדרויסן און איינקויפן פּראָדוקטן. פאַר דעם קאַרגן יאָר פאַרברענגען אין דער אונטערערד האָט מען דאָרט געשאַפן אַ שול צום דאווענען און אַ בית-עולם. אויפן בית-עולם, אין אַ מאַלינע, אויף גלעזער-גאַס 9, האָט מען מקבר געווען 6 מענטשן. אין די קאַנאַלן פלעגן אויך פאַרקומען שמחות. חנוכה האָט מען געבענטשט חנוכה-ליכט און געגעסן לאַטקעס.

אויף אַן אָריגינעלן אופן האָט מען געפייערט דעם 1-טן מאַי. מיידלעך האָבן אויסגעהאַפטן רויטע פענדלעך און ביינאַכט האָבן דאָס חברה אַרויסגעוואָרפן אויף די גאַסן דורך די אויבערשטע דעקן פון דער קאַנאַליזאַציע.

אויך די קונסט האָט אונטער דער ערד געדייעט. אין די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע האָט געוווינט אַ האַלב יאָר די קאָמפּאָזיטאָרין בערנשטיין. איידער נאָך זי האָט געפונען אַ ווינקל אין אַ דערבייאיקער מאַלינע, איז זי געזעסן אין אַ ברונעמל, וואָס איז אַרויסגעקומען אונטער דעם האָטעל „איראָפּע". די קינסטלערין פלעגט זיך איינהערן מעת-לעתן לאַנג ווי די מייז פליושקען מיט די פיסלעך אין די וואַסערן און דורך דעם געוועלב פון די רערן הילכן אַ

זייערע משונהדיקע קלאנגען, דערביי פלעגט אויך פלייצן אין די וואסערן כלערליי שטיקער גלאז, בלעכלעך, שטיינדלעך, און דאס אלץ צוזאמען מיט די מויזן־קלאנגען, האט באשאפן פאר דער קינסטלערן אזא הארמאניע אז דארט גופא אין די רערן האט זי אנגעשריבן א קאמפאזיציע.

●

ביי מיר געפינט זיך א טאג־בוך, געשריבן אין די קאנאלן פון דעם |אונז שוין באקאנטן ארכיטעקט פון דער אונטערערדישער ווילנע, גרשון אבראמאוויטש. איך וועל ציטירן עטלעכע מערקווירדיקע שטעלן פון אט דעם טאג־בוך:

„...מענדל קריכט דער ערשטער. אין מויל האלט ער דעם זעקל סוכארעס, וואס איז שוין עטלעכע מאל אריינגעפאלן אין וואסער בשעת ער פלעגט פארגעסן און אנהייבן רעדן. פון זעקל רינען פארשטונקענע טראפנס. אויף מענדלס פלייצע ליגט זיין טעכטערל. מיט די הענטלעך קלאמערט זי ארום זיין האלז. מענדל איז פארשוויצט. צוליבן זעקל אין מויל מוז ער אטעמען דורך דער נאז. די רער האלט 80 סאנטימעטער די הייך, און ער מוז זיך שטארק איינבייגן, בדי ניט צו צערייבן דעם טעכטערלס פלייצע. פון הינטן זעט ער אויס ווי א לעגענדארע באשעפעניש, וואס טראגט איר קינד דורך אוראלטע הייל. ער ווערט אומגעדולדיק און ציט אויס לענגער די רעכטע האנט. דעם רעכטן פוס מוז ער מיטהאלטן. פון דער באוועגונג גיט זיך ביי אים א הייב דער הינטן און זיין טעכטערל גיט א פאל פארויס. זי שרייט: „טאטע!" און פארכאפט אליין דאס ווארט — זי ווייסט, אז די דייטשן קענען דערהערן.

הינטער מענדלען קריך איך. דאס זעקל זאכן דריקט אויף מיין פלייצע, און די טארבע ברוסט, וואס איך טראג אין מויל, וועט באלד ארויסרייסן מיינע פאדערשטע ציינער. איך מוז טארמאזירן מיט די קני אז די משונהדיקע ווענט, אניט וועט מיך דער שטראם אוועקטראגן.

דער טשוהון האט שוין דורכגעריבן די הויזן. די קני ברענען פאר וויטיק. די הענט בלוטיקן אויך. הינטער מיר קריכט די מאמע, און נאך איר בייקע. און הינטער אונז אלעמען יאגט דער גערויש פון וואסער, וואס פאלט אריין פון סטעפן־גאס אויף זאוואלנע. דער גערויש ווערט פארגרעסערט טויזנטפאכיק און ער הילכט אפ דורך די רערן ווי א וואסערפאל.

מיר קריכן ווייטער. דער גערויש פון אונזער „וואסערפאל" ווערט שטילער. עס הערטראגט זיך דאס הודען פון פארנדיקע אויטאס.

פלוצים דערטראגט זיך א געשריי. מיר דערהערן יידישע ווערטער. קיינער פארשטייט ניט פונוואנען זיי קומען. די רער פארנעמט זיך אויף רעכטס. פון ווייטן זעט זיך א טונקל־גראע ליכטיקייט. מיר קומען צו א ברונעמל. איך מיט מענדלען קריכן אריין אינעווייניק. די איבעריקע זעצן זיך איז וואסער אפרוען.

די קולות ווערן נענטער. דורך די שפּעלטעלעך פון דער גראַטע זעען מיר שטיקלעך בלאָען הימל. עס הערטראַגט זיך אַ טופּען פון פיס. מיר הויבן אויף די קעפּ, און איבער אַלע שפּעלטעלעך טראָגן זיך שטיוול, וואַליקעס, טופל, צווישן זיי פּלאָנטערן זיך אויך באָרוועסע פיסלעך. די פיסלעך לויפן, ווייזט אויס, אַז עמעצער יאָגט זיי. דאָס געפין איך זיך אַנטקעגן דעם טויער פון געטאָ. פון דאָרטן טרייבט מען איצט די לעצטע יידן. איך הער אַ קינדערשע שטים: „אוי, מאַמע, העלף! מען שלאָגט מיך!" די מאַמע פּרוּווט נאָך אירע כוחות און רייסט זיך צום קינד. טויבע קלעפּ פון ביקסן פאַלן איבער פּלייצעס.

איך קריך אַרויף אויף די טרעפּלעך ביז אונטערן דעק. איבער מיין קאָפּ טאַפּטשען סאָלדאַטישע שטיוול. עס טיילט מיך אָפּ פון זיי בלויז 20 סאַנטימעטער. אַט גייט אַ פרוי מיט אַ גרויסן פּאַק אויף די פּלייצעס, אַ קליין מיידעלע שפּאַרט אונטער דעם פּאַק. איך זע אַ גראָע פאַרבלוטיקטע באָרד. איך דערקען דעם מענטשן. ער איז געווען מיינער אַ שכן אין געטאָ. און אַט גייען יונגע מענער מיט געבונדענע הענט.

אויטאָס שטעלן זיך אָפּ. זיי ווערן אָנגעפּילט מיט די איינוווינער פון געטאָ. דאָס פירט מען צום טויט.

... שוין דעם פינפטן טאָג, ווי מיר וואַנגלען אין די קאַנאַלן. נעכטן איז, סענטיק, געווען אַ רעגן. עס האָט אַ שפּאַר געטאָן אַ שטאַרקער שטראָם. אויף וואָוואַלנע גאַס האָט אונז דער שטראָם אַזאַ ריס געטאָן, אַז מיר זענען אויף אים געשווומען, גלייך ווי מיר וואָלטן געפאָרן אויף מאָטאָציקלען. אַ נס, וואָס אויף טראַקער גאַס האָב איך זיך אָנגעכאַפּט אַן דעם אָפּצווייג פון דער רער, אַניט וואָלט איך פאַרטראָגן געוואָרן צו אַלדי רוחות. שווימענדיק איז אַרויסגעפאַלן פון מיינע ציינער דאָס זעקל ברויט. נאָר אויף מאָרגן האָט עס מענדל געפונען ביי דער גראַטע לעבן טייך.

●

ווען די רויטע אַרמיי האָט אַרומגערינגלט די דייטשן אין ווילנע און פאַר יעדער גאַס איז פאָרגעקומען אַ שלאַכט, זענען די קאַנאַל-מענטשן אַרומגעלאָפן אין די קאַנאַלן און אַרויסגעקוקט דורך די גראַטעס, וואָס אַזוינס עס טוט זיך אין שטאָט — וו זענען זיי, ביי די דייטשן, צי ביי דער רויטער אַרמיי ? ווען מען פלעגט דערזען אויף דער גאַס אַ רויטאַרמייער — אַ סימן, אַז די גאַס איז שוין באַפרייט — פלעגן די יונגען אין די קאַנאַלן שרייען צו זייערע וויטע חברים :

— לויף אַוועק פון דייטשלאַנד און קום אַהערן אויף אונזער גאַס אויבן איז שוין ניטאָ היטלער !

און מען פלעגט אַרויסקריכן דורך די גראַטעס אויף אַ באַפרייטער גאַס, כדי מיטצוהעלפן באַפרייען אויך אַנדערע גאַסן.

קיטעל

קיטעל איז אַן אַרטיסט. אַ זינגער. ער האָט געענדיקט אַ טעאַטער־שול אין בערלין און אַ מאָדע־שול אין פראַנקפורט. די לערעס פון די ביידע שולן האָט ער „האַרמאַניש" פאַראייניקט. יעדער זונטיק פלעגט ער אויפטרעטן אין ווילנער ראַדיאָ, ער פלעגט שפּילן אויף אַ זילבערנעם סאַקסאָפאָן און צוזינגען לידלעך. יונג. געבוירן אין 1922. ער איז דער יינגסטער פון זיינע אַלע קאָלעגן, און, מען מוז צוגעבן, פון אַלע דער פלינקסטער.

ווען עס איז באַשטימט געוואָרן ענדגילטיק צו ליקווידירן דעם ווילנער געטאָ, האָט נויגעבויער פאַרטרויט דעם כבוד נישט קיין אַנדערן ווי קיטעלן. אויף ווייסן האָט ער זיך מורא געהאַט צו פאַרלאָזן. ווייס איז בלויז אַ מיידים דער־מאָלט, ווען מען שטעלט זיך נישט אַנטקעגן, — אָבער ווייסנדיק, אַז אין געטאָ איז פאַראַן אַ פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע, האָט נויגעבויער זיך פאַרלאָזן נאָר אויף קיטעלן, וועמענס רום איז אויסמאָרדן יידן האָט דערגרייכט אַהער פון הונדערטער קילאָמעטער ווייט — פון ריגע און טאַלין, לאָדזש און וואַרשע.

אויפן ערשטן אָנבליק איז זיך נישט פאָרצושטעלן, אַז קיטעל איז קיטעל. נאָכאַנאַנד ווי ער שמייכלט. זיינע ווייסע ציין בלענדן אַזש פון וויטן. שטענדיק טראָגט זיך פון אים אַ ריח פון פּאַרפום. ער איז עלעגאַנט און העפלעך, מאַ־דערן און „דערצויגן". ווען ער לאָזט זיך ערגעץ אויף דער פּראָווינץ דורכצופירן אַ שחיטה, נעמט ער מיט דעם סאַקסאָפאָן...

ווי נאָר ער איז אָנגעקומען אין ווילנע, האָט מען זיך גלייך דערקענט אויף זיין אייגנאַרטיקן סטיל. ווייס האָט זיך פאַרשעמט: ער דאַרף זיך נאָך לערנען... ער האָט דאָן קיטעלן איבערגעגעבן די שליסלען פון פאַנאַר און אויף די עלטערע יאָרן געוואָרן זיין תלמיד.

אויפן ערשטן דעביוט איז קיטעל אַוועקגעפאָרן מיט ווייסן צום יידישן אַרבעטס־לאַגער אין בעזדאַן, איז אַריין אין קאַנצעלאַריע און גערופן דעם יידישן שרייבער, ער זאָל אים ראַזירן.

געענדיקט ראַזירן זיך, האָט קיטעל טראַקטירט דעם שרייבער מיט אַ פּאַ־פּיראָס. דערביי האָט ער העפלעך אַ פרעג געטאָן:

— פּייער דאַרפסטו ?

— יאָ, — האָט אָפּגעענטפערט דער ייד און צוגעטראָגן דעם קליענט דעם פּאַפּיראָס, — קיטעל האָט אַרויסגעצויגן דעם רעוואָלווער:

— נאָ דיר פּייער !

און אים אויפן אָרט דערשאָסן.

דער שאָס איז גלייכצייטיק געווען דער סיגנאַל פאַר ווייסן מיט זיין האָרדע אָנצוהייבן די שחיטות.

●

בעת דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ האָט קיטעל באַצוילן זיינע

משרתים, מען זאָל אים אַרויסטראָגן אינדרויסן אַ פּיאַנע. ער האָט זיך אָוועקגעזעצט און גענומען שפּילן. אין דער זעלבער צייט האָבן כאַפּונגעס אַנטדעקט אַ מאַלינע און אַרויסגעפירט פון דאָרטן אַ יידישן בחור.

דער בחור האָט געוויינט, זיך געבעטן, מען זאָל אים לאָזן לעבן. דערזעענדיק ביי דער פּיאַנע קיטעלן, איז ער צוגעפאַלן צו אים.

קיטעל האָט אַרויסגעצויגן זיין רעוואָלווער, און ווען איין האַנט האָט געשאָסן אין דעם בחור, האָט זיין צווייטע נישט אויפגעהערט צו שפּילן.

●

ווען דער געטאָ איז שוין געווען ליקווידירט און אין שטאָט זענען בלויז איבערגעבליבן דריי קאָנצענטראַציע־לאַגערן מיט דריי טויזנט יידן — „פּאַכמענער", האָט קיטעל, שפּאַצירנדיק איינמאָל מיט אַ פרוילן איבערן שטאָט, באַמערקט אויף דער אַנדערער זייט טראָטואַר אַן עלטערע איינגעהויקערטע פרוי מיט אַ קליין קינד. ער האָט פונדערווייטנס דערקענט, אַז דאָס זענען יידן. ער האָט זיי פאַרהאַלטן און אָוועקגעפירט אין קאָנצענטראַציע־לאַגער אויף סובאַטש גאַס. דערוווּסט זיך פון דער פרוי, אַז ביז איצטער האָט זי צוזאַמען מיט איר קינד זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ מאַלינע, האָט קיטעל צונויפגערופן די יידן און געהייסן זיי אויפבויען אויפן הויף אַ תליה. אין צווישנצייט האָט ער אַנגעקלונגען אין געשטאַפּאָ און אַרויסגערופן זעכציק מערדער.

ווען די תליה איז שוין געווען פאַרטיק און דער הויף איז פול געווען מיט ס.־ס.־לייט, וואָס האָבן אַרומגערינגלט די געפאַנגענע, האָט קיטעל צוגערופן צו דער תליה די פרוי, איר קינד און איר מאַן, וואָס האָט זיך גראַד דעמאָלט געפונען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער (זייער פאַמיליע־נאָמען איז זאַלקינד), און האָט געזאָגט אַזוי:

— דערפאַר וויל איר האָט נישט געהערט מיין באַפעל און זיך באַהאַלטן אין שטאָט, אין דער צייט וואָס איך האָב דייטלעך אָנגעזאָגט, אַז אַלע יידן פון געטאָ מוזן פאַרן קיין עסטאָניע, וועט מען אייך דאָ אויפהענגען פאַר אַלעמען אין די אויגן.

קיטעל איז אַליין צו, האָט אויסגעפּרוּווט די שטריק און עס האָט זיך אָנגעהויבן די פּראָצעדור פון הענגען. צוערשט האָט מען געהאָנגען דאָס קינד. שפּעטער זיין מאַמען. ווען דער שלייף האָט זיך פאַרצויגן אויף זאַלקינדס האַלז, האָט זיך דער שטריק איבערגעריסן. זאַלקינד איז אַראָפּגעפאַלן אויף דער ערד. ער האָט זיך ביי קיטעלן געבעטן:

— לאָז מיך לעבן. עס פירט זיך דאָך, אַז אַ שטריק רייסט זיך איבער, הענגט מען שוין דעם פאַרברעכער נישט קיין צווייטן מאָל.

קיטעל האָט זיך פאַנאַנדערגעלאַכט און געהייסן אויפבינדן דעם שלייף. נאָר ווען זאַלקינד איז געהאָנגען צום צווייטן מאָל, האָט זיך ווידער איבערגעריסן

איליאַ שיינבוים, דער קאָמאַנדיר פון דער באַריקאַדע אויף סטראַשון-גאַס 12.

די באַריקאַדע אויף סטראַשון-גאַס 12, נאָכ-דעם ווי די דייטשן האָבן זי אויפגעריסן מיט דינאַמיט.

ווילנער שול-הויף. דאָס אַלץ איז געבליבן פון דער גאון׳ס קלויז.

דער שטריק און דער געהאנגענער האט אויך איצטער געפרואווט אויסנוצן דעם צופאל:

— לאז מיך לעבן! זעסט דאך, דער שטריק האט געפלאצט צום צווייטן מאל. דער שטריק אליין וויל, איך זאל לעבן...

נאר קיטעלן האט עס בלויז געוויילט.

— קענסט זיך אפרייסן הונדערט מאל אויך, — האט ער געשריען צו דעם קרבן און האט א ווארף געטאן פארן תליון א נייע שטריק.

ווען זאלקינד איז שוין געווען טויט, האט קיטעל באפוילן אלע יידן זיך אויסשטעלן און אפציילן לויט דער ריי. די ערשטע פופציק האט ער אפגעטיילט באזונדער, ארומגערינגלט מיט זיין באוואפנטער הארדע און געהאלטן א דרשה:

— דאס וועט זיין פאר אייך אן אנלערנונג מער נישט צו אנטלויפן. אויב איך וועל א צווייטן מאל כאפן אין שטאט א יידן, וועט עס אייך קאסטן דאפלט.

און ער האט באפוילן די אפגעציילטע פופציק מיטצונעמען אין אויטא. דער ניין און פערציקסטער איז געווען דער באקאנטער יידישער דיכטער חיים סעמיאטיצקי.

●

יאנקל זאלמאנאוויטש, א שילער פון יידישן טעכניקום, האט מיר דער-ציילט: פון סעפטעמבער 1943 ביזן ערשטן יאנואר 1944 זענען מיר דרייסיק יידן געלעגן אין א מאלינע אויף גלעזער גאס 6. די מאלינע איז געווען א גאלד און קיינער וואלט זי נישט אנטדעקט. עסן, פאר אונזער געצאלט, פלעגן מיר באקומען פון דער וועכטערן. איך בין זיכער, אז אין אונזער מאלינע וואלטן מיר איבערגעלעבט די מלחמה. מאכט זיך אבער א מעשה, אז עס שטארבט ביי אונז אין מאלינע אן אלטער ייד, ר' טעוול אייזנשטאט, א געוועזענער ווילנער סוחר. קיין רידל האבן מיר נישט געהאט. די ערד איז געווען אנגעפרוירן און מיר האבן נישט געוווסט, ווי אזוי אים מקבר צו זיין. צוויי מעת לעת האבן מיר געגראבן מיט די הענט. עס האט זיך אבער גארנישט באקומען. דעמאלט האבן מיר באשלאסן, אז איינער פון אונז זאל ארויסגיין פון מאלינע און אריינברענגען א רידל.

פון דער מאלינע איז ארויס שטיינהאלץ. אויבן ביי דער וועכטערן איז גראד דענסטמאל פארגעקומען א רעוויזיע. ווי נאר שטיינהאלץ האט אויפגע-עפנט די קלאפע פון אונזער קעלער, האט אים באמערקט אן אגענט.

דעמאלט איז געקומען געשטאפא און מען האט אונז אלעמען ארויסגע-פירט פון קעלער. דעם טויטן האבן מיר געמוזט מיטנעמען.

עס האט נישט געדויערט קיין צען מינוט, און מיר זענען געווען שוין אין פאנאר. דא איז מיין סוף — טראכט איך, עס האט זיך געעפנט דער אויטא, און קיטעל (איך האב אים דערקענט פון זיין קומען אין געטא) האט אונז באפוילן ארויסצוגיין.

מיר האבן נישט געהאט קיין אנדער ברירה און אויסגעפירט זיין באפעל.

ער צוזאמען מיט צען באוואפנטע האבן אונז אריינגעפירט אין א פארשנייטער גרוב און געהייסן זיך אויסטאן. עס איז געווען א פראסט, א ווינט האט געשניטן. און אנטקעגן פון דער אנדערער זייט גרוב, האט געפלאקערט א שייטערהויפן (שפעטער האב איך זיך דערוווסט, אז דארט האט מען געברענט די מתים).

ווען מיר זענען געווען שוין נאקעט, האט קיטעל באפוילן זיך אויסקלייגן אין שנייי און מיט די הענט צודעקן די אויגן.

ווי לאנג מיר זענען אזוי געלעגן, ווייס איך נישט. איך האב געבעטן גאט, עס זאל וואס גיכער שוין אנקומען די קויל. נאר קיינער האט נישט געשאסן. איך האב בלויז געהערט, ווי קיטעל רעדט צו זיינע חברים און דורך די פינגער געזען, ווי מען כליאבעט בראנפן.

ווען איך האב דערפילט, ווי מיינע פיס ווערן באלד פארפרוירן, האב איך אלץ פארגעסן און געפרווווט זיך שטעלן.

קיטעל איז צוגעלאפן מיטן רעוואלווער און געטאן א געשריי :

— וואוהין גייסטו ?

— מיר איז קאלט, — האב איך געריעדט האלב משוגע, — מיר איז קאלט, איך גיי זיך ווארעמען . . .

קיטעל האט מיך א ווייל אנגעקוקט און געזאגט : דיר איז קאלט ? נו גוט, טו זיך אן, איך וועל דיך לאזן פריי. . . .

איך האב געמיינט, אז דאס זאגט ער גלאט אזוי, ער וויל זיך רייצן. נאר ווען איך האב זיך אנגעטאן, האט ער באפוילן א שיסער, ער זאל מיך ארויספירן דורכן טויער . . .

— ביז איצט פארשטיי איך נישט, פארוואס קיטעל האט דאס געטאן. מסתמא צוליב שיכרות.

ווי איך האב זיך שפעטער דערוווסט, האט ער אלע יידן פון דער מאלינע פארפרוירן צום טויט. צווישן די פארפרוירענע איז געווען מיין טאטע.

ד ר י ט ע ר ט ײ ל :

די „פאַראײניקטע פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ" (פ.פ.אָ.)

דער ערשטער אויפרוף

„לאמיר נישט גיין ווי שאף צו דער שחיטה !

יידישע יוגנט, גלייב נישט די פארפירער. פון די אכציק טויזנט יידן אין ירושלים-דליטא איז געבליבן נאר צוואנציק טויזנט. פאר אונזערע אויגן האט מען אוועקגעריסן די עלטערן, ברידער און שוועסטער. ווו זענען די הונדערטער מענער, געכאפטע אויף ארבעט דורך דער שטאטישער פאליציי ? ווו זענען די נאקעטע פרויען און קינדער, ארויסגעפירטע אין גרויליקער נאכט פון דער פראוואקאציע ? ווו זענען די יידן געכאפטע אין יום-כיפור ? און ווו זענען אונזערע ברידער פון דער צווייטער געטא ? ווער עמען מען האט ארויסגעפירט פון געטא וועט זיך מער נישט אומקערן. ווייל אלע וועגן פון דער געשטאפא פירן קיין פאנאר. און פאנאר איז טויט !

רייסט אראפ די אילוזיע פון פאריאושטע : אייערע קינדער, פרויען און מענער זענען נישטא ! פאנאר איז נישט קיין לאגער. מען האט זיי אלעמען דערשאסן. עס האט היטלער פארטראכט א סיסטעם אומצוברענגען אלע יידן אין איראפע. אויף אונז איז אויסגעפאלן די ערשטע ריי.

לאמיר נישט גיין, ווי שאף צו דער שחיטה ! אמת, מיר זענען שוואך און האבן קיין הילף נישט. אבער דער איינציקער ווירדיקער ענטפער אונזער שונא — איז ווידערשטאנד !

ברידער ! בעסער פאלן ווי פרייע קעמפער, איידער לעבן אין דעם מערדערס גנאד. זיך קעגנשטעלן ביזן לעצטן אטעם !

ערשטער יאנואר 1942. ווילנע. אין געטא.

אויף שפיטאל גאס 11, האבן זיך אין קעלער באהאלטן צוואנציק מענטשן. פאליציי איז ארומגעלאפן מיט העק און שפיר-הינט, האט געפונען די מאלינע און באפוילן די צוואנציק, זיי זאלן געשווינד ארויסגיין. זיי האבן זיך אפגעזאגט און געבליבן אינעווייניק. אויב שטארבן, איז אט דא אין קעלער. שווייכענבערג מיט דער באנדע פאליציי האט זיך אריינגעריסן אין קעלער און צילנדיק אין די יידן מיט זיין אויטאמאטיש געווער האט ער באפוילן זיי תיכף ארויסצוקריכן אויפן הויף. ווי א ענטפער אויף דעם תלינס פאדערונג, האבן צוויי יונגטלעכע, האוז און גאלדשטיין, מיט די הוילע פויסטן זיך אווארף געטאן אויף די מערדער. האוז האט מיטגעריסן די אנדערע : „יידן ! גייט נישט ארויס פון דער מאלינע ! ווארפט זיך אויף די מערדער !"

אין דער טונקלקייט פון קעלער האט א שניט געטאן פייער. פלייש און ביין האט זיך געראנגלט קעגן ביקסן. ציין האבן זיך איינגעביסן אין דייטשן גארגלען. אין געראנגל האבן אויך אנטיילגענומען די שפיר-הינט. שווייכענבערג איז ארויסגעלאפן און געבראכט הילף.

די צוואַנציק זענען העלדיש אומגעקומען. אָבער זייער כבוד האָבן זיי אויס־געקויפט מיט עטלעכע שווער פאַרוואונדעטע, צעקאַליעטשעטע פּאָליציאַנטן.

אויף מאָרגן, ווען די מחנות יידן האָבן זיך צוריקגעקערט אין געטאָ, האָבן זיי געפונען אויפגעקלעפּט אויף די ווענט : „כבוד די קדושים האוז און גאָלד־שטיין ! כבוד די געפאַלענע !"

דעם 23־טן יאַנואַר 1942 איז אויף אַ זיצונג פון פּאַרטייען-פאָרשטייער אין אַ פאַרבאָרגענעם בוידעמל אויף רודניצקער 6, געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פאַר דער שפּעטערדיקער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ.

דאָס איז געווען דער ערשטער אויפרוף, דער ערשטער בליץ אין די פאַר־טונקלטע געסלעך. דעם אויפרוף האָט אָנגעשריבן אַבאַ קאָוונער, וואָס צו יענער צייט האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ מאָנאַסטיר און איז געקומען מיטן אויפ־רוף אין געטאָ אויף אַ צוגעגרייטער פאַרזאַמלונג.

עס איז געווען נאָך די מאַסן־שחיטות אין ביידע געטאָס. נאָך די אַזוי גע־רופענע „געלע שיינען". אויף דער זיצונג פון דער איניציאַטיוו-גרופּע, ווו עס איז געלייענט געוואָרן דער אויפרוף, איז אויך באַטראַכט געוואָרן דאָס עדות־זאָגן פון דער לערערן טעמע קאַץ, וואָס נישט לאַנג צוריק איז זי אַנטלאָפן פון אַ פּאָנאַרער גרוב. מיט קוילן אין לייב האָט זי בײַנאַכט זיך אַרויסגעשאַרט פון קבר און אַ האַלב־נאַקעטע זיך אַריינבאַקומען אין געטאָ. די, וואָס האָבן זיך אויפגע־קליבן צו גרייטן אַ ווידערשטאַנד, האָבן אייגנטלעך נישט געדאַרפט קיין עדות. וועגן פּאָנאַר האָבן זיי געוווּסט. מען האָט בכיוון אָבער אַריינגעפירט די פאַר־בלוטיקטע לערערן, וועלכע איז אַגב אַלעמען באַקאַנט געווען, ווי אַ באַוווּסטע־זיניקער, קעמפערישער מענטש, כדי איר בייזיין זאָל נאָך מער פאַרשטאַרקן די געפילן און דעם דורשט צו נקמה.

שוין דעמאָלט, ווען די געטאָ־געסלעך האָבן אָנגעהויבן אָפּגיין מיט בלוט און נייגעבוירערס קאַבינעט אין געשטאַפּאָ האָט געפּרוווט מיט אַלע מיטלען צו פאַרטומלען און מאַראַליש צעברעכן די יידישע באַפעלקערונג. שוין דעמאָלט האָבן סטיכיש זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן באַזונדערע גרופּירונגען, מיטן ציל אַרויסצושטעלן אַ פעסטן קעגן דעם שונאָס פאַרמעסטונג.

דעם 24-טן דעצעמבער 1941, בעת דער שחיטה פון די ראָזע שיינען, איז פאָרגעקומען דער ערשטער אַקט פון אַקטיוון ווידערשטאַנד.

אויף דער זיצונג זענען בייגעווען : איציק וויטענבערג, אַבאַ קאָוונער, יוסף גלאַזמאַן, ביענע באָראָווסקי, ניסן רעזניק און דער געוועזענער מאַיאָר אין דער פּוילישער אַרמיי — פּרוכט. נאָכן אַרומרעדן די גרונט־יסודות פון דער אָרגאַ־ניזאַציע איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ שטאַב פון דריי מענטשן : איציק וויטענ־בערג (פּסעוודאָנים — לעאָן) קאָמאַנדיר. אַבאַ קאָוונער (פּסעוודאָנים — אורי). יוסף גלאַזמאַן (פּסעוודאָנים — אַבראַם) — מיטגלידער פון שטאַב. שפּעטער

זענען צוגעקומען צום שטאַב ניסן רעזניק, אברהם כוואיניק, יעקב קאַפּלאַן און זיסקאָוויטש.

דער ציל פון דער פאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע (דאָס וואָרט „פאַראייניקטע" האָט מען צוגעגעבן דערנאָך, ווייל די אָרגאַניזאַציע האָט פאַראייניקט אין זיך אַלע פּאַרטייען) איז געווען: צוגרייטן אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד אין געטאָ, כדי צו פאַרטיידיקן דעם כבוד און די לעבנס פון דער געבליבענער יידישער באַפעלקערונג. דורכפירן סאַבאָטאַזש און דיווערסיע אין די דייטשע וואַרשטאַטן און אונטערנעמונגען, פאַרבינדן זיך מיט דער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג אין וואַלד.

מען האָט אָנגעהויבן אַריינצוברענגען געווער און צו ווערבירן קעמפער. אַ קעמפער פון פ.פ.אָ. האָט בלויז געקענט זיין אַ גוט אויסגעפּרוווטער מענטש, פאַר וועמען עס איז ערוב זיין פּאַרטיי. דער שטאַב האָט אַרויסגעגעבן אַ קאַמפס-רעגולאַמין פאַר די ערשטע קעמפער:

1. די אָרגאַניזאַציע איז געבויט אויף דורכוים מיליטערישע פּרינציפּן. דער קלענסטער קאַמף-איינס איז אַ פינפטל. עס הייסט: פיר קעמפער און אַ גרופּן-קאָמאַנדיר. פיר גרופּן שאַפן אַן אָפּטייל — מיט אַן אָפּטייל-קאָמאַנדיר בראש. די גאַנצע אָרגאַניזאַציע איז פאַנאַנדערגעטיילט אין צוויי באַטאַליאָנען.

די ערשטע גרופּן-קאָמאַנדירן זענען געווען: עדעק באַראַקס (דער שפּעטערדיקער אָרגאַניזירער פון פ.פ.אָ. אין ביאַליסטאָק, ווו ער איז געפאַלן אין קאַמף) און יצחק מאַצקעוויטש (געפאַלן ביים דורכרייסן זיך מיט געווער דורך דעם געטאָ).

ברוך גאָלדשטיין, סאָניע מאַדייסקער און שמואל קאַפּלינסקי זענען פון די ערשטע אָפּטייל-קאָמאַנדירן.

אבא קאָוונער און יוסף גלאַזמאַן — באַטאַליאָן-קאָמאַנדירן.

עס האָבן זיך אויסגעפורעמט ביי דער אָרגאַניזאַציע באַזונדערע קאַמפס-גרופּן: גראַנאַטן-וואַרפער, דיווערסאַנטן, מינענלייגער, קוילנוואַרפער און אַן אויסשפּיר-גרופּע. אין קאַמפס-רעגלאַמענט איז געזאָגט געווען וועגן מאָביליזאַציע פון די פּאַרטיזאַנער און דער צייט פון אַ פּלוצלינגדיקער סכנה. עס זענען באַשטימט געוואָרן די האַנדלונג-אופנים בעת געשטאַפּאָ וועט אָנפאַלן. דער רעגלאַמענט האָט אויפגעקלערט די יסודות פון קאַמף אין געטאָ. אין אַ באַזונדער פּאַראַגראַף איז פאָרמולירט געוואָרן די אויפגאַבע פון דעם יידישן דיווערסאַנט. יעדער קעמפער איז מחויב אָפּצוגעבן זיין קאָמאַנדיר אַ באַריכט וועגן דער טעגלעכער סאַבאָטאַזש- און דיווערסיע-טואונג אין די דייטשע אונטערנעמונגען, ווו ער איז געצוווּנגען צו אַרבעטן.

די פּאַראָל: „ליזע רופט" (ליזע — דער נאָמען פון אַ געפאַלענער העלדין) איז דער סיגנאַל פון תיכפדיקער מאָביליזירונג. דערהערנדיק דעם רוף,

דאַרף יעדער קעמפּער זיך שטעלן אויפן אנגעמערקטן פּאָסטן און מיטרייסן די נישט אָרגאַניזירטע אייִנוויינער אין דעם באַשטימטן פונקט. כדי די באַזונדערע קאַמפּס-גרופּן זאָלן זיך ידערקענען אין דער צייט פון דעם אויפשטאַנד — זענען צוגעגרייט געוואָרן באַזונדערע אָפּצייכנס : רויטע דרייעקיקע בלעכלעך.

ג ע ו ע ר.

ברוך גאָלדשטיין — דאָס איז דער נאָמען פון דעם, וואָס האָט אַריינגעטראָגן אין געטאָ פאַר דער אָרגאַניזאַציע דעם ערשטן פּיסטויל. עס איז געווען סוף יאַנואַר 1942. ברוכן האָט מען צוגלייך מיט אכציק יידן אַוועקגעשלעפּט אויף צוואַנגס-אַרבעט אין דייטשן אַמוניציע-לאַגער בורבישאַק. אונטער אַ שטאַרקער שמירה פון ס.ס. האָט ער געשלעפּט באָמבעס און געלאָדעוועט וואַגאָנעס. מיטאָג-צייט פלעגט מען אַ האַלבע שעה רוען. ד יידישע אַרבעטער פלעגן דאַן אומבאַמערקט פאַר דער וואַך דורכקריכן דורך די דראָטענע צוימען און איינקויפן ביי די אַרומיקע פויערים עסנוואַרג אויף אַריינצושמוגלען אין געטאָ. ברוך האָט געזוכט עפּעס אַנדערש : געווער און קוילן פאַר דער אָרגאַניזאַציע. עס איז אים איינגעפאַלן אַ פּלאַן : ער האָט זיך אַרומגעוויקלט די לינקע האַנט מיט אַ טוך, כלומרשט זי איז געשוואָלן, און צוויי טעג אַזוי געגאַנגען צו דער אַרבעט, די זשאַנדאַרמען ביים געטאָ-טויער און די ס.ס. אין בורבישאַק זאָל זיך עס וואַרפן אין די אויגן. אויפן דריטן טאָג, אין דערצייט ווען זיינע אַנדערע מיטאַרבעטער האָבן זיך אַרומגעוויקלט מיט אַ „קאָמפּרעס" מעל, האָט ברוך אַריינגעבונדן אין זיין „געשוואָלענער" האַנט אַ פּיסטאָליעט, וועלכן ער האָט אַרויסגעגנבעט פון אַ בונקער און האָט אַזוי אַוועקגעשפּאַנט צום געטאָ.

ביים טויער האָט דעמאָלט גראַד קאָנטראָלירט דער „מייסטער", — אַ ספּעציעלער מאַפּער פון געשטאַפּאָ, וואָס זיין אויפגאַבע איז צו אַרעסטירן יעדערן פאַר וועלן אַריינטראָגן דורכן טויער עסנוואַרג. דער „מייסטער" האָט אַ שפּרונג געטאָן אויף ברוכן און גענומען אים באַטאַפּן, נישטערן זיינע קליידער. ווען ער האָט זיך אָנגערירט אין ברוכס „געשוואָלענער" האַנט, האָט ברוך אָנגעהויבן צו שרייען פון ווייטאָג. דער מייסטער האָט מער נישט געזוכט.

פון דעמאָלט גייט נישט אַריבער קיין טאָג, אַז גאָלדשטיין זאָל נישט אַריינטראָגן קיין געווער. אַט גייט ער דורך די שטאָט ווי אַ הינקענדיקער. זיינע חברים, וואָס וואַרטן אים אָפּ הינטערן טויער, קוקן אים אויס דורך די שפּאַרעס מיט האַרצקלאַפּעניש. דאָס טויער איז היינט באַוואַכט מיט שטורמיסטן. מען רעווידירט אויפסניי. ברוך איז אין ריי דער ניינטער. פון די פאָדערשטע וואָס האָבן דורכגעשפּאַנט דעם שפּאַלער נאָהייקעם האָט מען אַ העלפט אַרעסטירט : ביי וועמען מען האָט געפונען קאַרטאָפל, ביי וועמען — ברויט. אויב מען געפינט עסנוואַרג ביי אַ פרוי, טוט מען זי אויס נאַקעט און עפנטלעך

ווערט זי געשמיסן. ברוך איז שוין דער צווייטער אין ריי. אויב מען וועט געפינען ביי אים דאָס געווער, וועלן דערפאַר באַצאָלן הונדערטער מענטשן. ברוך וויים עס.

די שטורמיסטן באַטאַפּן היינט יעדעס קנעפּל. נאָר אָט האָט זיך אַרויסגעריסן דורכן טויער יאַשקע ראַפּ און טוט אַ משונהדיקן שפּרונג אויף די שטורמיסטן, כדי אָפּצווענדן אויף אַ מינוט זייערע בליקן פון ברוכן. דער קונץ האָט זיך איינגעגעבן. ברוך איז אַדורך, יאַשקען האָט מען אַרעסטירט.

אין אַרסענאַל פון פּ.פּ.א. איז צוגעקומען אַ האַלבער קוילנוואַרפער פון דעכטיאַראָווס סיסטעם. אויף מאָרגן האָט ברוך אַריינגעטראָגן די צווייטע העלפט.

אין משך פון גאָר אַ קורצער צייט האָבן די פּ.פּ.אַ.־קעמפער מיט גרויס מסירת-נפש אַרויסגעטראָגן פון דייטשע בונקערס און פאַרפלאָמבירטע וואַגאָנעס : 5 מאַשינגעווער, 50 גראַנאַטן, אַרום 30 רעוואָלווערן, עטלעכע ביקסן און טויזנטער קוילן.

כאָטש דאָס דורכטראָגן געווער דורכן באַוואַכטן טויער איז געווען ריזיקאַליש פאַרן טרעגער און פאַר דעם געטאָ, האָט מען דאָך מיט אַלערליי שפּיצלעך זיך געגעבן אַן עצה : דאָס געווער איז אַריינגעשוומען אומבאַמערקט : אונטער אַ טאָפּל-דעק פון אַ קעסטל מיט געצייג, אין פאַרבאַרגענע קעשענעס, אין אַ לאַבן ברויט, אין אַן אָרון פאַר מתים, וואָס פלעגט אַרויספאָרן מיט אַ מת און אַריינפאָרן מיט אַ ביקס.

אין מאַי 1942 האָט דער אָפּטייל־קאָמאַנדיר שמואל קאַפּלינסקי, צוזאַמען מיטן פּ.פּ.א.־קעמפער מאַטעס לעווין, זיך אָנגעטאָן אין קליידער ווי שטאָטישע קאַנאַליזאַציע־אַרבעטער, אַריין אין שטאָט-פאַרוואַלטונג און אַרויסגעגנבעט די רויטע סיגנאַל־צייכנס, וואָס מען שטעלט אויף די וועגן. אויפן מיטן סטעפּן-גאַס, קעגן באַוואַכטן טויער, האָבן זיי אויפגעשטעלט די רויטע סיגנאַלן און אויפגעהאַלטן די באַוועגונג. דעמאָלט האָט קאַפּלינסקי אויפגעהויבן די קאַנאַליזאַציע-דעק, און צוויי צוזאַמענגעקלעפּטע מולטערס, אָנגעלאָדענע מיט געווער, אַריינגעשטויסן אין קאַנאַל. אין דער זעלבער נאַכט האָבן עטלעכע אונזערע יונגען, דורך אַ געהיימער עפענונג פון ספּאַקאָיניס וואַרשטאַט אין געטאָ, זיך אַראָפּגעלאָזט אין די קאַנאַלן, דערגרייכט סטעפּן־גאַס אונטער דער ערד און אויף אַ טאַטשקע אַריינגעפירט דורכן קאַנאַל דאָס געווער.

צו 40 גראַנאַטן, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין צינדערס, האָט דער זעלבער קאַפּלינסקי אַליין אויסגעאַרבעט אין געטאָ אויסגעצייכנטע צינדערס. אָנהייב סעפּטעמבער 1943 האָט מען די גראַנאַטן אויסגענוצט קעגן די דייטשן.

עס האָט זיך איינגעגעבן אונטערצוקויפן די זשאַנדאַרמען ביים טויער. פאַר צען טויזנט רובל זענען זיי מסכים געווען אַריינצולאָזן אין געטאָ קאַרטאָפל און זאַלץ פאַר דער הונגעריקער באַפעלקערונג. אָנשטאָט זאַלץ האָבן די ברידער הירש און לייבל גאַרדאָן אַריינגעבראַכט אַ זאַק פּולווער. פון דעם דאָזיקן אויפרייסשטאָף האָט מען שפּעטער צוגעגרייט די ערשטע דיווערסיע. אויך אַכט הונדערט

גראַנאַטן האָט מען אַליין אויסגעאַרבעט פון עלעקטרישע לעמפּלעך, אויסנוצנ־דיק דעם געבראַכטן שטאָף.

העלדישקייט האָט אויך אַרויסגעוויזן ישראל פּילאָווסקי. דער פּאַרטיזאַנער פון גרופּע 3, ערשטער באַטאַליאָן. ביי אַ באַקאַנטן שוסטער אויף ליפּוווקע פלעגט ער איינהאַנדלען געווער. איינמאָל, ווען דער קעמפער האָט זיך אַרומגעפּאַנצערט דאָס לייב מיט פּיסטוילן, האָבן צענדליקער געשטאַפּאָווצעס זיך אַריינגעריסן אין דער דירה. פּילאָווסקי האָט זיך אָבער ניט פאַרלאָרן. ער האָט אויסגעבראָכן אַ שויב און צוזאַמען מיטן געווער אַנטלאָפן אין געטאָ.

●

ניט ווינציקער ווי פאַרן דרויסן האָבן די פ.פ.א.־קעמפער זיך געמוזט היטן אין געטאָ גופא. דער ברייטער עולם האָט וועגן דער אָרגאַניזאַציע ניט געוווּסט און האָט ניט געטאָרט וויסן. ווער ווייסט, וואָס פאַר אַ טיפּן עס האָבן אַרומגעשווימלט אין געטאָ? ביי טאָג האָט זיך ניט געמערקט קיין סימן. נאָר ביינאַכט, ווען די באַוועגונג אין געטאָ פלעגט ווערן אָפּגעהאַקט, פלעגט זיך אָנהויבן די באַוועגונג פון געווער.

אין אונטערערד, אונטער פּאָדלאָגעס, אין היילן, אין קונציק־קאָנסטרואירטע פּוסטע קלעצער האָבן זיך געפונען די אַרסענאַלן פון פ.פ.א. ווי אַ סימן פון איינפּאַלערישקייט איז כדאי צו דערמאָנען די עמערס מיט די טאָפּלטע דעקן, וווּ עס זענען געלעגן פּיסטוילן. די עמערס זענען פול געווען מיט וואַסער און זענען געשטאַנען פאַר אַלעמען אין די אויגן אויף סטראַשון־גאַס 12 אין דער פאָלקס־קיך.

אין די היילן אויף קאַרמעליטן 3, אין די קעלערן אויף דייטשישע 31 און אין דער ביבליאָטעק „מפיצי השכלה" אויף סטראַשון־גאַס 6, זענען פאָרגעקומען מיליטערישע צוגרייטונגען פאַר באַזונדערע גרופּן. די לעקציעס האָבן געפירט פ.פ.א.־אינסטרוקטאָרן, וואָס אין צווישן־צייט האָבן זיי שטודירט און פאַרפולקאָמט זייער מיליטערישע קענטעניש. וויטענבערג, וואָס אַליין האָט ער אין מיליטער ניט געדינט, איז אינגיכן געוואָרן אַן אויסגעצייכנטער מיליטער־מאַן, האָט זיך גוט פאַרשטאַנען אויף כלערליי געווער און פלעגט האַלטן פאַר די קאָמאַנדירן לעקציעס וועגן דער סטראַטעגיע פון פ.פ.א. בעת אַן אָנפאַל אויפן געטאָ.

זלמן טיקטין

... ער האָט געהערט צו דער ליטעראַרישער סעקציע פון „יוגנט־קלוב". מיט אַ גרופּע יונגנטלעכע, מערסטנטייל שילער פון דער מיטל־שול אין געטאָ, האָב איך

געלערנט ליטעראַטור. אין יענער צייט האָבן מיר געגרייט אין געטאָ אַ ליטע־ראַרישע פייערונג.

דער זעכצן־יעריקער זלמן טיקטין, וואָס האָט פאַרלאָרן זיין טאַטע־מאַמע בעת דער ערשטער פּראָוואָקאַציע, האָט אַרויסגעוויזן גרויס אינטערעס צו דער פייערונג. פון די בורבישקער בונקערס, וו ער אַרבעט ביים איבערטראָגן באַמ־בעס, האָט ער אַריינגעטראָגן צו דער פייערונג אַ בוקעט בלומען. ער האָט זיי געטראָגן באַהאַלטן, ווייל פאַרן אַריינטראָגן בלומען באַקומט מען צוואַנציק שמיץ.

די בלומען זענען ניט קיין פּשוטע. זיי זענען אויסגעוואַקסן אויפן קבר פון די צוויי ברידער גאַרדאַן, וואָס אַ באַמבע האָט זיי צעריסן אויף שטיקער אין אַ לאַגער פון אַמוניציע, וו זיי האָבן געאַרבעט. פון אויפרייס איז פאַרטיליקט גע־וואָרן דער לאַגער צוזאַמען מיט די ברידער. דער אַבער־לייטענאַנט וואַגנער, דער אויפזעער און בעל־הבית פון בורבישאַק האָט געמיינט, אַז דאָס איז אַ צופאַל, אַ ראיה : די יידן זענען אומגעקומען. טיקטין ווייסט אָבער אויף זיכער, אַז דאָס איז ניט קיין צופאַל, ווייל איינער פון די אומגעקומענע ברידער האָט אים פאַר־טרויט אַ סוד, אַז ער האָט באַשלאָסן אויפצורייסן אַ דייטשן לאַגער מיט אַמו־ניציע, מעג דאָס אפילו אים קאָסטן דאָס לעבן.

זלמן איז אַרומגעגאַנגען צווישן די קינדער און זיין פּנים האָט גע־שטראַלט. ניט בלויז צוליב די בלומען אליין איז ער געווען צופרידן : היינט האָט ער חוץ די בלומען אַריינגעטראָגן אין געטאָ פאַר דער פּאַרטיזאַנישער אָר־גאַניזאַציע צוועלף אויסגעצייכנטע גראַנאַטן !

אַז טיקטין איז אַן איינגענער, אַ פּאַרטיזאַנער, האָב איך געוווסט, ער איז דער סאַמע יינגסטער צווישן די חברים. אַז דאָס יינגל איז אַ מיידים און אַרויס־גנבענען געווער, האָבן שוין געוווסט צופיל. נאָר אַז דער זעכצן־יעריקער האָט פאַרטראַכט אַ פּלאַן אויפצורייסן דעם בנין פון געשטאַפּאָ, דאָס האָט ווייניק־ווער געוווסט. זלמן האָט דאָס מיר איינמאָל דערציילט, ווען מיר זענען גע־גאַנגען צוזאַמען פון אַ ליטעראַרישן קרייז.

ער האָט מיר גענוי דערציילט וועגן זיין גרויסן פּלאַן. אויפן הויף, וו עס געפינט זיך די געשטאַפּאָ, אַרבעטן יידן. זיך אַריינבאַקומען אַהין איז גאָר ניט שווער. ער וועט זיך צונויפרעדן מיט אַ ייִדן, זיינעם אַ באַקאַנטן, וואָס אַרבעט אויפן הויף ביים טראָגן שטיינער, און צוזאַמען וועלן זיי אויפרייסן דעם בנין.

— איך פאַרשטייט, סוצקעווער, סאַראַ קלאַפּ דאָס וועט דערלאַנגען ! די גאַנצע שטאָט וועט זיך געבן אַ טרייסל !

איך האָב געראָטן זלמן'ען, אַז אויף דער איינענער האַנט זאָל ער ניט דערוועגן זיך אַזאַ זאַך צו טאָן. ער געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע, עס מוז זיין אַ דיסציפּלין. זאָל ער איבערגעבן זיינע פּלענער דעם שטאַב.

טיקטין האט זיך פאר מיר מודה געווען, אז ער האט שוין געבעטן א דערלויבעניש און דער שטאב האט עס דערוויל אפגעוואָרפן. געהייסן אים זיין געווארנט און אויף דער אייגענער האנט גארניט מאכן. אבער ער קען זיך ניט באַרואיקן. ער איז גרייט אפילו ארויסצוטרעטן פון דער ארגאניזאציע, אבי דאס זייניקע אויספירן.

דאס יינגל האט געפיבערט, איך האב געשפירט: עס וועט געשען מיט אים אן אומגליק. איך האב אים געווארנט, ער זאל ניט זיין היציק. מען דארף שטארק אויף דער וואך זיין ביים קריגן די גראנאטן. ווייל מען שטעלט אין סכנה די צוואנציק טויזנט יידן.

אויף מארגן, ווי אלע טאג, איז ער אוועק צו דער ארבעט. ווידער האט מען געשלעפט די באמבעס. דער אבערלייטענאנט וואגנער, דער בעל־הבית איבער בורבישאק, האט באפוילן די יידן אריבערצופירן אן אמוניציע־לאגער אויף אנטאקאל. עס דארף קומען אויף אן אינספעקציע א פולקאווניק, וויל אים וואגנער איבערראשן מיט זיין אויפטו: באווייזן אים אין וויפל ווייטע פונקטן עס איז צוגעגרייט אמוניציע. אין א פאר טעג ארום, ווען דער פולקאווניק וועט אוועקפארן, וועט דער אבערלייטענאנט באפעלן די יידן, וועלן זיי אויף צוריק דא אין בורבישאק אריבערפירן די באמבעס. אזוי נארט ער זיין נאטשאלסטווע. די זעלבע באמבעס דרייען זיך ארום ווילנע און אין חדשים ארום קומען זיי ווידער אין בורבישאק. וואגנער איז א כיטרער דייטש. ער ווייסט דעם וועג, ווי צו פארטומלען די פולקאווניקעס. זיין אינציקער ציל — מען זאל אים ניט שיקן אויפן פראנט.

אין אוונט, פארן אהיימגיין, האט טיקטין באמערקט, אז אויף די רעלסן איז אנגעקומען א וואגאן. אויב א וואגאן האט זיך אפגעשטעלט, איז א סימן, אז דארט איז פאראן אמוניציע. טיקטין האט זיך אפגעזונדערט פון דער מחנה, און שטיל, אומגעזען פון קיינעם, זיך צוגעגנבעט צום וואגאן. דער וואגאן איז געווען פארבלאמבירט. זלמן האט מיט די ציינער איבערגעביסן די פלאמבע, אריין אין וואגאן און זיך גענומען ארומקוקן. קיין גראנאטן זענען היינט נישטא. בלויז צינדערס און מאשין־געווער־לענטעס. נאר אויך דאס איז וויכטיק. קיין לייכטער וועט ער פון וואגאן ניט ארויסגיין. ער האט זיך ארומגעבונדן אונטער די הויזן מיט א שטריק און זיך גענומען אנלאדן. א פול־אנגעלאדענער איז ער ארויס צוריק, באוויזן נאך צו פארמאכן די טיר פון די וואגאנעס און אריבערצוגיין דורך א ראוו צו א דערבייאיקן וועלדל. נאר דא האט אים באמערקט דער פיראטעכניקער מיקאלאוסקאס. ער האט געעפנט א פייער, פארוונדעט זלמן'ען און עלף באוואפנטע חיות האבן זיך אווארף געטאן אויפן יינגל.

מען האט זלמן'ען אריינגעווארפן אין קארצער. וואגנער האט אנגעקלונגען אין געשטאפא. אלע יידישע ארבעטער האט ער דערוויל געהאלטן אונטער דער וואך אויפן אטנקעגנדיקן פלאץ. פלוצים האבן די יידן דערזען: דער

קארצער, ווו עס איז געזעסן טיקטין, האט זיך אויפעריסן און זלמן איז ארויסגעשפרונגען, געשווינד זיך אריינגעריסן צווישן די דערבייאיקע קוסטעס און פון דארט זיך פארנומען צו די באן-ליניעס. געטראפן פון זיבן קוילן איז ער געפאלן אין גראז.

עס איז געקומען קיטעל. דערזען, אז טיקטין לעבט נאך, האט אים קיטעל אריינגענומען אין זיין אויטא און אװעקגעפירט אין טורמע-שפיטאל. יעדער טאג פלעגט אים קיטעל באשטאטן מיט א וויזיט, ברענגען אים גוטע זאכן, שאָ־קאלאד, און פרעגן דערביי פאר וועמען ער האט געגנבעט די געווער-טיילן. טיק־טין האט זיך ניט צונעררירט צו די בלוטיקע מתנות, ניט געענטפערט א וואָרט אויף קיטעלס אלע פרעגנישן.

א שוועסטער, וואס האט געארבעט אין שפיטאל האט אונז שפעטער דער־ציילט, אז ווען קיטעל איז שטארק צוגעשטאנען, זאל ער דערציילן דעם אמת — פאר וועמען ער האט געגנבעט די צינדערס פון די גראנאטן, האט דער זעכצן-יעריקער געענטפערט:

— איך האב זיי געגנבעט פאר אייך! ווייל איר האט דערמארדעט מיינע עלטערן!

פארבינדונג מיט דער דרויסנדיקער וועלט

אויפן וועג ווילנע-ווילייקע, ביי דער באן-סטאציע ווילנער-קאלאניע געפינט זיך דער בענעדיקטינער מאנאסטיר, ארומגערינגלט מיט א בעטאנענעם פארקאן, פון קראקע זענען אהין געקומען זיבן נאנעס און זיך דארטן באזעצט. אין דעם דאזיקן מאנאסטיר האט זיך אויסבאהאלטן דער שטאב-מיטגליד אבא קאָוונער, נאכדעם ווי אים האט זיך איינגעגעבן צו אנטלויפן פון טויט. די „מוטער", אדער ווי מען האט זי דארט גערופן מאטקא פשיארסיא, האט אים אריינגענומען אין א באזונדער חדרל און דארט אויסגעהיט.

די „מוטער", א פרוי פון א יאר פינף און דרייסיק, איז אין דער יוגנט געווען א סאציאליסטין. זי האט געענדיקט דעם אוניווערסיטעט אין קראקע. צו־ליב א טראגישער פערזענלעכער איבערלעבונג האט זי אלץ פארלאזן און איז אוועק אין מאנאסטיר און איז דא די „מוטער" פון זיבן שוועסטער.

ווען די רויטע ארמיי איז אפגעטרעטן פון ווילנע, האט זי אויסבאהאלטן ביי זיך אין צעלע א פארוואונדעטן רויטארמייער און ניט אפגעגאנגען פון אים ביז וואנען ער האט זיך אויסגעהיילט.

אחוץ קאָוונערן האט זי שפעטער אריינגענומען אין מאנאסטיר נאך יידן. קאָוונערס ברודער מיכאל (א קאמאנדיר פון מיניארן-גרופע, געפאלן אין קאמף אין די קאזאנער וועלדער), די 23-יעריקע טייבל געלבוים (אומגעקומען בעת

אן אויסשפיר־דינסט פון געטא צו א פארטיזאנישער באזע), אהער פלעגט אויך קומען ערעק בארקס.

זייער אפט פלעגט די געגנט אויפציטערן פון רעוויזיעס. אין קריטישע מאָמענטן פלעגט די „מוטער" אנטאן די מענער אין נאַגע־קליידער און אזוי ארום זיי אויסבאהאלטן.

אין אט דעם מאנאסטיר האבן די דערמאנטע חברים זיך אויפגערעדט וועגן שאפן א ווידערשטאנד־ארגאניזאציע אין געטא, קאוונער האט דארט אנגעשריבן אן אויפרוף צו דער באפעלקערונג אין געטא. עס איז באשלאסן געווען צו לייענען אים אויף אן אומלעגאלער פארזאמלונג פון דער יוגנט. אין דער נאכט פון גיטל 1941, איז ווײַטקע קעמפנער געקומען פון געטא אין מאנאסטיר און געמאלדן, אז די פארזאמלונג איז ארגאניזירט.

דעמאלט איז די גרופע מאנאסטיר־יידן אוועק אין געטא און שוין דארט געבליבן.

אין א פאר טעג ארום האט די „מוטער" געבראכט קאוונערן אויף אן אפגערעדטן ארט 4 גראנאטן. אזוי ווי די גראנאטן זענען געווען פון א באזונדערער קאנסטרוקציע, זענען זיי בײדע אריין אין דעם הויף אויף טראקער 11 און די „מוטער" האט באוויזן קאוונערן, ווי אזוי מען באנוצט זיך מיט די ספעציעלע גראנאטן. די דאזיקע גראנאטן זענען געווען די ערשטע אין געטא.

ביים באגעגענען זיך האט די „מוטער" אזוי געזאגט:

— איך וויל קומען צו אייך אין געטא, קעמפן און פאלן מיט אייך צוזאמען. אייער קאמף איז א הייליקער. איר זייט נאבעלע מענטשן. און כאטש דו ביסט א מארקסיסט, אויסגעטאן פון רעליגיע, האסטו דאך א גאט, א גרויסן גאט, און איצטער ביסטו נענטער צו אים ווי איך — זאל ער אייך העלפן!

אין א צייט ארום, ווען די „מוטער" האט זיך דערוווסט, אז אין געטא עקזיסטירט שוין א קאמפס־ארגאניזאציע, איז זי געקומען צום טויער און געוואלט אריינגיין, זי האט אנגעטאן אויף זיך א לאטע און באוויזן די זשאנדארן א פאלשן שיין. די טויער־פאליציי האט אבער דערקענט, אז זי איז ניט קיין יידישע און עס איז איר קוים געלונגען זיך ארויסצודרייען פון ארעסט.

שפעטער איז די „מוטער" געווארן די פארבינדערן צווישן די פארטיזאנער אין געטא און דער פוילישער אומלעגאלער ארגאניזאציע. עס האט זיך אבער ארויסגעוויזן, אז די מענטשן, מיט וועלכע די „מוטער" האט אונז פארבונדן, זענען פון דער גרופע „ניעפאדלעגלאשטש". זייער ענטפער אויף אונזער פארשלאג וועגן געמיינזאמען קאמף קעגן דײַטשן אקופאנט איז געווען, אז עס איז נאך ניט געקומען די צייט צו קעמפן מיט די אקופאנטן. און זיי האבן אונז אפגעזאגט צו געבן געווער.

נאך דעם ווי די אונטערהאנדלונגען מיט די פוילישע קרייזן זענען געווארן איבערגעריסן, האט די „מוטער" אליין צוגעשטעלט פאר דער געטא געווער.

אַ ראַדיאָ

כדי ניט צו זיין אָפּגעריסן פון דער וועלט, האָט די פּאַרטיזאַנער-אָרגאַניזאַציע אין געטאָ, אויף קאַרמעליטן 3, אינסטאַלירט אַ געהיימען ראַדיאָ-אַפּאַראַט. יעדער אויגנבליק האָט מען געדרוקט און צעטיילט פאַר די פּאַרטיזאַנער אַ פּאָליטישן ביולעטין.

עס איז געווען ווינטער 1942, דער ווינטער פון דער גרויסער סאָוויעטישער אָפענסיווע, און די פּאַרטיזאַנער, שלינגענדיק די ווערטער פון ביולעטין, זענען באַפליגלט געוואָרן מיט מוט און גבורה.

אין דער זעלבער הייל איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ פּרוּוו אויפצושטעלן אַ טראַנסליר־סטאַציע אויף צו דערציילן דער וועלט וועגן די דייטשע רציחות.

ניט-יידן פּאַרטיזאַנער פון געטאָ

צו דער פ.פ.א. האָבן געהערט און אַקטיוו מיטגעהאָלפן אַ גאַנצע ריי ניט-יידן.

אירענאַ אַדאַמאָוויטש, וואָס האָט גוט געקענט יידיש און העברעיש, האָט חדשים לאַנג צוגעשטעלט געווער די יידן אין וואַרשע. אין מערץ 1942 איז זי לויטן אויפטראַג פון איר אָרגאַניזאַציע געקומען קיין ווילנע און דאָ איז זי צוויי וואָכן אָפּגעווען אין ווילנער געטאָ. זי האָט געוווינט אויף סטראַשון־גאַס 12. אירענאַ אַדאַמאָוויטש האָט אונדז געהאָלפן מיט אַלץ, וואָס איז נאָר מעגלעך. לויטן אויפטראַג פון אונזער שטאַב איז זי אַוועקגעפאָרן קיין קאָוונע און שאַוועל, כדי צו גרינדן אויך דאָרט אַזוינע ענלעכע אָרגאַניזאַציעס אויף צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד.

יאַדזיאַ דודזיעץ, אויך פון די פּוילישע דעמאָקראַטישע קרייזן, האָט אַ לענגערע צייט זיך געפונען אין געטאָ און האָט געמאַכט פּוילישע און ליטווישע דאָקומענטן פאַר די קעמפער פון פ.פ.א. ביי איר אין שטוב, היגטערן שטאָט, האָט זי שטענדיק אויסבאַהאַלטן יידן. שפּעטער שוין, ווען אונזער אָרגאַניזאַציע איז אַריבער אין וואַלד, איז ביי איר אין שטוב געווען דער טרעף־פּונקט, וווהין עס פלעגן קומען די פּאַרטיזאַנישע שליחים.

אַ לאַנגע צייט האָט געוווינט אין געטאָ און געהערט צו דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע דער רוס וואַנקע. ער איז אַריינגעטראָטן אין דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און איז שפּעטער געוואָרן אַ פאַרבינדלער צווישן דעם פּאַרטיזאַנער־שטאַב אין וואַלד און דער פּאַרטיי אין שטאָט.

דער 16-יעריקער יאַנעק געפינט זיך דאָ פון ערשטן טאָג. ער איז געבוירן אויף יאַטקעווער גאַס און רעדט יידיש ווי אַ וואַסער. ווען עס איז אויסגעבראָכן

די מלחמה איז ער צוזאמען מיט זיינע צוויי יידישע חברים אנטלאפן פון שטאט, לעבן מינסק האט אים געטראפן א שפליטער פון א באמבע. אויך זיין יידישער חבר איז געווארן פארוואונדעט, האבן זיך אלע דריי אומגעקערט קיין ווילנע, זיך געהאלטן צוזאמען און איינעם איז מען אריין אין געטא און געטראגן געלע לאטעס.

אין דער „נאכט פון געלע שיינען" האט מען יאנעקן געכאפט. אים געפירט אויף פאנאר מיט הונדערטער אנדערע. לעבן די ווייסע סלופעס אויף פאהולאנקע האט זיך אים איינגעגעבן צו אנטלויפן. א חודש האט ער זיך געדרייט אין דער שטאט, ניט אויפגעהערט בענקען נאך זיינע יידישע חברים. ווער ווייסט צי זיי לעבן? און אויב יא, זוכן זיי נאך אים. און יאנעק האט זיך אומגעקערט אין געטא.

פון זיינע צוויי חברים האט ער געפונען בלויז איינעם, זלמן טיקטין. דא האבן זיי געלעבט צוזאמען ווי ברידער. און זיי האבן ביידע געהערט צו די פארטיזאנער אין געטא.

די פאראשוטיסטן פון ביאלאוואקע

אין פעברואר 1942 האט אונזער פארבינדלער אין ביאלאוואקע הערש ראזאנאוויטש געמאלדן דעם שטאב, אז אין די סקארבוטשאנער וועלדער, נים ווייט פון ביאלאוואקע, האט זיך אראפגעלאזט א גרופע סאוויעטישע פאראשו־טיסטן. עס איז געווען דער ערשטער לעבעדיקער גרוס פון פארטיזאנער אין אונזער געגנט.

דער שטאב פון פ.פ.א. האט באשלאסן זיך צו פארבינדן מיט די פארטי־זאנער. דער קאמאנדיר איציק וויטענבערג איז אליין אוועק אין ביאלאוואקע אויסגעפונען אין וואלד די פאראשוטיסטן און האט אנגעבונדן א קאנטאקט מיט זייער קאמאנדיר מארגיס. דאס זענען געווען קעמפער פון דער פארטיזא־נער־באוועגונג אין ליטע. זייערע נעמען זענען: מארגיס, אלקסניס, טשיבורים, מויסענקא, דער ראדיסט טימאוסקאס און זאלעסקי (דער לעצטער אומגעקומען אין שלאכט ביים ארייגיין אין ווילנע).

פון מארגיסן האט וויטענבערג באקומען די פארמעלע באשטעטיקונג פון דער קאמוניסטישער ארגאניזאציע אין געטא. איציק וויטענבערג, בערל שערע־שניעווסקי און כיענע בארעווסקי זענען באשטימט געווארן פאר מיטגלידער פון ווילנער שטאטישן פארטיי־קאמיטעט, מיטן רעכט אריינצונעמען נייע מיטגלי־דער. דער קאמיטעט האט געהאט די אויפגאבע צו ארגאניזירן די פארטיי־אר־בעט אין שטאט.

מארגיס האט אויך אנערקענט די פארטיזאנער־ארגאניזאציע אין געטא, ווי א טייל פון דער אלגעמיינער ליטווישער פארטיזאנישער באוועגונג. דעמאלט

האט דער סעקרעטאר פון דעם שטאטישן קאמיטעט בערל שערעשניעווסקי זיך פארבונדן מיט דעם וויסרום קאראבליקאוו, מיטן באקאנטן פארטיי־טוער יאן פשעוואלסקי, און זיי האבן אנגעהויבן שאפן פארטיי־גרופעס אין שטאט, ווי אויך באזונדערע פארטיזאנישע גרופן אין פארשידענע פאבריקן. דער הויפט־ציל פון די פארטיזאנישע גרופן איז געווען: סאבאטאזש־ארבעט אין די דייטשע אונטערנעמונגען.

ווען עס זענען פארפעסטיקט געווארן בײדע פארטיי־גרופן אין געטא און אין שטאט, איז געבילדעט געווארן א נייער פארטיי־קאמיטעט אין ווילנע. אין אים זענען אריין: בערל שערעשניעווסקי (סעקרעטאר פון שטאטישן קאמיטעט), איציק וויטענבערג (קאמאנדיר פון פ.פ.א.), סאניע מאדייסקער (פאראנטווארטלעכע ארגאניזאטארן פון קאמסאמאל אין ווילנע), מאקאר קאראבליקאוו (ארגאניזאטאר פון די שטאטישע כוחות) און יאן פשעוואלסקי (אגיטאציע).

דער שטאטישער קאמיטעט האט זיך שטארק פארנומען מיטן אגיטירן קעגן דער צוואנגס־מאביליזירונג, רופנדיק די באפעלקערונג אוועקצוגיין אין וואלד. עס ווערן אויך אויפגעהויבן די פראגן וועגן באוואפנטע כוחות אין שטאט און אין געטא. אונטער דער אנפירונג פון שורקע מאזיטש איז געשאפן געווארן צווישן די באן־ארבעטער א גרופע דיווערסאנטן, וואס האט זיך פארנומען מיטן אויפרייסן באן־רעלסן און געבן כסדרדיקע ידיעות די פארטיזאנער וועגן דער באוועגונג פון די באנען.

סאבאטאזש און דיווערסיע

עס איז געווען זומער 1942, די דייטשן האבן אנגעהויבן אן אפענסיווע. אויפן בורבישקער באן־אפציווייג זענען פארלארן געווארן טאנקען. אינזשעניער איזאק ראטנער האט קאנסטרואירט בעמישע מיניאטור־אפאראטן און זיי אריינגעלייגט בגנבה אין די בענזין־רעזערווארן פון 14 טאנקען. אין אכט שעה ארום, ווען די טאנקען האבן זיך געררוקט צום פראנט, האבן זיי זיך אנגעצונדן און זענען פארברענט געווארן.

דער זעלבער גאלדשטיין, וואס האט אריינגעטראגן אין געטא דעם ערשטן קוילנוואַרפער, האט אין אמוניציע־לאגער בורבישאק קאליע געמאכט 145 זעניט־אפאראטן. ביי 90 קוילנווארפער, פארלאדענע צום פראנט, האט ער ארויסגענומען די שלעסער־בעקלעך.

ווען די דייטשן פלעגן באפעלן יידן אויפצורייסן אלטע באמבעס, פלעגן די פארטיזאנער ארונטערלייגן אונטער די אלטע נייעם דייטשן וואפן, און דאס פלעגט אויפגעריסן ווערן צוזאמען מיט די באמבעס.

אין א פרילינג־טאג 1943 האט א ניי־אנגעקומענער דייטשער רעזערוו־סאלדאט אומפארזיכטיק מאניפולירט מיט א גראנאט, ניט קענענדיק זיין מע־כאניזם. צו דעם צעטומלטן דייטש איז צוגעגאנגען דער אינזשעניער ראטנער און קאלט א זאג געטאן: גיב א ווארף דעם גראנאט אין יענער ריכטונג, אנים ווערסטו צעריסן (ראטנער האט באוווסטזיניק אנגעוויזן דעם דייטש א ריכטונג פון א פארמאסקירטער אמוניציע־שאפע) און ווען דער דייטש האט א ווארף געטאן אהין דעם גראנאט, האט זיך דערהערט א געוואלדיקער אויפרייס. אנ־דערהאלבן מיליאן ביקסן־קוילן זענען אוועק מיטן רויך.

דעם דייטש האט מען באשולדיקט אין סאבאטאזש און מען האט אים שפעטער דערשאסן.

אין „דויטשע דינסט־פאסט־אמט" האט געארבעט טעוויע גאלפערן. פירנ־דיק די פאסט פון אמט צום באן האט ער צעריסן און פארברענט טויזנטער בריוו און וויכטיקע מיליטערישע פאקעטן. דייטשע שפייז־פאקעטן פלעגט ער אריינטראגן אין געטא און צעטיילן זיי פאר די הונגעריקע. צום יארטאג פון פ.פ.א. האט גאלפערן ארויסגעשלעפט פון א וואליזע ביי א דייטש אפיציר א רעוואלווער און געבראכט אים א מתנה דער ארגאניזאציע.

וואזגעל און גלעזער האבן אזוי לאנג אויסגעדרייט שרייבלעד פון אכט אויטאס, ביז וואנען זיי האבן געפטרט די מאשינען.

אין „פלאג בויטע" האט געארבעט דער 17-יעריקער לייב דיסטעל, א קעמ־פער פון דער 33־טער גרופע.. זייענדיק אליין א שלאסער, האט ער זיך אויס־געלערנט צו פארשטיין אויף זעניט־הארמאטן, וואס פלעגן דארט ווערן אויפגע־שטעלט. פון אפריל 1942 ביז יולי האט ער קאליע געמאכט 43 שלעסער פון זע־ניט־הארמאטן.

עס איז געווען אין סאמע ברען פון דער דייטשער זומער־אפענסיווע. דורך דער ווילנער־באן־סטאציע האבן זיך באוועגט צענדליקער עשאלאנען מיט מילי־טער. יצחק מאצקעוויטש האט זיך מיט פאלשע דאקומענטן פון א טאטער אריינ־באקומען ארבעטן אויפן באן. ער פלעגט נאטירן די פינקטלעכע באוועגונג פון די מיליטער־צוגן און ראפארטירן אין פארטיזאנישן שטאב.

דער דייטשער הויפטמאן פון „הערעס קראפט־פארק (ה.ק.פ.) האט ניט גע־קענט פארשטיין, ווי אזוי עס רינען אוים גאנצע ציסטערנעס מיט בענזין. דער שטאב פון פ.פ.א. האט געהאט אין ה.ק.פ. ניין ארבעטער איבערגעגעבענע דער פארטיזאנישער באוועגונג.

אין בעזראן, 40 קילאמעטער פון ווילנע, איז געווען א קאנצענטראציע־לאגער פאר מענער און פרויען פון געטא. ביים ארויסבאקומען טאראף האבן גע־ארבעט די דריי יונגטלעכע: איצקאוויטש, קופערבערג און וויינשטיין — קעמפער פון פ.פ.א. פון דארטן האב זיי געמאלדן דעם שטאב, אז זיי האבן פארטראכט א פלאן פאנאנדערצורייסן די באן־רעלסן. זיי האבן געפרעגט א דערלויבעניש. דער שטאב האט אוועקגעשיקט דעם קעמפער הירש לעווין דאס צו ארגאניזירן. דעם 20־טן פעברואר 1942 האבן די פיר יונגטלעכע צענומען מיט א שרויף־

שליסל הונדערט מעטער העלסן אויפן וועג ווילנע־אינגא-ליניע נישט ווייט פון בעזדאן.

איינער פון די טיכטיקסטע שעדיקער איז געווען זעליק נאָלדבערג, געוועזענער אינסטרוקטאָר פון ווילנער יידישן טעכניקום. ביים ארבעטן ווי אן אינזשעניער אין די מיליטערישע ווארשטאַטן אויפן אעראָדראָם איז פּאָרובאַנעק, האָט ער אין 50 אעראָפּלאַנען, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן צום פאַריכטן, ארויסגעדרייט זייער וויכטיקע טיילן און דורכגעבויערט די בענזין-רעזערוואַרן.

אויף דער קאָנטע פון פ.פ.א. דאַרף מען אויך צורעכענען די צוויי שרפות אין פעלץ־פאַבריק „קיילים" און אין בענזין־לאַגער בענזינוווקע. אין „קיילים" האָבן די פ.פ.א.־ארבעטער זיך אויפגערעדט מיט זייערע פּוילישע און ליטווישע חברים און האָבן צוזאַמען אין יאַנואַר 1942 אונטערגעצונדן דעם רעכטן פליגל פון דער פאַבריק, וווּ צו יענער צייט האָבן זיך געפונען 60 טויזנט אויסגעאַרטיקטע פעלצן, וואָס די דייטשן האָבן זיך געגרייט איבערצושיקן צום פראָנט פאַר די סאָלדאַטן. עס איז פאַרברענט געוואָרן ביז איין פעלץ. דאָס פייער האָט אויך ארומגעכאַפּט דעם צווייטן טייל פון דער פאַבריק און צעשעדיקט די מאַשינען.

אין בענזינוווקע האָט דער קעמפער פרידמאַן איבערגעקערט דאָס נאַפט־לעמפּל ביי דעם וואַכמאַן אין דער וואַך־בויד, דער וואַכמאַן האָט דאַן געדרימלט; ער האָט זיך אויפגעכאַפּט, ווען דאָס פייער האָט ארומגעכאַפּט דאָס ביידל. אווי־דער מען האָט באַוויזן איינצולעשן די שרפה האָט דאָס פייער זיך אריבערגעכאַפּט אויף די פעסלעך מיט בענזין. עס האָבן זיך אויפגעריסן 300 פעסער. צוליב דעם וואָס די שרפה איז אויסגעבראָכן ביי דעם וואַכמאַן איז בויד, איז דער געשטאַפּאָ ניט איינגעפאַלן, אַז דאָס איז אַ דיווערסיע.

אַ דאַנק דער אַגיטאַציע פון פ.פ.א. איז געפירט געוואָרן אַ סיסטעמאַטישער סאַבאָטאַזש אין אַלע דייטשע אונטערנעמונגען, ווו יידן האָבן געאַרבעט. יעדער ייד, אומאָפּהענגיק צי ער געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע אָדער ניין, האָט געהאַלטן פאַר זיין חוב צו ברענגען שאָדן.

אחוץ דעם סיסטעמאַטישן ארויסבאַקומען געווער אין די דייטשע אונטערנעמונגען, האָט די אָרגאַניזאַציע זיך געניוויטיקט אין געלט־מיטלען צו קויפן וואָפן. מיר האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל אין משך פון אַ האַלבן חדש אויפצוזאַמלען אַ האַלבן מיליאָן רובל.

די פערטע גרופּע מיטן גרופּן־קאָמאַנדיר מאַצקעוויטש האָט דורכגעפירט אַ ריזיקאַלישן פּלאַן. די קעמפער פלעגן זיך טאָג־טעגלעך אריינקלייבן אין דער דייטשער פעלד־באַקליידונגס־אַמט און מיט דער הילף פון קעמפערן טאַליע וישאַבינסקי, וועלכע האָט דאָרט געאַרבעט, ארויסטראָגן פעק מיט דייטשע שינעלן, קאַראַקולענע מאַנטלען, פוטערס און וואַגנווייז דאָס אַוועקגעפירט צו אַ פויער, וואָס האָט זיך אונטערגענומען די זאַכן צו פאַרקויפן. אויף אַזאַ אופן האָט די גרופּע אויפגעזאַמלט 40 טויזנט רובל.

דער דרוקער קאַוואַלסקי איז געקומען צום שטאַב מיט אַ טשיקאַוון איינפאַל: ער וועט אָפּדרוקן פאַלשע ברויט־קאַרטן און עס וועט זיין אַ גרויסער ריווח.

דעם פלאַן האָט מען דורכגעפירט. אַ ספּעציעלע גרופּע האָט זיך פאַרנומען מיטן אויסקויפן פּראָדוקטן אויף די פאַלשע ברויט־קאַרטן. די פּראָדוקטן האָט מען אין געטאָ פאַרקויפט און עס איז געווען אַ הכנסה פון 100 טויזנט רובל.

דאַריק ווידוצקי האָט אַרויסבאַקומען אין אַ דײַטשער קאָנטראָל אַ געלט־פּאַקעט פון 35 טויזנט רובל און עס אָפּגעגעבן דער אָרגאַניזאַציע. ס׳איז אויך געהיים געזאַמלט געוואָרן געלט ביי דער באַפעלקערונג. נישט פרעגנדיק אויף וואָס, האָבן געטאָ־ייִדן אַריינגעטראָגן טויזנטער. עס איז אויך געווען אַ פאַרמעסט צווישן די גרופּעס, ווער וועמען עס וועט אַריבערשטייגן אין אויפזאַמלען געלט. די קעמפער האָבן אָפּגעגעבן ווערט־זאַכן: לעצטע אָנדענקען נאָך זייערע פאַרשניטענע עלטערן, ווי זייגערס, רינגלעך, בראַסלעטן א. א. וו. דער קעמפער ראַטקין האָט אָפּגעגעבן דאָס זייגערל פון זיין פרוי, וועלכע מען האָט אַקאַרשט דערשאָסן. דערביי האָט ער געזאָגט: „די נקמה איז מיר טייערער פאַר דעם לעצטן אָנדענק!” איך אַליין האָב אָפּגעגעבן אין פאָנד פון קויפן געווער דעם איינציקן אָנדענק פון מיין דערמאָרדעטער מאַמען: איר חתונה־רינג, וואָס זי האָט מיר אָפּגעגעבן אַ טאָג פאַר דער עקזעקוציע.

דער ברען אין דער זאַמל־אַרבעט איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז אַנשטאָט אַ האַלבן מיליאָן איז אַריין אין קאַסע פון דער אָרגאַניזאַציע אַ מיליאָן רובל.

הילף פאַר קריגסגעפאַנגענע און משפחות פון סאָוויעטישע קאָמאַנדירן

אין ווילנע זענען געווען צוויי גרויסע לאַגערן פאַר סאָוויעטישע קריגס־געפאַנגענע און משפחות פון סאָוויעטישע קאָמאַנדירן: אין די „ביליקע הייזער” אויף סובאַטש 37 און אין דער אַנטאָקאָלער טורמע. די ייִדן, וואָס האָבן נישט ווייט געאַרבעט, האָבן מיט אַלערליי מיטלען זיך באַמיט צו העלפן די געפאַנגענע. כאָטש דער דייטשער געזעץ האָט געזאָגט: „ווען אַ ייִד רעדט מיט אַ געפאַנגענעם וועט ער ביידע דערשאָסן”.

אין די ערשטע חדשים, ווען די מערדער האָבן זיך אָנגעזעטיקט מיט ייִדיש בלוט, האָבן זיך אָנגעהויבן די עקזעקוציעס איבער טויזנטער קריגסגעפאַנגענע. צו די רוסן זענען זיי געווען נישט בעסער ווי צו די ייִדן. איך האָב געזען אַמאָל אַ בילד, וועלכעס עס איז נישט מעגלעך צו פאַרגעסן: אַ בייזער, פראָסטיקער טאָג־לעבן די באַן־רעלסן ביי דער אייזערנער בריק ליגט אין שניי אַ קופּע פון אַ דריי הונדערט קריגס־געפאַנגענע. באַרוועסע, מיט צעפרוירענע הענט און פיס, פאַרפיניקטע מיט הונגער־טויט אויפן שניי־פעלד. זיי ליגן אָנגעוואָרפן איינער אויפן אַנדערן. פיל זענען שוין טויט, אַנדערע צאַפּלען זיך, אָטעמען קוים־קוים, ווי מילבן אונטער אַ פייער. אַנטקעגן זיי שטייט אַ דיקער, רויט־פּנימדיקער דייטש און ער פרעסט אַזוי צו להכעס׳דיק אַ קישקע ווורשט.

אין די דייטשע ווארשטאטן ה.ק.פ. פלעגט מען ברענגען אויף צוואנגס־ארבעט די קריגסגעפאנגענע. א סך פון זיי האבן זיך באמיט צו אנטלויפן. דער פארטיזאנער־שטאב אין געטא האט באשטימט א ספעציעלע גרופע קעמפער, וועמעס אויפגאבע ס'איז געווען צו באזארגן די געפאנגענע מיט געהעריקע דאקומענטן, מיט ציווילע קליידער און זיי אנווייזן א ריכטונג, וויאזוי אוועקצוגיין צו די פארטיזאנער. די קעמפער פעלדמאן און בלומע מארקאוויטש (געפאלן אין די שלאכטן ביים באפרייען ווילנע) האבן געהאלפן אכט קריגסגעפאנגענע מיטן קאפיטאן סעריאזשין בראש, באזארגט זיי מיט אלדאס נויטיקע און זיי אריבערגעשיקט אין די וועלדער ארום לידע.

אין די „ביליקע הייזער" אויף סובאטש־גאס האבן געוווינט אמאל א טויזנט יידן מיט א פאר טעג פאר דעם, איידער מען האט אריינגעטריבן די יידן אין געטא האבן די דייטשן ארומגערינגלט די צוויי מויערן און דערמארדעט זייערע איינוווינער. די הייזער פון די דערמארדעטע זענען גלייך פארפולט געווארן מיט די פרויען און קינדער פון סאוועטישע קאמאנדירן און רויטארמייער.

דער לאגער פאר געפאנגענע איז געווען באוואכט. ארויסגיין און אריינגיין איז געווען פארבאטן. פונדעסטוועגן האט זיך פון דארטן ארויסגעריסן, ווי א טויב, א רוסישע ליד, געשריבן פון א צען־יעריקן. דאס ליד האט מען אין געטא געזונגען. די ווערטער פון דער ערשטער סטראפע זענען מיר געבליבן אין זכרון:

На улице Субоч два дома стоят,
Раньше евреи там жили;
Теперь там русские люди живут —
Евреев-то немцы убили...

צום ערשטן מאל האב איך געהערט די ליד אין יאנואר 1942. עס איז נעווען אין די גרויסע פרעסט. ווען די רויטע ארמיי האט היטלערן אפגעטריבן פון מאסקווע. די יידן, וואס האבן געארבעט ארום באן, פלעגן ברענגען יעדן אווגט נייעס, וויפל עשעלאנען מיט „עפל" — ס'הייסט פארפרוירענע דייטשן — זענען אנגעקומען פון פראנט.

די דייטשן אין ווילנע און אין גאנץ ליטע האבן באשלאסן צו העלפן זייערע פארפרוירענע קאלעגן. איבער דער שטאט איז דערקלערט געווארן א „פרייוויליקע" באשטייערונג פאר דער דייטשער ארמיי: די איינוווינער דארפן ברענגען אין די דייטשע קאמיסאריאטן ווארעמע קליידער, שיך, וואליקעס, פעלצן, פוטערס, קאלדרעס — אלץ וואס קען נאר דערווארעמען די דערפרארענע היטלעריסטן. אין דער מעלדונג, אונטערגעשריבן פונעם דייטשן אויבערקאמיסאר רענטעלן, איז צום סוף געזאגט געווארן: ווער עס וועט זיך פרייוויליק באשטייערן, וועט באקומען א קוויטאנציע, אז ער איז אן ערלעכער בירגער. די באשטייערונג איז חל געווען אויך אויף דער געטא. די באפעלקערונג האט אבער נישט געוואלט העלפן אירע

פארקנעכטער. זענען די דייטשן געווארן „קליגער". זיי פלעגן פארהאלטן יעדער מאן און פרוי אויף די גאסן, אראפציען די קליידער פון זיי און אפלאזן זיי נאקעטע. חוץ דעם האט מען געמאכט איבערן שטאט רעוויזיעס, און וואס נאר מען האט געפונען איז געווארן קאנפיסקירט.

צום סארטירן, פאקן און צונויפברענגען די קליידער האט מען ארויסגענו־מען יידן פון געטא. צווישן זיי בין איך אויך געווען.

איינמאל, פארנדיק אויף אן אויטא, פול געלאדן מיט פעלצן און וואליקעס, האב איך דערהערט פון א מיטפארנדיקן חבר דאס ליד פון די „ביליקע הייזער", דער חבר האט דערציילט, אז די פרויען און קינדער, וואס געפינען זיך אין די „ביליקע הייזער", גייען אוים פון הונגער, ווערן פארפרוירן פון קעלט.

— פונוואנען ווייסטו דאס ? — האט אים א פרעג געטאן דער יונגטלעכער רודאשעווסקי, וואס איז צוזאמען מיט אונז געפארן אין אויטא.

— איך אליין בין נישט לאנג דארטן געווען. זיך ארייגעקליבן דורך די דראַ־טענע פארצוימונגען און אפילו גענעכטיקט אין לאגער. איך האב הער ערשטער ארויסגעטראגן דאס ליד.

עס האט זיך ארויסגעוויזן אט וואס : גערשקע (אזוי איז דער נאמען פון דעם זינגער) האט זיך דערוווסט, אז אין דעם לאגער פון די רוסישע געפינט זיך זיינער א חבר, א זון פון א געפאלענעם רויטארמייער. גערשקע איז אהין אוועק און גע־בראכט פארן חבר ברויט. דער חבר האט אים איבערגעגעבן דאס ליד. גערשקע האט עס ארייגעבראכט אין געטא און אלע זינגען עס.

דער אויטא האט זיך אפגעשמעלט אויף פאפלאוועס, לעבן דער דעזינפעק־ציע. מיר האבן געדארפט אהין אריבערטראגן די אנגערויבטע זאכן.

ביים ארייטראגן די פעק איז אונז איינגעפאלן א געדאנק : אנשטאט שלעפן די זאכן פאר די דייטשן, בעסער זיי אריבערטראגן אין די „ביליקע הייזער" פאר די נאקעטע קינדער און אויסגעהונגערטע פרויען.

דורך די ארומגעצוימטע דראטן פון די „ביליקע הייזער" גנבענען זיך אפט ארוים צען־יעריקע קינדער, זיי גייען איבער די נאענטסטע שטיבער און בעטלען ברויט. אויך דא, וווּ מיר טראגן איצט די פעלצן, דרייען זיך ארום די יאטלעד; מיט זיי דארף מען זיך פארבינדן. איך האב צוגערופן א בארוועס יאטל און אים געזאגט : מארגן זאל ער צוזאמען מיט זיינע חברים זיך ארויסגנבענען פונעם לאגער און אפווארטן אונזער אויטא אויף ארויף סובאטש־גאס, לעבן מערקל, דארטן וועלן מיר אין אוונט פארבייפארן מיטן זעלבן אויטא און פאר זיי אראפ־ווארפן וואס נאר עס וועט זיך לאזן. דער חברה'מאן האט פארשטאנען.

אויף מארגן האבן אונז אפגעווארט ביי א צען יאטלעך. מיר האבן אראפ־געווארפן צענדליקער פעלצן, וועש און וואליקעס, שאלן, סוועטערס, שיך און א זעקל עסנווארג. דאס עסנווארג האבן מיר געקויפט אויפן וועג ביי א פויער פאר א קאראקולענעם מאנטל — פארשטייט זיך, נישט קיין אייגענעם.

דער דייטש, וואָס איז געזעסן מיטן שאָפער ביים רודער און האָט אונז געהיט, מיר זאָלן נישט גנבענען, האָט גאַרנישט באַמערקט. דער שאָפער האָט יאָ געוווּסט. אַזויווי זיין וואַכמאַן, דער דייטש, האָט זיך נישט אָריענטירט אין די ווילנער גאַסן, האָט דער שאָפער געפירט די מאַשין דורך הינטער־גאַסן, און קומענדיק אויף סובאָטש־גאַס, צום באַשטימטן אָרט, האָט ער בכיוון פאַרפּאַמעלעכט דעם גאַנג פונעם אויטאָ, כדי מיר זאָלן באַוויזן אַראָפּצוואַרפן די פּעק.

די יאַטלער האָבן פלינק אויפגעכאַפּט אונזערע מתנות, זיי פאַרשאַטן מיט שניי, קיינער זאָל נישט באַמערקן, און ביינאַכט אַריינגעשמוגלט זיי צו זייערע מאַמעס.

אַזוי האָבן מיר איבערגעחזרט אַ וואָך נאָכאַנאַנד. די געפאַנגענע האָבן אויפ־געלעבט.

פון די געפאַנגענע האָבן מיר באַקומען אַ בריוול:

„מיר געדענקען, און ווען עס וועט קומען די צייט, וועלן מיר דערציילן אונ־זער היימלאַנד, אַז אין ווילנע, אין 1942, האָבן די פאַרקנעכטע און געפייניקטע יידן פון דער געטאָ נישט פאַרלוירן זייערע מענטשלעכע געפילן. אין דער צייט, בעת פאַרן רעדן מיט אַ נישט־יידן איז געקומען טויט־שטראָף, האָבן זיי איינגע־שטעלט זייערע לעבנס און געראַטעוועט פון הונגער און פראָסט אויך מענטשן אַנדערע — קרבנות פונעם זעלבן רעזשים".

די ערשטע דיווערסיע

...איציק וויטענבערג, דער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַ־ציע אין געטאָ, האָט מיך פאַרבעטן צו זיך. מיר האָבן געדאַרפט זיך צונויפ־רעדן וועגן אַ סאָוועטישן אָפיציר, מיינעם אַ באַקאַנטן, וואָס האָט זיך אויסבאַ־האַלטן אין געטאָ און געזוכט אַ וועג זיך צו פאַרבינדן מיט די פּאַרטיזאַנער.

עס איז געווען פאַרנאַכט. ווען מיר האָבן געענדיקט אונזער געשפּרעך איז אַריין דער שטאַב-מיטגליד אַבע מיטן געווער-מייסטער ברוך.

— הער אויס, ברוך, — האָט אים איציק אַ צי געטאָן צו זיך, — איך קען דיך פאַר אַ גוטן, געטרייען פּאַרטיזאַנער איך ווייס אויך, אַז דו פאַרשטייסט זיך אויף געווער, אַלע פּיסטוילן וואָס דו האָסט פאַריכט שיסן אויסגעצייכנט. דאָ האַנדלט זיך נישט וועגן צוטרוי. פאַרשטיי מיך. דאָ גייט בלויז אין דעם, צי די מינע, וואָס דו האָסט אויסגעאַרבעט אין געטאָ וועט אויף זיכער אויפרייסן. ס'איז די ערשטע דיווערסיע . . . מיר וועלן שיקן אונזערע בעסטע חברים, וואָס שטעלן איין דערביי זייער לעבן. אויב די באַן וועט נישט צעשפּרינגען אינדער־לופטן, וועלן מיר אָן אַ שיעור מער פאַרלירן, איידער מיר טוען גאַרנישט, ווייל אי עס קאָן קאָסטן קרבנות, אי עס וועלן די רעלסן נאָכדעם אַזוי באַוואַכט ווערן, אַז אַ צווייט מאָל וועט אַ סך שווערער זיין אַהין צוצוקומען. דעריבער פרעג איך דיך נאָכאַמאָל: ביסט אינגאַנצן זיכער, אַז די מינע וועט אויפרייסן?

— יאָ, איך בין זיכער — האָט ברוך געענטפערט.

אַבאַ האָט צוגעגעבן: „אַז ברוך זאָגט: זיכער, זאָג איך דאָס אויך”. מען דאַרף, — האָט ער צוגעגעבן, — וואָס גיכער צוגרייטן די דיווערסיע. די ידיעות פונעם אויסשפּיר זאָגן, אַז מאָרגן אַ גאַנצע נאַכט וועלן גיין דורך נײַ-ווילייקע געלאַדענע עשעלאָנען. מען טאָר נישט דורכלאָזן דעם מאָמענט.

פונדרויסן האָבן זיך דערטראָגן קולות, איציק איז אויפגעשפּרונגען פון בעטל אויף וועלכן ער איז געלעגן און אַז עפן-געטאָן דאָס פענצטער. אַ צען ייִדענעס, מיט פאַרבראָכענע הענט אויף די קעפּ זענען געלאָפן מיט אַ געשריי איבער די געסלעך: „ווײ, אונזערע קינדער!”

זייערע קינדער, וועלכע מען האָט געטריבן אין נײַ-ווילייקע אויף צוואַנגס-אַרבעט, האָבן זיך היינט נישט צוריקגעקערט אין געטאָ. מורער האָט ביי זיי גע-פונען קאַרטאָפל, האָלץ און אַ ליטער מילך. אַלעמען האָט ער אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע און זיי דערוואַרט דער טויט. מאָרגן וועלן שוין צו דער אַרבעט אין נײַ-ווילייקע גיין אַנדערע ייִדן.

— באַשטימען מיר נײַ-ווילייקע — האָט געזאָגט וויטענבערג.

— און איצט, איצט, האָט אים ברוך איבערגעריסן, — בעט איך אײַך, איר זאָלט מיר דערלויבן זיך צו באַטייליקן אין דער דיווערסיע. כאָטש דערפאַר אַליין וואָס איך האָב די מינע אויסגעפּאַרטיקט און קען גוט איר מעכאַניזם.

נאָכט נאָך נאַכט, אין משך פון אַ פולן חודש, באַהאַלטן אין די היילן אויף קאַרמעליטן גאַס 3, האָט ברוך זיך פאַרנומען מיטן אויספּאַרטיקן אַ מינע. ער האָט אַליין אין דעם דייטשן אַמוניציע-לאַגער געגנבעט טאָל, פּולווער און דאָס אַריינגעשמוגלט אַהער, אין דער טונקעלער הייל, כדי זיכער צו זיין אין מעכאַ-נישן אויפרייסער, האָט אים ברוך פריער אויסגעפּרוווט אין דער זעלבער הייל: דעם אויפרייסער מיט עטוואָס דינאַמיט האָט ער איינגעגראָבן אין דער ערד, און פון ווייטן מיט אַן אייזערנעם פּרענט אַ קלאַפּ געטאָן אין אַנדריקער. עס האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס און אַ שטיק ערד האָט זיך אַ טראָג געטאָן אינדערלופטן, אין הייל. — „ער טויג!”

איצט שטייט דאָ ברוך אין צימער, אַ בלייכער, די געלע לאַטע אויף זיין ברוסט הויבט זיך, אָטעמט אין ריטם פון זיינע ווערטער. ער האָט אַ בקשה — מען זאָל אים דערלויבן צו באַטייליקן זיך אין דער ערשטער דיווערסיע.

— לײַדער קען איך דיר נישט נאָכגעבן, — האָט אים וויטענבערג אַ קלאַפּ געטאָן איבערן אַקסל. — דו ווייסט דאָך אַליין, אַז דערוויל ביסטו ביי אונז פון די איינציקע, וואָס קענען אויפשטעלן און פאַריכטן כלערליי געווער. אַחוץ דעם ביסטו דער אָנפירער פון דער גרופּע גראַנאַטן-וואַרפלער, און עס איז אַ זינד פאַר דער אָרגאַניזאַציע דיך אַהין צו שיקן.

עס איז אַריינגעגאַנגען וויטקע קעמפּנער, די פאַרבינדלערן פון די פּאַרטיי-זאַנער מיט דער פּאַרטיי-אָרגאַניזאַציע אין שטאָט. אַ הויך-שטאַלטנע מיידל, מיט אַ ייִנגלש-געשוירענעם קאָפּ און געלבלעכע זומער-שפּרענקלעך אויף די אויסגע-

דארטע באקן. זי האט איבערגעגעבן וויטענבערגן דעם ביולעטען מיט די לעצטע פאליטישע נייעס, וואס ווערט אויפגענומען פון דעם געהיימען געטא-ראדיא, און זיך געווענדט צו איציקן :

— איך ווייס וועגן וואס איר דינגט זיך. מיר דארף מען קיין סך נישט דער־ציילן. די גאנצע נאכט האב איך נישט צוגעמאכט מיט קיין אויג. קורץ : מיין נאמען איז נישט וויטקע, אויב איך וועל נישט גיין אראפלאזן די באן.

די חברים האבן זיך פאנאנדערגעלאכט.

וויטענבערג האט איבערגעהאקט דעם געלעכטער :

— גוט, איך בין מסכים. און וועמען געבן דיר פאר באגלייטער ?

וויטקע האט א טראכט געטאן און אבא האט דערוויל ארויסגעהאלפן :

— יצחק מאצקעוויטש און משה בראוזע.

•

עס איז געווען א מיי־נאכט 1942. דורך א געהיימען דורכגאנג פון ווילנער געטא, וואס האט ארויסגעפירט אין דרויסן, האט זיך ארויסגעשארט א יינגל מיט א מיידל, ביידע אן לאטעס, און זיך געלאזט מיטן טראטואר אין שטאט אריין צו דער ברייטער־גאס. דער בחור האט פעסט געהאלטן אונטערן ארעם זיין חברטע. ער האט גערעדט אויף א הויכן קלינגעוודיק דייטש, כדי די פארבייגייער זאלן נישט האבן קיין חשד.

מען דארף זיך איילן. דער זייגער איז שוין האלב צען, און דאס גיין איבער די גאסן איז פאר „אריער" דערלויבט ביז צען. זיי דארפן וואס גיכער דורכ־שפרייזן די שטאט. דורך באקשט, איבערן ווילענקע-בריקל, איילן זיי צו דער פאלאצקער גאס. שוין דורכגעשניטן די פאלאצקער גאס און ארויף אויפן טראקט באטארי.

זיי זענען אראפ פון טראקט און געשניטן מיט זייטיקע שטעגלעך. אויף האלב צוועלף האבן זיי אפגערעדט זיך טרעפן מיט זייער חבר משה בראוזע, לעבן דער פאפיר־פאבריק ביי דעם אלטן דעמב. בראוזע איז געקומען דא פון סאמע באגינען מיט די ארבעטנדיקע פון ווילנער געטא, וואס טראגן שטיינער און ליגן אויס א ברוק. דא האט ער אפגעווארט די צוויי חברים. ביי אים געפינט זיך די מינע.

דער זייגער איז שוין געווען צוויי. זיי זענען אריין אין א וועלדל. וויטקע מיט איציקן האבן זיך צוגעשארט צו די רעלסן. בראוזע איז געשטאנען אויף דער וואך און געקוקט, צי מען גייט נישט. יצחק האט ארויסגעצויגן א האנט־רידל און אונטערגעגראבן א רעלס. דאס גריבל האט ער ארומגעלייגט מיט גלאטע געהאקטע שטיינדלעך, וואס וויטקע האט אים דערלאנגט. די מינע זאל זיך נישט ארייננקוועטשן אין דער ערד, ווען די באן וועט זי אנדריקן. ווען די מינע איז

שוין געלעגן אינעווייניק, האט מען זי פארשאטן מיט זאמד און זאלבעדריט זיך אפגעטראגן צו דער ווילענקע. זיי האבן דורכגעשניטן דעם טייכל און זיך אוועקגעשטעלט צווישן די ווערבעס, אפצוווארטן די אנקומענדיקע באן.

שטיל. פון די צונויפגעגאסענע האריזאנטיקע וועלדער סאפעט עפעס ארויס, טראגט זיך אלץ נענטער. די שפיצן בוימער ווערן באצויגן מיט רויך.

— א באן ! . . .

אצינד זעען זיי שוין דייטלעך, ווי פון דער וואלדיקער טיבעניש קריכט ארויס א לאקאמאטיוו און נאך אים א קייט מיט נאכקלאפנדיקע וואגאנעס. צען, צוואנציק, דרייסיק, נישט איבערצוציילן. דייטשע לידער דערגרייכן צו זיי פונדערווייטנס. וויטקען האט זיך געדאכט, אז דער לאקאמאטיוו איז שוין אריבער און די מינע האט נישט אויפגעריסן. זי האט פארמאכט די אויגן און האט מורא עס צו זאגן די חברים. יצחק איז געווען זיכער. ער געדענקט גענוי, ווו ער האט פארגראבן די מינע: דער לאקאמאטיוו איז נאך אהינצו נישט דערגאנגען. אט איז ער שוין נאענט. באלד מוז עס געשען, אט — — — —

ערד, מענטש און אייזן האבן זיך אויסגעמישט אינדערלופטן.

— —

●

א סך וואגאנעס, געלאדן מיט געווער און דייטשן, איילנדיק אין דער ריכטונג צו פאלאצק, זענען מיט האק און פאק צעריסן געווארן אויף שטיקער. עס איז איינע פון די ערשטע דיווערסיעס, וואס האט אויפגעריסן די שטילקייט אין ווילנער געגנט. ביז צום היינטיקן טאג ווייסן נאך וויניציק מענטשן, אז דאס האבן אויסגעפירט דריי יונגטלעכע פון ווילנער געטא.

●

פון די פויערים, וואס מען האט אינדערפרי גערופן אויף אויפצוקלייבן די טויטע, האבן מיר זיך דערוווסט, אז זיי האבן אנגעציילט ביי צוויי הונדערט דערהרגעטע סאלדאטן. חוץ די פארוואונדעטע און צעריסענע, וואס איז נישט מעגלעך צו ציילן. פון יענער דיווערסיע האבן די פויערים אויפגעקליבן און באהאלטן פיסטאלעטן, ביקסן און זייער פיל קוילן.

אין אנדערהאלבן יאר ארום, ווען אונזער פארטיזאנישע ארגאניזאציע אין געטא האט זיך דורכגעריסן דורך די אונטערערדישע קאנאלן און אוועק אין וואלד, האבן מיר זיך דערמאנט וועגן די ביקסן און פיסטאלעטן, וואס די ווייליקער פויערים האבן אויפגעקליבן בעת דער ערשטער דיווערסיע.

מיר זענען אהין אוועק, אפגענומען ביי די פויערים דעם וואפן, און מיטן זעלבן דייטשן געווער — געהרגעט דייטשן.

דער רוף צו אַנדערע יידישע ישובים

ווען די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין געטאָ איז שוין געווען פּאַרוואָרצלט, איז באַשלאָסן געוואָרן אַריבערצושיקן אונזערע שליחים אין אַנדערע יידישע שטעט, כדי אויך דאָרטן אָרגאַניזירן דעם ווידערשטאַנד. אין ביאַליסטאָק איז געווען אַ געטאָ מיט 40 טויזנט יידן. אין וואַרשע — מיט אַ האַלבן מיליאָן. די ביאַליסטאָקער האָבן נישט געגלויבט אין די שחיטות אין ווילנע. די וואַרשעווער זענען געווען זיכער, אַז אַ האַלבן מיליאָן קען מען נישט פאַרטיליקן.

אין פעברואַר 1942 האָט זיך איינגעגעבן פאַרבינדן זיך מיטן משעד יוזעף שמידט, וואָס איז געווען מאָביליזירט אין דער דייטשער אַרמיי.

אין זיין אייגענעם אויטאָ, אַן געצאָלט, האָט ער אַוועקגעפירט קיין ביאַליסטאָק און וואַרשע די דריי אונזערע מיטגלידער: ערדעק באַראַקס, יוזעף קאַמפּנער און סאַלאַמאַן ענטין. זיי זענען דאָס געווען די, וואָס האָבן דערציילט אין ביאַליסטאָק און וואַרשע וועגן די שחיטות אויף די ליטווישע יידן. זיי האָבן דעם ערשטן מאָל דערציילט וועגן פּאָנאַר.

ווען ערדעק באַראַקס איז צוריק געקומען קיין ווילנע און איבערגעגעבן מיט וואָס פּאַרא אומגלויבן מען האָט אויפגענומען דעם אמת וועגן חורבן, האָט דער שטאַב פון פ.פ.א. באַשלאָסן צו איבערצייגן וואַרשע און ביאַליסטאָק מיט פאַקטן. עס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אַ ספּעציעלער אויפרוף צו אַלע יידן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דער אויפרוף האָט דערציילט מיט אַלע גענויקייט וועגן דער סיסטעמאַטישער פאַרטיליקונג פון די יידן אין ליטע און ווייסרוסלאַנד, האָט דערציילט מיט בלוטיקע ציפערן וועגן ווילנע, ווילייקע, קאָוונע און מינסק.

„דער גורל פון אַלע יידן אונטער דער היטלערישער אָקופּאַציע, — האָט זיך געזאָגט אין אויפרוף — איז אַלגעמיינע אויסראָטונג, ניט געקוקט אויף קיין שום ווירטשאַפטלעכע אינטערעסן פאַר די דייטשן.

„ברידער! רייסט אַראָפּ די איינרעדעניש, אַז אונז קען ראַטעווען ווירטשאַפטלעכע נויטווענדיקייט. וואַרפט אַוועק די האָפענונג, אַז צוליב ווירטשאַפטלעכע סיבות וועלן די דייטשן ניט וועלן פאַרטיליקן די 40 טויזנט יידן אין ביאַליסטאָק און אַ פּשיטאַ שוין דעם האַלבן מיליאָן אין וואַרשע. די אויסראָטונג פון די יידן איז אַ צענטראַלע אַקציע. זי איז ניט אָפּהענגיק פון קיין שום אָרטיקע אָרגאַנען. די דייטשן אין גראָדנע, ביאַליסטאָק און וואַרשע, כדי צו האָבן אַרבעט און ניט גיין אויפן פראָנט, קענען פאַרציען דעם קיום פון די געטאָס אויף אַ קורצער צייט. די אויסראָטונג איז אָבער אַ סיסטעמאַטישער פּראָצעס, וואָס פריער אָדער שפּעטער וועט ער טרעפן אַלעמען. דאָ הערשט די פּאָליטישע פּראָגראַם איבער אַלע ווירטשאַפטלעכע פאַקטאָרן. וו ס'איז נאָר דאָ אַ יידישער ישוב אונטער היטלערן וועט זיין אַ פּאָנאַר!

„יידן! אָרגאַניזירט זיך! נעמט זיך צום געווער!
„יידן! צום ווידערשטאַנד!"

די פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ.

די צוויי שוועסטער שרה און רייזל זילבער האָבן דעם אויפרוף אַריבערגע־פירט אין ביאַליסטאָק און וואַרשע. ער איז צעטיילט געוואָרן צווישן די מיט־גלידער פון באַזונדערע פּאַרטייען, דעם מאָל האָט ער פּאָר אַלעמען געעפנט די אויגן.

צוריק פאַרנדיק זענען די שוועסטער זילבער פאַרכאַפּט געוואָרן דורך דער געשטאַפּאָ לעבן מאַלקין און דאָרטן האָט מען זיי אין אַ טויטפאַבריק בייַדן פאַרפייניקט.

נאָך זיי איז אַוועקגעפאָרן קיין וואַרשע די יונגע לערערן חיה גראָסמאַן. דאָרט האָט זי זיך פאַרבונדן מיט אַ שליח פון פּ.פּ.ר. (פּאָלסקאַ פּאַרטיאַ ראַ־באָטניטשאַ).

אין דער זעלבער צייט איז פון ווילנע אַרויסגעפאָרן עדעק באָראַקס אין ביאַליסטאָקער געטאָ. עס איז אויך געקומען קיין ביאַליסטאָק פון וואַרשע חיה גראָסמאַן, און זיי האָבן געהאָלפן שאַפן די אָרגאַניזאַציע „צום קאַמף מיטן דייטשישן אָקופּאַנט". שפּעטער האָט זיך זיי איינגעגעבן אַנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ נאָענטער פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין וואַלד.

●

אָנהייב 1942 האָט ד"ר וואָלף, דער געביטס־קאָמיסאַר פון ווילנער געגנט, זיך פאַרמאָסטן אויף די לעצטע געבליבענע ייִדן אויף דער פּראָווינץ. מיטן אויס־רייד צו „פאַרהיטן" די דערמאָנטע ייִדן פון כלומרשט פּאַרטיזאַנישע אָנפאַלן, זענען קאָנצענטרירט געוואָרן אין אָשמענע די ייִדן פון די אַרומיקע שטעטלעך: סאָלס, מיכאַלישאָק, סוויר א.אַנד.

כדי צו באַרויִקן די קאָנצענטרירטע ייִדן, זענען געקומען אין אָשמענע געשטאַפּאָ־אַגענטן און אַרויסגעגעבן אַרבעטס־שיינען. זיך דערוווּסט פון די מערדערישע פּלענער, האָט די פּ.פּ.א. אַרויסגעשיקט קיין אָשמענע די קעמפערן ליזע מאַגון אויף צו אָרגאַניזירן גרופּן אַוועקצוגיין אין וואַלד.

דער אָשמענער געטאָ איז געווען אַרומגערינגלט דורך פּאָליציי. ליזע האָט זיך אָבער אַריינבאַקומען אין געטאָ. דאָרטן האָט זי אַגיטירט: ייִדן! מען וועט אייך פירן צום טויט! די אַרבעטס־שיינען זענען צום פאַרנאַרן, אַנטלויפט!

און זי האָט אָרגאַניזירט באַוואָפנטע מענטשן, וואָס זענען אַוועק אין די וועלדער.

נאָכן צוריקקער פון אָשמענע האָט ליזע אויסגעפירט נאָכאַנאַנדיקע אויפ־גאַבן אין שטאָט. איינמאָל האָט זי געדאַרפט רעגיסטרירן אירע פאַלשע דאָקו־מענטן. צו דעם צוועק איז זי אַוועק אין דייטשישן פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט, נאָר דאָרט האָט מען זי דערקענט און אַרעסטירט.

אין געשטאַפּאָ האָט מען זי געפּייניקט אַ חודש צייט. מיט אָנגעברענטע אייזנס האָט מען איר געברענט דאָס לייב, נאָר קיין וואָרט פון איר ניט אַרויס־באַקומען. פון טורמע האָט זי נאָך באַוויזן איבערצושיקן דאָס בריוול:

„איך ווייס גענוי, ווו איך האלט אין דער וועלט. איך קען זיך גארניט איינלעבן מיטן געדאנק, אז מיך וועט מען פירן אויף פאנאר. איך בין רואיק. איך גריס אלע חברים. וואס טוט זיך איז ביאליסטאק?

זייט שטארק — ליזע".

היילקנדיק ליזעס אנדענק, האבן אירע חברים געקויפט אויף איר נאמען א רעוואלווער. ברוך גאלדשטיין האט צו אירע שלושים ארויסגענגבעט ביי די דייטשן אן אויטאמאט און געבראכט אין געטא.

דעמאלט האט דער שטאב באשטימט פארן מאביליזאציע-סיגנאל פון פ.פ.א. דעם לאזונג — „ליזע רופט!"

די געהיימע דרוקעריי

עס איז אויף דער געדאנק זיך איינצושאפן א דרוקעריי. צו יענער צייט, אנהייב 1942, איז נאך אין שטאט ניט געווען קיין אויספארמירטע אונטערערדישע אנטיפאשיסטישע באוועגונג. די פוילישע נאציאנאליסטישע ארגאניזאציע מיט איר בלעטל „ניעפאדלעגלאשטש" האט ניט אויפגעהערט צו אגיטירן קעגן דעם סאוויעטנפארבאנד און די פארטיזאנער.

אין פעברואר 1942 האט דער שטאב פון פ.פ.א. ארויסגעגעבן א העקטאגראפירטן אויפרוף צו דער שטאטישער באפעלקערונג. מיר האבן פארשטאנען, אז די זאך פון ווידערשטאנד איז ניט בלויז קיין יידישע. די שחיטות איבער די יידן זענען בלויז דער אנהייב פון א סיסטעמאטישן מארד-פראצעס איבער די פעלקער פון אייראפע.

אט איז דער ערשטער העקטאגראפירטער אויפרוף, ארויסגעגעבן פון דער פ.פ.א. צו דער שטאטישער באפעלקערונג:

בירגער פון אלע אקופירטע געביטן!

עס בלוטיקט דער שונא אויף אלע פראנטן.

אין פייער פון דער רויטער ארמיי זענען געווארן איינגעטונקט די גרעסטע טיילן פון דעם שונאס רעזערוון.

מיט טויט און אומקום אטעמען די ארומגערינגלטע דייטשישע ארמייען. אויסגעמוטשעטע, אויסגעשעפטע, ניט פעיקע צום קאמף, ליגן די דייטשישע דיוויזיעס אויפן שלאכטפעלד.

ס'האט היטלער זיינע חילות געטריבן אין קאמף, צוזאגנדיק זיי זיינט 14 טעג צו זיין אין מאסקווע. פון טעג זענען געווארן וואכן,

פון וואכן — חדשים. און ווען ס'איז אריבער דער זומער, האט ער געהייסן ווארטן אויף הארבסט. און ווען אין הארבסט האבן בלוטיק זיך פארבראכן אלע פרוון דורכצוזעצן די פארטיידיקונגס-קראפט פון דער רויטער ארמיי, איז דער נייער טערמין געווארן — ווינטער. פאר די דייטשן איז אבער דער ווינטער געווען אן אומגליק. מיליאנען דייטשישע סאלדאטן זענען געבליבן אויפן שלאכטפעלד. מאסן מלחמה־מאטעריאל איז צעפטרט געווארן פון די נאכאנאנדיקע קלעפ פון דער רויטער ארמיי.

אויף די פראנטן איז ערב פרילינג.

צוואנציק מיליאן סאוויעטישע זעלנער שטייען אונטער געווער. 9 מיליאן אויפן פראנט. 11 מיליאן גרייטע רעזערוון, די רויטע אר־מיי, א געשטארקטע מיט נייעם מעכטיקן קריגס-מאטעריאל, גרייט צו א געוואלדיקע אטאקע, וואס וועט דערלאנגען א טויט־קלאפ און פאר־ווּיסטן דעם שונא.

בירגער פון אלע אקופירטע געביטן!

דער שונא, איז מורא פאר ווידערשטאנד, ווייל אייך אייליק פאר־טיליקן. ער דערשיסט אייערע בעסטע זין. ער פירט אייך קיין דייטש־לאנד אין די הונדערטער, טויזנטער. אין ווארשע, קאליש, ווילנע, לעמבערג האט שוין דער היטלער-מערדער אומגעבראכט המונים.

לאזט זיך ניט פירן ווי שאף צום טויט. אז דער שונא זאל בא־דארפן איינברעכן דעם ווידערשטאנד פון יעדן איינציקן, וועט ער זיין פלאן ניט באוויזן דורכצופירן.

ס'פאלן פון אייך טויזנטער פאסיווע קרבנות. פרייהייט קעמפט מען אבער אוים נאר מיט אקטיווע קרבנות.

ווערט פארטיזאנער!

שטערט דעם שונא אויף אלע וועגן און שטעגן!

פירט דיווערסיע־ארבעט!

צעשטערט וועגן, טראנספארטן, פאבריקן, לאגערן — לאזט ניט רוען דעם שונא!

א טויט די אקופאנטן!

דער נצחון פאר אונז!

פארבאנד צו קעמפן מיטן דייטשישן אקופאנט.

ווילנע, פעברואר 1942.

אין אלע פאבריקן, אונטערנעמונגען און שטאט איז דאס בלעטל פאר־שפרייט געווארן. עס איז די ארבעט פון די יידישע צוואנגס־ארבעטער. גייענדיק צו דער ארבעט אונטער באגנעטן פון שטורמיסטן, האבן זיי דאס פאנאנדערגעקלעפט איבער דער גאנצער שטאט.

●

פיל געטא־קינדער, צען־ און צוועלף־יעריקע זענען געגאנגען אויף צוואנגס־ארבעט אין שטאט. די פארטיזאנישע ארגאניזאציע האט ניט איין קינד פארטרויט וויכטיקע אויפגאבן. און מיט וויפל באוווסטזיין, מיט וויפל מסירת־נפש דאס קליינוואַרג האט דאס דורכגעפירט! צענדליקער און הונדערטער פראקלאמאציעס זענען פארשפרייט געווארן איבער דער שטאט דורך אט דער טייערער חברה.

●

נאכן ערשטן העקטאגראפירטן אויפרוף צו דער שטאטישער באפעלקערונג האט זיך דער פ.פ.א.־מיטגליד קאוואלסקי, א ווילנער דרוקער, געווענדעט צום שטאב מיט א דרייסטן פלאן — אויפצושטעלן א געהיימע דרוקעריי.

דער שטאב איז אויף דעם פלאן איינגעגאנגען. אין יענער צייט האט זיך אונזער ארגאניזאציע אלץ מער און ענגער פארבונדן מיט דער קאמוניסטישער ארגאניזאציע אין שטאט, וואס האט גענומען אויפלעבן אין אונטערערד. דער פלאן איז קאנטאקטירט געווארן מיט דער פארטיי־ארגאניזאציע. אט ווי עס דערציילט קאוואלסקי אליין וועגן זיין ארויסגנבענען די שריפט.

„מיט דער הסכמה פון אונזער שטאב האב איך זיך ארייננבאקומען ארבעטן אין דער דייטשישער מלוכהשער דרוקעריי. אדאנק דעם, וואס דער מערסטער טייל ארבעטער האבן מיך געקענט פון פריער, האב איך גובר געווען אלע שוועריקייטן.

„איך הייב גלייך אן ארבעטן פאר אונזער זאך. סאניע מאדייסקער האט מיט מיר אפגערעדט, אז אויף מארגן צוועלף אזייגער, ווען ביי אונז איז מיטאג און די דרוקעריי איז א האלבע שעה אפן, וועט ווארטן אויף מיר ביים טויער א מענטש, וועלכן איך דארף איבערגעבן אלץ, וואס איך וועל ארויסבאקומען פאר דער דרוקעריי. דער סימן פון דעם מענטשן דארף זיין: מיטעלע הויך, איןברילן, מיט א שווארצן מאנטל און א קאראקולענעם קאלנער, און אין האנט וועט ער האלטן אן אויפגעדרייטע פוילישע צייטונג „גאניעץ צאדזשענני".

פינקטלעך צו דער צייט איז ער געקומען. ער נעמט צו מיין „פאַ־אק" און גייט זיך ווייטער. אין געטא האט מיר שוין סאניע אפגעגעבן א גרוס, אז דער פאקעט איז געבראכט געווארן בשלום און אז מארגן וועלן שוין קומען צוויי חברים, כדי צו נעמען מערער. און אזוי טאקע א וואך נאכאנאנד פלעגן ביידע צו מיר קומען אין דער אפגערעדטער צייט און איך פלעג זיי איבערגעבן פאר־

שידענ:ע פעקלעך שריפט און מכשירים. שפעטער, עס זאל ניט אויסקומען פאר־דערכטיק, פלעגט קומען איינער — דער, מיט וועלכן איך האב געהאט די ערשטע באגעגעניש. זיין נאמען איז יאן פשעוואלסקי.

אונזערע טעגלעכע טרעפונגען האבן אנגעהאלטן איבער א חודש. ביז אויף שלאס-גאס 15 איז פארטיק געווארן א געהיימע דרוקעריי מיט אלדאס נויטיקס, פאפיר, פארב, שריפט, ראמען, שליס־מאטעריאל א.אנד. דאס גנבענען און ארויסטראגן פון דרוקעריי איז פארגעקומען אזוי :

ביים פאנאנדערנעמען די שוין אפגעדרוקטע זאצן פון „גאניעץ צאדזשענני" קען מען צוקומען צו אלע שריפטן און מען האט ניט איבער זיך קיין בעל־הבית. ביים פאנאנדערנעמען דעם שריפט פלעג איך אויפקלייבן און באהאלטן דאס, אין וואס מיר האבן זיך גענייטיקט. איך האב זיך געדראפט היטן פאר דריי הונדערט אויגן.

מיין טרעף-צייט מיט יאנען איז געווען האלב פינף פארנאכט, ווען איך פלעג גיין צוריק אין געטא.

איינמאל רעד איך מיט אים אפ, אז מארגן זאל ער קומען מיט א גרויסן פארטפעל צונעמען ביי מיר א ראם, א וואלעק, א גראנקע און א ווערסטאק. איך האב דאס אפגעליינגט אין דרוקעריי און מען מוז דאס אומבאדינגט צונעמען.

די ראם פאסעווע איך איין ארום זיך. און די איבעריקע זאכן פארוויקל איך אין מאקולאטור ווי א פעקל. ביים טויער — אן איבערראשונג. עס שטייט דער דירעקטאר שקעמאס. ער פרעגט מיך, וואס איך טראג. איך ענטפער אים קאלט, אז מאקולאטור, ווייל איך האב ניט אין געטא מיט וואס צו הייצן. און דער דירעקטאר האט מיר געגלייבט.

ארויס דורכן טויער מיט א פויקנדיק הארץ, זוך איך יאנען, און פון יע־נעם ניט קיין סימן. איך לויף ארום אין סאד צווישן די ביימער, טאמער פאר־שטעלט ער זיך. דער מענטש איז ניטא.

דערווייל ווערט שפעט און מער ווי ביז 6 אזייגער טאר א ייד זיך ניט באווייזן אין די גאסן. איך באשליס צוריק ארייגיין אין דרוקעריי, באהאלטן מיין סחורה אין א מאלינע און אליין אוועקגיין אין געטא. אבער עס טוט זיך ניט ווי מען וויל. אין הויף פון דרוקעריי שטייט נאך אלץ דער דירעקטאר, און וועגן ארייננגיין צוריק קען ניט זיין קיין רייד. איך מאך השיבנו נאזאד, און אז אנגעלאדענער מיט בליי און אייזן שפאן איך אוועק אין געטא.

אינמיטן וועג — א קאטאסטראפע, ס'האט געפלאצט דער פאסיק, און די שווערע ראם ציט אראפ מיינע הויזן. איך גיי און פאריכט זיך. דורך דער מאנטל־קעשענע האלט איך אונטער די ראם. מיין איינציקע האפענונג — וואס ניכער אין געטא.

מיט מאטערניש דערקראכן צום געטא, ערשט מורער רעווידירט ביים טויער. ווו צו גיין צוריק האב איך ניט, ווייל ס'איז שוין 6 אזייגער. די ראם מיט מיינע הויזן ציען זיך אלץ נידעריקער. איך האב באשטימט פאר יעדן פרייז

אויסצומיידן דעם קאָנטראָל. און ווען מורער איז געווען פאַרנומען ביים שמייסן א יידישע פרוי, האָב איך זיך אריינגעדרייט אין געטאָ...

איך האָב אָפּגעגעבן מיין לאַדונג סאָניען מיט בערלען, און זיי האָבן דאָס אויף מאָרגן איבערגעגעבן יאַנען, וועלכער האָט שוין ניט געטאָרט צו מיר קומען, ווייל מען האָט אים נאָכגעשפּיאָנירט.

אויסגעשטאַט פולשטענדיק די דרוקעריי אין שטאָט, ביז איך צוגעטראָטן צו קאָמפּלעקטירן אַ צווייטע דרוקעריי אין געטאָ גופא.

אין דיביידע דרוקערייען זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן פאַרשידענע צייטונגען, פלאַקאַטן, פלוג־בלעטלעך אין לימוויש, דייטש און פויליש. אויף פויליש איז אַרויסגעגעבן געוואָרן די צייטונג „שטאַנדאַר וואָלנאָשטשי", וווּ עס זענען געדרוקט געווען די אַרטיקלען פון איציק וויטענבערג, סאָניע מאַדייסקער, יאַן פּשעוואַלסקי און ד"ר גאַרדאָן. שפּעטער זענען צוגעצויגן געוואָרן פּוילישע ליטעראַטן. אין דער רעדאַקציע־קאָמיסיע זענען אַריין: פרוי פּשעוואַלסקי, וויערא אַגאַנאַווסקאַ און סאָניע מאַדייסקער.

ספּעציעלע אָפּטיילונג ביי פ.פ.א.

דער ציל פון אָט דער אָפּטיילונג איז געווען: אַרויסבאַקומען געהיימע באַפעלן וועגן יידן פון דער דייטשישער מאַכט; אַרויסבאַקומען וויכטיקע מיליטערישע סודות; אויפדעקן געשטאַפּאָ־אַגענטן פון דרויסן און אין געטאָ; האָבן אַ קאָנטראָל איבער די מיטגלידער פון פ.פ.א.

די גרופּע איז געווען קאָנספּיראַטיוו פאַר דער גאַנצער אָרגאַניזאַציע. קיינער זאָל ניט וויסן ווער עס זענען אירע מיטגלידער. מיט דער ספּעציעלער אָפּטיילונג האָט אָנגעפירט דער שטאַב־מיטגליד יוסף גלאַזמאַן. איינע פון זיינע וויכטיקסטע אַגענטן איז געווען מירע גאַניאַנסקי (העלדיש אומגעקומען אין וואַלד ביים אַגיטירן די פּאָליציי, זיי זאָלן אַריבערגיין צו די פּאַרטיזאַנער). אַדאַנק איר קלוגשאַפט האָט זיך איר איינגעגעבן צו געווינען דעם צוטרוי פון דעם וויכטיקן שעף פון איפּאַטינגא בוראַקאַס און דעם מאַיאָר מאַרושיס און אַרויסקריגן ביי זיי ידיעות וועגן געפּלאַנטע גזירות אויף יידן, פּלאַנען און קריגסד געפּאַנגענע.

וועדליק אַ באַפעל פון פ.פ.א.־שטאַב האָט גאַניאַנסקי זיך באַקענט מיטן פּאָליציי־שעף פון געטאָ דעסלער. דאָרט האָט זי אַרויסגעגנבעט בלאַנקען פון געשטאַפּאָ, וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט פאַר זיך אויסגענוצט.

עטלעכע מיטגלידער פון דער ספּעציעלער אָפּטיילונג זענען בכיוון אַריין דינען אין דער יידישער פּאָליציי, בדי צו זיין אויף דער וואַך איבער די געשע-

ענישן אין געטא. די ספעציעלע גרופע האט אויך אויסגעפונען פארעטער אין שטאט, איבערגעגעבן זייערע נעמען דער אונטערערדישער ארגאניזאציע. אויפן סמך פון אזא אינפארמאציע איז דערשאסן געווארן די געשטאפא־אגענטן ווילע־זשאנסקא און נאך איינער.

די גרופע האט אויך געהאט די וואך איבער די מיטגלידער פון פ.פ.א. ווען איינער א מיטגליד איז געווען אין חשד, האט מען אים פון דער ארגאניזאציע נים ארויסגעווארפן, נאר מען האט אים אריינגענומען אין א פיקטיווער גרופע, וואס האט זיך נים פארנומען מיט קיין פראקטישער ארבעט.

דער הימען פון פ.פ.א.

זאג נים קיינמאל, אז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלייענע פארשטעלן בלאע טעג,
קומען וועט נאך אונזער אויסגעבענקטע שעה,
ס'וועט א פויק טאן אונזער טראט: מיר זענען דא!

פון גרינעם פאלמען־לאנד ביז ווייסן לאנד פון שניי,
מיר זענען דא מיט אונזער פיין, מיט אונזער וויי.
און וווּ געפאלן איז א שפריץ פון אונזער בלוט,
שפראצן וועט דארט אונזער גבורה, אונזער מוט.

ס'וועט די מארגן־זון באגילדן אונז דעם היינט,
אונזער נעכטן וועט פארשווינדן מיטן פיינט.
נאר אויב פארזאמען וועט די זון און דער קאיאר,
ווי א פאראל זאל גיין דאס ליד פון דור צו דור.

געשריבן איז דאס ליד מיט בלוט און בליי,
ס'איז נים קיין לידל פון א פויגל אויף דער פריי,
דאס האט א פאלק פון צווישן פאלנדיקע ווענט
דאס ליד געזונגען מיט נאגאנעס אין די הענט.

דער מחבר פון דעם הימען איז א יונגער יידישער דיכטער — הירש גליק. ביים דורכרייסן זיך דורך דער ארומגערינגלטער געטא צו די פארטיזאנער אין וואלד, איז ער פארכאפט געווארן דורך די דייטשן און איז פארשלעפט געווארן אין עסטאניע אין א קאנצענטראציע־לאגער.

אבער דאס ליד איז אוועק אין וואלד מיט זיינע חברים נקמה־נעמער.

מיר פייערן דעם ערשטן מאַי (1943)

געהיים האָבן מיר זיך אויפגעקליבן אין קאַפּע אויף שאַוועלסקע 6. דער עולם איז באַשטאַנען פון די מיטגלידער פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע, פון שול־יוגנט און קינדער פון יוגנט־קלוב. מען איז געגאַנגען אַנגעטאָן אין ווייסע בלוזעס. יעדן איינציקן האָט מען אָנגעשטאָכן ביים אַריינקומען אַ רויט שלייפעלע. דער זאַל איז באַפּוצט געווען מיט גרינס, מיט בלומען. די יוגנט האָט עס אַריינגעטראָגן פון דער צוואַנגס־אַרבעט אין שטאָט, געטראָגן עס באַהאַלטן, די זשאַנדאַרן זאָלן ניט זען. די ריחות פון גרינס רופן צו פרייהייט, און אַ פּשוט צווייגל איז קאָנצענטרירט דער פרילינג.

די פייערונג האָט געעפנט אַ מיטגליד פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע. אין אָנהייב האָט ער אַלעמען געבעטן זיך שטעלן, אָפּצוגעבן כבוד און זיך סאָלידאַריזירן מיטן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 20־טן אַפּריל דעם יאָר. אין דער זעלבער צייט, ווען מיר פייערן דעם 1־טן מאַי, ראַנגלען זיך אונזערע ברידער אין וואַרשע אין ברענענדיקע פייערן. נאָענט איז דער טאָג, ווען אויך מיר וועלן דאַרפן אַרויסטרעטן מיט געווער. לאָמיר נעמען אַ מוסטער פון וואַרשע און קעמפן ביזן לעצטן.

מען האָט איבערגעלייענט דעם פּאָליטישן ביולעטין פון געהיימען נעטאָ־ראַדיאָ. מען האָט געזונגען רעוואָלוציאָנערע לידער. דער פידלער ראַבינאָוויטש האָט געשפּילט. איך האָב פאָרגעלייענט מיין ליד „אַ נעם טאָן דעם אייזן".

אין זאַל, צווישן דער יוגנט און די פּאַרטיזאַנער, איז אויך ביינעווען די ליטווישע שרייבערן שומייטע. זי איז געקומען אין געטאָ מיטפייערן דעם יום־טוב.

●

נאָך דער אַלגעמיינער פייערונג האָבן מיר זיך אויפגעטראָפן אַ גרופּע חברים ביי וויטענבערגן אין שטוב. דאָ אין דעם ענגן קרייז האָט וויטענבערג געהאַלטן אַ רעדע. ער האָט געגעבן אַן איבערבליק איבער דער לאַגע אויפן פראָנט, דערציילט וועגן די דייטשישע מפּלות און אַרויסגעזאָגט אַ געדאַנק, אַז ווען די רויטע אַרמיי וועט זיך דערנענטערן וועט אונז אויסקומען זיך אַריבערטראָגן אין שטאָט, אויפהייבן די גאַנצע באַפעלקערונג און, שלאָגנדיק דעם דייטשישן גאַרניזאָן, מיטהעלפן באַפרייען די שטאָט.

אונטערן שוץ פון אסתר־רחל קאַמינסקי

איך האָב געאַרבעט אין בנין פון געוועזענעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין דעם „איינזאַץ־שטאַב ראָזענבערג", וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן אויפזאַמלען און פאַרוויסטן די קולטור־אוצרות פון די ווילנער מוזייען און

ביבליאָטעקן. מיט מיר צוזאַמען האָט געאַרבעט מיין חבר קאַטשערגינסקי. מיר האָבן ביידע באַשלאָסן צו באַקומען אַ קוילנוואָרפער.

קאַטשערגינסקיס פרוי, אַליין אַ קראָקעווער, מיט אַ נישט-יידישן אויסזען, איז פון ערשטן טאָג ניט אַריין אין געטאָ. זי האָט געלעבט ווי אַ ניט-יידישע אין צענטער שטאָט ביי איר מאַנס אַ גוטן חבר אַ ליטווינער, וועלכער האָט זי באַוואָרנט מיט פאַלשע דאָקומענטן. איך האָב אים אויך געקענט. זיין נאָמען איז יוליאַן יאַנקאַוסקאַס. ער פלעגט אָפט קומען צו אונז צום טויער פון אינסטיטוט, פלעגט ברענגען עסן און אויפרופן פון די אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס.

איינמאָל האָט ער אונז געבראַכט אַ רעוואָלווער. אין משך פון אַ חודש צייט האָט ער אונז איבערגעגעבן אַ צוואַנציק שטיק: נאַהאַנעס, מאַוזערס און דרייצן־קוילי̈קע בעלגישע פאַראַבעלן מיט אַ טויזנט קוילן. ער האָט צוגעזאָגט צו ברענגען אַ קוילנוואָרפער.

אין אַן אָפּגערעדטן טאָג, זיבן אינדערפרי, גלייך ווי מיר קומען צו דער אַרבעט, האָט ער געזאָלט ברענגען דעם קוילנוואָרפער. מיר האָבן שוין געהאַט אַן אָרט, וווּ די טיילן פון קוילנוואָרפער צו באַהאַלטן, אויך אַ פּלאַן ווי אים אַריבערצוטראָגן אין געטאָ.

יאַנקאַוסקאַס איז אינדערפרי נישט געקומען. מיר האָבן נישט געוווּסט וואָס איבערצוקלערן. אפשר אַ דורכפאַל? שוין צען אַזייגער, עלף, און דער מענטש איז נישטאָ. אפילו די דריי אומבאַקאַנטע בריוו שלום-עליכמס, וואָס איך האָב צופעליק געפונען אין אַן אַלטער גמרא, האָבן נישט בעסער געמאַכט די שטימונג.

אין צימער גייט אַריין ד"ר ספּינקלער, דער „טעאָרעטיקער" פון דעם איינזאַץ־שטאַב ראָזענבערג אין ווילנע. היינט איז ד"ר ספינקלער אין אַ גוטער שטימונג: ער האָט באַקומען פון בערלין אַ בריוו, וווּ זיין פרוי איז לעבן געבליבן נאָך דער גרויסער באָמבאַרדירונג. אָט אַ פרייד! די גאַנצע גאַס איז צעפאַלן שטיקערווייז, בלויז דער אונטערשטער גאָרן, וווּ עס וווינט זיין מאַריטע, איז פאַרבליבן — אַזוי באַרימט ער זיך.

געקומען איז ער אָנזאָגן אונז, אַז מיר זאָלן גוט אָרויפנייען אויף אונזערע בגדים די געלע לאַטעס, נישט בלויז אויף די אויבערדעקלעד אַליין מוזן זיי זיין פּאַרפעסטיקט, נאָר אויך אויף די העמדער און בלוזעס. אַזוי איז דער באַפעל פון מאָרגן. אין צוויי שעה אַרום, נאָך מיטאָג, וועט אַהער קומען אַ הויכע קאָמיסיע פון בערלין צו באַקוקן די אַנטי-יידישע אויסשטעלונג, וואָס אויפן אויבערשטן גאָרן. קען זיין, זיי וועלן אַריינקומען אין אָט די צימערן אויך. בכלל ראָט ער אונז זיך נישט וואַרפן אין די אויגן.

איך בין שוין צופרידן, וואָס יוליאַן איז נישט געקומען. מער ווי דאָס פעלט מיר נישט: ברענגען אין אינסטיטוט געווער אין דער צייט פון דער קאָמיסיע.

דער זייגער וועדט איינס. די דייטשן פאָרן אַוועק אויף מיטאָג. עס בלייבט נאָר איבער דער אויבזעער ווירבלים. ער דאַרף זיך צוהערן, וואָס די יידן רעדן, צוזען וואָס די יידן טוען.

מיטאַמאָל איך גיב אַ הויב דעם קאָפּ, און איך זע פון פענצטער יאַנקאַוס־

קאסן. זיין הויכע, דארלעכע פיגור וואלט איך דערקענט ביינאכט. אין האנט שלעפט דער יונג א טשעמאדאן, אין וועלכן איך וואלט אויף זיכער געקענט אריינקריכן.

אין קאפ גיט א שלאג דאס בלוט. איך הייס דער לערערין רחל קרינסקי, זי זאל אויף א האלבער שעה פארדרייען דעם קאפ אונזער היטער ווירבליסן. איך מיט קאטשערגינסקין לויפן אראפ אויפן הויף צו יאנקאוסקאסן. יענער ווארט שוין צווישן די ביימער. עס גיסט פון אים א שווייס. ער ווישט זיך מיט א טיכל דאס פנים און דערציילט: אינדערפרי האט ער נישט געקענט קומען, ווייל דארטן, ווו ס'האט זיך געפונען דער קוילנווארפער, וואס איז געווען פארגראבן אין א קעלער, איז גראד פארגעקומען א רעוויזיע. מען האט אלע דריי הונדערט איינוווינער ארעסטירט און אוועקגעשלעפט אין געשטאפא. ערשט נישט לאנג האט ער ארויסבאקומען פון דארט דעם קוילנווארפער. ער איז אינגאנצן אין טשעמאדאן. די פיסלעך טראגט ער באזונדער אריינגעשפארט אין גארטל פון די הויזן...

אויף אזוינס האבן מיר זיך נישט גערעכנט. אינמיטן העלן טאג, איינס אזייגער שפאצירן איבער די ווילנער גאסן מיט א קוילנווארפער! נאר לאנג האט מען נישט געטארט טראכטן: צוויי אזייגער דארף אהער קומען די בערלינער קאמיסיע, אנטקעגן דעם ייווא-בנין געפינט זיך דער שטראף-באטאליאן פון ס.־ס. איבערן הויף דרייען זיך ארום אלערליי מענטשן.

זאלבע צווייט האבן מיר דעם טשעמאדאן אריינגעטראגן אין קעלער פון בנין און פארגראבן אין א קופע צייטונגען. דארט האבן מיר אים פאנאנדערגענומען און איין טייל ארויסגעטראגן אין דער הויך אין בילדער־צימער, דער קוילנווארפער זאל אין יעדן פאל נישט זיין קיין גאנצער.

אין דער זעלבער צייט איז די פארטיזאנקע רייזל קארטשאק אוועקגעלאפן אז א לאטע אין שטאט צו וויסן געבן די חברים אין געטא, מען זאל קומען וואס גיכער אפנעמען דעם קוילנווארפער.

דער בילדער־צימער איז מיט איין ווענטל געווען אפגעטיילט פון מיינעם. ער האט געהערט, אזוי צום זאגן, צו מיר. אלע יידישע בילדער, אויפגעשלעפטע פון כלערליי מוזייען, זענען צוערשט געבראכט געווארן צו „מיר" אין צימער. איך האב זיי באדארפט פארשרייבן, נומערירן און שפעטער זיי אריינטראגן אין בילדער־צימער דורך א טיר, וואס האט פאריניקטביידע צימערן. איך האב גענומען די לופע פונם קוילנווארפער, זי צוגעדעקט מיט דריי בילדער. אונטן, אויפן סאמע אייבן, א פארטרעט פון אסתר־רחל קאמינסקי, די מאמע פון יידישן טעאטער איז דארט יונג, שיין, מיט א שלייער אריבערגעווארפן אריבער די האר... דאס צווייטע בילד, וואס האט באפאנצערט דעם קוילנווארפער איז א צייכענונג פון מארק שאגאל. דאס דריטע סאמע אויבן, מינקאווסקיס באקאנט בילד — „פליטים" געבראכט אהער פון אנסקי־מוזיי.

דעם אנגעלאדענעם דיסק פון קוילנווארפער האב איך אריינגעטראגן צו מיר אין מאנוסקריפטן־צימער, אים אריינגעלייגט אין א טעקטורענעם שאכטל און אים צוגעדעקט מיט א תנ"ך.

דאס מיידל, וואס איז אוועקגעלאפן אין שטאט, האט זיך אומגעקערט מיט א טרויעריקער ידיעה: קיטעל איז געקומען אין געטא ארעסטירן דעם קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע וויטענבערג. דער טויער ווערט שטארק געהיט און עס איז היינט נישט מעגלעך אריינצוטראגן דעם קוילנגווארפער.

עס האט זיך דערהערט א סיגנאל פון אן אויטא. עס איז אריינגעפארן די בערלינער קאמיסיע...

פיר קנאקעדיקע דייטשן זענען ארויס פון דער מאשין. אלע אין ברוינע אוניפארמען, ווי די מיטארבעטער פון ראזענבערג-שטאב און אויף די ארבל שווארצע האקנקרייצן אויף א רויטן פאן.

די געסט זענען ארויף אין דער הויך צו דער ספעציעל-צוגעגרייטער אנטי-יידישער אויסשטעלונג.

די אויסשטעלונג איז נישט געפעלן דער דייטשער קאמיסיע. זיי שרייען עפעס מיט וויסטע קולות, און ספארקעטס שטיוול קלאפן נערוועז איבערן קארידאר.

איך דערהער ווי עס עפנט זיך די טיר פון בילדער-צימער. דורכגעפאלן מיט דער אויסשטעלונג, האט ספארקעט אפנים באשלאסן מכבד צו זיין זיינע געסט מיט די יידישע בילדער. איך הער דורכן ווענטל, ווי ער דרשנט וועגן דעם הויכן ווערט פון די בילדער, און מיט וויפיל שוועריקייטן עס איז אים אנגעקומען זיי צו געפינען.

— „דיזעס בילד שטעלט יודישע פליכטלינגע דאר" — הער איך ווי ספארקעט נעמט אראפ דאס בילד פון מינקאווסקי, אונטער וועלכן עס ליגט די לופע פון קוילנגווארפער, און באווייזט עס זיינע בערלינער לייט. איך פיל ווי מיין הארץ ווערט א קעסל-גרוב. דאס בלוט שפארט מיר אין די אויגן. באלד קומט פאר די קאטאסטראפע. מען וועט געפינען די לופע, און אחוץ די דרייסיק יידן, וואס ארבעטן אין ייווא, וועט מען זיכער אומברענגען די געטא! און ווער איז שולדיק? איך! וויאזוי בין איך געווען אזוי לייכטזיניק? ווי ראטעוועט מען די לאגע? ווי גיט מען זיך אן עצה? מיטאמאל פאלט מיר איין א משונהדיקער געדאנק. נישטא קיין צייט איבערצוטראכטן, מען מוז האנדלען גיך.

איך לויף אריין אין בילדער-צימער, שריי „פערצייען זי", לויף ארויס צוריק דורך דער צווייטער טיר און דורכן קארידאר קום איך ווידער אין מיין צימער. מיט דעם האב איך געוואלט אפווענדן זייער אויפמערקזאמקייט צו די בילדער. זאלן זיי מיינען, אז איך בין א משוגענער, אבי צורו לאזן די בילדער, הינטער וועלכע עס געפינט זיך די לופע פון קוילנגווארפער.

איך שטיי ווידער ביי דער טיר. הער וואס עס טוט זיך אין בילדער-צימער. מיין אריינלויפן האט זיי צעטומלט: „ווער איז דער פאריקטער יודע?" — האט א דייטש ארויסגעצישעט. ספארקעט האט אים געפרווט פארעדן: אראפ-גענומען דאס צווייטע בילד. מארק שאגאלס צייכענונג. „דער מאלער איז א ייד, וואס האט פאריידישט די קונסט אין אייראפע"... — קלערט אויף ספארקעט.

אין קאפ ברענט מיר. דער גארגל ווערט מיר אויפגעקוועטשט, ווי אין א פויסט. נאך א סעקונדע, און עס וועט געשען דער אומגליק. איך האב קיין צייט נישט צו ווארטן. דער קנויט ברענט־שוין, און נאענט איז דאס פולווער. צום צווייטן מאל טו איך א רים די טיר און שנייד זיך אריין מיט א געלויף צווישן די דייטשן. מיינע הענט ווארפן זיך פארויס, פון מיין קאפ גיסט א שווייס, און ווילדע פארצווייפלונג טראגט זיך פון מיין יעדער באוועגונג. די דייטשן פארשטייען נישט, וואס דא קומט פאר. דער „משוגענער ייד" האט זיך דורכגעדרייט ווי א שד דורכן צימער און איז ווידער נעלם געווארן. ספארקעט מיט מארק שאגאלן פארגליווערט אין האנט וויים נישט וואס זיך צו פארענטפערן און דער הויכער דייטש רופט זיך אן צו זיינע חברים:

„שנעל, פארט אוים דיזעם איהען־הויז". און די דייטשן האבן בייז ארויסמארשירט פון צימער.

●

אין עטלעכע טעג ארום האבן מיר דעם קוילנווארפער אריינגעטראגן אין געטא, אים אויפגעשטעלט און זיך געגרייט אויפצונעמען דעם שונא. דעם 12־טן סעפטעמבער 1943 האט ער אונז געהאלפן דורכצורייסן זיך דורך דער געטא. אנטלויפן אין וואלד און זיך אנצושליסן אן א פארטיזאנישער מחנה.

איציק וויטענבערג

דער ארגאניזאטאר און באגייסטערער פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין געטא, איר קאמאנדיר איז געווען איציק וויטענבערג. געבארן אין 1907 אין ווילנע, אין אן ארבעטער־משפחה. ער האט געענדיקט א יידישע פאלקסשול און איז אוועק זיך לערנען שטעפעריי.

גאנץ יונג האט ער גענומען ארבעטן אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג. ער האט געהערט צו דער פוילישער קאמוניסטישער פארטיי. אדאנק זיין קלוגשאפט און ערלעכקייט האט ער דערווארבן די אלגעמיינע סימפאטיע פון די ארבעטער. אין 1936 האט מען אים אויסגעקליבן אלס פארזיצער פון פראפעסיאנעלן פאריין פון לעדער־ארבעטער, וועלכן עס פלעגט אפט אויסקומען צו ארבעטן אין אומלעגאלע באדינגונגען. ער איז אויך געווען א מיטגליד פונעם ראט פון די פראפעסיאנעלע פאריינען אין ווילנע.

סוף אקטאבער 1939, נאדעם ווי די רויטע ארמיי האט באפרייט די מערבגעגנטן פון ווייסרוסלאנד, האט ער זיך באזעצט אין ווייסרוסישן שטעטל דאקשיץ, וווּ ער האט אנגעפירט מיט דער קולטורעלער און פאליטישער ארבעט אין שטעטל.

אין יאר 1940, נאך דער שאפונג פון דער ליטווישער סאוויעטן־רעפובליק, איז ער צוריקגעקומען קיין ווילנע. ער איז געווארן דער פארזיצער פונעם פרא־

פעסיאנעלן פאריין פון די לעדער־ארבעטער. נאכן אנבאל פונעם פאשיסטישן דייטשלאנד האט וויטענבערג נישט באוויזן זיך צו עוואקואירן פון ווילנע.

עס האט זיך אנגעהויבן פאר אים א שווערע צייט, מען האט אים געזוכט ווי א קאמוניסטישן טוער. ארבעטן אין א דייטשער אונטערנעמונג איז ער נישט געגאנגען, און דאס האט נאך מער געשטעלט זיין לעבן אין סכנה. דא אין די 7 בלוטיקע געטאס־טעג (?)

בלוטיקע געסלעך האט אים פארכאפט בלויז איין געדאנק: צוגרייטן א באוואפנטן ווידערשטאנד קעגן דעם דייטשן אקופאנט. דער סעקרעטאר פון דער אונטער־ערדישער קאמוניסטישער פארטיי אין שטאט, איינער פון די אקטיווסטע פ.פ.א.־קעמפער בערל שערעשניעווסקי האט מיר געזאגט וועגן וויטענבערגן:

„ער איז געווען א פאליטיש געשולטער מענטש. אין די שווערסטע סי־טואציעס פון אונזער קאמף איז געטא האט ער געפונען אן אויסוועג. ער איז געווען דרייסט און קלוג. יעדע סיטואציע פלעגט ער באטראכטן רואיק מיט זיין כאראקטעריסטישער קאלטקייט.

אבא קאוונער, וויטענבערגס פארטרעטער, האט צוגעגעבן: „ער איז געווען פון די אויפריכטיקסטע מענטשן, וואס איך האב ווען־נישט־איז געזען אין לעבן. דער עיקר האט מיך באגייסטערט זיין פשוטע און אביעקטיווע באהאנדלונג פון פראבלעמען".

●

וויטענבערג, און זיין מיינונג האט אנגענומען דער שטאב, האט געהאלטן: דער ציל פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין געטא דארף זיין — פאר־טיידיקן די באפעלקערונג פון דער געטא אין געטא גופא. אויב די ארגאניזאציע זאל אוועקגיין פון געטא וועט עס הייסן, אז מיר לאזן איבער אויף טויט די אומ־באוואפנטע באפעלקערונג.

ווען עס האט זיך געשטעלט די פראגע וועגן פארייניקן זיך מיט דער פאר־טיזאנישער באוועגונג אין וואלד, האט זיך וויטענבערג געהאלטן ביי דער מיי־נונג:

— ווען מיר וועלן זיך דערוויסן, אז מען פארמעסט זיך אומצוברענגען די געטא, וועלן מיר רופן די באפעלקערונג, אונטער דער שוץ פון אונזער געווער, דורכברייסן די טויערן און אוועקגיין אין וואלד.

אגב, איז ביי וויטענבערג געווען א פלאן אונטערצוצינדן, ביים פארלאזן די שטאט, אלע מיליטערישע אביעקטן. דער דאזיקער פלאן וויטענבערגס האט גע־גאלטן ווי א שטעלונג פון דער פ.פ.א. ביזן 16־טן יולי 1943.

●

דעם 9־טן יולי 1943 איז ארעסטירט געווארן דער דעמאלטיקער סעקרעטאר פון שטאטישן פארטיי־קאמיטעט וויטאס און דער קאמיטעט־מיטגליד קאזלאוו־סקי. אויף מארגן איז קיטעל געקומען אין געטא און געפאדערט וויטענבערגן.

דער פאַלשער פּאַס פון דער העלדישער קעמפערן סאָניע מאַדייסקער, וואָס האָט אַ צייט געלעבט אין שטאָט זוי אַ פּוילישע, אונטערן נאָמען קאַטאַזשינאַ ראָמאַ-נאָווסקאַ.

יוליאַן יאַנקאַוסקאַס אין די טעג פון זיין אונטערערדישער אַרבעט.

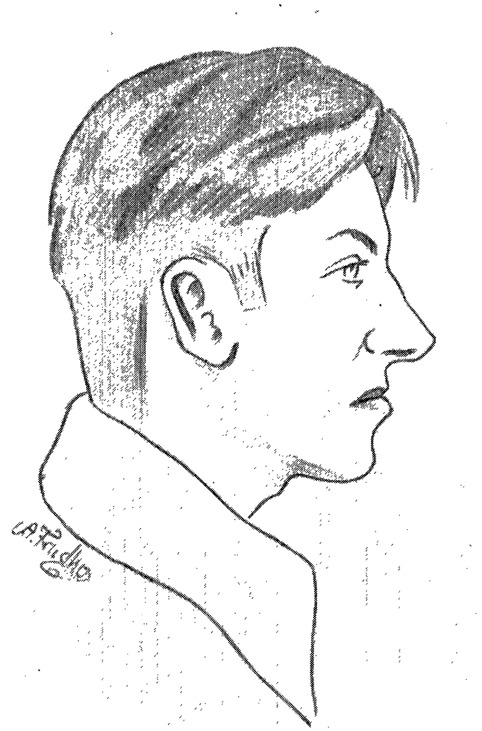

אימע לובאַצקי, דער העלדישער
פּאַרטיזאַנער.

בערל שערעשניעווסקי, דער סעקרעטאַר פון דער קאָ-
מוניסטישער פּאַרטיי אין ווילנע בעת דער דייטשי-
שער אָקופּאַציע.

עמיצער האט דאס אים געזאלט ארויסגעבן, אז וויטענבערג איז דער קאמאנדיר פון 5 הונדערט באוואפנטע יידן אין געטא.

ווי א באווייז, אז וויטענבערג דארף מען בלויז אויספארשן, האט קיטעל פריער ארעסטירט איינעם אן אווערבוד און נאך דער אויספארשונג אים גלייך באפרייט. „זאל קומען אויך ווינטעבערג, וועט מען אים אויך אויספארשן און באפרייען".

אויף קיטעלס שפיצל האט מען זיך אבער פארשטאנען. מען האט געמאלדן, אז וויטענבערג איז געשטארבן און באוויזן קיטעלן א פאלשן שיין פונעם שפיטאל אין געטא.

קיטעל האט זיך אבער נישט בארואיקט. ער האט ארייגעצויגן אין זיין שפיצל דעם יידישן פאליציי-שעף פון געטא, דעם פארעטער דעסלערן, וואס איז געווען אין געטא קיטעלס געהיימער אגענט.

דעם 15-טן יולי 1943, איינס ביינאכט, אויף א בעראטונג אין יידן-ראט, ווו עס איז בייגעווען וויטענבערג, איז געקומען פאליציי, ארעסטירט וויטענבערגן און אים געשמידט אין קייטן. ביים טויער פון דער געטא איז אבער ווי-טענבערגן מיט דער הילף פון עטלעכע פארטיזאנער געלונגען צו אנטלויפן.

עס איז דערקלערט געווארן א מאביליזאציע פון אלע פארטיזאנער אין געטא.

באגינען דעם 16-טן יולי איז אין געטא אנגעקומען אן אולטימאטום :

אויב ביז 6 אווענט וועט מען נישט ארויסגעבן וויטענבערגן, וועלן קומען פון קאונע עראפלאנען און מיט באמבעס פארברענען די געטא. דערביי האט קיטעל פארזיכערט, אז אויב וויטענבערג וועט קומען אין געשטאפא, וועט ער אים נאך דער אויספארשונג באפרייען.

צווישן דער יידישער באפעלקערונג האט זיך אנגעהויבן א טראגישער גע-ראנגל. איין טייל האט געהאלטן : זיך קעגנשטעלן און פארטיידיקן וויטענבערגן, דער אנדערער טייל האט געהעצט די באפעלקערונג, אז די געטא איז נישט מחויב אומצוקומען צוליב איין מענטשן. א מיאוסע ראל האט דערביי געשפילט די אונ-טערוועלט, וואס האט זיך א לאז געטאן צו כאפן וויטענבערגן. אין געטא האט זיך דערהערט א שיסעריי. דער ארגאניזירער פון אט די פינצטערע כוחות איז גע-ווען דער דערמאנטער דעסלער.

וויטענבערג איז געזעסן אויף אשמענער געסל נומ. 3, ווו מען האט אויפ-געשטעלט די צעגומענע מאשין-געווער, און האט ארויסגעגעבן באפעלן, וויאזוי צו פירן דעם קאמף, ווען די דייטשן וועלן אהער אריינקומען. ער האט נישט גע-גלויבט, אז די געטא וועט מען פארווארפן מיט באמבעס — עס איז בלויז קי-טעלס א דראונג, כאטש אונז איז נישט באקאנט געווען, אז פיל געטאס האט מען יא פארווארפן מיט באמבעס. אזוי איז געשען אין גלובאק, וואלאזשין און בעת דעם אויפשטאנד אין ווארשע.

די פאניק ביי דער באפעלקערונג איז אלץ מער געשטיגן. דער שטאב האט באשלאסן, אז וויטענבערג זאל אריבערגיין אין אן אנדער ארט, ווו קיינער וויים

נישט. די פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע און דער שטאַב האָבן אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג. דער גרעסטער טייל אָנטיילנעמער האָט געהאַלטן, אַז די אָרגאַניזאַציע קאָן נישט קעמפן קעגן די אייגענע ברידער. אַפילו דעמאָלט, ווען זיי זענען נישט גערעכט און פאַרשטייען נישט, אַז דאָס פאָדערן וויטענבערגן איז בלויז אַ מיטל לייבער אומצוברענגען די געטאָ.

וויטענבערג האָט געהאַלטן, מען זאָל קיטעלן נישט נאָכגעבן, ווען אפילו אינעם היינטיקן קאַמף וועט מען נישט מיטציִען די גאַנצע באַפעלקערונג. אויב אָבער די אָרגאַניזאַציע איז מיט אים נישט מסכים, וועט ער באַגיין זעלבסטמאָרד.

נאָר דאָס באַגיין זעלבסטמאָרד האָט נשט געקענט ראַטעווען די לאַגע. קיטעל האָט געפאָדערט אַ לעבעדיקן וויטענבערגן.

וויטענבערג האָט זיך געזעגנט מיט זיינע חברים, באַשטימט אויף זיין אָרט דעם שטאַב־מיטגליד אַבאַ קאָוונער און איז אַוועק צום טויער. דאָרטן האָט שוין געוואַרט אויף אים קיטעל. ער האָט אים אַריינגענומען אין אויטאָ און אַוועקגעפירט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ.

אין געשטאַפּאָ האָט מען אים גלייך איבערגעגעבן אין די הענט פון מאַקס גראָס, דעם ספּעציעלן אויספאָרשער פון פּאַרטיזאַנישע ענינים.

אויף מאָרגן האָט וויטענבערגס קערפּער זיך געוואַלגערט אין די קאָרידאָרן פון געשטאַפּאָ. זיינע האָר זענען געווען פאַרברענט. די אויגן אויסגעשטאָכן און די פאַרבונדענע הענט אויף הינטן — צעבראָכן.

נייער טאָג-באַפעל

נאָכן 16-טן יולי, נאָכדעם ווי די אָרגאַניזאַציע האָט פאַרלוירן איר קאָמאַנדיר, האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ אַ טעראָר אויף די אָנפירער און באַזונדערע פּאַרטיזאַנער. די געשטאַפּאָ האָט אַריינגעשיקט אירע אַגענטן אין געטאָ און יענע האָבן נאָכגעשפּירט יעדן טראָט פון די קעמפער. די געשטאַפּאָ האָט געפאָדערט, מען זאָל איר אָפּגעבן דאָס געווער. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט דעם פאָרשלאָג אָפּגעוואָרפן. דאָס געווער האָט מען געהיים אַריבערגעטראָגן אין אַנדערע פאַרמאַסקירטע ערטער, די מיטגלידער פון שטאַב האָבן זיך זעלטן באַוויזן אויף די גאַסן.

דעמאָלט האָט דער שטאַב באַשלאָסן צו ענדערן די טאַקטיק פון דער אָרגאַניזאַציע. עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ טאָג-באַפעל, אין וועלכן עס איז געזאָגט געוואָרן:

„אין צוזאַמענהאַנג מיטן טעראָר און רעקאָנספּירירונג פון דער אָרגאַניזאַציע נאָכן 16-טן יולי, זענען מיר געצוווּנגען זיך צו עוואַקואירן אויף אַנדערע, פּאַרטיזאַנישע פּאָזיציעס: ס'הייסט, אַוועקגיין אין וואַלד.

עס איז פאָרמירט געוואָרן די ערשטע גרופּע אונטער דער אָנפירערשאַפט פון יוסף גלאַזמאַן, און דעם 22-טן יולי 1943, פינף פאַרטאָג, האָבן זיך אויס

געקליבן 25 באַשטימטע קעמפער. יעדערן איז איינגעטיילט געוואָרן פּיסטאָלעטן, טיילן פון קוילנוואַרפער און אויטאָמאַטן.

די פּאַרטיזאַנער, מיט לאַטעס אויף די ברוסטן, האָבן אַרויסגעמאַרשירט ווי אַ קאָלאָנע, וואָס גייט צו דער אַרבעט. „ווי אַ וועג־ווייזער איז מיטגעגאַנגען דער יידישער פּאַרטיזאַנער פון סוויענציאַן שיקע גערמאַן. ער איז גראָד אין יענע טעג געקומען פון די נאַראָטשער וועלדער, לויטן אויפטראַג פון פּאַרטיזאַנישן קאָמאַנדיר פון דער וואָראָשילאָוו־בריגאַדע פּאָלקאָווניק מאַרקאָוו, כדי אַרויסצו־פירן פון געטאָ באַוואָפנטע יידן אין וואַלד.

מאַרקאָוו האָט נאָך מיט אַ צייט צוריק געשיקט אַ שליח צו וויטענבערגן, אַז די ווילנער פּאַרטיזאַנער פון דער געטאָ זאָלן קומען צו אים אין וואַלד. פּאַר־טיזאַנער, האָט ער געשריבן צו וויטענבערגן, דאַרפן קעמפן אין די וועלדער. און ער האָט אָנגעוויזן די ריכטונג ווהין צו גיין.

ווען די גרופּע איז געקומען אין ניי־ווילייקע, האָבן די יידן, וואָס אַרבעטן דאָרט אין לאַגער דערקענט, אַז די גרופּע גייט אין וואַלד. און 30 מאַן האָבן זיך אין דער גרופּע אָנגעשלאָסן.

צען קילאָמעטער הינטער ווילנע איז די גרופּע אַריין אין וואַלד. אויפגע־שטעלט די אויטאָמאַטן און די קוילנוואַרפערס און פון איצט איז מען שוין גע־גאַנגען ווייטער ווי עכטע פּאַרטיזאַנער.

ס'איז געווען נאַכט. לעבן לאַוואַרישאַק האָט מען געדאַרפט אַריבערגיין אַ בריקל. די אויסשפּירער זענען אַריבער דאָס בריקל אָן שטערונגען. דעמאָלט האָט דער קאָמאַנדיר גלאַזמאַן אָנגעהויבן צו שיקן איינציקווייז די פּאַרטיזאַנער. אָבער ווי נאָר די ערשטע האָבן אָנגעהויבן צו מאַרשירן, האָט זיך געעפנט אויף דער גרופּע אַ פייער פון מאַשין־געווער. אין דער פינצטערניש האָט זיך אָנגעהויבן אַ שלאַכט. די פּאַרטיזאַנער, ווינציק געניט און צעטומלט פון פּלוצימדיקן אָנ־פאַל, האָבן נישט באַוויזן צו פאַרנעמען די געהעריקע פּאָזיציעס פון פּאַרטיידי־קונג. אַ שטער זענען אויך געווען די נישט באַוואָפנטע, וואָס האָבן זיך אָנגע־שלאָסן אין ניי־ווילייקע, און גלייך זענען געפאַלן אין שלאַכט די ברידער גאַר־דאַן און דער העלדישער קעמפער יצחק מאַצקעוויטש. ראַזע שערעשעוסקי און רחלה בוראַקיסקי זענען געכאַפּט געוואָרן בעת דער שלאַכט לעבעדיקע. דער קעמפער כאַזאַן האָט דערשאָסן צוויי דייטשן. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דער־וווּסט, זענען אין אָט דער שלאַכט אומגעקומען 5 פּאָליציאַנטן.

צו מאַרקאָוון אין די נאַראָטשער וועלדער זענען דערגאַנגען בלויז 14. זיי האָבן עס דאָרטן אָרגאַניזירט די יידישע פּאַרטיזאַנער־מחנה „נקמה", וואָס האָט שפּעטער אַריינגענומען צו זיך ביי אַ 400 יידן : אַ העלפט ווילנער און די אַנ־דערע העלפט — פון דער אַרומיקער פּראָווינץ.

אויף מאָרגן, נאָך דער שלאַכט אין לאַוואַרישאַק, איז געקומען אין געטאָ גוויגעבויער און צוגענומען די משפחות פון אַלע די, וואָס זענען נעכטן אַוועק פון געטאָ.

חוץ דעם האט נויגעבויער צוגענומען און אוועקגעפירט אויף פאנאר 32 בריגאדירן, ס'הייסט אנפירער ביי דער ארבעט, צו וועלכע עס האבן געהערט די אנטלאפענע. מיט די בריגאדירן האט ער אויך צוגענומען זייערע משפחות, צו־זאמען 80 מענטשן. עס איז אויך ליקווידירט געווארן דער ארבעטס-לאגער אין ניי־ווילייקע, פונוואנען עס זענען אנטלאפן די ארבעטער.

גלייכצייטיק האט נויגעבויער ארויסגעגעבן א באפעל, אז פאר יעדן אנטלא־פענעם יידן וועט ער צונעמען זיין משפחה. און אויב דאס וועט נישט אפ־שרעקן, וועט ער אויסשיסן אלע איינוווינער פון דער וווינונג, און אפילו דעם גאנצן הויף. חוץ דעם ווערן אלע ארבעטנדיקע יידן איינגעטיילט אין צענדלי־קער. אנטלויפט איינער, ווערן דערשאסן אלע צען צוזאמען מיטן בריגאדיר. א משוגענע שרעק איז אנגעפאלן אויף דער געטא. מען האט אנגעהויבן היטן איינער דעם אנדערן.

עס האבן געטראפן פאלן, ווען עלטערן פלעגן צובינדן זייערע קינדער צו דער בעט — זיי זאלן נישט אנטלויפן אין וואלד. עס האט זיך געשאפן אן אוי־סערגעוויינלעך טראגישע סיטואציע. וויאזוי זאל מען אוועקגיין אין וואלד, ווען פאר יעדערן וועלן אין געטא פאלן קרבנות?

אין יענע טעג האט געשטאפא אין דער ווילנער געטא צונויפגעפירט די לעצט־געבליבענע יידן פון סוויענציאן, רעשע, בעזדאן און אנדערש־ווו. די יוגנט פון די דערמאנטע שטעטלעך זענען נאך נישט געווען פארמאלדן און די געש־טאפא האט נישט געוווסט זייערע נעמען. דער שטאב האט גיך ארגאניזירט די פראווינצער יוגנט, זיי באזארגט מיט געווער און צוויי גרופעס, אונטערן אנפיר פון משה מארק און שלמה בעקער, אוועקגעשיקט אין וואלד.

ליזע רופט!

די ליקווידאציע פון דער געטא האט זיך געמערקט פון טאג צו טאג. דעם 1-טן אויגוסט 1943 האט מען ארופגענומען די יידישע ארבעטער פון כמעט אלע אונטערנעמונגען און מען האט געצוווּנגען צו גיין ארבעטן צוויי טויזנט מענער און פרויען אויפן עראדראם אין בארובאנעק און על פי ערך אזא מין צאל אויפן באן. אויף איבער מארגן, ווען די ארבעטער זענען אוועק אין די דער־מאנטע ערטער, זענען זיי געווארן ארומגערינגלט דורך געשטאפא און פאליציי און מען האט זיי אנגעהויבן שטויסן צו די צוגעגרייטע וואגאנעס. עס האט זיך אנ־געהויבן א קאמף צווישן די געפירטע און באוואפנטע דייטשן. ארום דריי הונ־דערט יידן זענען געבליבן טויטע אויפן ארט, אויף די פעלדער. די איבעריקע, נישט האבנדיק קיין אנדער אויסוועג, זענען אריין אין די וואגאנעס און דעם 6-טן אויגוסט האט דער באן זיי אוועקגעפירט אין די קאנצ.-לאגערן פון עסט־לאנד. אויפן וועג האט זיך א פאר צענדליק איינגעגעבן צו ראטעווען — זיי האבן ארויסגעשניטן די דילן פון וואגאנען און זענען ארויסגעשפרונגען.

אין געמא איז אנגעקומען א באפעל: די עלטערן און די קרובים פון אלע די, וואס מען האט אוועקגעפירט קיין עסטאניע, דארפן „פרייוויליק" פארן צו זייערע נאענטסטע. אויב עמיצער וועט זיך אפזאגן און אנטלויפן, וועט מען צונעמען אנשטאט אים אלעמען פון דער וווינונג.

ווידער האט מען אויפגעקליבן א טראנספארט יידן און זיי געשיקט צו די קרובים אין עסטאניע. דעם 1־טן סעפטעמבער 1945 איז די געטא פולשטענדיק געשלאסן געווארן. עס איז געקומען נייגעבויער און געמאלדן: פון היינט און ווייטער טאר קיינער נישט ארויסגיין פון געטא. ארבעטן וועט מען דא גופא אין ספעציעלע ווארשטאטן. אבער אזוי ווי 16 טויזנט מענטשן איז צוביל, וועט ער 6 טויזנט עוואקואירן קיין ווייוואריי און ריגע — דארט איז דא וויכטיקע ארבעט אין ספעציעלע פאבריקן. און כדי איינצורעדן דעם עולם, מען זאל פרייוויליק פארן, האט ער פאלסיפיצירט בריוו, געשריבן כלומרשט פון די יידן אין ווייוואריי, אז די דארטיקע רופן צו זיך זייערע באקאנטע. נאר אין געטא איז נישט געווען ווער צו וועמען צו רעדן. די דערשראקענע יידן האבן זיך אלע באהאלטן אין זייערע מאלינעס.

דער שטאב פון פ.פ.א. האט גלייך דערקלערט א מאבילינאציע פון אלע אירע מיטגלידער. עס זענען תיכף פארמירט געווארן ביידע באטאליאנען. מען האט אויפגעשטעלט די קוילנווארפער, צעטיילט פאר די באזונדערע קעמפער רעוואלווערן, גראנאטן און געווארט אויף א באפעל פון שטאב.

די ערשטע באריקאדע איז געווען אויף שפיטאל־גאס 6, אבער איידער מען האט באוויזן אהין צוצוטראגן געווער, איז זי געווארן ארומגערינגלט דורך די אנגעפלייצטע הארדעס פאליציי און א גרופע גוטע קעמפער האט מען געגומען געפאנגען.

פארשפעטיקט די ערשטע עפעקטיווע האנדלונג, האט מען געגרייט די פארטיידיקונג אויף סטראשון־גאס 12. און ווי נאר עס האבן זיך דערנענטערט אהין די דייטשן, האט איליא שיינבוים, דער קאמאנדיר פון דער באריקאדע, דער ערשטער אויפגעעפנט א פייער אויף א גרופע דייטשן, וואס האבן געפרוווט זיך אריינרייסן אין טויער. די דייטשן האבן ארויסגערופן פארשטארקונג. הונדערטער מערדער האבן זיך א לאז געטאן איבער דער געטא און געעפנט א פייער אויף סטראשון־גאס 12. דער קאמאנדיר שיינבוים, וואס האט פון אנטקעגנדיקן פענצטער געשאסן אין די דייטשן, איז דער ערשטער געפאלן אויף די הענט פון זיינע חברים. די קעמפערין רייזל קארטשאק איז באשטימט געווארן פארן קאמאנדיר.

באגעגנט א ווידערשטאנד, האבן די דייטשן אונטערגעלייגט דינאמיט אונטערן טויער, ווו ס'האבן זיך געפונען די קעמפער.

דער טויער האט זיך אויפגעריסן אינדערלופטן, ביי הונדערט מענטשן זענען פארשאטן געווארן אונטערן שטיין און ציגל.

נאכדעם האבן די דייטשן גענומען אויפרייסן מיט דינאמיט יעטוועדער

פונקט, פונוואַנען מען האָט אויף זיי געשאָסן. גלייכצייטיק זענען הונדערטער ייִדן געכאַפּט געוואָרן אין מאַלינעס, און מען האָט זיי אָפּגעשיקט אויף ראַסע גאַס אין די גערטנער פון געשטאַפּאָ, וווּ עס איז געוואָרן צוגעגרייט אַ טראַנספּאָרט אָפּצושיקן קיין עסטאַניע.

דערהערט, אַז מען רייסט מויערן, זענען אַ סך ייִדן, נישט פאַרשאַטן צו ווערן אין די מאַלינעס, פרייוויליק אַרויס און זיך געלאָזן פירן קיין עסטאַניע. אַזוי האָט זיך איבערגעחזרט ביזן 4־טן סעפּטעמבער. יעדן טאָג האָט מען פון געטאָ אַרויסגעפירט מענטשן. איין טאָג האָבן די דייטשן גענומען בלויז מענער, אַ צווייטן טאָג — פרויען. ווען אַ פרוי האָט געוואָלט מיטגיין מיט איר טאַטן אָדער מאַן, האָט נויגעבויער דאָס נישט דערלויבט. פיל פרויען האָבן זיך דעמאָלט אָפּגעשאָרן די האָר, זיך אָנגעטאָן אין הויזן, און בלויז אויף אַזאַ אופן געהאַט דאָס „גליק" אוועקצופאָרן קיין עסטאַניע.

די מערהייט פון דער אָרגאַניזאַציע, צוזאַמען מיטן שטאַב, האָט זיך געפונען דעמאָלט אין דער באַריקאַדע אויף סטראַשון־גאַס 6 — אין דער ביבליאָטעק „מפיצי־השכלה". דאָ איז קאָנצענטרירט געווען דער וויכטיקסטער כוח און די מערהייט געווער. גרייט צו פאַלן אין קאַמף פאַר דער פאַרטיידיקונג פון אונזער כבוד, האָט דאָרט יעדער איינער געלויערט פון זיין פּאָסטן און געוואַרט אויף אַ באַפעל אַ דריק צו טאָן דאָס צינגל. וועגן פאַרטיידיקן די אַרויסגעפירטע ייִדן האָט נישט געקענט זיין קיין רייד, ווייל יענע האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז זייער איינציקע רעטונג איז וויוואַרי. פאַר די קעמפער פון דער לעצטער באַריקאַדע אין געבליבן איצט איינס: אויפנעמען אַ שלאַכט מיט די דייטשן, וואָס וועלן פּרווון זיך דערנעענטערן צו דעם טויער. אָבער די דייטשן זענען צו סטראַשון־גאַס 6 נישט דערגאַנגען. דעם 4־טן סעפּטעמבער אין אָוונט, נאָכדעם ווי מען האָט אַרויסגעריסן פון געטאָ פאַר די עטלעכע טעג ביי אַ 8 טויזנט מענטשן, האָבן די האָרדעס באַקומען אַ באַפעל אַרויסצוגיין פון געטאָ.

אויף מאָרגן, ווי ס'וואָלט גאָרנישט געשען, איז געקומען קיטעל און נויגע־בויער און האָבן געמאָלדן: „די געטאָ בלייבט ווי געווען: אַלע וועלן אַרבעטן אין די ניי־אויסגעבויטע וואַרשטאַטן. עס איז געקומען אַ באַשטעלונג איבער־צואַרבעטן 50 טויזנט פּאָר וואַליקעס און איבערצונייען 10 טויזנט שינעלן. אַלץ וואָס איז נויטיק פאַר דער געטאָ וועט דאָ ווערן אַריינגעפירט. מען זאָל אַרבעטן פלייסיק ווי פאַר זיך אַליין".

דורך די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע

קיינער האָט נישט געגלויבט דער געשטאַפּאָ. מער פאַר אַלעמען איז דאָס קלאָר געווען פאַר די קעמפער פון פ.פ.א. מ'האָט אייליק גענומען אָרגאַניזירן גרופּן און יעדער טאָג האָבן זיי זיך דורכגעריסן. מען האָט געצויגן קיין נאַראָטש, אין דער ייִדישער פּאַרטיזאַנישער מחנה „נקמה".

דעם 8־טן, 9־טן און 10־טן סעפטעמבער 1943 האבן דורך געהיימע ארויס־גענג זיך דורכגעשליכט באזונדערע גרופן. דעם 12־טן סעפטעמבער איז אונדז האב איך זיך אויך דורכגעריסן מיט נאך 30 חברים דורך דער געטא און אוועק אין אן אפגערעדטער ריכטונג זיך צו טרעפן מיט די אנדערע אין דעם גוט מאדקוציע, לעבן פושקין־מוזיי. די ארויספירערן פון אלע גרופן איז געווען זעלדע טרעגער, וואס איז ארומגעגאנגען אן לאטעס אין שטאט און אנגעזאגט די קעמפער, וווהין מען זאל גיין אויסמיידנדיק די זשאנדארן. זעלדע איז ארומגעלאפן איבער דער שטאט ווי א וויכער. יעדע צוויי שעה איז זי געווען אין געטא. צען קילאמעטער הינטער ווילנע, ביים אריבערגיין די באן־רעלסן, האבן מיר געהאט דעם ערשטן צוזאמענשטויס מיטן שונא. פארלירנדיק איין קעמפער האבן מיר זיך דורכגע־ריסן דורך דער דייטשער וואלד און זענען אוועק ווייטער צו דעם אנגעמערקטן ציל.

דעם 14־טן סעפטעמבער איז דער יידן־פארשטייער גענס, פאר זיין פאר־בינדונג מיט די פארטיזאנער דערשאסן געווארן דורך גויגעבוייערן אויפן הויף פון געשטאפא. אויף זיין ארט איז באשטימט געווארן דער געשטאפא־אגענט דעסלער. אבער אין א פאר טעג ארום איז דער נייער מושל אנטלאפן מיט זיין כתובה פון געטא, ווייל ער האט פארשטאנען, אז היינט־מארגן וועט אויך קומען זיין ריי. דעמאלט איז אויפסניי געווארן ארומגערינגלט דער געטא. ביי יעדן ראג זענען געשטאנען קוילנווארפער. ביינאכט האט מען באלויכטן די מויערן מיט רעפלעקטארן. די געבליבענע באפעלקערונג איז געלעגן אין מאלינעס און די קעמפער פון פ.פ.א. האבן זיך אלע פארבאריקאדירט אויף סטראשון־גאס 6, זוכנדיק א גינסטיקן מאמענט, ווי אזוי זיך ארויסרייסן פון געטא, ארויסטראגן מיט זיך דאס געווער. אזוי ווי אין געטא זענען געווען אנגעווארפן פיל טויטע, האט מען באקומען א דערלויבעניש זיי ארויסצופירן אויפן בית־עולם. אונטער די ארויסגעפירטע מתים האט מען אוועקגעלייגט די קוילנווארפער און זיי גע־בראכט אויפן זארעטשער בית־עולם. דארט האבן שוין געווארט א פאר חברים און מען האט באגראבן די קוילנווארפער אין א באשטימטן ארט.

דעם 23־טן סעפטעמבער 9 פרי איז אריינגעבארן אין געטא קיטעל, און אפיציעל געמאלדן, אז דער געטא ווערט ליקווידירט. ביז 12 אזייגער דארפן זיך אלע אויפפאקן און זיין גרייט ארויסצופארן אין די ארבעטס־לאגערן אין עס־טאניע. אזוי ווי קיין אויסוועג איז ניט געווען, האט זיך דער עולם אנגעהויבן גרייטן. די לעצטע גרופע פון פ.פ.א. איז געבליבן אין קלעם: אן קוילנווארפער און אן דער מעגלעכקייט זיך דורכצורייסן דורכן פאליציייאישן קארדאן. די לעצטע צוויי הונדערט קעמפער צוזאמען מיטן רעשטל געווער האבן זיך דעמאלט אראפגעלאזן אין קאנאליזאציע־רער, כדי דורך דארטן זיך דורכצורייסן הינטערן שטאט און אוועקגיין אין דער רודניצקער פושטשע — א וויכטיקער צענטער פון דער ליטווישער פארטיזאנישער באוועגונג, מיט וועלכער מען האט שוין באוויזן אנצובינדן א קאנטאקט.

דער אריינגאנג אין דער קאנאליזאציע־רער האט געפירט פון ספאקאינים

וואַרשטאַטן, דייטשישע גאַס 31. דאָרטן איז געשטאַנען אַ גרויסער קאַכלער אויוון. אונטער אים איז געווען אַן עפענונג, פון וועלכער קיינער האָט ניט געוווּסט, חוץ דעם שטאַב פון פ.פ.א.; אַראָפּגעלאָזן די קעמפער אין דעם שמוץ האָט מען איינציקווייז לויט גרופן. מיט יעדער גרופע האָט אָנגעפירט אַן אַרבעטער פון דער קאַנאַליזאַציע, וואָס האָט געוווּסט דעם וועג. די קאַנאַליזאַציע-רערן זענען פון פאַרשידענער מאָס — פון אַ מעטער מיט אַבּציק אויף די הויפּט-גאַסן ביז רערן פון פערציק סאַנטימעטער, וואָס אונטער די קלענערע געסלעך. מען האָט געמוזט קריכן אויף די קני אין דעם שמוץ. דערביי נאָך האָט מען געטראָגן אַרום לייב דאָס געווער און וויכטיקע דאָקומענטן. פיר שעה האָט מען געוואָגלט דורך די טרויבן. דורך אַ טעלעפאָן-סיסטעם האָט מען איבערגעגעבן די באַפעלן די גרופן, צי מען קען גיין ווייטער און אין וועלכער ריכטונג. ווען די גרופן זענען געבליבן שטיין, האָט זיך דער שמוץ אויפגעהויבן און דערגרייכט ביזן האַלדז. מען האָט געמיינט, אַז די דייטשן האָבן זיך דערוווּסט און אָנגענומען מיטלען צו פאַרטרינקען די וואָגלדיקע קעמפער. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער שמוץ האָט געשטיגן דערפאַר, ווייל מען האָט זיך אָפּגעשטעלט. אַ גרופּע האָט אין וועג פאַרבלאָנדזשעט און ניט געוווּסט וווהין צו גיין. גיין אויף צוריק איז געווען שווער, און אפילו טיילמאָל אוממעגלעך, ווייל דער שטראָם האָט געטראָגן מיט זיך. ווען מען האָט געפּרוווּט זיך לאָזן קעגן שטראָם, האָט דער שמוץ אַריבערגעפּליעצט איבערן קאָפּ. מענטשן האָבן דאָרט געחלשט, געוואָרן משוגע. געווען אויך אַ פאַל פון באַגיין זעלבסטמאָרד. דערצו נאָך האָט מען געמוזט גיין זייער פאָרזיכטיק, ניט רעדן קיין וואָרט, ווייל דורך די קאַנאַליזאַציע-רערן אויבן האָט מען געקענט דערהערן.

ענדלעך איז מען דערגאַנגען אונטער דער ערד צו אינגאַטאַווער 5, אויפן הויף פון דער ליטווישער קרימינאַל-פאָליציי, וווּ ס'איז באַשטימט געווען דער אַרויסגאַנג. דאָרטן האָט שוין געוואַרט סאָניע מאַדייסקער, וואָס האָט געלעבט אונטער אַ פאַלשן נאָמען אין שטאָט, און צוויי ליטווישע פאָליציאַנטן, מיט וועלכע מיר זענען געווען פאַרבונדן. נאָסע, שמוציקע האָט מען קוים זיך אַרויסגעהויבן פון דער ענגער פאַרמאַסקירטער לאָך און אַריין אין אַ קעלער זיך אַ ביסל אָפּצורייניקן. דערמאָלט האָט מען פאַרוויין אויסגעשטעלט די קעמפער, זיי געהייסן אָנלאָדן דאָס געווער און אַוועקגיין אויף סובאַטש איז אַן אַלטן גוט. די שטאָט איז פול געווען מיט זשאַנדאַרן און אַגענטן. די קעמפער האָבן אין וועג איינע די אַנדערע פאַרלוירן. עס איז אויך פאָרגעקומען אַ צוזאַמענשטויס מיט די זשאַנדאַרן. די קעמפער האָט זיך איינגעגעבן דורכצושניידן די שטאָט. מען האָט אַרויסגעגראָבן אויפן בית-עולם די קוילנוואַרפער און מיטן געווער אויף די אַקסלען, שוין ווי עכטע פּאַרטיזאַנער, אָנגעקומען אין דער רודניצקער פּושטשע.

●

В Вильнюсе. Советские воины ведут уличные бои. Пулемётный расчёт меняет огневую позицию на одной из улиц.
Фото военного корреспондента «Правды» Я. Рюмкина.
Снимок доставлен на самолёте лётчиком старшим лейтенантом А. Бреженевым.

רויטאַרמייער אין די גאַסן-שלאַכטן פאַר ווילנע.

אַ גרופּע קעמפער פון דער „פאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע"
בעת דער באַפרייונג פון ווילנע.

אבא קאָוונער, שטאַבס-מיטגליד
פון דער פּאַרטיזאַנער אָרגאַ-
ניזאַציע אין געטאָ און דער
שפּעטערדיקער קאָמאַנדיר פון
דער פּאַרטיזאַנער מחנה „נקמה
נעמער".

אַ טייל געראַטעוועטע סקולפּטורן פון די ווילנער יידישע מוזייען.

צוזאמען מיט די לעצטע קעמפער פון דער גוססדיקער ווילנער געטא האבן זיך דורכגעריסן דורך די קאנאליזאציע-רערן די צוויי שטאב-מיטגלידער יאנקל קאפלאן און אברהם כוואיניק, ווי אויך די באטאליאן-פארבינדלערן פון פ.פ.א. די סטודענטן אסיע ביג. צוזאמען זענען זיי ארויסגעקראכן דורך דער עפענונג אויף איגנאטאווער געסל און זענען אוועק דורכן שטאט אויף סובאטש צום אפגערעדטן זאמל-ארט.

אויפן ראג ברייטער און רודניצקער, לעבן קינא „קאסינא", האט זיי פאר־האלטן א דייטשישער פאטרול. די דייטשן האבן געפאדערט דאקומענטן. די דריי האבן ארויסגעכאפט פיסטאלעטן. לעבן קינא זענען פול געווען דייטשישע הוי־בע באאמטע. קאפלאנס א קויל האט געטראפן וווהין מען דארף. עס איז געטויט געווארן מאקס גראס, דער אויספארשער פאר פארטיזאנישע ענינים אין ווילנער געשטאפא, צוזאמען מיט אים איז אויך געפאלן א הויכער באאמטער פון קאוו־נע — א סברה, דער שטורעם-פירער פון דער דארטיקער געשטאפא. קאפלאן, כוואיניק און אסיע ביג האבן אלע זייערע קוילן באוויזן איינצוטיילן די דייטשן. אין דורשט נאך נקמה איז פאר זיי א שאד געווען איבערצולאזן צו איינציקע קוילן פאר זיך. און די דריי העלדן האט מען נאכדעם ארייגעכאפט לעבעדיק.

מען האט זיי געבראכט אויף ראסע אין די גערטנער, וו עס זענען סארי־טירט געווען די לעצטע יידן, ערב זייער אפפארן קיין עסטאניע.

קיטעל האט דארט אויפגעשטעלט דריי תליות: פאר דעם לערער יאנקל קאפלאן, פארן אדוואקאט אברהם כוואיניק און פאר דער צוואנציק-יעריקער סטודענטן אסיע ביג.

קיטעל האט דארט אויפגעקליבן אלע יידן און געווארנט: אזוי וועט געשען מיט יעדן, ווער ס'וועט זיך נאך דערוועגן אויסצושטרעקן א האנט קעגן דייטשן. ער האט אליין אויפגעהאנגען די דריי העלדן. קאפלאן און כוואיניק ביי די זייטן, און אסיע האט ווי א זאנג זיך געוויגט אינמיטן.

סאניע און יוליאן

ווען דער געטא איז געווארן ליקווידירט און די פארטיזאנישע ארגאניזא־ציע האט זיך אריבערגעווארפן אויף קאמף-פאזיציעס אין וואלד, איז געבליבן ווינען אין שטאט, אויף פוילישע פאפירן, א ליכטיקע געשטאלט פון דער רע־וואלוציאנערער ווילנע — סאניע מאדייסקער.

אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אקופאציע, ווען דאס געזעלשאפט־לעכע לעבן אין שטאט איז אפגעשטארבן און מער ווי אויף אלעמען האט זיך ארונטערגעלאזט דער צארן איבער דער יידישער באפעלקערונג, איז סאניע געווען פון די ווייניקע, וועלכע האבן זיך ניט פארלוירן. אין געטא האט זי ארגאניזירט

דעם קאמסאמאל; זיך פארבונדן מיט די שטאטישע ארבעטער; איז געווארן פון די אקטיווסטע מיטגלידער פון שטאטישן פארטיי־קאמיטעט. גלייכצייטיק אר־בעט זי אין דער רעדאקציע פון דער אומלעגאלער צייטונג „שטאנדאר וואל־נאשטשי".

נאכן דורכפאל ווימאס — קאזלאווסקי, ווערט סאניע די וויכטיקסטע אנ־פירערן פון דער אונטערערדישער באוועגונג אין שטאט. בעת דער ליקווידאציע פון ווילנער געטא ווערן אונטער איר אנפירונג אריבערגעווארפן הונדערטער יידישע קעמפער אין דער ליטווישער פארטיזאנישער בריגאדע.

סאניע בלייבט אין שטאט. זי גיט ארויס צייטונגען און פראקלאמאציעס צו דער פוילישער און ליטווישער באפעלקערונג.

נאך דער ליקווידאציע פון געטא האבן די דייטשן נאך איבערגעלאזן אין שטאט דריי יידישע לאגערן מיט ארום דריי טויזנט יידן. איז איינעם פון אט די לאגערן, אין „קיילים", פלעגט קומען יעדן זונטיק סאניע, ארגאניזירן גרופן, באזארגן זיי מיט געווער און מיט ספעציעלע מענטשן אריבערווארפן אין וואלד.

צוזאמען מיט סאניען האט דעמאלט מיטגעארבעט יוליאן יאנקאוסקאס, דער געוועזענער דירעקטאר פון דער פאבריק „פלאקאטאס".

ער האט אויסבאהאלטן אין זיין וווינונג ניט איין יידן און האט צוגע־שטעלט פיל געווער פאר די פארטיזאנער אין געטא.

יוליאן איז געווארן אריינגעצויגן אין דער אונטערערדישער ארבעט. ער האט ארגאניזירט ארום זיך אן אקטיוו פון ליטווישע ארבעטער, און אפילו איינ־ציקע פאליציאנטן האט ער אריבערגעצויגן צו זיך. יוליאנס אויסזען האט זיך געענדערט. ער האט זיך פארלאזט א בארד, מען זאל אים ניט דערקענען. אויף זארעטשער 3, אין א פארמאסקירט צימערל האט געוווינט סאניע. אהין האט זיך אויך אריבערגעקליבן יוליאן. ביידע האבן ליב געהאט די וועלט, פאר וועל־כער זיי האבן געקעמפט.

עטלעכע חדשים פאר דעם, איידער עס האט אריינגעמארשירט אין ווילנע די רויטע ארמיי, האט א שטארקע געשטאפא־וואך ארומגערינגלט זארעטשער גאס און צענדליקער דייטשן האבן זיך א לאז געטאן צו זארעטשער 3. פאר יוליאנס און סאניעס קעפ האט מען שוין לענגער צוגעזאגט א באלוינונג.

ביידע האבן זיך פארטיידיקט: געשאסן אויף די באלאגערער דורך די פענצטער און אוועקגעלייגט אויף טויט עטלעכע געשטאפיסטן.

געטראפן דורך א קויל, איז יוליאן געפאלן טויט. סאניע האט די לעצטע קויל אריינגעשאסן אין זיך. צום אומגליק האט די קויל זי בלויז פארוווּנדעט. געשטאפא האט זי אוועקגעפירט אין שפיטאל. אויסגעהיילט זי און געפרווּט עפעס־וואס פון סאניען זיך דערוויסן. ווען מען האט פון איר ניט ארויסבאקומען קיין איין ווארט, האט מען זי געבראכט צו פייניקן אין די קעלערן פון גע־שטאפא.

דער המשך אין וואַלד

די קעמפער פון ווילנער געטאָ האָבן זיך אַריבערגעוואָרפן אין וואַלד. דער ווידערשטאַנד אין געטאָ האָט זיך אין אַ גרויסער מאָס אויסגעגליטשט פון אונזערע הענט. ניט אַזוי האָבן מיר זיך פאָרגעשטעלט וועט דער קאַמף אויסזען. די אידייע — פאַרטיידיקן די צוואַנציק טויזנט מענטשן אין געטאָ, אַלס אַ זעלבסטשטענדיקע אויפגאַבע, ניט פאַרבונדן מיט דעם אַלגעמיינעם ציל — פאַרטיליקן די דייטשישע אָקופּאַנטן, האָט זיך ניט באַרעכטיקט. היינט מוזן מיר מודה זיין, אַז דער באַשלוס פון שטאַב, וויטענבערג זאָל זיך איבערגעבן ווי אַ קרבן פאַר די 20 טויזנט, איז געווען אַ פעלער, דעם 16-טן יולי, בעת עס איז אָנגעקומען פון קיטעלן דער אולטימאַטום, האָט מען תיכף געמוזט אַרויסטרעטן מיט געווער. אָבער ווער עס איז בייגעווען דעם מאָלט אין געטאָ, וועט זיך ניט אונטערנעמען צו משפטן, ווי מען האָט געדאַרפט האַנדלען. ווי אַזוי וואָלט זיך געקענט רעהאַביליטירן די אָרגאַניזאַציע, ווען צוליב איר קאָמאַנדיר וואָלט אומגעקומען דער געטאָ? און וויטענבערג אַליין? איז דען מעגלעך זיך פאָרצושטעלן, אַז אַזאַ ריינע מאָראַלישע פערזענלעכקייט ווי ער, זאָל האַנדלען אַנדערש אין יענער גורלדיקער שעה? אין דורות אַרום וועלן אונזערע אייניקלעך דערמאָנען: דער ווילנער שוסטער וויטענבערג, דער העלד פון די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ, האָט זיך איבערגעגעבן דעם תליון אין די הענט אויס האַס צום שונא און אויס ליבשאַפט צום פאָלק.

●

אויף די קאַמפּס-פּאָזיציעס אין וואַלד האָבן זיך די ווילנער איבערהויפּט קאָנצענטרירט אין צוויי באַזעס: ביי דער אַזערע נאַראַטש און אין דער רודניצקער פושטשע. די מחנה „נקמה" ביים נאַראַטש האָט לאַנג זיך ניט אויפגעהאַלטן ווי אַ דורכויס יידישע. די קעמפער זענען פאַרטיילט געוואָרן אין פאַרשידענע באַזונדערע מחנות פון מאַרקאָווס בריגאַדע. נאַראַטש איז ווייט פון ווילנע — 130 קילאָמעטער. די ווילנער פּאַרטיזאַנער יידן האָט געצויגן נענטער צו זייער היים-שטאָט, און צענדליקער קעמפער זענען אַוועק אין די ליטווישע באַזעס, ווי צו דער מחנה „ווילנע", וואָס איז איינגעשטאַנען ניט ווייט און איז געוואָרן אָנגעפירט דורך דעם קאָמאַנדיר איבער אַלע ליטווישע פּאַרטיזאַנישע קרעפטן אין וואַלד — דעם ליטווישן פּאָלקאָווניק קאַזימיר (שומאַוסקאַס), וואָס האָט זייער חבריש און וואַרעם אויפגענומען אונזערע ווילנער.

פיל ווילנער זענען אויך אַוועק פון נאַראַטש אין דער רודניצקער פושטשע (40 קילאָמעטער פון ווילנע), וווּ ס'האָבן שוין דעמאָלט עקזיסטירט פיר דורכאויס יידישע מחנות, פון געוועזענע מיטגלידער פון פ.פ.א., וואָס האָבן זיך דורכגעריסן דורך די הערן פון דער קאַנאַליזאַציע. די דאָזיקע מחנות האָבן זיך געפונען אין רשות פון בריגאַדע-קאָמאַנדיר יורגיס (זימאַן).

די צוויי מחנות „קאמף" און א „טויט דעם פאשיזם", אנגעפירט פון קאמאנדיר בערל שערעשניעווסקי, האבן זיך לאנג ניט געהאלטן ווי באזונדערע איינסן. זיי זענען פאקטיש געווארן מיט די ליטווישע טיילן. דורכויס יידישע אטריאדן זענען געבליבן צוויי: „נקמה-נעמער" און „פארן נצחון". דער קאמאנדיר פון דער ערשטער מחנה איז געווארן אבא קאוונער, א חברישער יונג און א גוטער ארגאניזאטאר. אין אלע וויכטיקע אפעראציעס האט קאוונער זיך אליין באטייליקט.

שמואל קאפלינסקי, אינסטרוקטאר פון פ.פ.א. אין געטא, איז געווען דער קאמאנדיר פון דער מחנה „פארן נצחון". זיינע קעמפער, וועלכע ער האט באווארנט מיט געווער, האבן אים געאכט און ליב געהאט.

דער שטאב פון די ביידע מחנות (איבער צוויי הונדערט קעמפער) איז געווען א געמיינזאמער.

פאר די ערשטע דריי חדשים פון זייער קאמף האבן די צוויי יידישע מחנות זיך באווארנט מיט געווער. זיי האבן דורכגעפירט 3 באן-קאטאסטראפעס; בעת דער ערשטער — זענען אראפ פון די רעלסן 12 וואגאנען מיטן לאקאמאטיוו. בעת דער צווייטער — 6 וואגאנען פול געפאקטע מיט דייטשן. בעת דער דריטער — אויפן וועג ווילנע-אראן זענען אומגעבראכט געווארן צוויי הונדערט היטלעריסטן. אין זשעגארין און לעבן דראגוטשי האבן די קעמפער אויפגעריסן דריי בריקן. אין אלקעניק — אויפגעריסן א דייטשישע אונטערנעמונג און מיטגעהאלפן צעקלאפן און פארברענען א דייטשישן גארניזאן פון אויטאמאטלער און קוילנווארפער אין גרויסן באפעסטיקטן דארף קאניוכי.

נאכדעם ווי די מחנה „נקמה-נעמער" האט דערווארבן שטאל און מער קוילנווארפער האט זי אנגעהויבן צו פירן די רעלסן-מלחמה. דער קעמפער יצחק רודניצקי האט אליין אויף זיין קאנטע 12 עשאלאנען אויף די ברייטע און דריי עשאלאנען אויף די שמאלע ליניעס (קליינבאן); ער האט אנטיילגענומען מיט נאך פיר חברים אין אויפרייסן די עלעקטרא-סטאציע אין סווענציאן. זיין גרופע האט געבראכט אין געפאנגענשאפט 4 היטלעריסטן און האט באפרייט דעם פארטיזאנער סעמינאר פון סווענציאנער שפיטאל.

וויטקע קעמפנער, די העלדין פון דער ערשטער דיווערסיע, האט ערשט אין וואלד געוויזן, וואס זי קען. אין אקטאבער 1943 האט זי מיט א פולן טשעמאדאן מינעס אין משך פון איין נאכט דורכגעמאכט צופוס 40 קילאמעטער און זיך אריינבאקומען אין ווילנע. זי האט דארט אויפגעריסן די שטאטישע עלעקטרא-סטאציע מיט די וויכטיקסטע עלעקטרישע טראנספארמאטארן. מיט דעם האט זיך אבער וויטקע ניט באגנוגנט. אויף מארגן ביינאכט האט זי זיך אריינבאקומען אין קאנצענטראציע-לאגער „קיילים" און ארויסגעפירט פון דארט 60 מענטשן צו די פארטיזאנישע באזעס. וויטקע האט ארגאניזירט די אויסשפירגרופע פון דער מחנה „נקמה-נעמער". זי האט אנטיילגענומען אין באן-אויפרייסן לעבן אראן, וווּ עס זענען צעריסן געווארן צוויי הונדערט דייטשן. מיט נאך פינף פארטיזאנער האט זי אונטערגעצונדן אין אלקעניק דעם טערפענטין-

זאוואר. זי האט זיך אויסגעצייכנט אין די שלאכטן אין דייגאווע אין יאנואר 1944 און האט אליין גענומען אין געפאנגענשאפט צוויי געשטאפא־אגענטן. זי האט אנטיילגענומען אין אויבריסן צוויי לאקאמאטיוון און פארברענען צוויי בריקן.

אין נאוועמבער 1943 האט וויטקע באקומען אן אויפגאבע אריבערצו־ברענגען פארן ווילנער פארטיי־קאמיטעט וויכטיקע דאקומענטן. אויפן וועג איז זי אריינגעפאלן צו א דייטשישן פאטרול. אונטער א באוואפנטער וואך האט מען זי געפירט אין ווילנער געשטאפא. אדאנק איר פלינקער אריענטאציע איז זי אנטלאפן פון די דייטשישע הענט. אויף צוריקוועגס האט זי געבראכט אין דער באזע א וויכטיקן מוער פון דער קאוונער אונטערערדישער ארגאניזאציע.

גרישע גורוויטש האט איינמאל בעת א לויערונג דערהרגעט 12 דייטשן, וואס זענען געפארן אויף צוויי מאשינען און גענומען טראפייען: צען ביקסן, אן אויטאמאט און א דייטשישן קוילנווארפער, וועלכן ער האט געלאזט פאר זיך און איז געווארן אן אויסגעצייכנטער שיסער פון מאשינגעווער. מיט אים צוזאמען האט געקעמפט אויך זיין מוטער — א 39־יאריקע פרוי. ביידע זענען זיי געגאנגען אויף לויערונגען. אין געמיינזאמע אפעראציעס האבן זיי דערשאסן 18 דייטשן. איינמאל ווערן מאמע און זון ארומגערינגלט דורך א שטארקן פא־טרול, עס קומט פאר א שלאכט. גרישעס מוטער שיסט אויס אירע אלע 75 קוילן און באוויזט נאך צו ווארפן אין שונא אירע פינף גראנאטן. געטראפן פון א קויל, פאלט זי לעבן איר זון. דערזעען, אז זיין מוטער איז טויט, האט גרישע א שפרונג געטאן אויפן מערדער און מיטן פלאמען־לעשער פון קוילנווארפער אים צעשפאלטן דעם קאפ. גרישע אנטלויפט. ער איז פארוואונדעט. ער שווימט ארי־בער א טייך, קריכט דורך זומפן, ער בלייבט ליגן פארחלשט ערגעץ אין א בלאטע, א פאסטעך באמערקט אים, זאגט אן די פארטיזאנער אין דארף פאר־סייקא. מען ברענגט אים צו דער באזע און ער ווערט אויסגעהיילט. ווידער גייט ער מיט זיין קוילנווארפער אויף אויפגאבן, און ווי א נקמה פאר זיין מאמעס בלוט רייסט ער אויף צוויי עשאלאנען.

אויך חיים לאזאר, איינער פון די אקטיווע פ.פ.א.־קעמפער אין געטא, האט אין וואלד ניט פארשעמט זיין פארגאנגענהייט. אין קאמף מיט די דייטשישע מאטא־אפטיילונגען אויפן וועג ווילנע־גראדנע דערשיסט ער מיט זיין קוילנוואר־פער דריי אפיצירן און די איבעריקע פופצן ווערן צעקלאפט דורך אים און זיינע חברים. דעם 23־טן אפריל 1944 ביי א באן־דיווערסיע רייסט זיך אומגעריכט אויף א מינע און שיסט אראפ זיין רעכטע דלאניע.

צווישן די העלדישע ווילנער מיידלעך דארף פארעכנט ווערן די פארטי־זאנקע זעלדע טרעגער. זי האט אכצן מאל זיך דורכגעריסן דורך דייטשישע גארניזאנען און איז מיט וויכטיקע דאקומענטן געקומען קיין ווילנע, ווי די פארבינדלערן פון דעם פארטיזאנישן שטאב און דער אונטערערדישער ארגא־ניזאציע. צוריק אין וואלד פלעגט זעלדע קיינמאל ניט קומען מיט ליידיקן. זי פלעגט זיך אריינקריגן אין די קאנצענטראציע־לאגערס און ארויסראטעווען

מענטשן. צענדליקער ביקסן פון שטאט האט זי געבראכט צו די פארטיזאנער. פיר מאל איז די קעמפערן אריינגעפאלן צום שונא: צוויי מאל אין די הענט פון געשטאפא, איין מאל אין דער פאליציי, און צום סוף צו די ווייסע פאלאקן, וואס האבן גראסירט אין די ארומיקע וועלדער און פלעגן ספעציעל טשאטעווען אויף יידישע פארטיזאנער. אדאנק איר קאלטער און פעסטער האלטונג האט זי זיך אלע פיר מאל ארויסגעריסן פון די באנדיטן און דורכגעפירט אירע אויפגאבעס.

ניט ווייניקער האט אויך אויפגעטאן די פארטיזאנקע דינע גרינוואלד, איינע פון די וויכטיקסטע פארבינדלערנס צווישן וואלד און שטאט.

און רייזל קארטשאק? אט דאס באשיידענע העלדישע מיידל, וואס אויף אלע אויפגאבעס, סיי אין געטא, סיי אין וואלד, איז זי געווען פון די ערשטע, פון די סאמע דרייסטע. און ניט בלויז רייזל. ווי דערמאנט מען ניט דעם שעף פון די אויסשפירער ביי דער מחנה „נקמה-נעמער" חנן מאגיד, וואס יעדער טראט פון דעם שונא אויף א ראדיוס פון 40 קילאמעטער האט ער שוין געוווסט פון פריער.

און סראליק דער איישישקער, ניוסע לובאצקי, ראובן ראבינאוויטש, ליאָזוע לעווין, מעווקע גאלפערן, בערל שערעשניעווסקי, איציק קאוואלסקי. דאס זענען אלץ נעמען, וואס וועגן איטלעכן פון זיי איז כדאי צו שרייבן באזונדער וועגן זייער דרייסטקייט, שרעקלאזיקייט און העלדישקייט אין קאמף.

די אקארשט דערמאנטע ווילנער פארטיזאנער האבן געווארפן זייערע לעבנס אין קאמף און דאס לעבן ניט פארלוירן. אבער וויפל באקאנטע און אומבאקאנטע העלדן ליגן איצט אין די נאראטשער און רודניצקער וועלדער! אייביקער אנדענק זייערע הערלעכע נעמען!

זאלן דא בלויז דערמאנט ווערן די צוויי ברידער דאניע און אימע לובאצקי — די זין פון דעם באקאנטן לערער ברוך לובאצקי.

בעת די קאמפן אין געטא איז דאניע אריינגעפאלן אין געפאנגענשאפט צו די דייטשן. צען טעג האט מען אים געפייניקט אין געשטאפא. פון דארט האט ער געבעטן סם ביי די עלטערן אין געטא. איך דערמאן זיך, ווי דער לערער לובאצקי איז א צעבראכענער געקומען צו מיר נאך אן עצה. וואס טוט מען? זיין פרוי איז דערפאר, מען זאל אריבערשיקן פארן זון סם, כדי ער זאל זיך אין געשטאפא ניט מאטערן. ער, דער טאטע, האט זיך ניט געקענט באשליסן מיט די אייגענע הענט אומצוברענגען זיין קינד!

עס איז אריבער א פאר טעג, און דאניע האט זיך באוויזן אין געטא. ביים פירן אים צו דער עקזעקוציע איז דער יונגער קעמפער אנטלאפן. ניט לאנג האבן זיך די עלטערן געפרייט. בעת דער ליקווידאציע פון געטא זענען זיי פארכאפט געווארן דורך קוילן. דאניע האט זיך דורכגעריסן אין וואלד. דארט האט ער געטראפן זיין ברודער אימען, — דעם איינציקן לעבן-געבליבענעם פון זיין משפחה, וואס האט זיך דורך די קאנאליזאציע-רערן ארויסבאקומען פון געטא.

דאניע, דער קאמאנדיר פון דער דריטער גרופע אין דער מחנה „פארן נצחון", איז געווען דער דרייסטער פון זיינע חברים. ער האט ניט געקענט איינזיצן אויף דער באזע. די נקמה האט אים ניט געלאזט רוען.

סוף דעצעמבער 1943 איז דאניע מיט זיין גרופע אוועק אין א דארף. זיך דערוווסט, אז דארט גראסירט א וויכטיקער אגענט פון געשטאפא, האט דאניע ביי זיך באשלאסן: ער מוז אים כאפן! ביים באלאגערן דאס הויז פון געשטאפא-אגענט האט זיך דערהערט א שאס, דער קאמאנדיר דאניע איז געפאלן. מען האט אים געבראכט א שווער-פארוונדעטן אויף דער באזע און דארט איז ער אויסגעגאנגען.

אין יענעם טאג איז געקומען אויף דער באזע אימע. ער האט זיך אומגעקערט פון דער נאראטשער פושטשע, וו ער איז געווען קאמאנדיר איבער 60 מאן — ער האט דארט געפירט א שלאכט מיט די ווייסע פאלאקן.

אימע איז אנגעקומען, ווען מען האט געגראבן פאר זיין ברודער א קבר. דאס יינגל האט זיך אנגעשפארט אז זיין ביקס, געשטאנען אויפן פרישן זאמד און אין גרוב זענען געפאלן זיינע הייסע טרערן איבערן טויטן ברודער.

אין א פאר וואכן ארום איז אימע מיט א גרופע פארטיזאנער אוועק אויף א שאסיי אונטערצורייסן טעלעגראף-סלופעס. עס האט זיך דערהערט א קנאל. די סלופעס זענען געווען פארמינירט. אימע מיט זיינע חברים זענען צעריסן געווארן אויף שטיקער.

איצט ליגן זיי ביידע ברידער אין רודניצקער וואלד.

●

בעת דער ליקווידאציע פון ווילנער געטא זענען א טייל פ.פ.א.-קעמפער פארשלעפט געווארן אין ווילנער קאנצענטראציע-לאגער ה.ק.פ. און אין די קאנצענטראציע-לאגערן פון עסטאניע. גופא אין ה.ק.פ. איז ארגאניזירט געווארן א פארטיזאנישע גרופע דורך דעם לערער לייב אפעסקין און דעם אקטיאר יעקב בערעגאלסקי. די גרופע האט דערוואָרבן געווער און געהאט פארבינדונג מיט די באזעס אין וואלד. דעם 10-טן יולי 1944 האט א ספעציעלע אפטיילונג עס-עס ארומגערינגלט דעם לאגער און געעפנט אויף די יידן א פארטיליקונג-פייער. עס האט זיך אנגעהויבן א שלאכט. די פארטיזאנער האבן געשאסן אין די דייטשן. אדאנק אט דעם אומגעריכטן ווידערשטאנד האבן זיך העכער הונדערט יידן דורכגעריסן און זענען אנטלאפן אין שפאט, וו זיי האבן דערווארט די ישועה.

אפעסקין און בערעגאלסקי זענען געפאלן אין די קאמפן.

●

די קעמפער פון ווילנער געטא, די שפעטערדיקע פארטיזאנער אין די ליטווישע און ווייסרוסישע וועלדער, האבן צוזאמען מיט דער רויטער ארמיי, בעת

די קאמפן פאר באפרייען ווילנע, די ערשטע זיך ארייננעריסן אין שטאט און אויפגענומען א שלאכט קעגן די פארבאריקאדירטע דייטשן.

איבער די טויטע קערפערס פון 15 טויזנט מערדער האבן די קעמפער פון ווילנער געטא און פון וואלד אריבערגעשפאנט צו זיך אין דער היים-שטאט. זיי האבן געפייערט דעם יום-טוב פון באפרייונג, וואס איז אויסגעפאלן אין טאג פון דעם יארצייט נאך איציק וויטענבערג.

פערטער טייל:

אויפן הייםן זאַמד

די שייטערן אין קלאָגע

דעם 23־טן סעפּטעמבער 1943 איז פאָרגעקומען די ענדגילטיקע ליקווי־דאַציע פון ווילנער געטאָ. אונטער אַ שטאַרקער וואַך פון געשטאַפּאָ האָט מען די לעצטע־געבליבענע ווילנער יידן אַרויסגעפירט אויף אַרויף סובאַטש־גאַס און דאָרט האָט מען זיי סאָרטירט — די פרויען און קינדער האָט מען מערסטנטייל אַוועקגעפירט אין די קרעמאַטאָריעס פון מאַידאַנעק און די מענער — אין די לאַגערן פון עסטאָניע.

אין עסטאָניע זענען צו יענער צייט געווען 23 לאַגערן. אין זיי זענען געווען פאַנאַנדערגעוואָרפן אַרום צוואַנציק טויזנט מענטשן, געבראַכט פון פאַרשידענע געטאָס און קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין אייראָפּע, צווישן זיי ביי אַן אַכט טויזנט ווילנער.

עס דערציילט דער געראַטעוועטער בנימין ווינטרויב: „נאָך פיר מעת־לעת פאָרן אין די פאַרשטיקטע וואַגאָנען זענען מיר אָנגעקומען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער וייוואַרי. פון דאַנען האָט מען אונז אָפּגעפירט אין קלאָגע.

אין לאַגער האָבן מיר אויפגעהערט צו טראָגן אונזערע נעמען. יעדער איז באַצייכנט געוואָרן מיט אַ נומער, וועלכן ער האָט געדאַרפט טראָגן אויף דער פּלייצע, אויפן אָרעם און אויף דער קני. פון שטערן ביזן אַקן האָט מען אונז אויסגעשוירן אַ פּאַס האָר. די פרויען, וואָס האָבן זיך געפונען אין דעם לאַגער נאָך פון אויגוסט (בעת דער באַפעניש אויפן פּלי־פּלאַץ אין פּאָרובאַנעק און בעת דער ערשטער „עוואַקואַציע"), האָט מען אָפּגעגאָלט די קעפּ.

נאָך דער רעוויזיע, ביי וועלכער מען האָט ביי אונז צוגענומען די מינדסטע קלייניקייט, האָט מען אונז פאַנאַנדערגעטיילט אין בריגאַדעס און אָפּגעשיקט אויף אַרבעט. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין אַריבערטראָגן פופציק־קילאָיקע זעק מיט צעמענט פון אַ זאַוואָד ביז צו דער באַן־סטאַציע, אַ שטח פון הונדערט פופציק מעטער. מיט די זעק האָבן מיר געדאַרפט לויפן.

די פרויען, וואָס האָבן געוווינט אין באַזונדערע באַראַקן, זענען באַשעפ־טיקט געווען אין אויסגראָבן שטיינער און זיי אַריבערשלעפּן אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ. אין משך פון דעם אַרבעטס־טאָג האָט אַ פרוי געדאַרפט אַריבערשלעפּן פיר מאָנען שטיינער.

מיר האָבן געאַרבעט פון פרי ביז 6 אָוונט. אַ מיטאָג־איבעררייס אויף 45 מינוט. אונזער מיטאָג איז באַשטאַנען פון אַ שיטערער זופּ — מער גאָרניט. נאָך דער אַרבעט איז פאָרגעקומען אַן „אַפּעל". מען האָט באַדאַרפט זיך אויס־שטעלן צו הונדערט מאַן אין אַ רייע און שטיין אַזוי לאַנג ביז דער וואַכמאַן וועט באַפעלן אַריינצוגיין אין לאַגער. ווער עס איז ניט ריכטיק געשטאַנען, אָדער פלעגט זיך מיט עפּעס „פאַרזינדיקן", פלעגט דער ראָטן־פירער פאַרשרייבן זיין נומער, אים שפּעטער אַרויסרופן און פאַר אַלעמען אין די אויגן פלעגן אים די עס־עסאָווצעס אַוועקלייגן אויף אַ ספּעציעלער באַנק. די באַנק האָט געהאַלטן

אַ מעטער און איז געווען דרויסנדיק אויסגעפּוקלט. צו דער באַנק פלעגט מען צובינדן דעם באַשטראָפטן פאַר די הענט און פיס! אייז עס־עסאַוועץ פלעגט זיך זעצן אים אויפן קאָפּ און אַן אַנדערער פלעגט שמייסן מיט אַן אַקסענעם גליד, דורך וועלכן עס איז געווען דורכגעצויגן אַ מעטאַלענער שנור. דערביי פלעגט דער באַשטראָפטער אַליין דאַרפן ציילן די שמיץ. ווען דער קרבן פלעגט זיך פאַרפּלאָנטערן אין די קלעפּ, פלעגט זיך די עקזעקוציע אָנהייבן אויפסניי.

די קראַנקע, די געשוואָלענע פון הונגער פלעגט מען אַריינעמען אין אַ שפּיטאָל, ביים אַריינגאַנג אין דער פּאַלאַטע פלעגט דער דייטשישער דאָקטאָר וואַדמאַן אויסשרייען: „אַכטונג!” דעמאָלט פלעגן אַלע קראַנקע באַדאַרפן אַרויסלייגן זייערע הענט אויף די דעקעס, האָט עמעצער דאָס ניט געטאָן גענוג פלינק — פלעגט אים דער דייטשישער דאָקטאָר צעמיימעסן מיט אַ שטעקן.

נאָכדעם ווי מען פלעגט די קראַנקע אין שפּיטאָל מאַכן איינשפּריצונגען, פלעגן זיי שטאַרבן אין דעם זעלבן טאָג.

אין אויגוסט 1944 איז ליקווידירט געוואָרן אַ גרויסער טייל פון די עס־טאַנישע לאַגערן. צווישן זיי: קוויאַלי, ערעדי און פּיליקאַני. מיר האָבן זיך וועגן דעם דערוווּסט פון די אויפשריפטן, וועלכע מיר האָבן געפונען אויף די זעק פון צעמענט, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן פון יענע ערטער.

דעם 19־טן סעפּטעמבער 1944 איז אין דעם לאַגער קלאָגע פאָרגעקומען דאָס סאַמע גרויליקסטע: אינדערפרי האָט מען אונדז אויסגעשטעלט בריגאַדעס־ווייז. מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער. מען האָט געמאָלדן, אַז מען עוואַ־קואירט אונדז קיין דייטשלאַנד. גלייכצייטיק האָט מען פון אונדז אויסגעטיילט דריי הונדערט סאַמע געזונטע מענער און אונטער אַ שמירה זיי אַוועקגעפירט אין וואַלד, כדי אָנצוזעגן ביימער. דאָס האָלץ, — האָט איינגערעדט דער לאַ־גער־פירער — דאַרפן מיר מיטנעמען קיין דייטשלאַנד.

כדי צו הייבן ביי אונדז די שטימונג, האָבן די דייטשן געהייסן צוגרייטן אַ מיטאָג פאַר אונדז אַלעמען, ווי אויך פאַר די דריי הונדערט, וועלכע מען האָט אַוועקגעפירט ברענגען האָלץ. אין דער זעלבער צייט האָט מען אַריינגעפירט צו אונדז אין לאַגער אַ גרופּע קריגס־געפאַנגענע.

ווען דאָס האָלץ איז אין וואָגנס געבראַכט געוואָרן צו אונדזער לאַגער און די דייטשן האָבן עס אויסגעלייגט אויף דער ערד אין אַ באַשטימטער פאָרם, — האָט פונעם וואַלד, וווּ ס'זענען אַוועק די דריי הונדערט אַרבעטער, זיך דערטראָגן אַ שיסעריי. מיר האָבן נאָך גאָרניט פאַרשטאַנען. דערווייל זענען מיר געוואָרן אַרומגערינגלט מיט אַלץ מער דייטשן. אונדזער יעדע באַוועגונג איז שוין געהיט געוואָרן דורך אָנגעצילטע קוילנוואַרפער. דעמאָלט האָט מען אַרויסגערופן פון אונדז דרייסיק מאַן, זיי צוגעפירט צו די שיכטן אויסגע־לייגטע קלעצער און באַפוילן די דרייסיק זיך אַרויפלייגן אויף די קלעצער מיטן בויך אַראָפּ, אַזוי אַז דער קאָפּ זאָל אַראָפּהענגען ביים ראַנד. ווען דער באַפעל איז געוואָרן אויסגעפירט, איז צו אַ דייטש מיט אַ רעוואָלווער און

איטלעכן אריינגעשאסן אין קאפ. געווארן פארטיק מיט די דרייסיק, האט מען ווידער אפגעקליבן דרייסיק, זיי באפוילן ארויפצוקלייגן אויף די דערשאסענע א נייעם שיכט האלץ און שפעטער אליין זיך אוועקלייגן ווי די ערשטע. אזוי האט מען אויסגעפילט פיר שוימערס צו זיבן שיכטן אין א שייטער. ווער עס האט געפרווט אנטלויפן, איז דערשאסן געווארן אויפן פלאץ.

ווען דער ווארטנדיקער עולם האט דערזען וואס דא קומט פאר, האט מען זיך א יאג געטאן איבערן פלאץ, וווהין די אויגן טראגן. מיר מיט נאך צוואנציק, האט זיך איינגעגעבן אריינצוכאפן זיך אין דער אנטקעגנדיקער געביידע און זיך באהאלטן אויבן אויפן בוידעם. דייטשן האבן אונז נאכגעיאגט. צענדליקער מענטשן, וועלכע האבן באוויזן זיך אריינצוכאפן בלויז אין די אונטערשטע צימערן — זענען דערשאסן געווארן דארטן גופא דורך די עסעסאוועס.

עטלעכע מעת-לעת זענען מיר געלעגן אן אטעם. דורך די שפאלטן איז צו אונז אריינגעדרונגען דער רויך און דער ריח פון די ברענענדיקע ביימער דורכגעפלאכטן מיט מענטשן, וועלכע די דייטשן האבן אונטערגעצונדן. מיר האבן נאכאנאנד געמיינט, אז עס ברענט אונזער געביידע.

מיטאמאל האבן מיר דערזען איבערן לאגער א סאוויעטישן עראפלאן און ס'האבן אריינגעשפאנט די ערשטע רויטארמייער.

פון די שייטערן אין קלאגע האבן זיך געראטעוועט הונדערט ווילנער יידן. צווישן זיי — דער בראווער פארטיזאנער ברוך גאלדשטיין און דער אינזשעניער ראבנער.

אין קלאגע זענען פארברענט געווארן די באקאנטע ווילנער דאקטוירים: זאלקינדסאן (טאטע און זון), גערשאוויטש און וואלקאוויסקי. דער דיריגענט וואלף דורמאשקין און דער אקטיאר בליאכער. דער זשורנאליסט הערמאן קרוק און דער געלערנטער ז. קאלמאנאוויטש.

און אזוי זענען אומגעקומען אונזערע קינדער

עס איז געווען ערב פסח 1944. אין ווילנער קאנצענטראציע-לאגער ״קיילים״, וואס איז געשאפן געווארן פאר די יידן, וואס ארבעטן אין דער שטאטישער פעלץ-פאבריק „קיילים״, איז געקומען יוויס און געמאלדן די יידישע מאמעס, אז אין שטאט הערשט אן עפידעמיע. דעריבער זאל מען מארגן פרי ווארעם אנטאן די קינדער און זיי אריינפירן אין דער קליניק, וואס אויף דער צווייטער זייט גאס, כדי זיי מאכן אן איינשפריצונג קעגן טיפוס.

א סך מאמעס האבן ניט געהאט קיין חשד. זיי האבן די קינדער ארומ־

געוואַשן, אויסגעפּוצט אין יום־טובֿ'דיקע קליידער, פֿאַרקעמט די הערעלעך און אין זוניקן פֿרילינג־טאָג זיי אַריינגעטראָגן אין דעם אַנטקעגנדיקן שפּיטאָל.

ווען די קינדער זענען שוין געווען אינווייניק און די וואַרטנדיקע מאַמעס זענען געשטאַנען הינטערן פּלאָנקען פֿון לאַגער, האָט דער ד"ר שולצע, דער דירעקטאָר פֿון דייטשישן שפּיטאָל, אָנגעקלונגען צו וויסן אין קאַבינעט, אַז די קינדער זענען שוין פֿאַראַן.

אין פֿינף מינוט אַרום איז געקומען די „שוואַרצע וואָראָנע". ווי אין אַריינגעשפּרונגען אין שפּיטאָל, געכאַפּט די קינדער און זיי געשלײַדערט אין אויטאָ.

די מאַמעס, וואָס האָבן דאָס צוגעזען פֿון הינטערן פּלאָנקען האָבן געריסן זיך מיט אַ געוויין צום אויטאָ צו ראַטעווען זייערע קינדער. ווי האָט זיי אָבער ניט צוגעלאָזט און געהייסן זיינע לייט צו שיסן פֿון אויטאָמאַטן אין די לויפֿנדיקע מאַמעס. ניט געקוקט אויף דער שיסעריי, זענען עטלעכע מאַמעס צוגעלאָפֿן צום אויטאָ און געפּרוווט מיט אַלע כּוחות זיך אַריינרייסן אינעווייניק. ווי האָט זיך דערבאַרעמט און עטלעכע מאַמעס אַריינגעלאָזט. די מוטערס האָבן געוואָלט שטאַרבן צוזאַמען מיט זייערע קינדער.

דער לאַסט־אויטאָ איז אַוועקגעפֿאָרן, לויט דער רשימה, וואָס ווי האָט געהאַט אין האַנט, האָבן אים געפֿעלט נאָך ביי אַ 60 קינדער. ער איז אַריין אין בלאָק אויפֿצוזוכן די געבליבענע.

●

די אַכציק־יעריקע פֿרומע־ריווע בורשטיין האָט מיר דערציילט :

ווען איך האָב דערהערט, אַז אַלע קינדער מוז מען אַריינשיקן אין שפּיטאָל, האָב איך גלייך פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז ניט קיין געוויינלעכע זאַך. מיר האָבן דאָך אין „קיילים" אַ דאָקטאָר מיט אַן אַמבולאַטאָריע, איז צוליב וואָס באַדאַרף מען די קינדער אַריבערטראָגן אין אַ דייטשישן שפּיטאָל ? איך האָב באַשטימט אָפּצוּוואַרטן, וואָס דאָ וועט זיין. כאָטש דער דייטש ריכטער האָט הויך געזאָגט פֿאַר אַלעמען : די וועלכע וועלן ניט אָפּשיקן זייערע קינדער, וועלן האַרב באַשטראָפֿט ווערן.

דערהערט די קולות אין אַנטקעגנדיקן שפּיטאָל, האָב איך זיך גלייך איבערצייגט, אַז דער אומגליק איז אַ פֿאַרטיקער. איך האָב געכאַפּט מיינע דריי אייניקלעך און מיין פּלימעניטשקע און זיי באַהאַלטן אין אַ מאַלינע. אַליין בין איך אַראָפּגעלאָפֿן אויפֿן הויף און געוואַרט וואָס דאָ וועט זיין. דער גזלן ווי, צוזאַמען מיטן דייטש ריכטער, זענען אַרומגעלאָפֿן איבערן הויף מיט אַ רשימה און געריטשעט, אַז עס פֿעלן זיי קינדער. אויב מען וועט באַלד ניט אַרויסגעבן די באַהאַלטענע, וועט אָנקומען אַ פֿאָלק שטורמיסטן און דעם גאַנצן לאַגער וועט מען אויסשיסן. געזען, אַז פֿרייוויליק קומט מען ניט, האָט ווי אַ פֿייף געטאָן, און אַ סך דייטשן זענען אַריינגעלאָפֿן אין לאַגער. די

דייטשן האבן שוין געוואַרט הינטערן טויער, און אויף דעם ערשטן פייף זע־נען זיי שוין געווען אינעווייניק און גלייך זיך פאַנאַנדערגעלאָפן איבער די הייזער. זיי האבן אַלע יידן אַראָפּגעטריבן אויפן הויף און אַליין זיך גענומען זוכן מאַלינעס.

איך בין געשטאַנען אונטן און געטראַכט : אפשר וועט געשען אַ נס און מיינע קינדער וועט מען ניט אויפזוכן. נאָר ווי איך טראַכט אַזוי, ערשט איך הער זייער געוויין. מען טראָגט זיי אונטן און מען שטעלט זיי באַזונדער. ווען אַלע איינוווינער האבן זיך געפונען אויפן הויף, האָט מען פאַרמירט : אַל־טע און קינדער פון איין זייט, און געזונטע — פון דער אַנדערער זייט. אַזוי ווי איך בין שוין ניט געווען קיין יונגע, האָט מען מיך געשטעלט צו די קינ־דער. אוי ! — ווי מיר האָט זיך געוואָלט זיי ראַטעווען ! איך האָב וועגן זיך ניט געטראַכט, נאָר וועגן די ריינע נשמה'לעך.

ווען אַ גזלן האָט זיך אויף אַ ווייל אָוועקגעקערט, האָב איך אַ כאַפּ גע־טאָן דאָס יינגסטע קינד, די איבעריקע איז ניט מעגלעך געווען צו ראַטעווען, און זיך אָוועקגעשאַרט אין דער ריכטונג צו די געזונטע, וועלכע זענען באַ־שטימט אויף לעבן.

ריכטער האָט מיר פאַרשטעלט דעם וועג : „וווהין גייסטו?" איך האָב געזאָגט, אַז איך ניי בלויז אַנקאַרמען דאָס קינד און באַלד וועל איך צוריק קומען.

די יידן, וואָס זענען באַשטימט געווען אויף צום לעבן, האָבן מיך פאַר־שטעלט. מיין צוויי־יעריק אייפעלע האָט ניט אַרויסגעלאָזט קיין פּיפּס. מיטאַ־מאָל זענען אָנגעפאָרן לאַסט־אויטאָס און מען האָט גענומען וואַרפן אַהין די קינדער מיט די אַלטע.

איך האָב געזען, ווי מען וואַרפט אַהין די צוויי אייניקלעך מיינע. זיי האָבן געשריען : „באַבעלע, מיר האָבן מורא !" אָבער גאָרניט האָב איך ניט געקענט זיי העלפן, ווייל אויך מיטן געראַטעוועטן קינד בין איך נאָך ניט גע־ווען זיכער. ריכטער, אָדער ווי מען האָט אים גערופן — די גאַלאַשייקע, האָט פאַרגעדענקט, אַז איך בין אָוועקגעגאַנגען אָנקאַרמען דאָס קינד, ער האָט ניט אויפגעהערט מיך צו זוכן.

ס'איז אָוועק אַ היפּשע צייט. מיר האָבן פיל געליטן פון ריכטערן. ער פלעגט פיר מאָל אַ טאָג קומען זוכן קינדער. איך האָב אויסבאַהאַלטן מיין קינד אונטער אַ קאַרב אין קלאָזעט. דאָרטן איז עס אָפּגעלעגן ביי אַ צען טעג. שפּעטער זענען מיר אַנטלאָפן פון לאַד און זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט ביי אַ באַקאַנטער.

●

אַ טאַטע דערציילט וועגן זיין קינד :

ווען די געשטאַפּאָ איז אַריינגעקומען אין קיילים־בלאָק צורויבן די קינ־דער, האָט זיך מיין גאָלדעלע ניט פאַרלאָרן. ווערליק איר וווקס וואָלט זי דער־

וויל זיך געקאַנט אַרויסדרייען. גאָלדעלע האָט ניט געוואָלט פאַרלאָזן די קינ־דער. זי האָט מיט זיי געזונגען און געהיים אויפן בוידעם איינגעאָרדנט ניט איין פאַרשטעלונג. גאָלדעלע פלעגט זאָגן :

— כ'וועל שטענדיק זיין מיט די קינדער, אויב אומקומען איז צוזאַמען.

ווען מען האָט געשלעפּט די קינדער פון קעלערן און מאַלינעס, געריסן זיי פון יאָמערדיקע טאַטע־מאַמעס און געשליידערט זיי אין מאַשין, האָט זיך גאָל־דעלע ניט באַהאַלטן. וויבאַלד די נאָענטסטע האָבן זי ניט געוואָלט אויפהאַלטן, אויסהיטן, האָט גאָלדעלע זיך אָפּגעזאָגט. ענדלעך האָט זי ווייס באַמערקט און א רוף געטאָן :

— קאָם היר :

און צוזאַמען מיט א קלאַס קינדער האָט מען זי אַוועקגעפירט צום באַן.

א פּוילישער באַן-באַאַמטער, וואָס האָט באַגלייט די קינדער אין זייער לעצטן וועג, איז אַריינגעקומען שפּעטער אין „קיילים" און זיך נאָכגעפרעגט ווער איז דאָ ביי אייך געווען גאָלדעלע קרישעווסקי ? ער האָט דערציילט :

— אין באַן האָבן די קינדער געיאָמערט, אימה'דיק געשריען. גאָלדעלע האָט אָבער אַלעמען באַרויקט. זי האָט פאַרזיכערט, אַז דאָס וועט מען די דייטשן ניט שענקען, אַז נאָענט איז שוין דער טאָג, ווען זיי וועלן טייער באַ־צאָלן. שפּעטער האָבן זיך פון די וואַגאָנעס געטראָגן רעוואָלוציאָנערע לידער.

א ייִנגל דערציילט :

דעם 27־טן מערץ 1944, אַזייגער האַלב זיבן אינדערפרי, איז אין לאָ־גער־הויף אַריינגעפאָרן דער פעלדפעבל ריכטער און באַקוקט די צוויי מויערן, ער איז גלייך אַרויסגעפאָרן צוריק און אַריינגעפירט סאָלדאַטן. די סאָלדאַטן האָט ער אָנגעוויזן : דו — דאָ, דו — דאָרטן. און גלייך האָבן די באַוואָפנ־טע סאָלדאַטן פאַרנומען פּאָסטנס. איך בין דעמלט געווען אין באָד, איך האָב געהייצט אַן אויוון. אַז מען איז אַריין און מיר געמאָלדן, אַז דער בלאָק איז אַרומגעשטעלט האָט מיר אָפּגעריסן ביים האַרצן. ווען איך בין אַרויסגעלאָפן פון באָד איז אָנגעפאָרן אַנטקעגן מיר אַן אויטאָ מיט א דרייסיק־פערציק פּאָ־ליציאַנטן אָנגעטאָן אין גראַנאַטענע מונדירן.

איך בין אַרויף אין שטוב צו דער מאַמען. ערשט דאָרטן איז א געוויין. איך ווער צעשניטן. איך האָב אָנגעטאָן עטלעכע פּאָר קליידער. די מאַמעס אויך. מיר זענען געווען זיכער, אַז מען ליקווידירט דעם בלאָק. די שטימונג איז גע־ווען ווי פאַרן טויט. מיר האָבן אָפּגערעדט, אַז ביי דער ערשטער געלעגנהייט זאָלן מיר לויפן. אויב מען וועט אונז אַוועקשלעפּן מיט א באַן — זאָלן מיר שפּרינגען.

דערווייל זענען די צימערן פול געוואָרן מיט פּאָליציי און מיט דייטשן. די פרויען און קינדער האָבן זיי געשיקט אין שניידער־וואַרשטאַט, און די מע־נער — ווו יעדער אַרבעט. קיינער האָט זיך ניט געאיילט: ווער ווייס, צי ס'איז בעסער. מיטאַמאָל האָט זיך פאַרשפּרייט א קלאַנג, אַז דאָס מאָל איז ניט קיין ליקווידאַציע, מען נעמט „בלויז" די אַלטע און קינדער.

וואס טוט מען ! ווי ראטעוועט מען מיין מאמען ? איך האב זיך ניט פארלארן, זי אריינגעפירט אין באד, אוועקגעלייגט זי אין א ווינקל און צו־געדעקט מיט קאלדרעס, וועגן זיך אליין האב איך ניט געטראכט, אז מען וועט מיך דאס מאל נעמען, ווייל קודם, ארבעט איך און, צווייטנס, בין איך ניט קיין קינד.

פארדעקט די מאמע, בין איך ארויס פון באד. איך טו א קוק אין פא־דערהויז. דער ליימער, וואס פירט אויפן בוידעם איז ניטא. איך פרעג ווער איז דארט, — ענטפערט מיר צילקע רדענסקי׳ס קול : „מיר זענען עס, קום זיך באהאלטן".

איך ווייס ניט פארוואס, נאר אויפן בוידעם האט מיך ניט געצויגן. איך בין אריין אין שלאסעריי־ווארשטאט (לויט דער רשימה, וואס האט זיך גע־פונען ביי די דייטשן בין איך א שלאסער), דורכן פענצטער פון שלאסעריי זעט זיך דער פלאץ לעבן טויער.

אט פירט מען דארט עלטערע פרויען און קינדער. זיי שטייען שוין צווישן פארקאן און טויער. זיי טראגן מיט זיך קליינע פעקעלעך. די קעפ זע־נען אראפגעלאזט. אנטקעגן זיי שטייען פאליציאנטן און עסעסאווצעס. די וואס קוקן ארויס דורך אונזער פענצטער, דערקענען דארט ביים טויער, ווער זיין קינד און ווער זיין מוטער. זיי כאפן זיך פאר די קעפ און נעמען ארומשפרייזן מיט גרויסע טריט איבער די ווארשטאטן : „אוי מיין קינד! אוי מיין מאמע!"

אט זע איך, ווי מען פירט די פרוי יאבראוו, איר זון, וואס שטייט אנט־קעגן פענצטער, נעמט זיך קלאפן דעם קאפ אן דער וואנט. מיין מאמען האט מען דערווייל נאך ניט דורכגעפירט; מסתמא ניט געפונען. עס ווערט מיר לייכטער. עס גייט איבער א פאר שעה. דורכגעזוכט דעם ערשטן טויער, האט מען זיך גענומען צום צווייטן. ווייס גייט ארום איבער די ווארשטאטן און זוכט, צו מען האט ניט באהאלטן קיין קינדער. איצט איז ווייס אין סטאלע־ריי, א טיר לעבן א טיר מיט אונז. איך הער פון דארט א קינדעריש געוויין. ווייס האט געפונען אן אייפעלע און טראגט עס אונטערן ארעם. ביים אריינ־גיין אין אונזער ווארשטאט גיט ער איבער זיין געפינס א צווייטן. איך שטיי ווי א געליימטער און ווייס ניט וואס צו טאן. אט איז ווייס. צום ערשטן מאל דערזע איך זיין עקלדיק פנים, מיט די ברילן אויף דער נאז, ער טראגט א האק מיט א ברייטער טאפאריסקע. ער באפעלט, אז די, וואס ארבעטן זאלן אריבערגיין אין א צווייטן צימער. די איבעריקע כאפט ווייס פארן קאלנער און שלײדערט צום הויף איצט איז מיין ריי. איך פרוו זיך שטעלן אויף די שפיץ פינגער, איך זאל אויסזען העכער. ווייס׳ן וועסטו אבער ניט אפנארן. ער ווייזט מיר די טיר, און אן עסעסניק טוט מיך א וואָרף אינדרויסן. איך פרוו צו לויפן, ערשט מען פארשטעלט מיר דעם וועג : לויף איך צוריק ערשט ס׳פארשטעלט מיר א צווייטער און אט בין איך ביים פארקאן אין איין קופע מיט די קינדער.

דא איז מיין סוף, טראַכט איך, פון דעם טיגערס ציין וועל איך זיך ניט ארויסדרייען. פונדעסטוועגן פּרוּוו איך מיין מזל: ווען אויף א רגע קערט זיך אָפּ אַן עסעסאַוועץ, לויף איך ווייטער אין דער ריכטונג צו א מויער. אָבער אויך דאָס מאָל האָט זיך מיר ניט איינגעגעבן. אויפן וועג יאָגט מיך אַן א צווייטער פּאַרשוין (ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, איז דאָס לוקאַשים, א פירער פון איפּטינגא) און מיטן הענטל פון רעוואָלווער צעשפּאָלט ער מיר דעם קאָפּ.

איך ליג אין זאַמד, בין האַלב פאַרחלשט. דער ציווילער פּאַרשוין לאָזט מיך אָבער ניט אָפּ, פאַרן האַנט שלעפּט ער מיך אין א באַראַק און בעת־מעשה לאַכט ער. אין באַראַק האָט מען געבראַכט א טישל. ווייס האָט זיך אוועקגע־זעצט, די בלוטיקע האַק אונטער דער מאָרדע, און עס איז פאָרגעקומען די סאָרטירונג. קינדער — אין באַראַק, און יינגערע פרויען לאָזט ער אָפּ. אַט גייט א מאַמע מיט אירע צוויי קינדער. די קינדער — א וואָרף, און די מאַמע אָפּגע־רוקט. און וויל גיין א מאַמע מיט איר קינד אינאיינעם, רייסט ער אָפּ מיט גע־וואַלד. די עלטערן פאַרגינט ער ניט דעם טויט. ווען עס דערגייט צו מיר, ווייזט ער אַן דעם באַראַק. ווידער נעם איך לויפן, נאָר אַן עסעסניק כאַפּט מיך.

איך האָב זיך פאַררוקט אין א ווינקל און געזוכט אַן אויסוועג. וועגן אַנט־לויפן קען ניט זיין קיין רייד. איך זוך בלויז אַן אָרט,וווּ מען קען זיך באַ־האַלטן. מיט אַמאָל באַמערק איך, אַז אין סטעליע איז ארויסגענומען א ברעטל, איך טראַכט ניט קיין סעקונדע און קריך ארויף אויפן בוידעם. נאָך מיר קריכן אַנדערע. דער בוידעם ווערט פול. איך הער, ווי עס רוישן מאָטאָרן. דאָס זענען אריינגעפאָרן די „שוואַרצע וואַראַנעס". דער געריוש איז אויסגעמישט מיט געוויינען. דאָס לאָדט מען איצט די צענדליקער קינדער.

אין אוונט איז שוין געווען נאָך אַלעמען. איך בין אראָפּ פון בוידעם. צו מיין פרייד האָב איך באַגעגנט מיין מאַמען. זי איז געלעגן ביז איצטער אונ־טער די קאָלדרעס אין באָד. דער שירמייסטער דרישער, וואָס האָט דורכגענישט־טערט יעדן ווינקל, האָט זי ניט באַמערקט.

הונדערט פופציק קינדער האָט מען דעם טאָג ארויסגעריסן פון לאַגער (צווישן זיי די צוויי קינדערלעך פון דעם אַרטיסט בערעגאַלסקי). איינע א פרוי באָס האָט איר קינד בשום־אופן ניט געגעבן. וויפל ווייס האָט ניט געשלאָגן, האָט זי עס ניט געטאָן. צוזאַמען מיטן קינד האָט זי פאַרשלונגען די וואַראַנע.

א צווייטע פרוי, זשוקאָווסקי, האָט ווייס דערשאָסן אויף אַן אָרט ווייל זי האָט אים אָנגערופן קינדער־מערדער!

●

זעליג לעווין דערציילט:

איינמאָל איז ווייס געקומען אין נעטאַ אויפצונעמען מענער צו שיקן קיין עסטלאַנד. דער צען־יעריקער שמוליק קאַטלער איז ארומגעלאָפן איבער דער־

געטאַ און געזוכט זיין טאַטן. אַנשטאָט זיין טאַטן האָט ער געטראָפן אויף ווײַסן:

— דו וועסט ביי מיר פאַרן קיין עסטלאַנד אויף אַרבעט,— שרייט אויס דער מערדער.

— הער ווײַס,— האָט זיך גענומען בעטן שמוליק,— איך בין דאָך אַלט צען יאָר!

— צען יאָר? — האָט איבערגעחזרט ווײַס און גוט אָנגעקוקט דעם צעשראָקענעם שמוליקן.

דערווייל האָט דער מערדער דערזען אַ באַהאַלטענעם ייִדן, און שמוליק האָט זיך אַרויסגעריסן פון זיינע הענט.

אין אַ האַלב יאָר אַרום, ביים דורכפירן די שחיטה אויף קינדער, האָט ווײַס זיך ווידער אָנגעשטויסן אויף שמוליקן. צוזאַמען מיט זיין חבֿר מאַרעק לעווין איז שמוליק געלאָפן זיך ערגעץ ראַטעווען.

ווײַס האָט זיך צעשמייכלט:

— אַך דו! איצט גייסטו מיט מיר, — זאָגט ער צו שמוליקן, — און אויך דו וועסט מיטגיין, — לאָזט ער ניט אָפּ מאַרעקן.

שמוליק האָט זיך אָנגעהויבן בעטן:

— מײַן הער, איך בין דאָך שוין 15 יאָר!

ווײַס האָט זיך פאַנאַנדערגעלאַכט איבערן גאַנצן הויף:

— זינט עטלעכע חדשים ביסטו שוין אַלט געוואָרן 15 יאָר? עס וועט דיר גאָרניט העלפן! — און ער האָט זיי געפירט פאַר די אָקסלען צום שוואַרצן אויטאָ.

שמוליק האָט זיך אָנגעצונדן. סײַ־ווי, האָט ער געטראַכט ביי זיך, איז מײַן לעבן פאַרפאַלן, האָט ער אַ שפּרונג געטאָן אויפן מערדערס האַלז און מיט די פּיסלעך געבריקעט ווײַסן אין בויך. אויך מאַרעק איז ניט אָפּגעשטאַנען און געשלאָגן אין ווײַסן.

ווײַס איז אָבער גיך געקומען צו זיך, און מיט דער מיטהילף פון דער־בייאיקע געשטאַפּאָווצעס בייגעקומען די קינדער.

צוליבן ווידערשטאַנד זייערן האָט ער זיי אין אויטאָ ניט אַרײַנגעוואָרפן. ער האָט זיי ביידן אָנגעכאַפּט פאַר די העלזער און דערשטיקט.

●

אַ מאַמע דערציילט וועגן איר קינד:

ווי נאָר מען האָט אַרויסגעגעבן דעם באַפעל, אַז פרויען און קינדער דאַרפן אַראָפּגיין אויפן הויף, האָט לייבל צו מיר געזאָגט:

— עס איז ניט קיין קונצן אַליין זיך צו באַהאַלטן: מען דאַרף ראַטעווען אויך אַנדערע.— ער האָט מיך מיט זיין ברודערל יאָסעלע אַרײַנגעפירט אין אַ סקלאַדיק, אונדז צוגעדעקט מיט צוויי מעטער האָלץ און אַליין איז ער פאַר־שוווּנדן.

אונטער די האָלץ האָב איך נישט געקענט איינליגן. איך בין געווען זי־בער, אַז מיין ליבלען האָט מען געכאַפּט. נאָך שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַט וואָס:

ווען ער איז פון מיר פאַרשוואונדן, האָט ער געפונען אַ האַק, עס איז גע־ווען די זעלבע האַק, מיט וועלכער ווייס האָט אַרומגעזוכט די קינדער. ליבל איז געלאָפן מיט דער האַק און נאָך זיך מיטגעצויגן אַ צוויי צענדליק קינדער. אויך אַ פּאָר עלטערן זענען נאָכגעלאָפן ליבלען.

ער האָט זיי אַלעמען אַרויפגעהויבן אויפן בוידעם און גענומען זעצן מיט דער האַק אין בלעך, כדי צו מאַכן אַן עפענונג איבערצוקלעטערן ווייטער. מיטאַמאָל האָט ער דערזען אויפן בוידעם צוויי גוואַלדיקע גרויסע קעסלען, ווו ס׳איז געזאַמלט געוואָרן דאָס וואַסער פאַר דער באָד. ווען ער האָט זיך אי־בערגעצייגט, אַז איין קעסל איז אַ פּוסטער, האָט ליבל אין מאָמענט באַשלאָסן, אַז ס׳איז דאָס בעסטע אָרט אויף צו באַהאַלטן די קינדער. אָבער ווי אַזוי דערקריכט מען צו די קעסלען, ווען זיי זענען דריי מעטער די הויך? ליבל איז שנעל אַראָפּגעשפּרונגען נאָך אַ לייטער, זיך שנעל געקערט צוריק, איבער־גענומען פון די עלטערנס הענט די קינדער און זיי אַראָפּגעלאָזט אין קעסל. אין קעסל האָט ער אויך אַריינגענומען נאָכדעם דעם לייטער, מען זאָל גאָר־ניט באַמערקן.

דאָ האָט מען ווייסן געמסרט, אַז אויפן בוידעם, ווו עס שטייען די קעס־לען, האָט מען באַמערקט אַרויפקריכן קינדער.

ער איז גיך אַהין אַוועקגעלאָפן און אָנגעהויבן נישטערן. ער האָט קיינעם ניט געפונען. דער לייטער צו די קעסלען איז ניט געווען. כדי צו זיין אין אָרד־נונג מיטן „געוויסן״, האָט ער גענומען קלאַפּן מיט אַ שטעקן אין די קעסלען:

— קינדער, קומט אַרויס, איך האָב פאַר אייך פּוטער, צוקערקעס!

—צוויי־יעריקע קינדער זענען אָבער געלעגן מיט פאַרשלאָסענע אָטעמס. פון קעסל האָט זיך ניט געהערט קיין פּיפּס.

●

פון דעם באַן-מאַשיניסט יוזעף רינצעוויטש, וואָס ער אַליין האָט גע־פירט דעם באַן מיט די קינדער, האָט מען זיך שפּעטער דערוווּסט:

די קינדער אי פון „קיילים״, אי פון „ה. ק. פּ.״, צוזאַמען ביי אַ צוויי הונדערט, האָט דער מאַשיניסט דערפירט ביז קראָקע, ווו מען האָט זיי אַריינ־געבראַכט אין אַ דייטשישן שפּיטאָל.

אין שפּיטאָל האָט מען די קינדער פאַרמירט, פון אַ טייל האָט מען אַרויס־געצויגן דאָס בלוט, אויף טראַנספּוזיעס פאַר דייטשן. און ביי דעם אַנדערן טייל האָבן דייטשע ספּעציאַליסטן אַראָפּגעצויגן פון די פּנימער די צאַרטע הויט, כדי אויסצונוצן זי אויף קאָסמעטישע אָפּעראַציעס — פאַר פאַרוווּנדעטע און אָפּגעבריטע דייטשע סאָלדאַטן.

אין דער באפרייטער ווילנע

גלייך ווי איך בין געקומען אין דער באפרייטער ווילנע, איז איינער פון מיינע ערשטע באזוכן געווען אין דער קאמער נומ. 16, אין געשטאפא. די קאמער איז טרויעריק בארימט געווען אין געטא. אין דער דאזיקער קאמער א פארפייניקט געווארן דער קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין געטא — איציק וויטענבערג. דא איז וואכנלאנג געזעסן נח פרילוצקי. די דאזיקע קאמער איז באשטימט געווען בלויז פאר יידן — אויך אין טורמע האט מען אפגעטיילט יידן פון „אריער".

און, אט בין איך אינעווייניק. די קאמער אטעמט נאך מיט די וויי-געשרייען פון מיינע פריינט און חברים. די ווענט זענען באשפריצט מיט בלוט. טויזנטער אויפשריפטן איז נאך צו מערקן אויף די ווענט. א סך פארמשפטע האבן דארט אנגעשריבן זייער אייגענער מצבה. ביי דער שייז פון זון-פארגאנג, וואס טיילט נאך בולטער אוים די רויטקייט פון די ווענט, לייען איך:

נעמט נקמה!

איציק וויטענבערג.

16-טער יולי 1943.

●

אט איז נאך אן אויפשריפט:

ווער עס קען רייבאווא, אויף באז-גאס 9, זאל וויסן, אז זי האט אומגעבראכט צוויי אומשולדיקע נשמות. ביזן לעצטן דור זאל זי פארשאלטן זיין! איר בלוט זאל רינען פון אירע אייניקלעך און אור-אייניקלעך, ווי עס רינט פון אונז אומשולדיק בלוט. זי האט אונז ארויסגעגעבן און מיר גייען אויף פאנאר.

די שוועסטער טראקונסקי.

●

א סך אויפשריפטן זענען שוין אפגעמעקט פון די ווענט. עס איז קענטיק, אז מען האט זיי ספעציעל געשאבן, עס זאלן ניט איבערבלייבן קיין סימנים.

אויך אין דער געטא-טורמע אויף לידסקער געסל זענען פארשריבן די ווענט פון די צום טויט-פארמשפטע. אט זענען עטלעכע געזעגענונגען מיט דער וועלט:

טעג איר גאלדענע פון יוגנט,
כ'האב אייך ווינציק וואס געזען.
טעג איר טריבע, פעכיק לאנגע,
ווען וועט איר פארגיין שוין, ווען?

ווילנער געטא-טורמע
5. 9. 1943.

דער אמת מוז זיגן.
לידסקע איז דער וואקזאל צו פאנאר.

●

דא איז געזעסן יאסעלע, ער גרייט זיך צו פאנאר.

דאס פארברענען די מתים.

ווען אין פאנאר איז אויסגעמארדעט געווארן איבער הונדערט טויזנט מענטשן, איז געקומען א באפעל פון הימלערן צו דעם הויפט פון ווילנער געש־טאפא נויגעבויער: פארברענט די מתים, עס זאל ניט איבערבלייבן קיין סימן. גלייכצייטיק איז צוגעשיקט געווארן א ספעציעל־אפגעדרוקטע בראשור פון הימלערס געהיימע אויסגאבע, וווּ עס ווערט אנגעוויזן מיט אלע גענויקייטן די סיסטעם, ווי אזוי דורכצופירן די פארברענונג.

דער ייד קאמערמאכער, וואס ביז יוני 1944 האט ער געארבעט אויפן הויף פון געשטאפא, איז באהאוונט גשווען אין אלע פרטים, וואס עס האט זיך געטאן ביי די מערדער. ער האט דערציילט:

אין סעפטעמבער 1943, גלייך נאך דער ליקווידאציע פון דער געטא, ווען די ספעציעל־אויסגעטיילטע בריגאדע אויף צו פארברענען די טויטע איז דורכ־געגאנגען דעם אינסטרוקטיוון קורס, מיט וועלכן ס'האט אנגעפירט נויגעבויער אליין, האט מען אנגעהויבן פראקטיש דורכצופירן די זאך.

די פאראנטווארטלעכע פארן פארברענען די הונדערט טויזנט מענטשן זענען געווען נויגעבויער און זיין שפעטערדיקער פארבייטער פוילהאבער, די טרויעריק־באקאנטע מארטין וויים, קיטעל, לעגעל, שניידער, קראס, פידלער און איינער א שטורעם־פירער, וועלכן קיינער האט ניט געקאנט ביים נאמען. בכלל מוז מען זאגן, אז די גאנצע ווילנער געשטאפא איז געווען פארטאן אינם פאר־ברענען די הרוגים. די דייטשישע מושלים האבן קענטיק געפילט, אז אין די נאענטסטע חדשים וועט זיך דער פראנט דערנענטערן, און אז סוף־כל־סוף וועט מען זיי פון דער שטאט פארטרייבן.

כדי צו האבן ארבעטער, וואס זאלן זיך פארנעמען מיט דער שרעקלעכער ארבעט, האט וויים צונויפגענומען פון די טורמעס מענטשן און האט זיי אוועק־געפירט אויף פאנאר. די געבראכטע זענען געווען זיכער, אז מען פירט זיי שיסן. אבער ארויסגעוויזן האט זיך, אז מען פירט זיי אויף עפעס אנדערש. זיי האבן באדארפט מאכן א בונקער פאר די, וואס וועלן ברענען די מתים. ווי דערמאנט, זענען געווען אין פאנאר פארשידענע גריבער. איין גרוב, וואס איז

אויסגעפלאסטערט געווען רונד ארום מיט געהאקטע שטיינער, די א גרוב, ביי א הונדערט פופציק מעטער פונם אריינגאנג דורכן גראדנער שאסיי, — איז באשטימט געווארן דורך די דייטשן פאר דער „חיים" פון די מתים"-ברענער.

•

די, וואס מען האט געבראכט אין פאנאר אויף אויסצובויען דעם בונקער, האבן ניט געוווסט, אז אויך זיי גופא וועט דארטן אויסקומען צו וווינען. צוערשט פלעגן זיי ארבעטן פון פארטאג ביז אוונט, און דערנאך פלעגט מען זיי אפפירן צוריק אין לוקישקער טורמע, אדער אין די קעלערן פון געשטאפא.

די גרוב איז קיילעכדיק, א מעטער פופצן די ברייט, אין דער טיף האלט זי פיר מעטער. זי איז דורכוים שטאציק. די שטיינער אין די ווענט זענען איינגעמויערט גלאט, אז ניט מעגלעך דא אריינצורוקן א פינגער, אין דער א גרוב זענען געמאכט געווארן פארשיידענע אפטיילונגען: א קעמערל פאר עסנווארג, אן אוביקאציע, און צוויי לאנגע קאמערן מיט נארעס אויף צו שלאפן. פון אויבן איז די טורמע פארליינט געווארן מיט שווערע קלעצער. אויף די קלעצער האט מען נאך אנגעליינט שטיינער, ערד און כלערליי אפפאל. בלויז אין צוויי ערטער האט מען געלאזט אפן. אין ביידע עפענונגען האט מען אריינגעשטעלט לייטערס. איין לייטער איז באשטימט געווען פאר די ארעסטאנטן, און דער אנדערער, א פיל בכבודיקער — פאר די דייטשן, כדי אראפצוגיין קאנטראלירן.

ווען דער בונקער איז שוין געווען פארטיק, האט מען זיינע בויער שוין מער ניט אפגעפירט נעכטיקן אין די טורמעס. פארקערט, מען האט געבראכט אהער פון געשטאפא נאך א סך געפאנגענע און אלעמען באזארגט מיט נעלעגער אין דעם פאנארער בונקער. צווישן די אכציק פארשלעפטע קיין פאנאר זענען געווען 70 יידן, 9 רוסישע געפאנגענע און איין יונגער פאליאק, ביי וועמען מען האט געפונען באהאלטן א יידיש מיידעלע לאה'לע, פון דארף לעשניק.

דעם בונקער האט מען ארומגעצוימט מיט שטעכיקן דראט, הינטערן דראט ארומגעלייגט מינעס, און הינטער די מינעס ווידער ארומגעצוימט מיט שטעכיקן דראט. דערצו נאך איז הינטער דער צווייטער דראטענער צוים אויף יעדער צוויי מעטער געשטאנען א וואכמאן מיט אן אויטאמאט.

•

שלמה נאל, איינער פון די שפעטער אנטלאפענע פון דעם פאנארער בונקער, האט מיר דערציילט: ווען אלע אכציק האבן זיך שוין געפונען אין בונקער, האט זיך אראפגעלאזן אויפן באזונדערן לייטער דער שטורעם-פירער — א הויכער, בלאנדער דייטש, מיט גאלדענע ארויסגעשטארצטע ציינער. ער האט

באקוקט דורך א מאנאקל, ווי אזוי עס איז אויסגעשמאט די נייע „וווינונג" און האט אלעמען ארויסגערופן אינדרויסן. ער האט געהאלטן א רעדע:

„פון היינט — האט געזאגט דער שטורעם־פירער, — בלייבט איר שוין דא ארבעטן אויף שטענדיק. עס וועט אייך זיין ניט שלעכט... צום עסן וועט איר באקומען גוט און גענוג. אבער הארעווען וועט איר מוזן טיכטיק. איר וועט זיין באשעפטיקט ביי א ספעציעלער מלוכהשער ארבעט. עס האנדלט זיך אין דעם, וואס די לימווינער האבן אפגעמאן שרעקלעכע חזירייען; זיי האבן אויסגעהרגעט 90 טויזנט מענטשן און דא פוילן זייערע קערפערס. דאס איז א שאנד פאר דער וועלט און פאר דער געשיכטע! דעריבער מוז מען פארווישן אלע סימנים. כדי דאס צו דערגרייכן, וועט איר הארפן אויסגראבן אויף צוריק אלע מתים און אויף ספעציעלע שייטערהויפנס זיי פארברענען. נאכדעם וועט איר דארפן פארשיטן די גריבער און זיי פארגלעטן, עס זאלן ניט איבערבלייבן קיין מינדסטע סימנים.

ווי אזוי צו מאכן די שייטערהויפנס וועט מען אייך לערנען באזונדער. אויב נאכן פארברענען די קערפערס וועלן איבערבלייבן שטיקער ביינער, דעמאלט באדארף מען זיי צעשטויסן אויף אש און דעם אש איבערמישן מיט געלן זאמד. אויב איר וועט ארבעטן ארנטלעך, וועלן מיר אייך דערנאך אפשיקן אויף ארבעט קיין דייטשלאנד. יעדערער וועט ארבעטן לויט זיין געביט, ווי ער וועט זיך אליין אויסקלויבן".

דעמאלט האט ער געהייסן אונז נעמען דאס הילצערנע לייטערל, וואס איז באשטימט פאר אונז, און זיך ארפלאזן אין גרוב. ווען מיר זענען אלע שוין געווען אינעווייניק, האט אויפן באזונדערן לייטערל זיך אראפגעלאזט דער שטורם־פירער מיט זיינע אדיומאנטן קראס און פידלער. ער האט אונז אויס־געשטעלט אין א ריי און געמאלדן:

„ווי געזאגט, בלייבט איר שוין ביי מיר אויף דער ארבעט. נאר כדי איר זאלט פון דאנען ניט אנטלויפן — מוזט איר געשמידט ווערן אין קייטן. — און דערביי האט דער שטורעמפירער אליין געבראכט א שווין צוגעגרייטע קייט, זי אנגעטאן אויף איינעם פון אונז און געוויזן דעם מאדעל, ווי אזוי דאס דארף געמאכט ווערן.

דערנאך האט ער א פרעג געמאן: „ווו איז דא דער שמיד?"

פון דער ריי איז ארויסגעקראכן אברהם גאמבורג, וואס האט זיך פריער געהאט אנגעגעבן פאר א שמיד.

יעדערער האט געמוזט אוועקשטעלן זיין פוס אויף א שטיין, און פארן שטורעם־פירער אין די אויגן האט גאמבורג אונז געשמידט אין קייטן איבער די שטיוול. דער אפשטאנד און די קייטן איז געווען אזא, אז מען האט געקענט בלויז מאכן א געוויינלעכן טראט.

נאכדעם איז דער שטורעם־פירער צוגעגאנגען צו איטלעכן און האט קאנטראלירט, צי ער איז גוט געשמידט. ער האט העפלעך יעדערן אויסגעפרעגט —פונוואנען ער איז, וויפל יאר, זיין פאך, און ווידער געהאלטן א רעדע:

איר זאָלט גאָרנישט פּרוּוון פונדאַנען צו אַנטלויפן, ווייל פון פּאַנאַר איז
נאָך קיינער נישט אַנטלאָפן. יעדער פּאָר שעה וועט מען אייך קאָנטראָלירן די
קייטן. אויב ס'וועט זיך אַרויסווייזן, אַז די קייטן זענען נישט אין אָרדענונג,
וועט איר גלייך דערשאָסן. ביים גיין מוזן די קייטן קלינגען. נישט בלויז ביי
אַלעמען צוזאַמען, נאָר ביי איטלעכן באַזונדער. דעריבער דאַרף מען הייבן די
פיס. אַרבעטן זאָלט איר גוט, פלייסיק, ווי פאַר זיך אַליין. פאַר דעם מינדסטן
סאַבאָטאַזש וועט מען דערשאָסן. פאַר ברעכן די דיסציפּלין וועט מען דער-
שאָסן.

נאָכדעם האָט ער אונדז געהייסן אַרויפקריכן אין דער הייך און אַרויפציען
נאָך זיך דעם לייטער.

פיגורן

שלמה גאָל דערציילט ווייטער:

פיר סאָלדאַטן מיט אָנגעשטעלטע אויטאָמאַטן האָבן אונדז אַוועקגעפירט צו
דער אַרבעט. צוערשט גייען מיר אַריין אין אַ קאַמער. דאָרטן ליגן די אינסטרו-
מענטן: רידלען, קירקעס, שופלען, קאַטשערעס, לאָמען, גראַבליעס און העק.
יעדערער נעמט זיך דאָס נויטיקע און מיר גייען ווייטער. דער שטורעמפירער
אין אַ לאַנגן פעלץ באַגעגנט אונדז אויפן וועג. ער הייסט אונדז אויפקלייבן די
מכשירים צוריק. — כדי איר זאָלט זיך צוגעוווינען צו אַרבעטן — זאָגט ער,
— זענען צום ערשטן מאָל נישט נויטיק קיין מכשירים. איר וועט טראָגן די
פאַרפוילטע קערפּערס מיט די הוילע הענט. — און כדי אונדז געבן צו פאַר-
שטיין, אַז מען וועט נישט מאַכן קיין צערעמאָניעס, האָט ער גלייך געכאַפּט
אַ נאַהייקע און אונדז איינגעטיילט די ערשטע שמיץ.

— דיסציפּלין, האָב איך געזאָגט, דיסציפּלין!

אָבער ווי נאָר מען האָט אונדז אַראָפּגעפירט אין איינעם פון די הויפּט-
קברים, ווו אַפּשאַרנדיק אַ שיכט זאַמד האָבן מיר דערזען אַ קופּע מתים איינער
אויפן אַנדערן, האָבן אַ סך אַרבעטער אויסגעבראָכן אין אַ ספּאַזמאַטישן
געוויין און זיך נישט געקענט צורירן צו די קדושים. אונטער אַ האַגל קלעפּ
האָט זיך ענדלעך אָנגעהויבן די אַרבעט.

אין די שפּעטערדיקע טעג האָט מען אונדז שוין דערלויבט צו באַנוצן זיך
מיט די מכשירים אויף אויסצוגראָבן די מתים און זיי טראָגן צום שייטער.
דערביי האָט אונדז דער שטורעמפירער אָנגעזאָגט, אַז מיר זאָלן אינגאַנצן פאַר-
געסן, אַז די מתים זענען געווען אַמאָל מענטשן. היינט זענען דאָס טויטע קעגנ-
שטאַנדן — „שייסדרעק" — און מען דאַרף זיך דערמיט בלויז רעכענען, ווי
מיט שטיקער מאַטעריאַל. קלעצער אָדער ענלעכעס . . . ער האָט אונדז פאַר-

באטן אנצורופן די מתים „מענטשן", „קערפערס", אדער ענלעכס. ער האט געהייסן ביים ציילן אדער ראפארטירן אנצורופן זיי — „פיגורן".

●

דער קריגסגעפאנגענער קאנסטאנטין פאפאני, וואס אויך ער איז ארייני־נגעפאלן צווישן די מתים־ברענער און האט זיך נאכדעם געראטעוועט האט מיר דערציילט :

. . . מיר האבן גענומען לאפאטעס און זענען אוועק ווייטער. מיר דערזעען א גרויסע גרוב. און מענטשן, געשמידטע ווי מיר, שטייען דארטן און ווארפן אפ די זאמד פון אויבן. עס שטינקט פונדערווייטן, אז מען קען נישט צוגיין. ביים ראנד גרוב שטייען דעם שטורעמפירערס בארטרעטער פידלער און לעגעל. ביידע זענען זיי אנגעטאן אין פעלצן און הויכע וואליקעס. בייביידן אין די קעשענעס שטעקן פלעשער ווייז. יעדע ווייל נעמען זיי ארויס די משקה און גיבן א זופ. פידלער גיט אונז אינסטרוקציעס. ער הייבט אן אויף דייטש און ענדיקט אויף פויליש :

— אויב איר וועט געפינען ביינער, לייגט אפ אין א זייט ! ביי אונז גייט דא קיין זאך נישט פארלוירן.

איך שטעק אריין די לאפעטע אין דער ערד און דערפיל, אז זי גייט נישט ווייטער. עס רייסט זיך ארויס פון מיר א געשריי :

א מת, דא ליגט א מת !

— נישט קיין מת, נאר א פיגור ! — לאכט זיך פאנאנדער לעגעל, און ער טוט א זופ פון דער פלאש, — אויב דו געפינסט א פיגור, זאלסטו זי אפ־רייניקן,זי זאל אינגאנצן זיין קאנטיק. דערביי ריטשעט ער : שנעלער ! נעם מערער זאמד אויף דער לאפעטע ! רייניק אפ פון דער פיגור דעם זאמד ! נענטער ! נעענטער ! איך וועל דיך אויסלערנען ארבעטן !

עס קומט צו דער שטורעמפירער אליין. יעדעס מאל, ווען איך זע אים טראגט ער אנדערע קליידער. דאכט זיך, אקארשט געגאנגען אין ווייסע וואליקעס און א פעלץ, איצט איז ער שוין אין שטיוול און א לעדערנעם מאנטל. ער שמעלט זיך מיר אנטקעגן און באפעלט אויפצוהערן גראבן. איך מיט איינעם מיכעלמאן (געוועזענער אייגנטימער פון א ווילנער רעסטאראן) דארפן טראגן די פיגורן, גראבן וועלן אנדערע. מיר באקומען א נאסילקע, וואס איז געמאכט פון צוויי לאנגע בעריאזעווע פלעקער, צוגעשלאגן צו צוויי ברעטלעך, און דער שטורעמפירער ברענגט אונז צו א צווייטער גרוב. איך זע, ווי דארט אינעווייניק שטייען געשמידטע ארבעטער : איציק דאגים, משמעלינא, גאלד־בערג,און מיט אייזערנע קירקעס ציען זיי אפ אין א זייט די אויסגעגראבענע פיגורן.מיר זאלן זיי קענען נעמען.

די „פיגורן" ליגן אין איין גרויסן געמיש. קעפ, פיס, הענט זענען פאר־פלאכטן איינס אויף ס'אנדערע. מען ליגט אויפן זייט, אויפן בויך, אויף דער

פליצע. ביי אנדערע זענען פארדעקט די פנימער מיט די הענט. ארום פרויאישע העלדזער זענען צוגעטוליעט קינדער. אט איז א מאן מיט א פרוי : די אַרעמס זענען ארומגעקלאמערט איינער ארום צווייטן. אייניקע זענען נאקעט, אנדערע אנגעטאן. פון דער ערד קריכן ארויס פיס און אויסגעשטרעקטע פויסטן. די פארב פון די קליידער איז אינגאנצן אפגעגאנגען — גרוי, די קערפערס זענען פארשיידנקאליריקע : גרינע, רויטע, בלויע, און וויפל נאר קאלירן עס זענען דא אויף דער וועלט. דאס איז דערפאר, ווייל די פארשיידנפארביקע קליידער זענען אין דער פייכטער ערד אפגעגאנגען אויף די לייבער. אנדערע „פיגורן" זענען דין ווי פאפיר, דאס זענען פון די אונטערשטע שיכטן, ביי אנדערע טיילן. די קעפ זענען גאנץ און די אונטערשטע טיילן צעשיטן זיך.

●

איינמאל האט דער שטורעמפירער באמערקט, אז צוויי פיגורן־טרעגער גייען עפעס וואקלדיק און האלטן זיך פאר די קעפ. ער איז צו און זיי געפרעגט :

— וואס, אפשר נישט געזונט ?

די ארבעטער האבן זיך מודה געווען :

— יא, מיר האבן היץ. דער קאפ טוט וויי.

— אויב אזוי, — האט געזאגט דער שטורעמפירער, — טא וואס־זשע שווייגט איר ? קומט איך וועל אייך אוועקפירן אין שפיטאל.

די ארבעטער זענען אוועק צוזאמען מיטן שטורעמפירער. ער האט זיי אפגעפירט ביי א קילאמעטער און דערשאסן אין א ספעציעל צוגעגרייטער גרוב.

פון דעמאלט אן פלעגט דער שטורעמפירער ארומקוקן יעדן איינציקן — און ווער עס איז געווען קראנק פלעגט ער אוועקפירן אין „שפיטאל".

ווען די ארבעטער האבן זיך פון דעם דערוווסט, פלעגן שוין קראנקע מיט 40 גראד היץ ארבעטן ביז די לעצטע כוחות.

די פארטיילונג פון די פונקציעס

די ארעסטאנטן זענען פארטיילט געווארן אין פאלגנדיקע פאכן : יעדער איינער האט זיך געדארפט ספעציאליזירן אין זיין „געביט" און ווערן א מייסטער :

פיגורן־גרעבער,
פיגורן־טרעגער,
האלץ־פארזארגער,
פייער־מייסטער,

אשן-זיפער,
און סימנים-פארגלעטער.

פארן בריגאדיר, עס הייסט פארן פאראנטווארטלעכן פאר דער ארבעט איז באשטימט געווארן מאטל גאלדבערג (געווען א פריקאזטשיק ביי שורן אין פארב-קראם, אויף גיטקע טויבעס זאווולעק). גאלדבערג האט געדארפט אכטונג געבן, אז מען זאל געוויסנהאפטיק אויספירן די ארבעט און יעדער ארעסטאנט זאל זיך געפינען אויף זיין פאסטן.

איינמאל, ביים אויסגראבן די מתים, האט ער דערקענט זיין פרוי מיט זיינע צוויי קינדער, וועלנדיק אפגעבן כבוד זיינע טייערסטע, האט ער זיי אליין וועקגעטראגן צום שייטערהויפן און ווען די מתים האבן געברענט האט ער געזאגט קדיש.

די פיגורן-גרעבער. זייער אויפגאבע איז א פראסטע: אויפגראבן די טויטע, מיט ספעציעלע האקנס זיי ארויסשלעפן פון די גריבער און צוגרייטן פאר די טרעגער. אויב צוויי גופים זענען צונויפגעפארט איינעם, באדארף מען זיי פאנאנדערשפאלטן און צעטיילן באזונדער. די פיגורן דארף מען רייניקן. עס טאר נישט איבערבלייבן קיין סימן זאמד. ביים געפינען באזונדערע מענטשן-טיילן, ווי קעפ, פיס, הענט, איז דער חשבון אזא: צוויי קעפ איז א פיגור. פיר הענט און צוויי פיס איז א פיגור. צוויי גופים אן הענט און פיס איז א פיגור.

ביים עפענען א מאסן-קבר פלעגט שטענדיק מוזן ביישיין וויים. ער, וואס האט אליין אומגעבראכט די טויזנטער, האט בעסער ווי אלע אנדערע געוווסט די ערטער. ער פלעגט גוט באשמעקן די פעלדער און אנווייזן:

—היר, היר . . .

ווען א קבר איז שוין געווען פוסט, — אלע מתים ארויסגעטראגן און פארברענט, — פלעגט וויים באפעלן די ארבעטער, מען זאל אריינלייגן צוריק עטלעכע פיגורן. אויב מען וועט אמאל נאך דער מלחמה, גראבן אין פאנאר, זאל מען נישט געפינען קיין הונדערט טויזנט, נאר א צענדליק קרבנות.

די פיגורן-טרעגער האבן געהערט צו דער זעלבער קאטעגאריע. זאלבעצווייט האבן זיי ארויסטראגן דריי טויטע מיטאמאל און זיי איבערגעבן די פייער-מייסטערס, וואס גרייטן צו דעם שייטער. דערביי האבן זיי באדארפט געניי ציילן, וויפל פיגורן זיי האבן ארויסגעטראגן פון קבר.

די האלץ-פארזארגער האבן געארבעט גרינגער: זיי פלעגן זעגן ביימער פון די דערבייאיקע וועלדער און אריינפירן אין פאנאר. די קלעצער האבן באדארפט זיין צו פינף און צו אכט מעטער.

די פייער-מייסטער האבן זיך גערעכנט ביי די דייטשן פאר די פאראנטווארטלעכסטע ארבעטער. זיי פלעגן אויפבויען דעם שייטער-הויפן, ארויפלייגן די מתים אין פארם פון א פיראמידע און זיי פארברענען.

יעדע פיגור האט מען פארן ארויפליינן אויפן שייטערהויפן באדארפט געניי דורכקוקן, דורכטאפן די קעשענעס און ארויסנעמען פון דארט וואס נאר מען האט געפונען. איין ארבעטער איז דערביי געשטאנען מיט א צוואנג און ארויסגעריסן ביי די מתים זייערע גאלדענע ציינער. די ציינער פלעגן גע־קליבן ווערן אין באזונדערע קאסטנס און דער שטורעמפירער אדער ווייס פלעגן עס שפעטער צונעמען.

די ביינער־שטויסער האבן אויפקלייבן אלע ביינער און ביינדלעך, וואס זענען נישט פארברענט געווארן אויפן שייטערהויפן, זיי אריינעמען אין א גרויסע שטיינערנע סטופע, און מיט א שווערן אייזערנעם טוקאטש צעשטויסן זיי אזוי, עס זאל בלייבן אש. דאס ווערט אויפגענומען אויף א טאטשקע און אוועקגעפירט צו די אשן־זיפער.

די אשן־זיפער זענען נישט אלעמאל אויפן זעלבן ארט. זיי שטייען ביי די פוסטע קברים לעבן גרויסע געדיכט־געפלאכטענע זיפן און מיט לאפעטעס זיפן זיי: א לאפעטע — מענטשן־אש און א לאפעטע זאמד.

די שערבלעך און שטיקלעך ביינדלעך, וואס זענען איבערגעבליבן ביי דעם ראנד פון דער זיפ, פלעגט מען ווידער אריינעמען אין שטייסל און נאכ־אמאל שטויסן.

אין קבר שטייען די סימנים־פארגלעטער מיט גראבליעס און מישן דורך נאכאמאל די אריינגעקומענע מאסע אש און זאמד און באשיטן עס מיט פשוטער ערד, פארגלעטן עס, און די ארבעט איז געענדיקט.

דער געבוי פון שייטערהויפן.

דער סיסטעם פון שייטערהויפן איז געמאכט געווארן אזוי:

מען פלעגט אויסגראבן אין דער ערד דריי פאראלעלע קאנאלן צו אנ־דערהאלבן ביז צוויי מעטער ווייט איינער פון צווייטן; פופציק סאנטימעטער די ברייט און זעכציק סאנטימעטער די טיף און ביי אכט מעטער די לענג. אין דער קווער פון די ערשטע דריי קאנאלן פלעגט מען אויסגראבן ווידער דריי קאנאלן פון דער זעלבער גרויס און עס פלעגט זיך באקומען אזא מין פיגור.

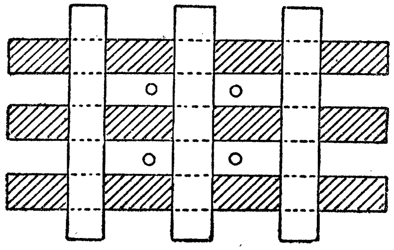

אינמיטן ביי דער קרייציקונג פון די מיטלסטע צוויי קאַנאַלן, פלעגן זיין איינגעגראָבן פיר קלעצער צו פינף מעטער די הויך, וועלכע פלעגן אין זייער אויבערשטן טייל עטוואָס צוגעניגט ווערן איינע צו דער צווייטער און אויבן פלעגן זיי ווערן פאַרבונדן. אַזוי אַרום פלעגט זיך באַקומען אַ קאַנוס־אַרטיקער פּיראַמיד־קוימען פון האָלץ. אַרום דעם קוימען פלעגט מען אויסלייגן צו פינף אַכט־מעטערדיקע קלעצער פון יעדער זייט. דערנאָך פלעגט מען זיי אַרומלייגן מיט טרוקענע בלעטער־צווייגן און ערשט אויף דעם האָט מען אויסגעלייגט די קערפּערס מיט די קעפּ צום דרויסן און די פיס צום קוימען אין צוויי רייען, דאָס הייסט, צוויי קרייזן קערפּערס — אַן ענגערער קרייז נאָענט צום קוימען און אַ צווייטער, ברייטערער קרייז — אַרום דעם ענגערן. אויבן אויף די קערפּערס פלעגט מען אַרויפלייגן קירצערע שייטלעך טרוקענע האָלץ און זיי באַגיסן מיט שוואַרצן מינעראַל־אייל און מיט בענזין. דאָס פלעגט זיין די ערשטער שיכט. אויף דעם דאָזיקן שיכט פלעגט קומען אַ צווייטער שיכט מיטן זעלבן סדר, נאָר מער נישט אין אַן עטוואָס קלענערן קרייז, כּדי, ביז אויבן זאָל זיך באַקומען אַ פּיראַמידע.

יעדער שיכט איז באַשטאַנען פון אַרום 250 מתים, און די גאַנצע פּיראַמידע ביז 3500. ווען אַזאַ פּיראַמידע פלעגט פאַרטיק ווערן, פלעגט מען פון אויבן דורכן הילצערנעם קוימען נאָך אַריינגיסן 12 עמער אייל און עטלעכע לימער בענזין נאָכדעם פלעגט מען אויך דורך די לעפצונגען פון יעדן קאַנאַל אַריינגיסן צו דריי קריגלעך אייל און בענזין. און צו דעם אַלעמען פלעגט מען נאָך אַריינוואַרפן אין דעם קוימען און אין קאַנאַל ציינד־באָמבעס, צולעצט פלעגט מען אָנצינדן אַ שטיקל האָלץ, געטונקט עס אין אייל און בענזין, און פונוויטן אַריינוואַרפן עס אין איינעם פון די קאַנאַלן. דער שייטער פלעגט מאָמענטאַל אויפלאַקערן מיט אַ שרעקלעכן קנאַל אין אַן אויסערגעוויינלעכן גרויסן פייער.

„איך בין געווען באַשטימט בארן פייער־מייסטער, צו מאַכן דעם פלאַקער, — דערציילט מיר גאַל, — דאָס איז געווען איינע פון מיינע שטאַרקסטע איבערלעבונגען.

דער רויך און דער טשאַד האָט געשטיקט און פאַרכאַפּט דעם אָטעם.

אַ שייטערהויפן פלעגט ברענען אָמאָל 7, 8, ביז 10 טעג. מען פלעגט מוזן שטיין אַרום פייער און היטן: אינמיטן פלעגט אָפּט אַראָפּפאַלן פון שייטער אַ פוס, אַ האַנט, אַ קאָפּ. איך האָב דאָס געמוזט אַרויפנעמען אויף אַן אייזערנעם שופל און צוריקוואַרפן אין פייער.

אַזאַ איז געווען דער סדר פון דער אַרבעט, וועלכע פלעגט זיך איבערחזרן פּעריאָדיש ביז עס זענען פאַרברענט געוואָרן 56.800 מתים. דאָס איז געווען אַ העלפט פון די פּאָנאַרער קרבנות.

די געפֿונענע גריבער

יצחק דאַגים, איינער פֿון די וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פֿון פּאָנאַרער גהינום, האָט מיר דערציילט וועגן די געפֿונענע גריבער:

דעם ערשטן האָבן מיר געפֿונען דעם מאַסן־קבר פֿון דער צייט פֿון די פּאָגראָמען. ער געפֿינט זיך ביי אַ 150 מעטער פֿון דעם גראָדנער שאָסיי. אַז דאָס שטאַמט פֿון יענער צייט האָבן מיר דערקענט לויט די האַנטעכער און זייף, וואָס יעדערער האָט גענומען מיט זיך (אַזוי האָט מען דעמאָלט באַפֿוילן די ייִדן: מיטנעמען האַנטעכער און זייף, ווייל „זיי פֿאָרן אויף אַרבעט") אַלע — דורכויס יונגע מענער, און אויפֿן ברוסט די לאַטע מיטן געלן « J », ביי דער מערהייט זענען געווען פֿאַרבונדן די הענט אויף הינטן און די אויגן פֿאַרבונדן. מיר האָבן דאָרט אָנגעציילט צוויי טויזנט מתים, צווישן זיי פֿינף הונדערט קריגס־געפֿאַנגענע און גלחים אין שוואַרצע סוטאַנעס.

די מתים זענען געלעגן שיכטוויז באַגאָסענע מיט קאַלך.

דער צווייטער קבר איז געווען פֿון די דערמאָרדעטע אין דער צייט פֿון דער פּראָוואָקאַציע דעם 1־טן סעפּטעמבער 1941: מענער, פֿרויען און קינדער. ניט אַלע זענען געווען אויסגעטאָן. כמעט ביי אַלעמען האָבן מיר געפֿונען די שליסלען פֿון שטוב: די מענטשן האָט דעמאָלט זיך אויסגעדאַכט, אַז זיי וועלן נאָך קומען צוריק. דאָרט האָבן מיר איבערגעציילט 9500 מתים, פֿון דער צווייטער געטאָ, אָקטאָבער 1941. דעם ערשטן מאָל באַמערקן מיר, אַז די מערדער האָבן געשאָסן מיט אַ סיסטעם: אין קאָפּ, פֿון הינטן. אין דער לענג פֿון דער גרוב איז געווען אויסגעצויגן אַ דראָט, אין וועלכער די פֿאַלנדיקע מענטשן פֿלעגן פֿאַרטשעפּן זיך און אַריינפֿאַלן אין אַ גלייכער ריי. דאָרט האָבן מיר איבערגעציילט 10.400 מתים. כמעט ביי אַלע קינדער איז ניט געווען צו מערקן קיין סימן פֿון אַ קויל. ווערליק די אויסגעשרעקטע צינגלעך, קען מען זיך אָנשטויסן, אַז מען האָט זיי פֿאַרשאָטן לעבעדיקערהייט.

אין דעם פֿערטן מאַסן־קבר — דעם גרעסטן, — זענען געלעגן 24 טויזנט מתים. צווישן זיי מערסטנטייל פֿון דער שחיטה בעת די „געלע שיינען". גלייכצייטיק האָבן מיר געפֿונען אין דער זעלבער גרוב ניט־ייִדן: גלחים, נאָנעס, פּאָליאַקן, איין דייטש אין אַ מונדיר און פֿיל סאָוויעטישע געפֿאַנגענע.

אין פֿינפֿטן מאַסן־קבר, ניט ווייט פֿון טויער, זענען געלעגן 3.500 פֿרויען, מענער און קינדער. אַלע נאַקעטע, אומגעבראַכטע דורך אַ קויל אין קאָפּ.

אין דער זעקסטער גרוב האָבן זיך געפֿונען פֿינף טויזנט מתים, אַלע נאַקעטע.

אַ באַזונדערע גרוב איז געווען פֿון פּאָליטישע אַרעסטירטע, געבראַכט פֿון דער לוקישקער טורמע. 51 מאַן. איך האָב דערקענט דאָרט מיין שוואָגער שמואל שאַץ, וועלכן מען האָט צוגענומען פֿון געטאָ ווי אַ באַשולדיקטן אין קאָמוניזם.

אין באזונדערע צוויי גריבער זענען געלעגן די הרוגים פון דער „קאוונער אקציע" דעם 5־טן אפריל 1943. אַלע מוטער־נאַקעט — מענער, פרויען און קינדער.

אין די פרישע קברים זענען געלעגן יידן נאָך דער ליקווידאציע פונעם געטאָ און געפונענע אין מאַלינעס.

פאַר דער צייט, וואָס מיר האָבן דאָרט געברענט די מתים, האָב איך געזען, ווי מען האָט דאָרט געבראַכט פאַרטיעס מענטשן צום דערשיסן. צווישן אַנ־דערע — פיר הונדערט יידן פון ווייוואַרי. שפּעטער, אַן ערך דרייסיק ביז פערציק פּאַליאַקן און פופצן ציגיינער.

אין דער צייט, ווען די דייטשן פלעגן אויספירן די עקזעקוציעס פלעגט מען אונז געבן אורלויב. מיר פלעגן דאַרפן אַראָפּקריכן אין בונקער און דאָרט איבערוואַרטן די שיסערייַ. דאָס געוויין פון די קרבנות פלעגט אָפט דורכבויערן די שטיינער פון אונזער בונקער.

ביים אַרויפליינן די מתים אויפן שייטער האָב איך דערקענט מיין משפחה : די מוטער, די פרוי, דריי שוועסטער און צוויי פּלימעניצעס. מיין פרוי האָב איך דערקענט לויטן מעדאַליאָן, וואָס איך האָב איר געגעבן אַ מתנה צו אונזער חתונה. ווען מיין פרוי האָט שוין געברענט אויפן שייטער, האָב איך אַראָפּגעצויגן פון איר האַלדז דעם מעדאַליאָן די צוויי קליינע בילד־לעך מיינע און אירס, וואָס זענען געווען איינגעווייניק — האָט שוין דאָס פייער געהאַט פאַרשלונגען.

דער טונעל אונטערן פּאָנאַרער בונקער

פון ערשטן טאָג, ווי מען האָט אַראָפּגעלאָזט די אַרבעטער אין בונקער האָבן זיי פאַרשטאַנען, אַז זייער גורל איז שוין אַ פאַרויס באַשטימטער. אַנט־לויפן איז נישט מעגלעך. ביי דער אַרבעט היט מען אָפּ יעדן טראָט. און דערצו נאָך איז מען געשמידט אין קייטן. דער בונקער איז אַרומגערינגלט מיט אַ צווייפאַכער ליניע פון שטעכל־דראָט. צווישן דעם שטעכל־דראָט איז דאָס פעלד מינירט. בלויז איין שמאָל שטעגל איז אָן אָפּנס. נאָר ביי דעם שטעגל שטייט אַ וואַכמאַן מיט אַן אויטאָמאַט, און נישט נאָר דאָרטן — אויף יעדע צוויי מעטער אַרום בונקער שטייט אַן עסעסניק און היט די געפאַנגענע. דערצו נאָך לאָזט זיך אַראָפּ יעדע פאַר שעה אַ ספּעציעלער פּאַטרול און קאָנטראָלירט די קייטן.מיט אַזאַ וואַך ווערן געהיט די אַרבעטער.

דעם שטורעמפירער גייט אין לעבן, אַז קיינער זאָל פון דעם פּלאַץ נישט אַנטלויפן, עס זאָלן נישט בלייבן קיין עדות, ווען די אַכציק וועלן ענדיקן זייער אַרבעט, וועט דער שטורעמפירער זיי אַליין פאַרברענען אויף די שייטער־הויפנס און ער וועט אַוועקפאָרן קיין בערלין. דעם אָבערשאַרפירער פידלערן

ווילנער יידן אויף די שייטערן אין קלאגע (עסטלאַנד).

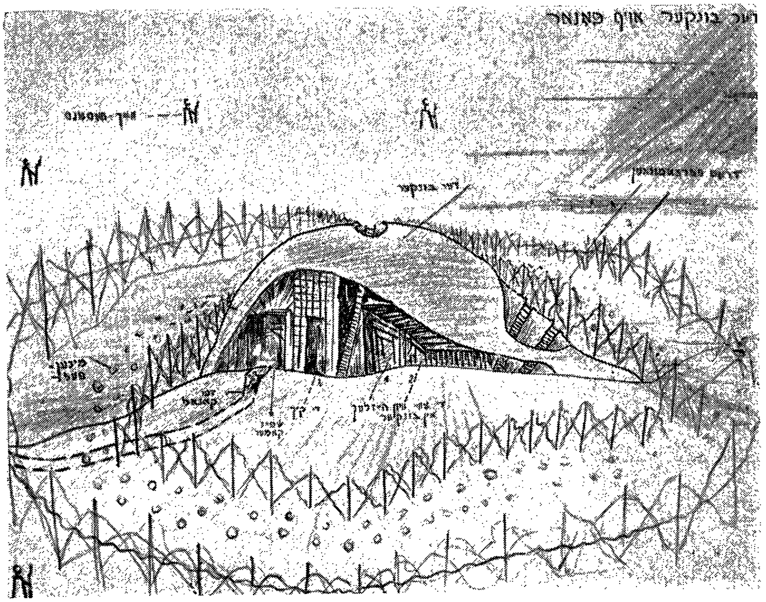

דער בונקער פון די מתים-ברענער אין פּאָנאַר.

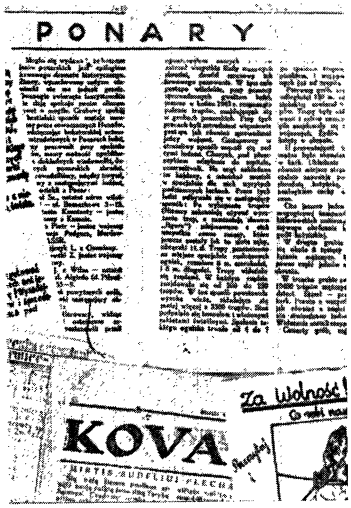

אומלעגאַלע אויסגאַבעס אין דער צייט
פון דער דייטשישער אָקופּאַציע.

האט שוין דער שטורעמפירער די טעג דערשאסן : פידלער האט צו פיל געוווסט, ער איז מער נישט געווען נייטיק.

נישט געקוקט אויף דעם אלעמען, האבן זיך געפונען אין בונקער מענטשן, וואס האבן נישט אויפגעהערט צו באקלערן א פלאן, ווי אזוי צו אנטלויפן פון גהינם.

יצחק דאגים איז געווען דער איניציאטאר פון דער אונטערנעמונג. ער האט זיך צונויפגערעדט מיטן קריגסגעפאנגענעם יודי פארבער, אן אינזשעניער, און זאלבע פינפט איז מען צוגעטראטן צו גראבן א טונעל פון 72 ביז 80 מעטער, וואס זאל ארויספירן פון בונקער ווייט הינטער דער דראט-פארצוימונג אין א פאסנאוון וועלדל.

ארבעטן פלעגט מען בלויז ביינאכט, ווען אלע איבעריקע, פארהארעוועט און פארטומלט פון א טאג האווען ארום די מתים, זענען געלעגן ווי שטיינער.

מען האט אויסגעגראבן אין שטעלעכל פון עסנווארג א פארשטעלטן ברונעם פון צוויי א האלב מעטער די טיף. פון אט דעם ברונעם האט זיך אנגעהויבן דער טונעל. קיין שום מכשירים זענען אין בונקער נישט געווען. מען האט געגראבן מיט די הוילע הענט און מיט פלעקלעך. ווען די הענט האבן גענומען בלוטיקן, האט מען געגראבן מיט לעפלען. דרייסיק מעטער טונעל האט מען אויסגעגראבן מיט לעפלען ! דאס זאמד האט מען געשאטן אונטער די נארעס אונטער דער פאדלאגע און צום סוף איבערן סופיט פון קיך. וואס פון טאג פלעגט העכער ווערן די פאדלאגע, אבער א דאנק דעם, וואס דער בונקער איז געווען זייער א הויכער, האט מען עס נישט געמערקט.

איבער דער גאנצער לענג פון טונעל האבן אט די פינף (שפעטער האבן מיטגעהאלפן נאך)געשטעלט רעשטאוואניעס-אנשפארער, כדי דער זאמדיקער באדן זאל נישט איינפאלן. נישט איינמאל האט דארט די סכנה געדראט פארשאטן צו ווערן לעבעדיקערהייט. אבער דער אימפעט צום לעבן איז געווען אזוי שטארק, אז דאגימען האט זיך איינגעגעבן ארייננצוציען אין טונעל עלעקטרע. דעם שטראם האט ער געגנבעט פון א דייטשן וואך-פאסטן און דורך א פארמאסקירטן עלעקטרישן דראט אים ארייננגעבראכט אהערצו.

די שווערסטע אויפגאבע איז געווען — די ריכטונג פון טונעל. ווי אזוי דארף מען גראבן, כדי דער ארויסגאנג זאל נישט אויסקומען נאענט צו די וואך - פאסטנס ? נאך א לאנגער געפערלעכער ארבעט, וואס האט געדויערט קרוב דריי חדשים, איז דער טונעל געווארן פארטיק.

דעם 19-טן מאי 1944, פיר אזייגער ביינאכט, נאכדעם ווי דער קאנטראל-פאטרול איז ארוים פון בונקער, האט דאגים אלעמען אויפגעוועקט און געזאגט :

—עס איז פארטיק א טונעל. ווער עס וויל פון דאנען אנטלויפן, זאל הערן מיינע באפעלן ! . . .

ער האָט אויסגעשטעלט דעם עולם צו צענדליקער. יעדער צענדליק האָט באַקומען אַ קאָמאַנדיר. די שטיבל, אויף וועלכע ס'זענען געהאַנגען די קייטן, האָט מען געלאָזן אין בונקער.

דער ערשטער האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אין טונעל דאַגים. הינטער אים האָבן געצויגן די צענדליקער מיט זייערע קאָמאַנדירן. ווען אַלע האָבן שוין אַדורכגעשפּאַנט די אַכציק מעטער, האָט דאַגים איבערגעריסן דעם עלעקטרישן דראָט, עס זאָל ווערן פינצטער און ער האָט גענומען דורכקלאַפּן דעם לעצטן שיכט. עס האָט אַ שטראָם געטאָן פרישע לופט. פונדערווייטן האָט זיך געזען דער אַפּגלאַנץ פון שייטער. דאַגים האָט דערלאַנגט אַ קאָמאַנדע : גיין! און איינציקווייז האָבן די אַכציק זיך אַריינגעשאַרט אין וועלדל.

נישט ווייט פון דער עפענונג האָט פּאַטרולירט די וואַך. אין אָנהייב האָט זיך גאָרנישט געהערט, ווייל די אַרעסטאַנטן זענען געגאַנגען באָרוועס און זייער פּאַרזיכטיק געשטעלט די טריט. מיטאַמאָל האָט זיך דערהערט אַ שאָרך — דאָס האָט דער עולם אַרויפגעטראָטן אויף טרוקענע צווייגן. די סאָלדאַטן האָבן דערשפּירט און געעפנט אַ שיסעריי. עס האָבן אויפגעבליצט ראַקעטן און רונד אַרום באַלויכטן.

די באַפרייטע אַרעסטאַנטן האָבן גענומען לויפן. דורכן דראָט, דורך גריבער האָט מען געיאָגט צום פּאַרקאַן. קוילן האָבן געשניטן. מענטשן זענען געפאַלן — און צו די פּאַרטיזאַנער אין דער רודניצקער פּושטשע איז מען דערגאַנגען זאַלבע עלפט.

אויף קבר-אבות אין פּאָנאַר

אַז דער מענטש איז שטאַרקער פון טויט האָב איך דערפילט ערשט היינט, דעם 18-טן יולי 1944, ווען איך בין אַוועק אין פּאָנאַר אויף די קברים פון איבער הונדערט טויזנט מענטשן. ווי אַזוי איך פאַרצייכן דאָ אַזוי רואיק מיינע איבערלעבונגען, ווי אַזוי איך קען בכלל שרייבן וועגן דעם, וואָס איך האָב דאָרט געזען בין איך אַליין נישט מסוגל צו באַנעמען.

אין פּאָנאַר איז מיין מאַמע, מיין קינד, מיינע חברים, וואָס רייד איך, קיינער איז שוין נישטאָ : זייערע גופים האָט מען דאָך פאַרברענט אויף די שייטערהויפנס און די ביינער צעשטויסן, עס זאָל נישט בלייבן קיין סימן. מיר דאַכט, אַז אויך מיין האַרץ איז פאַרברענט געוואָרן אויפן שייטער. עס קלאַפּט אין מיר וואָס אַנדערש,קען זיין, דאָס איז די שנאה.

ווי שיין איז דער וועג ! רעכטס בלענדט די ווילִיע פון בלויקייט, און די יאָרלעם פאַרבאַפּט אין זון-פּאַרגאָטונג, לאָקן אַזש פונערווייטן איז דאָס דער אַריינגאַנג צום גהינום ? איז דער גהינום שיין ?

טויזנטער און טויזנטער זענען געגאַנגען מיט אָט דעם וועג.

עס באַגלייטן מיך די דריי פּאַרטיזאַנער: שלמה גאַל, דאַגים און גלאַזער. זיי האָבן דאָרטן מיט קייטן אויף די פיס, אין משך פון פיר חדשים, זיך פּאַרנומען מיט אָט דער שרעקלעכער אַרבעט. זיי זענען דאָס פון די עלף געבליבענע, וואָס האָבן דורכגעגעבן די ערד אונטערן בונקער.

●

איצט גייען מיר אַהין, וווּ אונזערע נאָענטע זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַש. אויפן ערשטן טויער, לינקס פון דעם גראָדנער שאָסיי. דורך וואַנען עס פלעגן אַריינפאָרן די „שוואַרצע וואַראָנעס", הענגט נאָך דאָס דייטשע שילדל: „איינטריט אויך פיר דייטשע אפיצערע שטרענג פאַרבאָטן!" מיר גייען דורך דעם טויער פון טאָפּל־דראָט און פאַרטיפן זיך אין סאָסנאָווען וועלדל. אַבגעגאַנגען אַ הונדערט טריט, ווייזט מיר אָן גאַל:

— דאָס איז דער לעצטער מאַסן־קבר, וואָס מיר האָבן געעפנט ערב אונזער אַנטלויפן. דאָ ליגן נאָך לויט אונזער אויסרעכענונג פיל טויזנטער.

מיט פאַרפרעסטע ציין לויף איך צו דעם קבר.

אַ שווערער שטינקנדיקער ריח טוט מיר אַ שפּאַר אָפּ צוריק. איך זע אַ גרויסע גרוב, אַן ערד אַ פופציק שפּאַן אין דיאַמעטער. אינעווייניק איז אָן אָנגעלע מיט קוסטעס. אין גרוב אַריין פירט אַ לאַנגער גראַבן. וואָס נאָענטער צו דער גרוב, אַלץ מער איז איינגעטיפטער דער גראַבן. דורך אָט דעם גראַבן, ווייזט מיר אָן גלאַזער, — האָט מען דעם 6־טן דעצעמבער 1941 אים אַריינגעפירט אין קבר צום דערשיסן. דאָ האָט ער געדאַרפט פריער אויסטאָן די קליידער. צוליב דעם, וואָס זיינע אונטערהויזן זענען געווען זייער צעריסענע, האָט מען אים דערלויבט זיי צו טראָגן. די בעסטע זאַכן זענען גלייך צעכאַפּט געוואָרן פון די אַרומיקע סאָלדאַטן. דער גראַבן איז דענסטמאָל געווען טיפער ווי איצטער: אַן ערך 6 מעטער. קענטיק, מען האָט שפּעטער דאָ פאַרשאָטן די מענטשן, וואָס זענען ניט דערלאָפן צום קבר. צו זעקס האָט מען זיי אַריינגעפירט אינעווייניק, און פון די קוסטעס, וואָס זענען אינמיטן גרוב, האָט ער דערזען אויסגעשטרעקטע אויטאָמאַטן. אַנטקעגן אים אויף אַ בערגל איז געשטאַנען שווייצענבערג מיט צוויי באַפונעס. זיי האָבן געקוקט דורך בינאָקלען און אָבסערווירט אַלץ, וואָס דאָ קומט פאָר אין די גריבער. ווען גלאַזער האָט דערהערט דעם באַפעל „פייער", איז ער געפאַלן אויף דער ערד. עס האָבן אָפּגעהילכט 6 שאָסן. דריי מענטשן זענען געפאַלן אויף אים און האָבן באַשפּריצט זיין פּנים מיט זייער וואַרעם בלוט. ליגנדיק אונטער די מתים, האָט ער געזען, ווי מען דערשיסט אַנדערע, צו 6 מאַן אין אַ גרופּע. אַ יונג מיידל, וואָס איז נאָך געבליבן לעבן פון דער ערשטער קויל, האָט זיך געבעטן ביי די מערדער:

— איר האָט דערמאָרדעט מיין מוטער, דערמאָרדעט אויך מיך!

ווען די שיסעריי האט זיך אפגעשטעלט, איז גלאזער אנטלאפן. אז ער וועט זיין אין פאנאר נאכאמאל און ווידער אנטלויפן, האט ער זיך ניט געקענט פארשטעלן.

מיר זענען אראפ אין גראבן. צעריסענע געלט, פאפירלעך, דאקומענטן פון געטא וואלגערן זיך האלב צעפוילטע אין זאמד. אט איז א קינדערש העמדעלע מיט א רויטער מאנאגראם ביים דעקאלט. פון די דורכגעפעסטע זייטן פאפיר איז קאנטיק, אז די קרבנות האבן דא מיטגעבראכט עסנווארג — ברויט מיט פעטס. אט וואלגערט זיך שמינקע צו די ליפן, א צעדרייטער שוד, צעריסענע פאטאגראפיעס, שטיקלעך פון שוין פארפוילטע טליתים, און אט איז א פאר תפילן, וואס א פרומער ייד האט מיט זיך גענומען אין זיין לעצטן וועג.

גאל פילט זיך דא ווי א „היימישער". ער שפרינגט אריין אין קבר, און שוין צוגעווינט אנצונעמען די מתים מיט די הענט, ציט ער ארויס עטלעכע פון דעם לייכט־פארשאטענעם זאמד און פרווט דערקענען די קרבנות.

דאס שטאמען זיי אלע פון די לאגערן „קיילים„ און ה. ק. פ. די גופים זע־נען נאך פריש. מען קען זיי דערקענען.

מיטאמאל טוט גאל א געשריי: „אט איז ד"ר פייגוס!"

און ווירקלעך. מיר דערקענען דעם באקאנטן ווילנער דאקטער. מען האט אים אומגעבראכט מיט עטלעכע טעג פריער איידער די רויטע ארמיי איז אריין אין שטאט.

אט איז אויך א צייגעניש, אז מען האט געענדיקט א שול אין געטא, אויפן נאמען פון לייזער רודניצקי, מיטן פאלגנדיקן טעקסט:

ווילנער געטא
קולטור־אפטיילונג
קינדער־פארזארגונג
נום. 9

דערמיט ווערט באשטעטיקט, אז רודניצקי לייזער האט געענדיקט די פאלקס־שול אין געטא.

געטא־פארשטייער:

לייטער פון דער קולטור־אפטיילונג
(דער אונטערשריפט ניט דייטלעך.)

אינספעקטאר פון די שולן — — — י. ברוידא.
פארוואלטער פון דער שול — — (ניט דייטלעך)

ווילנער געטא 1943.

ביי א האלבן שוין צעפאלענעם גוף, וואס לויט די גראע האר איז עס א ייד פון א יאר 55 — 60, האט גאל ארויסגעצויגן א יידיש ליד, געשריבן מיט א בלייער אויף אן אויפגעקלעפטן, האלב־צעריסענעם בלעטל. דעם דערמאהרדעטן

איז ניט צו דערקענען. דאָס פּנים שוואַרץ. לעבער אָנשטאָט אויגן. אין ליד ווענדעט ער זיך צו זיין טעכטערל שרה'לע, וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן נאָך פאַרן טאַטן. אָט איז דאָס ליד:

ווען אַ גיפטיקע שלאַנג וואָלט איינגעביסן אין מיין האַרצן,
וואָלט זי דערשטיקט געוואָרן פון דעם גיפט
וואָס איז נאָך גיפטיקער פאַר איר אַליין.

דו ביסט אוועק מיין היים־געליבטע קינד
מיין אויסגעהלומט פלאַטערל, מיין שעפעלע,
דו ביסט אוועק און קומסט ניט מער צוריק
אוועק אויף אייביק שרה'לע פון טאַמע־טאַטע.

נשמה און האַרץ געווייקט אין בלוט.
נשמה וועבט אויס, און האַרץ?
און האַרץ ווערט צעשפּרונגען
פון ווייטאָג און פּיין, צוליב דיין ניט זיין.

פאַרוואָס אַלמעכטיקער האָסטו אַזוי שטאַרק
באַעולה'ט אַ מאַמע־טאַטע?
האָסט צוגערויבט דאָס גליק, וואָס רופט זיך קינד,
האָסט געמאַכט פון מענטשן צוויי אַ שמאַטע
פאַרוואָס, פאַר ווען, פאַר וועמענס זינד?

איך וואָלט וועלן בלינד ווערן
ניט זען דעם אָנקומענדיקן זומער מיט זיין פּראַכט.
זונען־שטראַלן, ביימער בליען
קיין בעז, פּיוואָניעס און רויזן,
וואָס פלעגט דערקוויקן די נשמה פון מיין טייער קינד.
ווען כ'וואָלט געשוועגן בכח, וואָלט איך מיט אַ שווערד אַ בלויזן
דאָס אַלץ פאַרשניטן צוזאַמען מיט מיין לעבן
ווייל כ'האָב שוין ניט נאָך וואָס צו שטרעבן.

איך וואָלט וועלן טויב ווערן
ניט הערן קיין געזאַנגען פון סאָוויעטישע לידער.
דאָס צוויטשערן פון פויגעלעך אויף ביימער,
ווייל דאָס צעפרעסט מיינע אַלע גלידער
און ס'ווערט דער ווייטאָג אין האַרצן אַזוי שאַרף, און ווידער
פאַלן טרערן און בויערן דעם בעכער דורך
און קיינמאָל וועט ער פול ניט ווערן.

איך וואָלט וועלן שטאַרבן, פאַרייניקט ווערן מיטן קינד'ס נשמה
און דאָס וואָלט געווען מיין איינציקע נחמה,
און נאָך מיין טויט ווען איך וואָלט געקענט
צום האַרצן צודריקן מיין קינד,
וואָלט איך געווען דער גליקלעכסטער
פון אַלע טויטע
וואָס זענען ווען נים אין געשטאָרבן אויף דער וועלט.

●

די מתים-ברענער האָבן מיך אַרומגעפירט איבער די פּאָנאַרער בעלדער. זיי האָבן מיר באַוויזן די נייע גריבער, פונוואַנען מען האָט אויסגעגראָבן צוריק די טויטע. וויפל עס איז, נאָך פאַראַן קברים איז שווער צו דערגיין. ניט ווייט פון באַן-רעלסן, אַז ערד אַ קילאָמעטער פון גראָדנער שאָסיי, פירט אַריין אין אַ קבר אַן אָפּגעהאַקט בריקל. אויף אָט דעם בריקל, דערציילן מיר די באַגלייטער, האָט מען דאָס געדאַרפט לויפן און אַריינפאַלן אין קבר. ווען די מענטשן פלעגן לויפן אויפן בריקל, פלעגט אין זיי שיסן די אַרומיקע וואַך. יעדער קבר האָט געהאַט זיין אייגנאַרט.

— ווו איז דער מענטשן-אַש ? פרעג איך דאָגימען

דאָגים, דער אויפבויער פון פּאָנאַרער טונעל, פירט מיך אַריין אין אַ גראָבן, און מיט אַ שטעקל נעמט ער אויבשאַרן די ערד. אונטערן אויבערשטן שיכט נעלן זאַמד איז נאָך צו מערקן אַ גראָע מאַסע. זי איז קלעפּיק גראָ. איך נעם אַ ביסל אַש אין האַנט, און דריק עס צום האַרצן.

אַלע געביידעס, מכשירים, דראָט-פאַרצוימונגען אַרום די קברים האָבן די דייטשן צעשטערט. פון דעם בונקער, ווו עס האָבן געוווינט די אַכציק מתים-ברענער, איז געבליבן בלויז די גרויסע קיילעכדיקע גרוב, אויסגעפּלאַסטערט מיט געהאַקטע שטיינער. דאָגים דערמאָנט זיך נאָכאַמאָל, ווי אַזוי ער האָט אָרגאַניזירט דאָס אַנטלויפן. אָט שטייען מיר ביי דעם אויסטערלישן טונעל, וואָס די מתים-ברענער האָבן אויסגעגראָבן מיט לעפלען.

בלויז אין אַ צושטאַנד פון אַ געוואַלדיקער שפּאַנונג, פון אַן אומגלייבלעך משונהדיקן ווילן צום לעבן, איז מעגלעך געווען אין אַזויגע באַדינגונגען צו דורכבויערן די ערד.

●

ביים צוריקגיין, טוט מיר גאָל אַ פרעג :

— די געשיכטע מיט דער טראַגעדיקער פרוי האָב איך אייך דערציילט?

ווען מען האָט געבראַכט די פיר הונדערט ייִדן פון וויוואָרי, מענער, פרויען און קינדער, איז צווישן די געבראַכטע געווען אַ טראָגעדיקע פרוי, וואָס אָט אָט האָט זי געדאַרפט געבוירן. די פרוי צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע האָט מען

דערשאסן. ווען זייערע גופים זענען נאך געווען ווארעם, האט מען זיי געטראגן צום שייטערהויפן פארברענען. אלע זענען זיי געווען נאקעט. אויף דער ברוסט פון דער טראגנדיקער פרוי האט געריזלט א שנירעלע בלוט. אירע אויגן זענען געווען אפן. עס האט אויסגעזען, ווי זי לעבט. ווען די פרוי איז געווארן ארום-געכאפט מיט די פייערדיקע צינגער, איז פון דער מוטער-טראכט ארויסגעשווו-מען דאס קינד. א ווייסער פלאם האט אים ארומגענומען און האט זיך פארייניקט מיט די פייערדיקע צינגער.

דער ארויסגעווארפענער בריוו

דעם 20-טן יולי 1944 איז געקומען צו מיר אין דער באפרייטער ווילנע אן עלטערע פוילישע פרוי און איבערגעגעבן א בריוו, וואס מיט א חודש צוריק האט זי געפונען אויפן גראדנער שאסיי — דער וועג, וואס פירט קיין פאנאר. דער בריוו — צוויי ראזע צעטעלעך, פארשריבן מיט א בלייער אויף פויליש. ער איז אדרעסירט: „איבערגעבן אין יידישע הענט". די פרוי האט דעם בריוו אויסגעהיט, באהאלטן אים, ווי זי האט דערציילט, אין א פלאש, און איצט פילט זי אויס די בקשה פון די צום טויט-פארמשפטע און גיט אים איבער אין יידישע הענט.

מיר האבן געלייענט, א גרופע חברים, דעם בריוו, געלייענט און געשוי-דערט. נאכדעם ווי מיר זענען אליין אפגעווען צוויי יאר אין געטא, וואלט אונז אייגנטלעך שוין גארניט געדארפט וואונדערן, אבער, ווייזט אויס, אז מיר האבן ווינציק וואס געוווסט, ווי אזוי די געשטאפא האט געפייניקט פארן טויט אונ-זערע ברידער. אט איז דער בריוו — (אין א קליינער קירצונג), דער אריגינאל געפינט זיך אין ווילנער יידישן מוזיי.

זאל דער בלוטיקער דאקומענט רעדן פאר זיך:

א בקשה צו מיינע ברידער און שוועסטער יידן

טייערע ברידער און שוועסטער. מיר ווענדן זיך צו אייך מיט א גרויסער בקשה. ערשטנס, זייט אונז מוחל אלץ, וואס מיר האבן אייך געטאן שלעכטס. מיר ווייסן ניט, פארוואס עס איז געפאלן אויף אונז אזא שטראף, אז מען נעמט צו אונזער לעבן. אז מען נעמט צו אונזער לעבן איז נאך גארניט. אונזערע קינ-דער האט מען אויף א בעסטיאלישן אופן געמאטערט. אכט-יעריקע מיידלעך פלעגט מען צווינגען צו געשלעכטלעכע באציונגען. די מאמע האט געמוזט זיין דערביי און אכטונג געבן, דאס קינד זאל ניט שרייען. שפעטער פלעגט מען די מאמעס אויסטאן נאקעט, שמעלן ביים וואנט, צובינדן די הענט אין דער הויך און צופן די האר פון קערפער. דעם אויסגעשטעקטן צונג האבן זיי געשטאכן

מיט שפּילקעס. זיך דערליידיקט אויף אים. געשמירט די אויגן מיט קאַל. די מע־נער פלעגט מען הייסן אַרויסנעמען די געשלעכטס־אָרגאַנען, מען פלעגט אַריינ־שטעכן אין זיי אָנגעגליטע דראָטן, וועלכע מען האָט געהאַלטן אַזוי לאַנג, ביז זיי פלעגן ניט ווערן שוואַרץ.

— גענוג, פלעגן זיי זאָגן, אייך צו לעבן. מיר וועלן אויסהרגענען אַלעמען. עס איז ניט קיין קונץ צו דערהרגענען. מיר וועלן אייך אויסמאַטערן. עס וועט זיך אייך אַפּוועלן צום לעבן און וואַרטן אויף סטאַלינען. זיי פלעגן אונז אָפּ־שניידן די פינגער פון די הענט און פיס. די וווּנדן האָבן מיר ניט געטאָרט פאַרבינדן, אַזוי אַז בלוט פלעגט גיסן אָן אויפהער. זיי האָבן אונז אַזוי גע־מאַטערט פיר טעג, און שפּעטער — אויף פּאָנאַר.

מיר זענען געווען 45 מאַן אין איין באַהעלטעניש. דורכן קאַנאַל האָבן מיר געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט אַ צווייטער גרופּע — 67 פּערזאָן — דערוואַקסע־נע און קינדער. מיר זענען געווען פאַרבונדן מיט אַ פּוילישער פרוי מאַריסיע — אַן אַלמנה מיט דריי קינדער. זי פלעגט נעמען ביי אונז זאַכן און צושטעלן אונז עסנוואַרג.

נאָך צוויי טעג האָבן אונז די דייטשן אַנטדעקט, געמאַטערט אונז אַזוי ווי עס איז באַשריבן און אַוועקגעפירט אונז אויף פּאָנאַר.

דעם בריוו וואַרף איך אַרויס אויפן וועג קיין פּאָנאַר, כדי גוטע מענטשן זאָלן נאָכן צוריקקערן די רעכט אים אָפּגעבן יידן. ווען זיי וועלן פאַר אונז, 112 מאַן, דערהרגענען כאָטש איינעם, וועלן זיי טאָן אַ מצוה פאַר אונזער פאָלק. מיט טרערן אין די אויגן בעטן מיר: נקמה! נקמה! איך שרייב דערפאַר אויף פּויליש, ווייל אויב עמעצער וועט געפינען אַ יידישן בריוו, וועט ער עס פאַר־ברענען, און אַ פּוילישן וועט אַ גוטער ערלעכער מענטש איבערלייענען און אָפּגעבן געבליבענע יידן.

מיר געזעגענען זיך מיט אייך, מיר געזעגענען זיך מיט דער וועלט, רופנדיק צו נקמה!

עס שרייבן גורוויטש און אַס.

דעם 26־טן יוני, 1944.

●

איך בין ווידער אין מיין היימשטאָט.

מיט רידלען און זעק שפּאַנען מיר צו די מאַלינעס. עס גייט מיט אַבאַ קאָווער, קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער יידישער מחנה „נקמה־נעמער", וואָס זיינע קעמפער האָבן פון די ערשטע זיך אַריינגעריסן אין שטאָט און אויפ־גענומען אַ שלאַכט מיט די פאַרבאַריקאַדירטע דייטשן. עס גייט מיט דער שריי־בער — פּאַרטיזאַנער ש. קאַטשערגינסקי, וואָס מיט געווער אין האַנט האָבן מיר צוזאַמען זיך אַרויסגעריסן פון דער געטאָ און אַוועק אין וואַלד זיך שלאָגן

פּאָנאַר-דאָקטוירים פירן דורך אַ סעקציע איבער די דערמאָרדעטע.

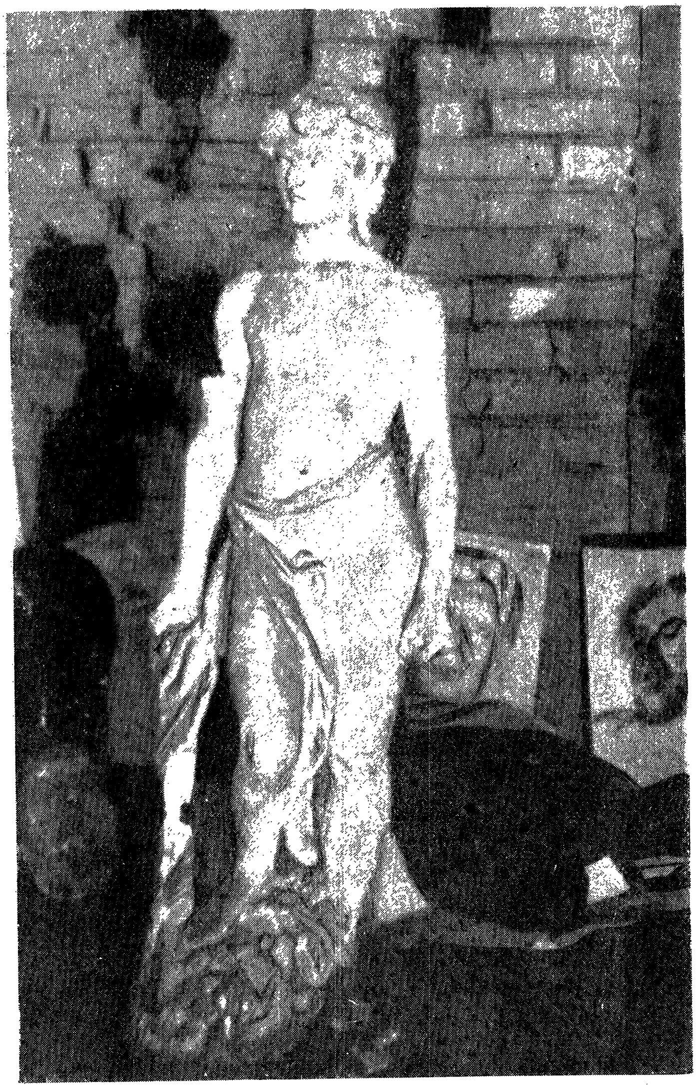

די אויסגעגראָבענע דוד-סקולפּטור פון אַנטאָקאָלסקי.

קענען שונא, עס גייט מיט וויטקע קעמפנער, די העלדן פון דער ערשטער דיי־ווערסיע, וואָס האָט אין מאַי 1942 זיך אַרויסגעשלייכט מיט אַ באָמבע פון ווילנער געטאָ און אַראָפּגעלאָזן אַ דייטשישן עשעלאָן לעבן נײַ־ווילייקע, עס גייט מיט די דרייסטע פּאַרטיזאַנקע זעלדע טרעגער, וואָס אַכצן מאָל האָט זי זיך אומגעקערט פון וואַלד אין די לאַגערן, כּדי צו ראַטעווען מענטשן.

דאָ, ווו מיר גייען איצט האָבן נאָך פאַראיאָרן אין די זעלבע געסלעך גע־לעבט אונזערע ברידער. אויף יעדער שפּאַן ערד, אויף דעם מינדסטן ברוק־שטיין, איז דאָ אויסגעקריצט אונזער גורל. אָט איז דייטשישע 19, פונוואַנען עס איז אַוועק צום טויט דער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ איציק וויטנבערג. אָט איז סטראַשון־גאַס 12, אונזער פאַרלעצטע באַרי־קאַדע, וועלכע די דייטשן האָבן אויפגעריסן מיט דינאַמיט. אויך איצט ליגן נאָך אונטער די חורבות הונדערט פאַרשאָטענע.

מיר שטעלן זיך אָפּ. שווייגן. איצט רעדן די ציגל איבער די הונדערט פאַרשאָטענע.

פון אַנטקעגן הער איך אַ גוט־מאָרגן עס איז דער לערער אייזען. ער האָט זיך אָקאָרשט אומגעקערט פון אַ קלויסטער, ווו אַ גלח האָט אים באַהאַלטן.

ער גיט מיך אַ פרעג: — „חבר סוצקעווער, וואָס איז מיט אַ יידישער שול? איר האָט דערפון געטראַכט?"—

די קולטור־אוצרות זײַנען פאַרגראָבן געוועזן אין אַ צען ערטער. שווער נאָך געפונען פעסטצושטעלן, וואָס איז געבליבן. אויף דייטשישע 29 איז די באַהעלטע־ניש פאַרשאָטן מיט אַ מויער. אויף וויוואָלסקע 18 איז אַלץ פאַרברענט. אַ סברה, מירן דאָרטן גאָרניט געפינען. ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געשטאַ־נען הינטערן שטאָט, האָבן די דייטשן אויסגעפונען די באַהעלטעניש אויף סטראַשון־גאַס 6 און געמאַכט אויפן הויף אַ שייטער פון די כּתבֿ־יד'ן. דאָס איינציקע, וואָס איז פון שייטער געבליבן, איז אַ בריוו פון אַבֿרהם רייזין. דער בריוו איז רונד אַרום פאַרברענט. בלויז דער אונטערשריפט פון פּאָעט און אַ צען שורות איז קענטיק.

גאַנץ, ניט געריהרט איז געבליבן די מאַלינע אויף סטראַשון־גאַס 1, אָט דאָס איז מײַן שטוב אין געטאָ. דרײַ פּערטל געראַטעוועט איז אויך די מאַלינע אויף סטראַשון־גאַס 8. דאָרט זײַנען באַהאַלטן געוואָרן בײַ אַ צוויי טויזנט ספרים פון דער סטראַשון־ביבליאָטעק. צווישן זיי אוניקאַטן און אַ סך יקר־המציאות'ן און אָט זײַנען מיר אויף שאָולער 6, אין איינער פון די וויכטיקס־טע מאַלינעס.

די מאַלינע איז צוויי גאָרן אונטער דער ערד און זי איז פאַרייניקט מיט די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע. גרשון אַבראַמאָוויטש, דער אויסבויער פון דער מאַלינע, גייט איצט מיט אונז און איינינעם זוכן מיר.

— אָט זײַנען די אַלטע פּלאַקאַטן פון גאָלדפאַדענס ערשטע פאָרשטעלונ־גען. אָט זײַנען די קליינע צעטעלעך פון ד"ר אַלפרעד לאַנדוים ווערטער־בוך. אָט איז דאָס קעסטעלע מיט שלום־עליכם'ס בריוו. דערבײַ ליגן די כּתבֿ־יד'ן

פון ביאַליק און גאַרקי, מענדעלע און יהואש. אַט איז דער כתב־יד פון בערגעל־סאָנס „דער מויבער", ער איז צוגעקלעבט צום פּנקס פון גאַנס קלויז.

אין ווינקל לינקס גראָבן מיר אויס די סקולפּטורן. זיי האָבן מערסטנס געהערט צו דעם אַנסקי־מוזיי. דעם לייבן־קאָפּ פון טאָלסטאָי דערקענען מיר אין דער טונקל. ס'איז די אַרבעט פון איליאַ גינצבורג.

ביים אויפגראָבן די סקולפּטור „דוד" פון אַנטאָקאָלסקי איז געשטאַנען אַזוינס: ווען מיר האָבן אָפּגעגראָבן אַ שיכט ערד, האָט זיך באַוויזן אַ האַנט. איך האָב זי אָנגענומען און מיר איז דורך אַ שוידער. ס'איז ניט קיין גיפּסענע. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין דער זעלבער מאַלינע האָבן נאָך די ליקווידאַציע פון געטאָ זיך באַהאַלטן יידן. איינער איז פון זיי געשטאָרבן און מען האָט אים מקבר געווען לעבן אַנטאָקאָלסקיס סקולפּטור.

איך שפּאַן איבער ווילנע. איך קום צו דער גרינער בריק. די בריק איז אויפגעריסן און זי ליגט אין וואַסער. לעבן איר איז איצט פאַראַן אַ צווייטע, פּראָוויזאָריש אויפגעשטעלט פון ברעטלעך. גייענדיק אויף דער שמאָלער קלאַמקע זע איך ווי איינגעקוועטשט אין די אייזערנע פּרענטעס פון דער אין וואַסער ליגנדיקער בריק, ליגט אַ דייטשישער פעלדפעבל, איינער פון די שוויינענבערגס, מיט אַ גאַנציקן האַקן־קרייץ אויף דער ברוסט און די כוואַליעס שווענקען אים, פּלייצן איבערן קאָפּ. און אַנטקעגן דעם פעלדפעבל, ביי דעם ברעג ווויליע, שטייט אַ באַוואָפנטער יידישער פּאַרטיזאַנער.

געשריבן אין מאָסקווע, זומער 1944.